

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

17

ЛЬВІВ
2024

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 17. 318 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. Vol. 17. 318 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 5 від 28.05.2024 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Баран Володимир Кіндратович, д-р іст. наук, проф. (Україна), Боляновський Андрій Валентинович, д-р іст. наук (Україна), Горбачевський Тарас Станіславович, канд. іст. наук, відповідальний секретар (Україна), Давидюк Руслана Петрівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Думітран Даніель (Dumitran Daniel), д-р. габіліт. (Румунія), Каліщук Оксана Миколаївна, д-р іст. наук (Україна), Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща), Стрільчук Людмила Василівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Хахула Любомир Ігорович, канд. іст. наук, заступник головного редактора (Україна).

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03118 від 14.03.2024 р.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Дипломатичний шлях до Гадяцької угоди (1657 рік – перша половина 1658 року)	7
<i>Христина БАЗЮК</i> . Спроба локалізації торговельної мережі шотландського купця Артура Форбса на землях Речі Посполитої у 1685–1692 роках	36
<i>Олена АРКУША</i> . Між Львовом, Віднем і Києвом: Олександр Барвінський та геополітичні вибори України на зламі XIX–XX століть	53
<i>Ярослав МАРЧЕНКО</i> . Пам’ять про героїв Крут на сторінках газети «Діло» . . .	93
<i>Любомир ХАХУЛА</i> . Музеї Східної Галичини до та після 1939 року: історіографія проблеми	106
<i>Ігор ПИЛИПІВ</i> . Українська Греко-Католицька Церква в контексті державно-церковних відносин Другої Речі Посполитої	132
<i>Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ</i> . Іван Бучко – пастир в екзилі.	145
<i>Богдан ЛЕВИК</i> . Діяльність професора Львівської політехніки Зигмунда Клеменсевича: матеріали Наркомату внутрішніх справ УРСР 1940 року	155
<i>Вікторія ПРОКОПЧУК</i> . Польські бази самооборони на Волині у 40-х роках XX століття та їхня співпраця із радянською партизанкою	170
<i>Іван ПУЩУК</i> . Трагедія села Молотків (Південна Волинь) у час Другої світової війни: усноісторичні свідчення.	180
<i>Василина ПАСТЕРНАК</i> . Джерела до вивчення історії Жовкви 1945–1991 років	198
<i>Роксолана ПОПЕЛЮК</i> . Дисидентський рух у СРСР: роль українсько-польської співпраці	214
<i>Василь ЛАГОЦЬКИЙ</i> . Археографічна діяльність Атанасія Великого	230
<i>Ірина ДЕРЕВЧУК</i> . Семантика ідентичності мешканця українсько-польського пограниччя 60–80-х років XX століття крізь призму пам’яті дитини польського походження	242
<i>Тетяна ГОЛДАК-ГОРБАЧЕВСЬКА</i> . Польсько-литовський діалог кінця XX – початку XXI століття: виклики польської меншини	259

<i>Наталія ЛЕШКОВИЧ</i> . Російська агресія проти України в польських науково-аналітичних публікаціях (2022–2024)	269
<i>Василь ГУЛАЙ, Віра МАКСИМЕЦЬ</i> . Вибори Сейму та Сенату Національних зборів Республіки Польща 15 жовтня 2023 року: у пошуку «третьої сили» та тлі кризи відносин із Україною	285

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Ольга КРОВИЦЬКА</i> . [Рец.]: У фокусі – історія та культура Сянїччини [на кн.]: Стежками предків: Сянїцький повіт. Львів: Видавництво «Укрпол», 2021. 296 с.	301
<i>Сергій ТЕНИЦЬКИЙ</i> . [Рец.]: Польські виклики сучасної російсько-української війни [на кн.]: Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizy – refleksje – kalendarium / pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl, 2023. 434 s.	303

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Василина ПАСТЕРНАК</i> . Новаторський літопис українського «довгого» XIX століття: Олена Аркуша – лауреат премії імені Леона Василевського (Республіка Польща)	305
<i>Микола ЛИТВИН</i> . Літописець Гуцульщини – патріот України: професору Володимиру Клапчуку – 60	308
<i>Микола ЛИТВИН, Олег ПАВЛИШИН</i> . Провідний польський українознавець, організатор науки: Станіславу Стемпню – 70	310
<i>Микола ЛИТВИН</i> . Депортації/«евакуації» західних українців: гуманітарна акція чи етнічна чистка комуністичних режимів?	312

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>
e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com*

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ШЛЯХ ДО ГАДЯЦЬКОЇ УГОДИ (1657 РІК – ПЕРША ПОЛОВИНА 1658 РОКУ)¹

Досліджено зовнішньополітичні кроки короля Польщі Яна Казимира II Вази та гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського щодо політичного зближення їхніх держав. З'ясовано, що основні зацікавлення і дипломатичні ініціативи й активність у веденні переговорів виявили представники Речі Посполитої. Проаналізовано практичні заходи, прийоми і методи, застосовані з урахуванням конкретних умов і виду вирішуваних завдань їхньої зовнішньої політики.

Вивчено дії очільників двох держав і наділених повноваженнями для перемовин державних діячів як посередників між королем і гетьманом та їхніх дипломатів у процесі розробки угод із урахуванням національних та соціальних інтересів їхніх суспільних станів. Розкрито зміст ведення переговорів, наведено основні аргументи договірних сторін на користь врегулювання тогочасних і запобігання майбутніх конфліктів у взаєминах між Польщею й Україною.

Виокремлено два основні етапи на шляху досягнення порозуміння і партнерства: 1) заходи щодо досягнення миру в 1657 р.; 2) зусилля, які докладали відповідні сторони заради укладення політичної угоди в першій половині 1658 р. Відзначено, що успіх переговорів забезпечили особисті дипломатичні здібності головного «лоббіста» політичних перемовин Станіслава Казимира Беневського.

¹ Стаття є продовженням тематичного циклу статей автора з історії укладання Гадяцької угоди: Боляновський А. Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2022. Вип. 15. С. 5–34; Боляновський А. Політичний шлях до Гадяцької угоди: основні аргументи і мотивації державних еліт Польщі (1657 рік – літо 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2023. Вип. 16. С. 5–28. Статті підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування у Західному інституті у Познані у 2019 р., за що автор висловлює щире подяку його директорці п. Юстині Шульц та його науковому співробітнику професору Станіславу Жерку.

Зроблено висновок про невдалі спроби Москви зруйнувати конструкції миру й порозуміння між Польщею та Україною.

Ключові слова: Польща, Україна, Військо Запорізьке, Гадяцька угода.

Вивчення дипломатичних зусиль, спрямованих на укладення Гадяцької угоди 1658 р., започаткували дослідники з Польщі Францішек Равіта-Гавронський (Franciszek Rawita-Gawroński) (Gawroński, 1907) та Людвік Кубала (Ludwik Kubala) (Kubala, 1922) й майже через століття значно доповнили Піотр Кроль (Piotr Kroll) (Kroll, 2008, s. 149–228), Анджей Перналь (Andrzej Pernal) (Перналь, 2013) та інші вчені. З українських вчених переговори про пошук формули досягнення українсько-польського порозуміння досліджував Михайло Грушевський (Грушевський, 1958, с. 270–279, 288–298), після якого інші вітчизняні автори здійснювали тільки загальний аналіз проблеми (див., наприклад: Бульвінський, 2005, с. 126–127; Газін, 2012, с. 103–110). Проте недостатньо вивчено опубліковані й доступні науковцям документи, не з'ясовано логіку й послідовність розвитку дипломатичних заходів, спрямованих на досягнення миру між Річчю Посполитою (РП) й Військом Запорізьким (ВЗ) та їх трансформацію в укладення політичного союзу. Одні документи опубліковано тільки в останні десятиліття, інші – недостатньо проаналізовано (Гарасимчук, 1994; Мицик, 1999, с. 93–112; Мицик, 2009, с. 511–531; Мицик, 2015). Проте додатковий аналіз листування головних осіб, причетних до підготовки й укладення Гадяцької угоди, дає змогу доповнити сказане іншими авторами й зробити деякі нові додаткові висновки.

Окрім того, історики не дали відповіді на багато актуальних питань теми. Кому належали ініціативи укладання угоди, хто насправді був більше зацікавлений у її укладенні – РП чи ВЗ? Що передувало переговорам на найвищому рівні, якими були аргументи сторін на користь досягнення домовленостей, яким було бачення перспектив подальшого порозуміння? Якою була роль посередників, у чому проявилися сприяння й дипломатична підтримка пошуків миру з боку інших держав? Урешті, одне з питань, що потребує відповіді, – якими були пропозиції правлячих кіл Корони Польської щодо укладання конкретних домовленостей із ВЗ? Якою була реакція дипломатів Української козацької держави? Які аргументи наводили учасники перемовин, у чому дипломати протилежних сторін збігалися, із яких питань між ними залишалися розбіжності? Як Москва намагалася стримати зусилля щодо досягнення порозуміння між королем Польщі Яном II Казимиром Вазою (Jan II Kazimierz Waza) та гетьманами ВЗ Богданом Хмельницьким й Іваном Виговським і чи вдалося їх зупинити? Аналіз дипломатичного шляху до укладення Гадяцької угоди є метою статті, а її головним завданням – спроба відповісти на усі ці питання.

Дипломатичний пролог: роль посередників в укладенні союзу Речі Посполитої і Війська Запорізького. На початку 1657 р. Корона Польська опинилася у набагато складнішій ситуації, ніж Українська козацька держава: якщо для ВЗ це був період відносної стабільності й угод із іншими державами, то у Польщі це був період внутрішньої нестабільності й відомий як «Потоп» період «війни на кілька фронтів» (здебільшого проти Швеції, ВЗ, Семигородського князівства й Московської держави). З огляду на це, важко погодитися з думкою про те, що більше зацікавленими у порозумінні з Польщею були спочатку Б. Хмельницький, а згодом

І. Виговський (Бульвінський, 2005, с. 126–127), які хоча й формально визнали владу царя Московської держави Алексея Михайловича (Алексей Михайлович) над ВЗ, де-факто проводили політичну лінію, яку можна умовно окреслити як козацьку багатовекторність, тобто одночасну зовнішньополітичну орієнтацію на кілька держав із намаганням використати протиріччя між ними для досягнення незалежності власної держави. Орієнтація не була сталою й залежала від політики, яку певна держава проводила у конкретний момент щодо України. Зрештою, це була типова для того часу практика зовнішньополітичної орієнтації держав світу й Україна не була винятком. Зрештою, очевидно, у той час поява її як незалежної держави у центрі Європи в оточенні держав, що претендували на її територію, була би нереальною за обрання тактики зовнішньополітичної орієнтації тільки на одну державу-союзника. Одне з перших питань для з'ясування дипломатичної історії порозуміння між очільниками тогочасних Польщі й України, що потребує відповіді: коли Б. Хмельницький вирішив вдатися до практичних дипломатичних кроків задля досягнення певного способу співіснування з РП? Очевидно, що це сталося після ігнорування його думки щодо змісту укладання Віленського перемир'я наприкінці 1656 р. Згодом, 23 травня 1657 р., в Україну прибули послы царя окольничий Фьодор Бутурлін (Фёдор Бутурлин) та дяк Васілій Михайлов (Василий Михайлов), які зустрілися у Гоголеві з Остапом Виговським (батьком генерального писаря). Від нього Ф. Бутурлін у розмові віч-на-віч довідався про готовність гетьмана відмовитися від «царської протекції» й домовлятися про мир із Польщею через відмову наприкінці 1656 р. допуску послів ВЗ до переговорів між Московською державою і РП (Акти-3, с. 556–557). Мабуть, це сталося у середині листопада 1656 р., коли Б. Хмельницький виразно дав зрозуміти, що виступить проти будь-якої держави, яка посягатиме на свободу, права й волю людей в Україні. У листі королю Швеції від 16 листопада він емоційно оголосив, що «як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри та вільності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию» (Шевченко, 1961, с. 545).

Від 1656 р. дипломати Корони Польської активізували спроби повернути ВЗ під владу короля. Для цього обрано два шляхи: 1) «зондування» ґрунту для перемовин шляхом спроб вплинути через керівників та дипломатів інших держав на применшення антипольських тенденцій у планах і політиці Б. Хмельницького й І. Виговського; 2) перемовини послів РП і ВЗ.

Першим із посередників у переговорах РП і ВЗ мав бути кримський хан. Ще на початку 1656 р. король Польщі скерував свого посла Яна Шумовського (Jan Szumowski) до кримського хана Мехмеда IV Герая (ىارک دمحم) і запропонував йому відновити політично-військовий союз із Богданом Хмельницьким, якби той погодився повернутися під владу короля й відмовився від підданства Московському царству. 8 січня того року в листі до гнізненського єрхиєпископа король розкритикував пропонувані йому радниками перемовини з князем Семигороддя (тогочасна українська історична назва – Трансильванія) Дердем Ракоці (Gyorgy Rakoczy) й натомість покладав велику надію на допомогу від Кримського ханства і ВЗ. Він висловив сподівання, що «татари після повернення уродженого Шамовського, якого туди післали [мова про посла Польщі до Бахчисараю – А. Б.], прибудуть до нас, і приведуть козаків до нас на службу» (Grabowski, 1845, s. 88).

Амбітні наміри Яна Казимира у той час були спрямовані на формування коаліції РП, ВЗ та Кримського ханства проти Московського царства. Таємну геополітичну стратегію сформульовано 26 січня 1656 р. в інструкції для посла Яна Шумовського до кримського хана Мехмеда IV Герая: «Було б добре, якби цей мир було укладено за двох умов: 1) Військо Запорозьке буде вірним й. к. м. і Речі Посполитій; 2) Воно відступить від Москви, що і сам хан повідомляє». Стосовно Швеції було визначено: «Мова йде ... про те, щоб хан дав королеві на допомогу понад 10 000 татар, а гетьман 10 000 козаків на допомогу проти шведів». Проте кримський хан Мехмед IV Герай не поспішав надавати практичну дієву допомогу Польщі. Тільки 10 березня у листі до Яна Казимира він повідомив про згоду надати військову допомогу королю й про зміст переговорів із козаками (Мицик, 2015, с. 331–332). Проте, не зважаючи на обіцянки кримського хана, Корона Польська не отримала належної військової допомоги, унаслідок чого до середини 1657 р. опинилася у край несприятливому міжнародному становищі (Wójcik, 1974, s. 54–55). Це спонукало її шукати посередників із метою вплинути на формування пропольської політики ВЗ.

Польські дипломати також спробували через Оттоманську Порту спонукати І. Виговського бути більше готовим до зближення з РП. На прохання посла Польщі у Стамбулі султан відмовився приймати козацьке посольство доти, поки козаки не досягнуть порозуміння з поляками. 18 серпня 1657 р. папський нунцій у Венеції на підставі отриманої інформації повідомив до Риму, що під час прибуття посольства гетьмана султан відмовився прийняти цих посланців, посланих до нього козаками: «Хмельницький, верхник козаків, зробивши себе володарем Русі, послав своїх послів до Порти; прибувши куди вони отримали відповідь, що спочатку вони повинні домовитися з поляками, а потім послі отримають аудієнцію». Згідно з повідомленням для Папи Римського з Варшави від 19 листопада 1657 р., вимогу, яку посла І. Виговського почули у Туреччині, їм згодом повторив посол Оттоманської Порти, який прибув до Чигирини на зустріч із гетьманом (Welykuj, 1963, s. 65, 81).

Якщо державні діячі інших країн відігравали роль неофіційних посередників у спробах порозуміння козаків із Річчю Посполитою, функцію офіційної «третьої сторони» в укладенні політичних домовленостей між нею і ВЗ перебрав на себе дипломат Священної Римської імперії (тогочасної Австрії). Імператор Фердинанд III (Ferdinand III) виявив зацікавлення у тому, щоб Польща досягнула порозуміння з Богданом Хмельницьким, щоб не допустити до його союзу з королем Швеції, й у січні 1657 р. делегував до гетьмана католицького архієпископа Петра Парчевича з Христофором Маріановичем (Welykuj, 1963, s. 72). Імператор вислав свого посла у порозумінні з Польщею й звернувся до польського короля з пропозицією надіслати від себе додаткові побажання до пропозицій для Парчевича. Проте у Варшаві не виникло жодних додаткових пропозицій і Ян Казимир тільки попросив, щоби імператорський посол вжив усіх можливих аргументів для того, щоб Богдан Хмельницький якнайшвидше прийняв королівського посла (Кордуба, 1908, с. 20). 2 квітня 1657 р. Фердинанд III помер, а його спадкоємець Леопольд I (Leopold I) 19 травня вислав архієпископові доручення і надалі вести переговори з Богданом Хмельницьким і намагатися довести їх до бажаного кінця. Згодом, 18 (28) квітня того ж року, гетьман написав у листі до імператора, що на його посередництво він погоджується, але за умови, «якщо, однак, не буде завдано шкоди безпеці та

цілісності нашої держави» (Шевченко, 1961, с. 578). Від квітня 1657 р. тривали розмови між представниками Польщі й Священної Римської імперії про те, щоб переконати Б. Хмельницького прийняти пропоновані польською стороною умови. Ян Казимир вислав одного зі своїх дипломатів Анджея Мясковского (Andrzej Miaskowski) до Відня, щоби той посприяв збільшенню військової допомоги імператора для Польщі. Головним результатом цих заходів був новий трактат від 27 травня, у якому Леопольд I зобов'язався проводити подальші переговори з Богданом Хмельницьким і спонукати його визнати зверхність короля (див.: Кордуба, 1908, с. 1–31).

Натомість Іван Виговський вбачав якщо не посередником, то принаймні «чинником тиску» у переговорах ВЗ і РП короля Швеції Карла Густава X (Karl X Gustav). 25 жовтня 1657 р. представники козацької держави у Корсуні підписали угоду про союз зі Швецією. Згідно з доданими до основного її тексту умовами, король визнавав Військо Запорізьке незалежною державою: «Світлий король шведський визнає і оголосить Військо Запорозьке з підлеглими йому провінціями як вільний і нікому не підвладний народ і боронитиме їхню свободу і суверенітет проти всіх інших ворогів». Додані до тексту угоди пункти особливо важливі для розуміння по суті максималістських прагнень І. Виговського щодо свободи і незалежності козацької держави у майбутніх переговорах із Польщею. Прописано умови, які король Швеції мав висувати до Речі Посполитої щодо її політики супроти України, головною з яких була вимога відмови від претензій на території козацької держави й визнання у письмовій формі й особистою присягою королем Польщі її тогочасного кордону з Військом Запорізьким (Riksarkivet).

Зусилля задля укладення миру як перший етап перемовин. Посольська місія Станіслава Казимира Беневського (Stanisław Kazimierz Bieniewski). Перебуваючи у стані війни проти РП, у 1656 р. Богдан Хмельницький та Іван Виговський спочатку не планували домовлятися з Яном Казимиром. Натомість вони розпочали активні перемовини з вигнаним із Польщі колишнім підканцлером (віце-канцлером) Корони Польської Геронімом Радзейовським (Hieronim Radziejowski), який був прихильником ідеї союзу РП і ВЗ (Kersten, 1988). 11 січня 1656 р. гетьман писав у листі Г. Радзейовському: «Коли тоді високовельможний милостивий пане захочеш приїхати в Україну, то приїжджай. І зустрівшись між собою, про все почесно домовимося, щоби на майбутні часи добре було ... І про те дуже стараємося, щоб зі сторонніми монархами і панами укласти мир, і маємо надію на Бога, що з його допомогою все буде добре» (Памятники, 1898, с. 234–235). У написаному того ж дня листі Г. Радзейовському І. Виговський закликав його прибути за першої зручної нагоди до Б. Хмельницького для обговорення й укладення політичної угоди, констатує, що у той час гетьман вже уклав угоду із взаємною присягою підписантів із Кримським ханом і вів переговори про укладання подібних домовленостей із дипломатами інших держав, перебуваючи у Чигирині. Іван Виговський звернув увагу на те, щоб на кордоні Корони Польської зустріли його посла і «десь поблизу Волині можна було би поговорити про всі ці речі, потрібні обом сторонам». Він звертав увагу на несприятливі зимові умови як труднощі для проведення розмов і пропонував відкласти зустріч до весни, але призначення остаточного часу зустрічі довіряв своєму адресатові (Памятники, 1898, с. 236–237). Проте Г. Радзейовський

та антикоролівська опозиція частини шляхти загалом виявилися занато слабкими «політичними гравцями», які могли би суттєво впливати на долю РП або, тим більше, на взаємини між Короною Польською і ВЗ. Незабаром після обміну листами з Б. Хмельницьким та І. Виговським Г. Радзейовський був заарештований шведами за звинуваченням у зраді й переговорах із королем Польщі. Протягом наступного року Б. Хмельницький не проводив переговорів із опальними політиками РП, але через рік обставини спонукали його відновити перемовини з королем Польщі.

На початку 1657 р. до Чигирина прибув особистий посол короля Польщі, Волинський каштелян, секретар Яна Казимира Станіслав Казимир Беневський. Важливе значення у виборі його кандидатури на посла мало те, що він був особисто добре знайомий із ключовими постатями політики Української козацької держави (як луцький міський писар від 1641 р. із земляками-волинянами Іваном Виговським та Павлом Тетерею, які тоді перебували у Луцьку, й завдяки сімейним зв'язкам міг розраховувати на підтримку київського підкоморія Юрія Немирича, а незабаром також познайомився з Богданом Хмельницьким) (Перналь, 2013, с. 197).

Після 20 січня 1657 р. Ян Казимир підписав інструкції Станіславу Казимиру Беневському про зміст розмов із керівниками козацької держави, в яких рекомендовано порадити Богдану Хмельницькому відмовитися від зовнішньополітичної орієнтації на співпрацю з кількома державами й повернути ВЗ у підданство короля Польщі. Посол мав докласти усіх зусиль для досягнення миру й насамперед посприяти розриву союзу між Б. Хмельницьким і Д. Ракоці (Мицик, 2015, с. 338). Станіслав Казимир Беневський отримав раду звернути увагу не те, що Москві не можна вірити, бо підданство цареві неминуче закінчиться ярмом для козаків. Кінцевим висновком і квінтесенцією інструкцій, адресованими для Б. Хмельницького та І. Виговського, мала бути теза інструкцій, якою С. К. Беневський повинен був їм довести, що Польща не планує антикозацької політики й не має наміру об'єднання з ворогами козаків для того, щоб продовжувати війну проти ВЗ: «Бо якщо справжді є побоювання, що ми, примирившись з іншими, звернемо зброю проти козаків – то це ніколи не було в намірі Його королівської величності – і взагалі і нам, і Хмельницькому з козаками [треба] укласти славний і ґрунтовний мир». Щодо політики Москви в інструкціях зазначено, що цар має два основні бажання: 1) поневолити Україну; 2) стати спадкоємцем престолу короля Польщі. Проте обидва домагання були згубними у різний спосіб для ВЗ і РП: перше спричинило би закріпачення козаків, друге – всіх мешканців Польщі. Тому краще, щоби козаки погодилися з Польщею перед сеймом, де, власне, були би тільки затверджено угоду й основні напрямки зовнішньої політики Польщі. В інструкціях рекомендовано, у разі відмови козаків надавати мілітарну допомогу для РП, пропонувати їм не надавати її також для Москви проти Польщі (Кордуба, 1911, с. 420–421).

Так, 31 січня 1657 р. у листі без підпису (вірогідно С. К. Беневського) І. Виговському стверджено, що у Варшаві домовлено створити «комісію, призначену для заспокоєння Війська Запорізького, але раніше наші домашні завірюхи з московським царем і тамтешнім народом [ми] мали б заспокоїти». Автор листа заявив про сумніви щодо згубного для Польщі союзу Б. Хмельницького з Д. Ракоці й вважав, що козаки мають більшу довіру до короля, ніж до царя. Гетьман спробував викликати враження, що корпус Антона Ждановича нібито був скерований до Польщі

без погодження з Богданом Хмельницьким й складався не з реєстрових козаків, а з добровольців, а тому гетьман нібито не схвалив рішення свого підлеглого. Станіслав Казимир Беневський доповів королю про цю версію розвитку подій, і деякі люди з оточення короля їй вірили. 22 березня того ж року шляхтич із оточення Яна Казимира констатував, що «кілька тисяч козацької черні, які не були в реєстрі, виступили з Ракоці без відома й волі Хмельницького» (Мицик, 2015, с. 339–341).

До Чигирини С. К. Беневський прибув на початку березня 1657 р. формально для того, щоб Б. Хмельницький відмовився від спілки з Д. Ракоці й погодився на перемир'я з Польщею (Кордуба, 1908, 20п). Метою тогочасної місії Станіслава Казимира Беневського було встановити перемир'я з ВЗ напередодні сейму, призначеного для вибору царя Алексея Михайловича спадкоємцем корони короля Польщі. Якби спроба схилити Б. Хмельницького до повернення України під владу Польщі не вдалася, С. К. Беневський мав спробувати переконати гетьмана погодитися на його нейтралітет у війні Швеції та Московської держави проти Польщі (Грушевський, 1958, с. 271). Після виїзду з Чигирини С. К. Беневський повернувся туди 20 березня 1657 р. (Gawroński, 1907, с. 8–10).

Проте Б. Хмельницький на пропозиції повернутися у підданство королю відповів дуже стримано, виявляючи максимальну обережність, щоб про зміст перемовин не дізналися у Москві. Зміст перемовин був настільки важливим, наскільки і таємним, що С. К. Беневський не наважився переказати суть розмови у письмовій формі, не впевнений у тому, що рано чи пізно про зміст його листа стане відомо у Москві. 23 травня 1657 р. царський посол Фьодор Бутурлін зустрівся з Остапом Виговським – батьком тогочасного генерального писаря, якому син переказав аргументи Станіслава Казимира Беневського на користь порозуміння Речі Посполитої з козацькою державою: козаки повинні звернутися до короля з проханням пробачити їм відступництво до скликання сейму, який повинен ратифікувати умови Віленської угоди; у разі нездатності козаків домовитися з королем, у них у Варшаві вбачатимуть загрозу для Речі Посполитої, яка для їх знищення вимушена буде об'єднати сили з Московською державою (Акти-3, с. 556–557).

Завершення першого етапу переговорів із метою досягнення миру. 18 квітня 1657 р. Б. Хмельницький написав дуже дипломатичного змісту листа королю Польщі. Як і у листах до султана Османської імперії, кримських ханів, короля Швеції та інших монархів, Б. Хмельницький позиціонував себе фактично і формально як очільник незалежної держави, а не васал певного суверена, послуговуючись титулом «гетьман Війська Запорізького» без чіткого визнання верховності короля Польщі чи царя Московської держави (у попередніх листах до них він підписувався залежно від адресата «Гетьман з ВКВ [Вашої королівської величності] Військом Запорізьким» й від 1654 р. – «Гетьман з Вашої пресвітлої царської величності Військом Запорізьким»). Богдан Хмельницький, зокрема, писав, що козаки «завжди були чутливими» до наказів короля і «намагалися виконувати їх якнайстаранніше, остерігаючись найменшої догани». Гетьман запевнив, що він уважно розмовляв «з паном Беневським про справи, доручені йому Вашою королівською Величністю, намагаючись не принизити величі Вашої королівської Величності, але щоб і наші вольності не занепали», а «чому повністю не здійснені бажання Вашої королівської Величності, той же Беневський пояснить і викладе порядок справ, як ми

обговорювали» (Памятники, 1898, с. 539–540). Того ж дня Богдан Хмельницький написав у листі великому коронному канцлеру Стефану Корицінському (Stefan Koryciński): «... Ми схиляємося до цього, щоби був якийсь мир після такого важкого і бурхливого заворушення, щоби було прийнято рішення, про способи укладення якого Вашій милості милостивому панові усно розповість його милість пан Беневський» (Федорук, 1996, с. 143). 18 квітня 1657 р. І. Виговський також повідомив С. Корицінському, що усна доповідь С. К. Беневського навчить, «як усунути і припинити це оплакуване внутрішнє замішання» (Памятники, 1898, с. 238).

Листи Б. Хмельницького й І. Виговського до короля та великого коронного канцлера започаткували їх велику дипломатичну гру, кінцевою метою якої було припинення війни ВЗ і РП та укладення між ними політичної угоди. Францішек Равіта-Гавронський так прокоментував згадані листи: «Почалися дипломатичні кроки. 18 квітня 1657 року Іван Виговський дуже обережно відписав канцлеру корони Стефану Корицінському. Повідомивши Беневському справжню причину свого приїзду, він пообіцяв, що зробить усе, щоб відбулися бажані зміни двосторонньо загострених відносин. Того ж дня Хмельницький відповів королю. Насамперед ... він подякував Беневському за надісланого йому листа і пообіцяв, що також спробує “задовольнити” короля. Щодо посольства, то він обережно сказав, що він “конфіденційно розмовляв з Беневським, бажаючи, щоб королівську величність не було принижено і козацькі вольності не загинули” через те, що бажання короля не досягли остаточного результату...» (Gawroński, 1907, s. 10).

З метою заохочувати гетьмана до укладання миру 28 травня 1657 р. король написав приязного листа І. Виговському (Мицик, 1999, с. 112). Тоді ж про зміст переговорів С. К. Беневського стало відомо послам інших держав. Про нього, зокрема, дізнався дипломат Священної Римської імперії, народжений у Франції як Франсуа Поль де Лісола (François-Paul de Lisola) й на службі імператору Фердинанду III відомий як Франц Пауль фон Лісола (Franz Paul von Lisola). Він поінформував імператора, що до королівського двору Яна Казимира надійшли звістки про миролюбні настрої козаків та їх бажання поєднатися з Польщею. 29 травня 1657 р. Ф. Лісола повідомив до Відня: «Надійшла звістка від козаків, яка свідчить, що вони схиляються до миру з Польщею» (Archiv, 1887, р. 278). 3 червня того ж року Франц Пауль фон Лісола у листі до нового імператора Священної Римської імперії Леопольда I згадав про місію Станіслава Казимира Беневського в Україні й повідомив, що «і Хмельницький, і козаки не бажають нічого, крім миру з поляками; їх образило, однак, те, що їх віленські послы не були допущені московитами, щоб брати участь в укладанні своїх договорів» (Кордуба, 1911, с. 475). Інформація з Відня поширилася теж у дипломатичних представництвах інших держав. 9 червня 1657 р. апостольський нунцій у Священній Римській імперії Сціпіоне Панночієші (Scipione Pannocchieschi), поінформований у Відні про розмови Станіслава Казимира Беневського з гетьманом, повідомив до Риму, що повідомлення про «рішення Хмельницького і козаків повернутися до покоры Його Величності сприймають як дуже певне» (Welyukj, 1963, р. 49).

Уявлення про бачення королем Польщі перспектив нормалізації відносин із ВЗ можна скласти на підставі аналізу змісту його інструкцій С. К. Беневському від 13 червня 1657 р. Король вважав війну ВЗ проти РП згубною для обидвох

держав, закликав до взаємного прощення кривд. Ян Казимир радив Станіславу Казимиру Беневському під час переговорів згадати про те, що під тиском польських дипломатів турки й татари готові вирушити проти Дердя Ракоці й молдавського та волоського господарів ї проти козаків. Посол мав звернути особливу увагу І. Виговського на загрозу Оттоманської Порти для ВЗ, яку можна би було відвернути шляхом укладення союзу Польщі й України. У разі непоступливості гетьмана Ян Казимир радив Станіславу Казимиру Беневському докоряти гетьману провинами супроти РП й відмовитися від пошуку протекції інших держав й повернутися у підданство королю Польщі й на доказ своєї вірності надіслати йому на допомогу 10-тисячний козацький корпус проти Швеції. Якщо Богдан Хмельницький затягуватиме переговори, Ян Казимир радив Станіславу Казимиру Беневському орієнтуватися залежно від ситуації й самому приймати рішення про вибір тактики та аргументів для впливу на погодження гетьмана на королівські пропозиції у тій формі, що не викличе заперечень у Варшаві. Наприкінці інструкцій Ян Казимир радив прискорено укласти угоду з Богданом Хмельницьким у трьох примірниках, один із яких пропонував залишити гетьману, другий – Станіславу Казимиру Беневському, а третій відправити до Дубна й звідти до короля за зручної нагоди з дотриманням безпеки, щоб він не потрапив до сторонніх рук, тобто до шпигунів Московського царства. Король звертав особливу увагу на те, що перемовини потрібно проводити у суворій таємниці, щоб це не зашкодило угоді про перемир'я між РП і Московською державою (Памятники, 1898, с. 242–245).

Незабаром до Чигирина прибули послы короля Станіслав Казимир Беневський та смоленський каштелян Казимир Людвік Євлашевський (Kazimierz Ludwik Jewłaszewski). Вони передали гетьману лист Яна Казимира від 13 червня 1657 р., у якому король писав: «Я знаю, благородний гетьмане, [про] твій розум, і сподіваюся, що ти вже задоволений помстою за образи, які завдані руському народові. Протягни ж-бо великодушно руку примирення й надай допомогу падаючій Польщі, яка була і твоєю Вітчизною. Ти головна причина бід Польщі: тепер, можливо, шведи й угорці розірвуть її! Я ... звертаюся до тебе, до війська козацького, до всього мужнього руського народу. Від вас почалося розорення Польщі, нехай же від вас прийде і порятунок!». За польськими джерелами, Б. Хмельницький після прочитання цього заклику запевнив, що не бажає кровопролиття й обіцяв діяти для порятунку Польщі. На питання представників короля про те, «навіщо ж, не дочекавшись комісарів, укладено союз із Ракочі» й чому чернігівський і брацлавський полковники Антон Жданович та Михайло Зеленський «розоряють тепер з ворогами Корону Польську», Богдан Хмельницький пояснив, що до Польщі прибули нібито тільки козаки за власним бажанням без наказу, згоди й відома гетьмана. Почувши про рішення гетьмана відкликати козацький корпус із Польщі, комісари перейшли до питання визначення кордонів України у такий спосіб: від гирла р. Дністер вгору до кордонів Покуття, звідти – на північ до вершини р. Горинь (що виконувала функцію кордону аж до її впадання у р. Прип'ять), звідти кордон тягнувся до Старого Бихова. «Річкові кордони» виглядали як певні природні кордони. Проте комісари відмовилися визнавати територією під владою Війська Запорізького ті землі Волині у складі Великого князівства Литовського, які не вважали землями розселення козаків або територією розселення русинів-українців, з огляду на що

вони не могли бути предметом територіальних вимог Б. Хмельницького. Від Старого Бихова кордон проходив через Дніпро вздовж Сожі до її верхів'я або до Рославля, звідки спускався до Чорного моря. Східним кордоном України вважали той, що відділяв Річ Посполиту від Московської держави. З півдня Україна межувала Чорним морем від Дніпра до Дністра. Станіслав Казимир Беневський та Казимир Людвік Євлашевський лише підтвердили кордони, які раніше окреслили Адам Кисіль і Себастьян Маховський (Sebastian Machowski) – інші представники Речі Посполитої (Костомаров, 1884, с. 269–271).

Микола Костомаров згодом так підбив підсумки перемовин про перемир'я між РП і ВЗ: «Договір з Польщею був підписаний, але [тільки] попередній; остаточне затвердження його й вирішення питання відносно Пінська й інших статей відкладено до генерального трактату, який мали розробити на сеймі. Мир, укладений між Польщею й Україною, поляки назвали тільки перемир'ям. Беневський уклав його з Хмельницьким як уповноважений від Польщі, але король обіцяв від себе й за всіх чинів Речі Посполитої не противитися тому, що буде постановлено Беневським. Це надавало договору вигляд твердої, непорушної постанови» (Костомаров, 1884, с. 273).

Другий етап перемовин: початок розмов про політичну угоду. Угода про перемир'я мала стати своєрідним засобом перевірки здатності двох договірних сторін дотримуватися умов угоди та їх спроможності обопільного припинення воєнного протистояння. Інакше кажучи, для учасників переговорів стало зрозуміло, що коли вона реально запрацює, обидві сторони зможуть підписати значно важливішу для РП і ВЗ політичну угоду. Тим часом, коли вона почала поступово працювати, для договірних сторін було важливим актуальним завданням не тільки контролювати взаємну здатність дотримуватися її умов, а й перейти до другого етапу перемовин – тобто готувати умови політичної угоди й готуватися до її підписання. Очевидно, якщо у першій половині 1657 р. тривали переговори про укладення миру РП і ВЗ, то від другої половини того ж року розпочалося обговорення умов політичної угоди.

Хвороба й смерть Б. Хмельницького й вибори нового гетьмана на деякий час призупинили переговори з С. К. Беневським. Проте вже 18 (28) жовтня 1657 р. Іван Виговський писав до віленського воєводи, великого литовського гетьмана Павла Яна Сапєги, що «з волі й наказу Божого», щоби зупинити проливання «християнської крові», у розмовах із «милостивим паном послом Волинським дійшло *armistitia* (перемир'я) до результату» (Мицик, 2009, с. 521).

Посланець Івана Виговського до короля 4 (14) грудня 1657 р. заявив про лояльність усього ВЗ. 20 грудня другий його гонець прибув до Варшави. Розмови І. Виговського з польськими послами відбувалися таємно з обох сторін. Лише вузьке коло політиків знало про їх деталі, а більшість із них мала лише загальні відомості про їхній зміст і перебіг. Були дві важливі причини тримати ці переговори у таємниці. Одна з них – бажання приховати факт цих переговорів від Московської держави, з якою на той час І. Виговський не міг відкрито піти на конфронтацію. Іншою причиною була психологічна несприйнятливості частини українського козацтва до запропонованої І. Виговським ідеї повернення України до складу РП, на яку вирішальний вплив мала недавня польсько-українська війна. Самійло Величко

стверджував, що наприкінці 1657 р. гетьман Іван Виговський із козаками майже схилялися «до миру з поляками, але, маючи поміж себе на те незгоду, відклали з ... осені постановлення складених уже пактів з поляками до майбутніх свят Різдва господнього» (Величко, 1991, с. 227).

Роль Павла Тетері у перемовинах. Важливу місію завершення приготувань до укладення миру й обговорення умов майбутньої угоди між РП і ВЗ перебрав на себе тогочасний переяславський полковник Павло Тетеря. Зі слів Ф. Равіти-Гавронського, ще у березні 1657 р., коли С. К. Беневський із помічником «обидва провели кілька тижнів під замком, і Хмельницький не викликав їх до себе», зовсім інакше поводить себе «посередник Павло Тетеря» й саме після домовленостей із ним (а не під тиском царя Московської держави) Б. Хмельницький наказав А. Ждановичу повернути «експедиційний корпус» із Польщі в Україну: «Вночі, домовившись з охоронцями, він [(Тетеря – А. Б.)] прийшов до в'язнів, довго розмовляючи з ними, ніби тільки від імені Виговського та від свого імені. Результатом цих конференцій стало відкликання Антона [Ждановича] з Угорщини» (Gawroński, 1907, s. 8–10).

Так, 4 серпня 1657 р. П. Тетеря як посланець гетьмана Б. Хмельницького говорив у цьому ж сенсі із «думними людьми» Посольського та інших приказів Московської держави (відомств, що за функціями були аналогами майбутніх міністерств Російської імперії) про польські та інші справи. Павло Тетеря висловив невдоволення гетьмана з приводу недопущення козацьких послів до участі у віленській комісії з питання успадкування царем Алексеем Михайловичем корони короля Польщі після смерті Яна Казимира, у відповідь на що представники царя не тільки не оголосили про допуск козацьких послів до подібних угод у майбутньому, а й оголосили Павлу Тетері про заборону гетьманові Алексеем Михайловичем надалі приймати іноземних послів та брати участь у війнах без дозволу царя (Документи-2; Акти-11, с. 761).

Якщо Ян Казимир вів переговори від імені Речі Посполитої за посередництвом Станіслава Казимира Беневського, Іван Виговський вів переговори від імені Війська Запорізького за посередництвом Павла Тетері, який виїхав у порубіжні міста ще в березні 1658 р. У лютому гетьман вислав таємну місію до поляків (посольство Феодосія Томкевича), але вона не вирішила питання територіальних суперечок, особливо з Великим князівством Литовським щодо Пінського повіту, у питанні територіальної приналежності якого доходило і до збройних сутичок. Павло Тетеря мав залагодити й ці непорозуміння (Величко, 1991, с. 123).

У березні 1658 р. С. К. Беневський виклав умови І. Виговського щодо союзу Війська Запорізького і Корони Польської у листі до короля Польщі. Іван Виговський запропонував Яну Казимиру укласти союз із королем Швеції, щоби випередити перемир'я Густава-Августа з Алексеем Михайловичем, укладення якого могло загрожувати свободі козаків і поставити під загрозу існування Речі Посполитої. Гетьман також просив надати військову допомогу й переконати Кримське ханство скерувати суттєву мілітарну підтримку для Війська Запорізького під час назрівання воєнного протистояння між козацькою державою і Московським царством. Станіслав Казимир Беневський повідомив про вимоги Івана Виговського, у разі схвалення яких той виявляв готовність обговорити зміст тексту політичної угоди між ВЗ і РП: 1) Король Польщі повинен підписати мирну угоду з королем Швеції,

навіть якщо її умови будуть не вигідними для РП (бо «якби ж москаль випередив ту угоду і продовжував переговори зі шведами, ... потім *nolens volens tyrannidem* (волею-неволею під тиранією) мусила би впасти Україна», а згодом «той самий москаль *intendit* (має намір) ..., проковтнувши Україну, ввести військо до Польщі і вдарити за Віслу»); 2) щоб король Польщі звернувся до хана із закликом надіслати своє військо на допомогу козацькій державі проти Московської держави; 3) щоб військові сили великого коронного і великого литовського гетьманів «були напоготові», але щоби «занадто близько не наближалися» до кордону ВЗ; 4) мала відбутися фактична і формальна делімітація тогочасного кордону між ВЗ і РП («щоби про землі домовлено як польські, так і українські, а то зберігаючи в найбільшій таємниці»); 5) скликане у Польщі т. зв. посполите рушення мало бути готове вирушити «*in casum* (у випадку) [війни] проти московської сили *in subsidium* (на допомогу) козакам» (Kubala, 1922, s. 538–540).

До Межиріччя П. Тетеря виїхав із конкретнішими пропозиціями і повноваженнями посла на початку червня 1658 р., коли він вирушив до С. К. Беневського з повноваженнями на ведення переговорів і обговорення попередніх умов договору з РП. 6 червня П. Тетеря перебував у Чернігові, 20 червня – у Межиріччі, а 25 червня – у Гощі, де й було підписано попередню домовленість щодо майбутнього союзу між Польщею й Україною (Гарасимчук, 1994, с. 75; Бульвінський, 2005, с. 126).

Спроби Москви зірвати переговорний процес. Виразні кроки Б. Хмельницького щодо ведення власної зовнішньої політики, не погодженої із царем, не могли не викликати занепокоєння у Кремлі. Особливе обурення Алексея Михайловича викликало прагнення гетьмана розширити кордони його держави на заході, яке він відверто задекларував. 30 червня 1656 р. Б. Хмельницький у листі до царя висловив побажання: «Нехай так, як за споконвічних предків ... світлої пам'яті княжат руських було, й нині буде, щоб кордон князівства руського по Віслу ріку був, аж до угорського кордону» (Шевченко, 1961, с. 501–503).

Видається, що на якийсь час готовність гетьмана до укладення миру з Польщею стримали чутки про брутальну поведінку польських відділів на суміжних із Польщею землях України. Про це виразно свідчить його лист до царя від 9 січня 1657 р., у якому Б. Хмельницький стверджував, що, згідно з переданою йому інформацією, польське військо зайняло багато повітів у Правобережній Україні. Він попросив царя надіслати кілька полків воєнної допомоги, мотивуючи це тим, що християни настільки доведені до відчаю, що готові просити захисту навіть у турків (Шевченко, 1961, с. 552, 554). Через два місяці, 13 березня 1657 р., гетьман у листі до царя вперше поінформував про факт прийому С. К. Беневського. Богдан Хмельницький оголосив, що вислав козацький корпус на допомогу Дердю Ракоці не для того, щоб зробити його королем Польщі, а для того, щоб послабити загрозу з її боку для ВЗ й згадав про посередницькі функції посла імператора Священної Римської імперії, який намагався примирити козаків і поляків. Гетьман повідомив конфіденційну заяву Станіслава Казимира Беневського про те, що згоду членів комісії РП у Віленському перемир'ї на обрання Алексея Михайловича королем Польщі ніколи не буде виконано. Зміст листа свідчив про відсутність у Б. Хмельницького наміру в той час розривати союз із Московською державою й повертатися у підданство до короля Польщі (Шевченко, 1961, с. 565–568). Такою ж тональністю сповнено лист

гетьмана до царя Московської держави від 23 квітня 1657 р. Богдан Хмельницький знову запевнив царя, що, не зважаючи на прийом Станіслава Казимира Беневського, він не планує укладати миру з королем Польщі: «король польський Ян Казимир прислав до нас свого посла Яна Казимира Беневського, великого райця луцького, схиляючи до миру. І ми, бачучи хитрощі їх давні, відписали до них, що жодного миру з ними навіки не будемо мати» (Шевченко, 1961, с. 581).

У згаданому листі гетьман так само, як і першого разу, знову поінформував царя про приїзд та завдання С. К. Беневського. Зі змісту листа також зрозуміло, що як і першого разу, так і під час другої зустрічі практично «синхронно» з ним до гетьмана на аудієнцію прибув посол Священної Римської імперії, який погодився бути посередником між королем і гетьманом з метою посприяти укладенню між ними воєнно-політичного союзу. Очевидно, що Б. Хмельницький надав цареві вкрай лаконічну інформацію про мету посольства С. К. Беневського з двох найголовніших міркувань: по-перше, з метою довести лояльність щодо царя; по-друге, в обмін на це заручитися підтримкою Москви для реалізації власних політичних цілей. Якщо у листі від 13 березня 1657 р. Б. Хмельницький висловив прохання цареві не проводити політику на некористь України, то у листі від 23 квітня у відповідь на це гетьман очікував, щоб цар схвалив його волю про обрання його наступником сина Юрія й для цього гетьман скликав раду козацької старшини (Шевченко, 1961, с. 579–581).

Проте заспокоєння Б. Хмельницького не влаштовували царя й за деякий час він вислав в Україну нове посольство Ф. Бутурліна та В. Михайлова з метою поговорити з гетьманом й на підставі його слів та поведінки зрозуміти, чого насправді хоче посланець короля від гетьмана. Серед іншого на вимогу посланця царя І. Виговський повинен був показати отримані від інших монархів листи, зміст яких мав дати відповідь на запитання, чи їх автори не планують спільних із Військом Запорізьким дій проти Москви. У відповідь Іван Виговський передав у перекладах копії дев'ятох другорядних листів різних монархів до гетьмана та генерального писаря Війська Запорізького – з неперевіреною інформацією, базованою переважно на чутках й спеціально відібраних для ознайомлення Алексеем Михайловичем, у яких не було нічого, що свідчило би про те, що козацька держава готується вийти з-під його протекторату. Серед переданих копій не було жодної копії будь-якого листа короля Польщі. Іван Виговський намагався викликати враження, нібито король Польщі з ополченням й військом Дердя Ракоці планує йти війною в Україну й нібито саме прагнення нейтралізувати воєнні приготування Речі Посполитої й зупинити загрозу нової війни було головною причиною ведення переговорів із Станіславом Казимиром Беневським й відкликання козацького корпусу Антона Ждановича з Польщі для приготувань до відсічі наступові польсько-литовських військ (Акти-11, с. 687–705).

Вимоги ознайомлення з листуванням гетьмана та генерального писаря Війська Запорізького стали вагомим і переконливим доказом того, що подібні домагання будуть регулярними та постійними, а в разі відмови надати всю кореспонденцію агенти будуть намагатися дізнатися про їх зміст чи про зміст переговорів. Тому в той час і пізніше, аж до останніх місяців перед підписанням Гадяцької угоди, у всіх листах І. Виговського до короля, великого коронного канцлера та інших

високопосадовців Речі Посполитої не було конкретної інформації про зобов'язання чи наміри політичних домовленостей, спрямованих проти Москви. Здебільшого конкретні пропозиції учасники перемовин передавали у формі усних послань через напівофіційних послів.

Так, 5 червня 1657 р. гетьман, із посиланням на важкий стан здоров'я, відмовився прийняти царських послів. Це були тільки відмовки, щоб переконати царя у хворобі гетьмана, з метою уникнути ситуації, коли послы змушували би гетьмана відповідати на небажані питання. Послам не залишалося нічого іншого, як замість гетьмана зустрітися з І. Виговським, який під час зустрічі з послом Ф. Бутурліним подав «офіційне» пояснення політики Б. Хмельницького, що мало слугувати виправданням у Москві його переговорів із королівським послом й з'ясовувало логіку політики Б. Хмельницького, головним «архітектором» якої у той час був сам І. Виговський. Зі слів генерального писаря, після Віленського миру дипломати Польщі намагалися переконати інші держави приєднатися до антикозацької коаліції з метою знищити ВЗ, й тільки для того, щоб зашкодити цим намірам, Б. Хмельницький вислав козацький корпус А. Ждановича на допомогу військові Д. Ракоці. Формально гетьман продовжував грати роль васала царя, але насправді намагався проводити свою власну політику. У розмові з І. Виговським під час згаданої зустрічі царський посол Ф. Бутурлін заявив, що цареві відомо, що Д. Ракоці прислав послів, щоб Б. Хмельницький визнав його королем Польщі. У відповідь І. Виговський вимушений був констатувати, що гетьман уклав із Д. Ракоці угоду про поділ Польщі, згідно з якою без будь-яких консультацій із Москвою гетьман вирішив розширити західні кордони козацької держави, до якої мали увійти землі аж до р. Вісла, й поставити Москву перед політикою доконаних фактів. Мабуть, сказане І. Виговським викликало обурення царського посла: Б. Хмельницький і все ВЗ, які визнали себе підданими царя, не просто не погоджували з ним зовнішню політику козацької держави, а й фактично діяли проти лінії Москви: за Віленським миром, цар мав стати королем Польщі, а гетьман, замість того, щоб припинити війну проти РП як держави, що мала опинитися під царським скіпетром, завдавав руйнацій її землям у союзі з військом семигородського князя. Іван Виговський також намагався переконати царського посла у тому, що ВЗ готове вирушити проти ворогів царя, а для гетьмана ворогом № 1 є Польша, проти якої потрібно буде воювати далі, ворогом № 2 – Османська Порта й Кримське ханство, а гетьман уклав союз із семигородським князем не для того, щоб Д. Ракоці став королем Польщі, а для послаблення Польщі (Акти-3, с. 555–565, 574).

Спочатку в Посольському приказі у Москві різними шляхами отримали перекази листів польських сановників до Б. Хмельницького, що виразно свідчили про їх намагання досягнути порозуміння РП із ВЗ без посередництва Кремля (Списки). Ще за життя Б. Хмельницького у Москві виникли підозри щодо нелояльності до царя тогочасного генерального писаря, але після обрання його гетьманом вони значно зросли, що спричинило чутки про підготовку І. Виговського до повернення у підданство РП. Із метою перевірки цієї інформації у Посольському приказі ретельно вивчали зміст їх листування з королем.

Богдан Хмельницький намагався переконати царя у тому, що він залишається лояльним супроти нього. З цієї метою він скерував до Москви свого посла Федора

Коробку з повідомленням про замисли поляків у союзі з турецьким султаном та кримським ханом й за сприяння імператора Священної Римської імперії Фердинанда III йти війною проти Московської держави (Документи-3). Серед отриманих у Москві копій документів були переклади із листів, привезених Василієм Кікіним (Василий Кикин) від Івана Виговського: 1) лист Яна Казимира; 2) лист його ж до Станіслава Казимира Беневського; 3) йому ж від великого коронного канцлера Стефана Корицінського (Stefan Koryciński); 4) йому ж від брацлавського воєводи князя Міхала Єжи Чарторійського (Michał Jerzy Czartoryski); 5) йому ж від київського підчашого Чонхайського. Згодом у Москві теж опинилися документи про «підозрілі зносини» І. Виговського з Кримським ханством і Польщею (Переводи).

Тим часом гетьман ВЗ намагався заспокоїти занепокоєння у Москві звістками від царських агентів з України про його перемовини з королем. 10 липня 1657 р. в останньому листі за його життя до царя Богдан Хмельницький пояснив дипломатичні контакти з Станіславом Казимиром Беневським нібито наміром переконати керівництво Польщі визнати королем їх держави Алексея Михайловича (що було, очевидно, явним введенням царя в оману, щоб «приспати пильність» – Станіслав Казимир Беневський був послом не сейму, сенату чи великого коронного канцлера, а саме особисто Яна Казимира, й гетьман не міг переконувати його посла радити своєму королю відмовитися від королівської влади). Водночас очільник козацької держави попередив, що у разі об'єднаного наступу військ Польщі та Кримського ханства на Україну Московська держава має надати допомогу для відсічі їм, оскільки інакше після окупації їх військами українських земель сама стане об'єктом їх агресії (Акти-11, с. 714, 716; Шевченко, 1961, с. 606–608). Богдан Хмельницький та Іван Виговський розуміли безпідставність чуток про нібито загрозу Польщі та Кримського ханства, але головним завданням згаданого й попередніх листів Богдана Хмельницького стосовно переговорів із Станіславом Казимиром Беневським було заспокоїти царя, щоб не зірвати переговорного процесу з послом короля.

Водночас, Ф. Равіта-Гавронський, П. Кроль, А. Перналь та інші польські історики вважали, що Б. Хмельницький був рішуче налаштований укласти політичний союз із королем Польщі. Однак уважне співставлення, порівняння й аналіз змісту його листів до царя та короля не дають підстав робити такі категоричні висновки. У листах до короля та канцлера від 18 квітня 1657 р. Б. Хмельницький був дуже перебірливим у формулюваннях, стиль цих листів загалом можна охарактеризувати як стримано дипломатичний: у них гетьман не дозволив собі не тільки гострих випадів, а й навіть легкої критики політики царя. Натомість у листах від 9 січня, 13 березня та 23 квітня до Алексея Михайловича йшлося про лояльність супроти нього й була критика політики РП і запевнення у тому, що гетьман не планує повертатися з-під підданства цареві у підданство короля Польщі. Твердження про це можна знайти у листах гетьмана до інших високопосадовців РП. У листі до великого литовського гетьмана Павла Яна Сапєги (Paweł Jan Sapieha) від 24 квітня 1657 р. він писав, що про контакти з поляками інформував царя: «Так і в цьому випадку не можемо його не сповістити, питаючи, які він має наміри у цій справі» (Шевченко, 1961, с. 583–585).

Проте війна козаків проти Польщі не була самоціллю для гетьмана, а тільки інструментом для того, щоб змусити Варшаву поважати права і свободу козаків й

підтвердити та закріпити їх права і свободу в окремому договорі; так само присяга верхівки козацької старшини й міщанства у вірності цареві не означала готовності козаків у всьому коритися волі Москви. Посол Семигородського князя Дердя Ракоці Ференц Шебеші (Ferenc Sebeshi) згадав про конфлікт інтересів ВЗ і Москви у щоденнику під час перебування у Чигирині від кінця червня 1657 р.: «Московити хочуть, щоби козаки їм підкорилися, щоби робили би те, що їм накажуть, але серед людей гетьмана був такий, хто все зрозумів і відписав [вірогідно, мова про полковника Івана Богуна, який не присягав цареві у Переяславі у 1654 р. – А. Б.]: “Я не корився московитам так, щоби робити те, чого вони хочуть, чиню так, як я того хочу, бо й раніше тому воював проти польського короля, щоби відновити свою свободу та свободу козаків й щоби вони не були [залежними] селянами, їх і тепер називають козаками”. Під час розмови Виговського з іншим московським послом виникла суперечка, чому гетьман, не повідомляючи про це царя, укладає мир зі шведами й семигородським князем, й чому гетьман сам не їде вести переговори з московським царем, а все більше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що Виговський відповідав, що коли імператор у себе в країні імператор, то й гетьман у себе у країні також є королем або князем, він її мечем відвоював й зброєю від ворога визволив, тому, якщо бажаєте, будьте нам доброзичливцями й дотримуйтеся миру, в іншому випадку, побачите, будемо оборонятися від вас й крім того зберемо проти вас усіх – татар, шведів, угорців» (Szilágyi, 1874, s. 546).

Після смерті Б. Хмельницького його наступник гетьман І. Виговський застосував ту ж тактику, що й попередник: одночасно з переговорами з королівським посланцем він запевняв царя у тому, що його дії не спрямовані проти Московського царства. Історик Петро Бучинський зауважив, що політика Івана Виговського «не була його особистою справою, а тільки продовженням політики Богдана, так би мовити, виконанням його заповіту». З його ж слів, «Виговський, імовірно, добре пам’ятав відповідь Хмельницького панові Беневському, коли останній запропонував йому скинути московське покровительство й об’єднатися з Польщею дружнім і нерозривним союзом»: «Яку користь можу принести королю я, старець, Якщо ось цей син мій Юрій буде гетьманом, тоді ніхто не зашкодить йому прислужитися королю й заслужити воєнними подвигами й відданістю прихильність Його Величності» (Бучинській, 1882, с. 240).

Від початку перемовин Б. Хмельницького та І. Виговського з послом короля Польщі про них стало відомо у Московському царстві. Зважаючи на це, Кремль чинив тиск на обидвох гетьманів й намагався відмовити їх від союзу з РП різними способами, починаючи від спроб переконання й закінчуючи залякуваннями й погрозами покарання за непокору (детальніше див.: Флоря, 2010). Проте 13 серпня 1657 р. цар у листі до Б. Хмельницького дозволив ведення переговорів з послами короля Польщі й короля Швеції, щоби вивідати їх плани щодо ВЗ й щодо Московської держави (Рычаровский, 2017, с. 279). Цей лист дав І. Виговському «зелене світло» для перемовин із королями Польщі й Швеції – у кожному випадку їх проведення можна було виправдати схваленням ідеї їхнього ведення Кремлем, тобто «волею государя». Водночас цар спробував переконати короля Польщі у тому, що він намагався стримати Б. Хмельницького від скерування козацького корпусу на допомогу семигородському князеві до Польщі й закликав не інспірувати похід військ Османської

Порти й Кримського ханства в Україну. (5) 15 серпня 1657 р. Алексей Михайлович у листі до короля заперечив як нібито чутку згадану в листі короля інформацію про те, що Богдан Хмельницький начебто за царським наказом «об'єднав свої війська з Ракоцієм Угорцем, послав у Корону Польську генерала Антонія Жданова та Богуна та інших ..., щоб чинити спустошення». Цар твердив, що він підтримував прохання короля передати наказ Б. Хмельницькому, щоб той відкликав війська від Д. Ракоці, докоряв Османській порті й Кримському ханству як союзникам РП. Він звинуватив короля Польщі у змові з кримським ханом з метою війни проти ВЗ і закликав поляків не об'єднуватися з кримськими татарами й козаками, бо «цим вони розпалять ворожнечу між нами, обома великими панами, і зроблять велике порушення [рішення] з'їзду послів у Вільні» (Гарасимчук, 1994, с. 23).

Наприкінці серпня 1657 р. посол Андрей Бутурлін (Андрей Бутурлин) писав цареві, що 12 серпня він написав Івану Виговському, що їм «відомо вчинилося, що поїхав до Чигирини від Яна Казімера посланець Казімер Біневський для того, щоб між православними християнами сварку вчинити». Андрей Бутурлін закликав, щоб генеральний писар «звелів того Казімера Біневського, до ... государевого указу, затримати, щоб [той] між православних християн сварки і ворожнечі не чинив». Генеральний писар відписав, що у Чигирині дійсно прийняли С. К. Беневського як посла короля Польщі, який закликав козаків до миру (Акти-4, с. 8).

Згодом інформація про підготовку угоди між ВЗ і РП дійшла і до Кремля. Згідно з отриманою 30 червня 1658 р. звісткою, стало відомо, що Виговський з реєстровими козаками «хочуть пристати до короля». 11 липня подорожній Дмитрій Остаф'єв (Дмитрий Остафьев) привіз копію грамот Івана Виговського до Павла Яна Сапєги, де були згадані його умови до польсько-української угоди: 60 тис. реєстровців, козацькі послі на сеймі, а поляки ніколи не могли мати влади над козаками. Однак політична гра І. Виговського та приховування ним своїх намірів щодо Польщі дали бажаний ефект у Москві, де на згадану інформацію не було реакції, оскільки її сприйняли як дезінформацію з метою зіпсути взаємини з Військом Запорізьким (Флоря, 2010, с. 397–398).

Переговори Станіслава Казимира Беневського з Іваном Виговським.

Москва і Варшава залишалися для Б. Хмельницького серед пріоритетних партнерів на той випадок, якби спроби союзу з Семигородським князівством і Швецією не дали би бажаних результатів. На час укладення Корсунського договору в жовтні 1657 р. ще була надія на реальні спільні й взаємоузгоджені дії й спільну політику гетьмана і короля Швеції щодо Москви та Варшави. Незважаючи на це, І. Виговський і далі грав роль лояльного супроти Московської держави, щоби до вступу на територію України військової допомоги держав-союзників передчасно «не розкривати карти». У листах С. К. Беневського та інших високих сановників Польщі І. Виговський не називав його дійсних імені та прізвища, а тільки згадував його під псевдонімом як «пана Волинського».

У жовтні 1657 р. перемир'я РП і ВЗ продовжено до Великодня (21 квітня 1658 р.). Також С. К. Беневський пообіцяв гетьманові, що король звернеться з проханням до хана, щоб татари припинили напади на терени козацької України і за потреби надавали гетьману військову допомогу (Юга, 2016, с. 158). Від 1 до 5 жовтня 1658 р. С. К. Беневський продовжував переговори в Корсуні, після чого

виїхав з України. У результаті було досягнуто домовленості про кордон між РП і ВЗ та продовження перемир'я до Трійці – 30 травня 1658 р. (Бульвінський, 2005, с. 126).

Щоб не викликати враження особливого толерування польського посла, І. Виговський після обрання гетьманом виділив для нього посилену охорону, що сприяло поширенню чуток про те, що він повторно опинився під домашнім арештом. Очевидно, це було зроблено для того, щоб, як і першого разу його «арешту» в Москві, вважали, що новий гетьман, як і його попередник, не виявляє особливого піїтету щодо королівського посла. 20 вересня 1657 р. апостольський нунцій у Варшаві П'єтро Відоні (*Pietro Vidoni*) повідомив у Рим, що козаки «Бєновського трактують як полоненого» (Welykuj, 1963, р. 73).

В Україні восени 1657 р., з огляду на різні погляди представників генеральної козацької старшини та полковників щодо того, чи доцільно зберігати орієнтацію на Московську державу, ще не було досягнуто одностайності у питанні, чи укладати, чи ні союз із Польщею. Це викликало у Варшаві сумніви у надійності козаків супроти РП, про що відомо на підставі інформації про тогочасні політичні настрої короля, канцлера та інших представників правлячих політичних еліт Польщі. 20 жовтня 1657 р. П. Відоні повідомив у Рим, що серед козаків панує багато незгод, а у Польщі побоювалися, що вони можуть діяти на шкоду королівству, й сумніви щодо їх лояльності викликала звістка про те, що вони вважали в'язнем С. К. Бєневського, якого король спочатку скерував в Україну й на той час повернув до Польщі (Томашівський, 1924, с. 232). Про місію Станіслава Казимира Бєневського дізналися також в оточенні королеви Польщі Марії-Людвіки Гонзаги (*Marie Louise Gonzaga de Nevers*). 5 листопада 1657 р. її секретар П'єр Нуає (*Pierre des Nouers*) записав у щоденнику, що їй стала відома інформація про перебування Станіслава Казимира Бєневського у Україні: «Король послав до пана Хмельницького свого посланника, який був із ним у добрих стосунках. Після його смерті козаки тримали його під арештом...» (Nouers, 1859, сxxviii).

Станіслав Казимир Бєневський 15 грудня 1657 р. повідомив королю про отримання листа від І. Виговського, оригінал якого надіслав королеві, а також виклав деякі міркування щодо переговорів із представниками гетьмана. 18 грудня того ж року Станіслав Казимир Бєневський поінформував Яна Казимира про попередні таємні переговори з козацькими послами. Він повідомив, що як і його попередник Б. Хмельницький, так і тогочасний гетьман І. Виговський виразно задекларували у своїх листах бажання закінчити ці переговори за посередництва С. К. Бєневського. 15 грудня 1657 р. Станіслав Казимир Бєневський поінформував коронного підканцлера РП Анджея Тшебіцького (*Andrzej Zawisza Trzebicki*) про отримання листа від гетьмана Івана Виговського. У своєму посланні той підтвердив усе раніше сказане С. К. Бєневському, який дорікнув І. Виговському у тому, що той «надією аж забагато (мене) годує» (тобто фактично розкритикував надмірне затягування часу гетьманом упродовж переговорів). Станіслав Казимир Бєневський запевнив, що всіма засобами буде провокувати гетьмана до завершення переговорів й укладання трактатів із РП (Мицик, 2015, с. 359).

Так, 19 грудня 1657 р. із Чигирини І. Виговський запропонував С. К. Бєневському встановити «лінії розмежування» по р. Горинь для польських військ, а по р. Случ – для козацьких. Гетьман писав у листі С. К. Бєневському: «Ясновельможний

милостивий пане Волинський, до нас дуже милосердний пане і брате! ... Тільки Вашу милість мого милостивого пана просимо, щоби взаємно їх милість схилив панів гетьманів [великого коронного і великого литовського гетьманів Речі Посполитої – А. Б.] до такого ж утримування від наїздів, оскільки це доведе, що *bella irritantur bellis* (війни скасовуються), і що [діє] умова, якої мусять дотримуватися найтерплячіші – утримування від *vindicando* (покарання) за завдані собі кривди» (Памятники, 1898, с. 254). Наприкінці грудня 1657 р. С. К. Беневський відповів І. Виговському: «Листа вашої милості від 19 грудня з Чигириня я отримав сьогодні в Дубно. Що стосується перемир'я, то, згідно з попередніми листами, зберігаються в силі домовленості, щоб коронні війська не переходили р. Горинь, а козацькі – р. Случ, щоб земля між цими ріками, як сказав пан Ковалевський, котрий у мене був в господі у Корсуні, “була свідком ширості між нами”, щоб порушення перемир'я з нашого боку на Волині, а з вашої – у Паволочі чи в Пінську не було». Особливу увагу С. К. Беневський звернув на потребу найшвидшого врегулювання питання територіальної приналежності Пінського повіту на користь Польщі (Мицик, 2015, с. 360).

Іван Виговський 1 січня 1658 р. написав Яну Казимиру, що «коли уряд Війська Запорізького цілковито перейшов у його розпорядження», він «почав докладати особливих зусиль до того, щоби можна було *redintegrare* (відновити) руїни, спричинені з внутрішнім запалом *ab utrinque* (з обидвох сторін, намагаючись усе військо *manuducere mediis non elicitis* (вести за допомогою усіх доступних засобів) до миру». Він подякував за вітання короля з приводу його обрання гетьманом й твердив, що наполегливо веде «до перемир'я, як свято з п. Волинським домовлено ... так, одначе, щоби нам взаємно від військ в. кр. величності не завдавали кривди і насильства при переході усно встановленої лінії», але радив утриматися «від посилення наших послів» до першої ж сприятливої нагоди (Памятники, 1898, с. 255–256).

Того ж дня І. Виговський написав листа примасові (фактично очільникові) Римо-католицької церкви у Польщі, Гнєзненському архієпископові Анджею Лещинському (Andrzej Leszczyński), де ствердив, що «у нас, як і у в. м-сті, завжди доходило до однакової туги над проливанням християнської крові, особливо, коли бачили своїми очима, як з нашої до себе запеклої заядлості насміхаються сторонні народи». Він особливо відзначив зусилля щодо укладення миру з ВЗ, які доклав король Польщі, який «наказом до певного часу шляхом приятельських умов встановивши *armistitium* (перемир'я), сам загородив дорогу до дальших бунтів між християнами». Іван Виговський ствердив, що він теж намагався багато зробити для досягнення миру з Польщею: «Безсумнівним є те, що ми під час усіх минулих переговорів про мир зі свого боку прагнули усунути причини [війни], ... так і тепер нашим наказом видали сувору постанову ВЗ, погрожуючи, щоб жоден вторгненням не смів порушувати встановлену лінію». Щодо повстання козаків, гетьман пояснив, що вони організували його, «оскільки жоден вільний рабство *propinare* (прийняти) не може, ані ярма непризвичаєним на нього не можна накинати». Іван Виговський писав, що він раніше «і тепер хотів [докладати] *adess[a]e* (більше) своїх та їх милості панів гетьманів [великих коронного і литовського – А. Б.] старань, щоби [вони] з якихось причин не захотіли привести до розриву укладене перемир'я, щоби, у стані добровільно привести військо, не допустили тиснути на наших людей за накресленою шляхетським словом лінією». Він закінчив листа

схваленням згоди короля на формулу поєднання народів РП і України як рівних із рівними. Гетьман висловив задоволення, що А. Лещинський «довірили погодився, що єднання вільного з вільним народом є найнадійнішим *conjunctio* (зв'язуванням)» (Памятники, 1898, с. 257–258).

Іван Виговський 1 січня 1658 р. у листі С. К. Беневському вказав на потребу дотримання Річчю Посполитою лінії розмежування між ними, встановленої попередньою угодою про перемир'я. Він звернув увагу на потребу зберігання «буферної зони» між Польщею і ВЗ, яку не повинні були займати ні польське, ні козацьке військо, а також потребу стримування великого литовського гетьмана від спроби відвоювати від козаків Пінський повіт (Мицик, 2009, с. 528–529).

Місія Данила Юрія Воронича. У середині листопада 1657 р., після прибуття Станіслава Казимира Беневського до Варшави з повідомленням про можливість продовження переговорів з Іваном Виговським, який тоді вивчав позицію королівського двору щодо України, до гетьмана прибув польський посланець, київський підскарбій Данило Юрій Воронич (польською мовою його називали Daniel Jerzy Woronicz), який мав працювати над пришвидшенням примирення РП і України (Бульвінський, 2005, с. 125). Він був добре обізнаним в українських справах сином київського писаря Василя Воронича й за віросповіданням належав до православної віри (Niesiecki, 1842, р. 428; Janas; Klaczewski, 202, s. 336).

Іван Виговський 20 листопада 1657 р. виявив готовність організувати зустріч із Данилом Вороничем царському послу Дмитрію Рагозіну (Дмитрий Рагозин), але той скептично оцінив можливість отримання достовірної інформації під час такої зустрічі. На питання посла з Москви, навіщо прибув Д. Воронич, І. Виговський відповів, що нібито для перевірки чуток про вбивство гетьмана «його ж-бо король прислав про мене й про запорізьких козаків дізнатися» й наказав «просити миру, щоби ми з ним помирилися й знову під польським королем були». Гетьман сказав Д. Рагозіну, що нібито заявив польському послу, що погодиться на мир із королем Польщі, якщо той укладе не тільки формальний, а й фактичний мир із царем. На питання про долю попередника Д. Воронича С. К. Беневського І. Виговський відповів, що відпустив його після присяги від імені короля у тому, що військо Речі Посполитою не організує похід в Україну, інформація про підготовку до якого дійшла до козацької держави. Іван Виговський запевнив царського посла, що готовий тримати польського посла під вартою, поки не отримає дозволу царя його відпустити, а також повідомив, що скерував своїх розвідників, які мали довідатися про дійсні наміри Польщі щодо України й пообіцяв поінформувати царя про отриману від них інформацію (Акти-4, с. 66–67).

Насправді Данило Воронич привіз листи від Яна Казимира, у яких король, вітаючи Івана Виговського зі вступом на гетьманську посаду, заохочував прислати депутатів на наступний сейм із метою завершити у такий спосіб укладання угоди між РП і ВЗ. Данило Воронич також привіз листа від примаса Анджея Лещинського, який теж заохочував Івана Виговського до примирення з РП, стверджуючи, що козакам буде краще у Польщі, ніж під владою деспотичного царя (Kroll, 2008, s. 59, 59 przipis).

Так, 6 січня 1658 р., повертаючись від Івана Виговського з усним звітом про переговори із ним для Яна Казимира, Данило Воронич у листі з Кухоцької Волі до брацлавського підкоморія Степана Святополка-Четвертинського повідомив,

що мета його місії до ВЗ – досягнути миру з козаками. Він так описав успіх своєї розмови із гетьманом: «Починається перелом у функції моїй з волі його королівської Величності до Війська Запорізького, яке хоче схилитися до покути. Тільки би утрималося через милість пана волинського успішне в стримуванні приливання крові перемир'я [*armisticia*], встановлене до часу святої Трійці його Величністю королем і Річчю Посполитою. ... Незабаром треба сподіватися сейму, на який прибудуть значні послы Війська Запорізького. На ньому треба буде укласти вічний мир, заохочуючи їх королівськими щедротами без обтяження Речі Посполитої, ... з них будемо мати військо, не обтяжуючи себе і своїх підданих податками». Проте в описі райдужних перспектив угоди РП і ВЗ була й своя «ложка дьогтю» для польської сторони: Д. Воронич у згаданому листі поскаржився, що, незважаючи на прогрес у переговорах, козаки «насильно хочуть відібрати пінський повіт» (Гарасимчук, 1994, с. 45–46). Незабаром також виникла ідея після закінчення роботи сейму запросити в Україну короля Польщі, прибуття якого мало переконати у потребі союзу ВЗ і РП промосковську частину козацької старшини. 8 лютого 1658 р. апостольський нунцій П. Відоні, який довідався про ці наміри, писав із Варшави до Риму: «Однак Ви[г]о[в]ський просить допомоги [з Варшави – А. Б.], частина козацького ополчення виявляє протилежне, і тут кажуть, що після закінчення сейму Його Величність може прибути в Україну, що могло б принести велику перевагу» (Welykuj, 1963, р. 220).

Незабаром до Варшави вирушив посол гетьмана грек Феодосій (у польських джерелах Теодозій) Томкевич, завданням якого було з'ясувати наміри королівського двору щодо України та на що очікувати гетьману, якщо він укладе угоду з РП. Він з'явився у Варшаві під час особливої ради сенату, розширеної представниками сеймиків, що відбулася на зламі лютого та березня 1658 р. у Варшаві й увійшла в історію як «Варшавська конвокація». Можливо, саме під впливом його місії сенатори та шляхта погодилися розпочати переговори із гетьманом і призначили комісію для переговорів. Тоді ж прийнято рішення скерувати військо під р. Горинь, щоб переконати козаків погодитися (Kroll, 2008, s. 59; Kubala L. 1922, s. 433).

Висновки. Отже, від початку війни проти РП важливою метою ВЗ було послабити Польщу, що й зумовило рішення Б. Хмельницького орієнтуватися на пошук союзника для цього у Москві. Водночас у Варшаві ворога № 1 вбачали у Війську Запорізькому і його воєнно-політичний розгром або принаймні нетралізація були важливими напрямками політики РП у 1648–1656 рр. Проте від кінця 1656 р. після укладення Віленського перемир'я очільники РП і ВЗ усе більше вбачали основну небезпеку для них у Москві. Саме потреба формування коаліції держав проти цієї загрози стала важливим пріоритетом зовнішньої політики та дипломатичних заходів обох держав. Орієнтація Б. Хмельницького на Москву на певному етапі мала далекосяжні негативні наслідки для спроби створити незалежну козацьку державу. Ще до Переяславської угоди Москва почала використовувати у власних інтересах війни між ВЗ і РП, щоб послабити обидві держави, створити умови для прийняття України як провінції «під царську руку» та укладення на вигідних для себе умовах мирного договору з Польщею. Зважаючи на це, після смерті Б. Хмельницького новий гетьман ВЗ І. Виговський наважився на поступовий відхід від союзу з Москвою та вирішив здійснити різноманітні дипломатичні кроки для нормалізації політичних відносин із Польщею. Обидвох гетьманів ВЗ,

які декларували у різний час готовність бути сюзеренами Московської держави та РП, об'єднувало те, що насправді вони переслідували далекосяжні амбітні цілі ведення самостійної політики.

Під час перемовин виразно розкрилися дипломатичні здібності Б. Хмельницького та І. Виговського, які у розмовах із послами короля Польщі вийшли за межі білатеральних відносин. Вони вдалися до залучення до переговорного процесу третіх сторін і, використовуючи міжнародну ситуацію, проводили власну геополітичну і дипломатичну гру. Богдан Хмельницький та Іван Виговський для реалізації мети врахували її тісне переплетення з інтересами різних країн. Вони трансформували двосторонню дипломатію в гру багатьох політичних гравців – репрезентантів третіх сторін, кожна з яких обстоювала власні інтереси, вбачаючи переваги від досягнення порозуміння теж для себе, а не тільки для сторін, які конфліктували. Де-факто Б. Хмельницький та І. Виговський втягнули Україну в більш широку міжнародну гру в масштабі «геополітичної шахівниці» Центрально-Східної Європи. Унаслідок успішної дипломатії вони обидва використовували протиріччя у Європі й самі їх створювали і моделювали конфлікти між РП та Московською державою. Проте, незважаючи на дотримання єдиної стратегії і тактики, принциповою відмінністю між ними було те, що якщо Б. Хмельницький спочатку намагався використати Москву проти РП, то І. Виговський «з точністю до навпаки» вирішив використати РП проти Москви.

Суттєвим гальмом на шляху ведення перемовин були дипломати Московської держави. Віленське перемир'я неминуче спонукало Москву і Варшаву до спроб повернути на свій бік козаків. Із цією метою Кремль розпочав посилену дипломатичну активність у відносинах із гетьманом І. Виговським і започаткував перекидання московських військ в Україну під формальним приводом допомоги для ВЗ проти РП. Політичні еліти у Варшаві не збиралися дотримуватися пункту Віленського перемир'я щодо обрання Алексея Михайловича королем Польщі, який був потрібен Варшаві для затягування часу і нейтралізації ВЗ. Саме тому вдалося досягнути компромісу політичних еліт РП у питанні щодо потреби укладення угоди з козаками.

Важливу роль у підготовці до Гадяцької угоди відіграла дипломатія очільників РП і ВЗ. Основні зацікавлення, ініціативи й активність у веденні переговорів виявили представники РП. Успіхи її дипломатії можна пояснити насамперед особистими якостями С. К. Беневського. Король вважав за потрібне спочатку укласти мир із Москвою – Віленський мир, а потім домовитися з Військом Запорізьким. Він практикував «гнучку дипломатію» й дотримувався тактики двоїстої політики, а саме здійснював одночасні перемовини з Алексеем Михайловичем та гетьманом ВЗ. Богдан Хмельницький й згодом Іван Виговський після обрання гетьманом дотримувалися тієї ж – нормальної для міжнародної дипломатії – тактики «подвійної гри» щодо Московського царства і РП. Така тактика короля Польщі та гетьманів ВЗ під час формування курсу політики нових домовленостей обумовила те, що переговори між ними відбувалися сповільненими темпами й у 1657 р. давали недостатній ефект.

Шлях до Гадяцької угоди був нелегкий: складно було знайти аргументи, які однаково влаштовували би політичні еліти обидвох сторін. Ще важче було усунути протиріччя між соціальними та політичними інтересами сторін. За таких обставин дипломати прагнули довести договірні сторони до спільного знаменника

політичних взаємодій. Принципово важливо, що чинник військової сили як засіб тиску відійшов на задній план, а тому найпереконливішими аргументами на користь порозуміння були втома РП і ВЗ від 10-річної війни й потреба відновлення та об'єднання їх сил для протистояння спільному ворогові.

Опинившись між Москвою і Варшавою, І. Виговський у відповідь на ініціативи РП щодо зближення вирішив здійснити «зондувальні розмови» з метою дізнатися про наміри своїх потенційних політичних партнерів. Його стратегія була послідовно спрямована на досягнення миру й відтак його трансформацію у велику політичну угоду. Дипломатія І. Виговського щодо її укладення увійшла в історію як елемент його багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на утвердження незалежності козацької держави. Прихованою геополітичною стратегією ВЗ було здобуття повної державної незалежності, а дипломатичні зусилля у перемовин з РП мали підготувати ґрунт для цієї незалежності. Саме дипломатичні заходи, а не битви стали запорукою успіху зусиль, що завершилися підписанням договору в Гадячі у вересні 1658 р.

Успішному просуванню вперед перемовин щодо підписання Гадяцької угоди сприяло їх ведення в умовах суворої таємниці, завдяки чому всю правду про зміст розмов дипломатів РП і ВЗ не було відомо в Москві або вона надходила із запізненням. Тому крім угоди перемогою дипломатії ВЗ стало й те, що Москва недооцінила гнучкої міжнародної гри гетьмана, унаслідок чого спроби Кремля зруйнувати мир й порозуміння між Польщею й Україною у 1658 р. закінчилися невдачею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акти-3: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією.* (1861). (Т. 3: 1638–1657). Санктпетербургъ.

Акти-4: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією.* (1863). (Т. 4: 1657–1659). Санктпетербургъ.

Акти-11: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією.* (1879). (Т. 11: 1672–1674. Прибавленія 1657). Санктпетербургъ.

Архивъ Юго-западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. (1908). (Ч. 3. Т. 6: Акты Шведскаго Государствен. Архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи (1649–1660 гг.)). Кіевъ: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра.

Бульвінський, А. Г. (2005). Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.). *Український історичний журнал*, 1, 125–138.

Бучинський, П. Н. (1882). *О Богдане Хмельницком.* Харьков.

Величко, С. (1991). *Літопис* (В. О. Шевчук, пер. з кн. укр. мови). Київ: Дніпро, 2.

Газін, В. (2012). Станіслав Казімеж Беневський в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, 3. Кам'янець-Подільський, 103–110.

Гарасимчук, В. (1994). *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. Львів.

Грушевський, М. (1958). *Історія України-Руси*: в 10 т., 10. Нью-Йорк.

Документи-1: Документи и бумаги о подозрительных сношениях гетмана Ивана Выговского с Крымом и Польшею. 3 апреля – 28 августа 1658 г. *Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА)*, ф. 229 (Малороссийский приказ), оп. 1 (1658 (7166–67) г.), д. 38.

Документи-2: Документи и бумаги о приезде к царю полковника Павла Тетери. *РГАДА*, ф. 229, оп. 1 (1657 (7165) авг. 3 – 1657 (7166) октября 9), д. 22, 316 л.

Документи-3: Документи и бумаги о приезде к царю Федора Коробки, посланца гетмана Богдана Хмельницкого, с известием о замыслах поляков в союзе с турецким султаном и крымским ханом и при содействии императора Священной Римской империи Фердинанда III идти войною на Московское государство. *РГАДА*, ф. 229, оп. 1 (1657 (7165) мая 13 – 1657 (7165) мая 18), д. 21, л. 1–25.

Документи о назначении воевод и служилых людей в черкасские города (в частности стольника Алексея Чирикова в Полтаву, где полковником был Мартын Пушкарь, бунтовавший казаков и народ против гетмана. 3 апреля – 28 августа 1658 г. *РГАДА*, ф. 229, оп. 1 (1658 (7166–67) г.)), д. 38.

Дополнения к Актамъ историческимъ, собранные и изданные Археологическою комиссіею. (1851). 4/50–I, II, Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Праца, 135–139.

Кордуба, М. (1908). Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польшею. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 84/4. Львів, 1–31.

Кордуба, М. (упоряд.). (1911). *Жерела до історії України-Руси* (Т. 12: Матеріали до історії української козаччини. Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648–1657)). Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка.

Костомаровъ, Н. (1884). *Богданъ Хмельницкій. Историческая монография*. Санкт-Петербургъ.

Мицик, Ю. (1999). З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки. Історія. Історичні джерела*, 14. Київ, 93–112.

Мицик, Ю. (2009). З листування Івана Виговського. *Український археографічний щорічник*, 13/14. Київ, 511–531.

Мицик, Ю. (упоряд.). (2015). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* (Т. 4: (1655–1658)). Київ.

Памятники, изданные Кіевскою Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. (1898). (Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для історії Малоросії). Київ, 154–355.

Переводы в списках с польских листов, привезенных Никиным в Москву от Ив. Выговского): 1) лист польского короля Яна Казимира; 2) лист его же к польскому посланнику Казимиру Биневскому; 3) ему же от канцлера коронного Корытинского; 4) ему же от кн[язя] Чарторизского, воеводы Волынского; 5) ему же от Чонхайского, чашника Киевского). *РГАДА*, ф. 229 (Малороссийский приказ), оп. 1 (1655–1657 (7163–65) гг.), д. 17, л. 68–79.

Перналь, А. Б. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659*. (Ю. Мицик, пер. з пол. за участі І. Тарасенко). Київ.

Рычаловский, Е. Е. (отв. ред.). (2017). *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.: сб. документов* (Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг.). Москва.

Списки с переводов писем Хмельницкому от польских вельмож и др. РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1657 (7165) июнь), д. 22, л. 1–107.

Томашівський, С. (упоряд.). (1924). *Жерела до історії України-Руси* (Т. 16. Вип. 1: Ватиканські матеріали до історії України. Т. 1: Донесення римських нунційів про Україну 1648–1657). Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка.

Федорук, Я. (1996). Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). *Україна Модерна*, 1, 135–145.

Флоря, Б. Н. (2010). *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*. Москва: Индрик.

Шевченко, Ф. П. (відп. ред.), Крип'якевич, І. П. (упоряд.). (1961). *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)*. Київ.

Юга, О. (2016). *Політична еліта Речі Посполитої та «Українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.)* [дис. ... канд. іст. наук., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf

Archiv für österreichische Geschichte. (1887). 70. Wien.

Grabowski, A. (1845). *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacye, pamietniki i.t.p. sluzyc mogace do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego*, 2. Kraków.

Janas, E., Kłaczewski, W. (2002). *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego*. Kórnik.

Kersten, A. (1988). *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*. Warszawa.

Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa.

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*. Lwów: H. Altenberg.

Niesiecki, K. (1842). *Herbarz polski*, 9. Lipsk.

Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 a 1659*. Berlin: B. Behr.

Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od mierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów.

Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a.

Szilágyi, S. (1874). *Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria*. 23.: II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez, 1648–1660. Budapest.

Welykyj, A. G. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae.

Wójcik, Z. (1974). *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej. Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*. Warszawa, 54–177.

REFERENCES

- Akti, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannie i izdannie Arkheograficheskoyu komissieyu.* (1861). (T. 3: 1638–1657). Sankt-Peterburg (in Russian).
- Akti, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannie i izdannie Arkheograficheskoyu komissieyu.* (1863). (T. 4: 1657–1659). Sankt-Peterburg (in Russian).
- Akti, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannie i izdannie Arkheograficheskoyu komissieyu.* (1879). (T. 11: 1672–1674. Pribavleniya 1657). Sanktpeterburg (in Russian).
- Arkhiv Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemii komissieyu dlya razbora drevnikh aktov, sostoyashchei pri Kievskom, Podolskom i Volinskom general-gubernatore.* (1908). (Ch. 3. T. 6: Akti Shvedskago Gosudarstven. Arkhiva, odnosyashchiesya k istorii Malorossii (1649–1660 gg.)). Kiev: Tipografiya Imperatorskago Universiteta Sv. Vladimira (in Russian).
- Bulvinskyi, A. H. (2005). Dyplomatychni znosyny Ukrainy v period hetmanuvannia Ivana Vyhovskoho (serpen 1657 – serpen 1659 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 125–138 (in Ukrainian).
- Butsinskii, P. N. (1882). *O Bogdane Khmelnitskom*. Kharkov (in Russian).
- Velychko, S. (1991). *Litopys* (V. O. Shevchuk, per. z kn. ukr. movy). Kyiv: Dnipro, 2 (in Ukrainian).
- Hazin, V. (2012). Stanislav Kazimiezh Bienievskii v polsko-ukrainskomu politychnomu dialozi druhoi polovyny 50-kh rr. XVII st. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 3. Kamianets-Podilskyi, 103–110 (in Ukrainian).
- Harasymchuk, V. (1994). *Materialy do istorii kozachchyny XVII viku*. Lviv (in Ukrainian, Latin, & Russian).
- Hrushevskiy, M. (1958). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 10 t., 10*. New York (in Ukrainian).
- Dokumenti i bumagi o podozritelnikh snosheniyakh getmana Ivana Vigovskogo s Krimom i Polsheyu. 3 aprelya – 28 avgusta 1658 g. *Rossiiskii gosudarstvennii arkhiv drevnikh aktov v Moskve (RGADA)*, f. 229 (Malorossiiskii prikaz), op. 1 (1658 (7166–67) g.), d. 38 (in Russian).
- Dokumenti i bumagi o priezde k tsaryu polkovnika Pavla Teteri. *RGADA*, f. 229, op. 1 (1657 (7165) avg. 3 – 1657 (7166) oktyabrya 9), d. 22, 316 l (in Russian).
- Dokumenti i bumagi o priezde k tsaryu Fedora Korobki, poslantsa getmana Bogdana Khmelnitskogo, s izvestiem o zamislakh polyakov v soyuze s turetskim sultanom i krimskim khanom i pri sodeistvii imperatora Svyashchennoi Rimskoi imperii Ferdinanda III idti voynoyu na Moskovskoe gosudarstvo. *RGADA*, f. 229, op. 1 (1657 (7165) maya 13 – 1657 (7165) maya 18), d. 21, l. 1–25 (in Russian).
- Dokumenti o naznachenii voevod i sluzhilikh lyudei v cherkasskie goroda (v chastnosti stolnika Aleksey Chirikova v Poltavu, gde polkovnikom bil Martin Pushkar, buntovavshii kazakov i narod protiv getmana. 3 aprelya – 28 avgusta 1658 g. *RGADA*, f. 229, op. 1 (1658 (7166–67 g.)), d. 38 (in Russian).
- Dopolneniya k Aktam istoricheskim, sobrannie i izdannie Arkheograficheskoyu komissieyu.* (1851). 4/50–I, II, Sankt-Peterburg: V tipografii Eduarda Pratsa, 135–139 (in Russian).

Korduba, M. (1908). Proba avstryiskoho poserednytstva mizh Khmelnytskym i Polshcheiu. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 84/4. Lviv, 1–31 (in Ukrainian).

Korduba, M. (Comp.). (1911). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (T. 12: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny. T. 5: Akty do Khmelnychchyny (1648–1657)). Lviv: Nakladom Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka (in Ukrainian).

Kostomarov, N. (1884). *Bogdan Khmelnitskii. Istoricheskaya monografiya*. Sankt-Peterburg (in Russian).

Mytsyk, Yu. (1999). Z dyplomatychnoi dokumentatsii B. Khmelnytskoho ta I. Vyhovskoho. *Naukovi zapysky. Istorii. Istorychni dzherela*, 14. Kyiv, 93–112 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. (2009). Z lystuvannia Ivana Vyhovskoho. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 13/14. Kyiv, 511–531 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. (Comp.). (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* (T. 4: (1655–1658)). Kyiv (in Ukrainian).

Pamyatniki, izdannie Kievskoyu Kommissiiyu dlya razbora drevnikh aktov. (1898). (T. 3. 2-e izd. Otd. 3: Materiali dlya istorii Malorossii). Kyiv, 154–355 (in Polish, Latin, & Russian).

Perevodi v spiskakh s polskikh listov, privezennikh Nikinim v Moskvu ot Iv. Vigovskogo): 1) list polskogo korolya Yana Kazimira; 2) list yego zhe k polskomu poslanniku Kazimiru Binevskomu; 3) yemu zhe ot kantslera koronnogo Koritinskogo; 4) yemu zhe ot kn[yazy]a Chartorizskogo, vovodi Volinskogo; 5) yemu zhe ot Chonkhaiskogo, chashnika Kievskogo). *RGADA*, f. 229 (Malorossiiskii prikaz), op. 1 (1655–1657 (7163–65) gg.), d. 17, l. 68–79 (in Russian).

Pernal, A. B. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659*. (Iu. Mytsyk, I. Tarasenko, Trans). Kyiv (in Ukrainian).

Richalovskii, Ye. Ye. (Ed.). (2017). *Perepiska getmanov Levoberezhnoi Ukraini s Moskvoy i Sankt-Peterburgom. 1654–1764 gg.: sb. dokumentov* (T. 1: Getmanstvo Bogdana Khmelnitskogo. 1654–1657 gg.). Moscow (in Russian).

Spiski s perevodov pisem Khmelnitskomu ot polskikh velmozh i dr. *RGADA*, f. 29, op. 1 (1657 (7165) iyun), d. 22, l. 1–107 (in Russian).

Tomashivskiy, S. (Comp.). (1924). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (T. 16. Vyp. 1: Vatykanski materialy do istorii Ukrainy. T. 1: Donesennia rymskykh nuntsiiv pro Ukrainu 1648–1657). Lviv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (in Italian, & Latin).

Fedoruk, Ya. (1996). Universal ta lysty Bohdana Khmelnytskoho (11 dokumentiv). *Ukraina Moderna*, 1, 135–145 (in Ukrainian, Polish, & Latin).

Florya, B. N. (2010). *Russkoe gosudarstvo i yego zapadnie sosedi (1655–1661 gg.)*. Moskva: Indrik (in Russian).

Shevchenko, F. P. (Ed.), Krypiakevych, I. P. (Comp.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657)*. Kyiv (in Ukrainian, Polish, Latin, & Russian).

Yuha, O. (2016). *Politychna elita Rechi Pospolytoi ta «Ukrainska problema»: poshuk shliakhiv rozviazannia (1648 – persha polovyna 1659 rr.)* [PhD thesis, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf (in Ukrainian)

- Archiv für österreichische Geschichte.* (1887). 70. Wien (in Latin, & German).
- Grabowski, A. (1845). *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego*, 2. Kraków (in Polish).
- Janas, E., Kłaczewski, W. (2002). *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego*. Kórnik (in Polish).
- Kersten, A. (1988). *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*. Warszawa (in Polish).
- Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa (in Polish).
- Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*. Lwów: H. Altenberg (in Polish).
- Niesiecki, K. (1842). *Herbarz polski*, 9. Lipsk (in Polish).
- Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secretaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 a 1659*. Berlin: B. Behr (in French).
- Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od mierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów (in Polish).
- Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica Cosacica. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719*. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a (in Latin).
- Szilágyi, S. (1874). *Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 23.: II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez, 1648–1660*. Budapest (in Hungarian).
- Welykyj, A. G. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae (in Italian & Latin).
- Wójcik, Z. (1974). *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej. Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*. Warszawa, 54–177 (in Polish).

Andrii BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural

Heritage Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

THE DIPLOMATIC WAY TO THE HADIACH AGREEMENT (1657–THE FIRST HALF OF 1658)

The foreign policy steps of the Polish king Jan Casimir II Waza and the hetman of the Zaporizhian Army Ivan Vyhovskyi regarding the political rapprochement of their states are examined. It was found that representatives of the Polish-Lithuanian Commonwealth

demonstrated the main interest and diplomatic initiatives and activity in conducting negotiations. The practical measures, means and methods applied taking into account the specific conditions and the nature of the solved tasks of their foreign policy are analyzed.

The actions of the heads of the two states and statesmen empowered to negotiate as mediators between the king and the hetman and their diplomats in the process of drafting agreements taking into account the national and social interests of their social groups are studied. The content of the negotiations is revealed and the main arguments of the contracting parties in favor of the settlement of current and prevention of future conflicts in relations between Poland and Ukraine are given.

Two main stages on the way to achieving understanding and partnership are singled out: 1) measures to achieve peace in 1657; 2) efforts made by the contracting parties to conclude a political agreement in the first half of 1658). It is noted that the decisive success of the negotiations was ensured by the personal diplomatic abilities of the main «lobbyist» of the political negotiations, Stanislaw Kazimierz Bienewki. It is concluded that about Moscow's unsuccessful attempts to destroy the construction of peace and co-understanding between Poland and Ukraine.

Keywords: Poland, Ukraine, Zaporizhian Army, Hadiach Agreement.

Христина БАЗЮК

магістр історії

аспірант відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

СПРОБА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ШОТЛАНДСЬКОГО КУПЦЯ АРТУРА ФОРБСА НА ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 1685–1692 РОКАХ

Зазначено, що у ранньомодерному Львові функціонувала група шотландських торговців, яка є маловивченою. Показано, що шотландська еміграція на землі Речі Посполитої та Руського воєводства була обґрунтована тривалим процесом того часу, спричиненим складною ситуацією всередині Шотландії та Британського архіпелагу. Стверджено, що по прибутті до Речі Посполитої емігранти добре інтегрувалися у нове суспільство: одна частина шотландців зайняла у ньому місце середнього класу, інша – приєдналася до бідніших прошарків населення.

Вказано, що станом на кінець XVII ст. у Львові існувало декілька відомих родин торговців шотландського походження, серед яких найкраще вивченими є Гордони. Досліджено, що іншою сім'єю емігрантів, яка була залучена до місцевої торгівлі, були Форбси, зокрема Артур Форбс, чиє листування зберігається у львівському Центральному державному історичному архіві України. Встановлено, що хронологія листування – це 1678–1699 рр., всі листи мають подібний формуляр, а основними темами спілкування були торгівля, фінансові розрахунки, родинна кореспонденція, прохання про допомогу, привітання зі святами, медичні рецепти та релігійні повідомлення. Доведено, що найбільш репрезентативними для вивчення торгової мережі Форбсів та їх торгівлі тканинами є 1685, 1686, 1687 та 1692 рр. Проаналізовано, що за допомогою отриманих із кореспонденції даних можна визначити, що А. Форбс відповідав за торгівлю у Руському воєводстві, а його приблизний торговий маршрут у ці роки був таким: Львів–Мостиська–Перемишль–Ярослав–Ряшів–Краків. Констатовано, що родина Форбсів мала центри у головних польських торгових містах, наприклад Патрик Форбс жив у Гданську, де приймав товари і передавав їх Роберту Форбсові у Краків та Артуру Форбсові у Львів або Ярослав. Наголошено, що окрім них, у торговій мережі були також інші купці, які не були членами родини Форбсів, вони проживали у Гданську, Варшаві, Вроцлаві, Замості, Ярославі, Львові та Ряшеві.

Підсумовано, що доступні нам документи дають можливість відтворити торгову мережу Форбсів повною мірою лише за чотири роки, тому перспективним буде пошук інших частин їхньої кореспонденції у закордонних архівах.

Ключові слова: Львів, Руське воєводство, Річ Посполита, шотландські купці, торгівля, XVII ст., міщани.

Дослідженням шотландських емігрантів на території Руського воєводства детально займалася Раїса Шиян, у центрі її зацікавлень був торгово-економічний аспект їхньої діяльності (Шиян, 1994; Шиян, 1998; Шиян, 1999). Інші вітчизняні науковці якщо і згадували про шотландців, то це відбувалося у ширшому контексті. До прикладу, в праці Ореста Заяця (Заяць, 2012, с. 173) є повідомлення про надання їм міського громадянства, а Мирон Капраль (Капраль, 2003, с. 279) і Ольга Гуль (Гуль, 2018, с. 20) перелічують шотландців як одну з етнічних груп, які населяли Львів у ранньомодерну добу.

В іноземній літературі питання міграції шотландців до Речі Посполитої найкраще досліджене у роботах польсько- та англomовних істориків. Важливі праці з цієї тематики опублікували на початку XX ст. такі науковці, як Беатріс Баскервіль (Beatrice Baskerville) (Steuart, Baskerville, Thomson, 1915) та Джон Малкольм Буллок (John Malcolm Bulloch) (Bulloch, 1932). У період 1970–1990 рр. було видано декілька знакових робіт Анни Біганської (Anna Biegańska) (Biegańska, 1984; Biegańska, 1985) та Томаса Крістофера Смаута (Thomas Christopher Smout) (Smout, 1986; Smout, 1994). Останні десятиліття засвідчили пік зацікавленості зазначеною тематикою. У цей час вийшли дослідження Аллана Макіннеса (Allan Macinnes) (Macinnes, 2008), Вальдемара Ковальського (Waldemar Kowalski) (Kowalski, 2015), Девіда Ворthingтона (David Worthington) (Worthington, 2016). Окремо варто відзначити книжку Пітера Пола Баєра (Peter Paul Bajer) (Bajer, 2012) як найдетальнішу наразі спробу вивчення шотландської еміграції на землі Речі Посполитої.

Зауважимо, що окремі роботи з наведеної вище історіографії хоч і згадують про факт існування архіву листування А. Форбса (Arthur Forbes), але не досліджують його детально. Тому вони радше характеризують рівень вивчення еміграційних процесів шотландців на землі Речі Посполитої загалом, тоді як на території Руського воєводства залишаються малодослідженими.

Мета статті – на базі листування Артура Форбса за 1685–1692 рр. локалізувати торговельну мережу його родини, визначити її географічні межі й опорні пункти.

Надзвичайно важливою складовою економіки ранньомодерного Львова була міжнародна торгівля. Наразі в історичних дослідженнях є доволі тривала традиція вивчення торгівлі різноманітних місцевих етнічних груп (вірмен, євреїв, італійців, греків та ін.) (Łoziński, 1892). Окрім них була ще одна, менш досліджена група населення, а саме шотландські купці-емігранти. Важко назвати якусь одну причину їхнього масового переселення за межі Шотландії, яке тривало у XV–XVII ст. Із роками дослідники вказують на все більший комплекс проблем, які спричинили цей процес. Серед них варто згадати такі: важка економічна ситуація; ріст чисельності населення, який супроводжувався браком робочих місць; нестабільна релігійна ситуація на Британському архіпелазі (Ozog, 1995, p. 55–56).

Усі ці чинники призвели до умов, за яких для певних категорій населення (переважно молодих чоловіків без приватної власності) виїзд за межі Шотландії у пошуках кращого життя був оптимальним варіантом. Звісно, на початках це була міграція на невеликій відстані (узбережжя Франції), однак із часом її географічні

межі поступово розширювалися – шотландські осередки з'явилися у великих містах Данії, Німеччини та Швеції. Можна простежити, що було налагоджено сталий маршрут, який з'єднував Шотландію з країнами навколо Балтійського моря. Його утворення забезпечило перші польсько-шотландські контакти, які зафіксовані у XIV ст. (Biegańska, 2001, p. 1).

На той час Річ Посполита була місцем, яке ідеально відповідало потребам шотландців. Тут вони змогли знайти землі, на яких вистачало місця не лише місцевому населенню, а й для емігрантів. Також привабливою була релігійна толерантність, яка дозволяла оселятися і вільно функціонувати на території Речі Посполитої шотландцям, серед яких були як католики, так і протестанти. Не останню роль відіграв і той факт, що у місцевій соціальній структурі було вільне місце, яке змогла зайняти частина новоприбулих. Йдеться про середній клас, у якому шотландці влилися у ряди купців і найманих військових (Bajer, 2012, p. 54–59).

Загалом, така характеристика частково відповідає терміну, який запровадив Джон Армстронгом (John Armstrong) (Armstrong, 1976, p. 393), а саме «мобільній діаспорній групі». Андреас Каппелер (Andreas Kappeler) вважає, що такі «групи належать до протекції уряду й наражені на небезпеку стати офірними цапами внаслідок соціальної мобілізації низів панівної етнічної групи» (Каппелер, 2005, с. 107). Мирне співіснування шотландців із населенням Речі Посполитої тривало до початку XVIII ст., а далі відбулося те, що описує А. Каппелер. Частиною проблеми було загальне зменшення лояльності до протестантів, яке зауважив ще хроніст Денис Зубрицький (Зубрицький, 2006, с. 377). Окрім підвищеної релігійної нетерпимості, погіршилися також економічно-торговельні та політичні умови: слабка королівська влада супроводжувалася спустошливими нападами татар, які безпосередньо стосувалися Руського воєводства. До цих факторів дослідник Андрій Чуткий додає ще один – блокування торгівлі через Балтику внаслідок Північної війни (Чуткий, 2021, с. 268).

Таким чином, утворилася значна кількість шотландців, які у першій половині XVIII ст. покинули Річ Посполиту. Ті ж, що залишилися, або займали достатньо високі посади у місцевому управлінні (а це означало, що були католиками), або мали прибутковий бізнес, або ж повністю асимілювалися з місцевим населенням (коли про шотландське походження свідчили лише їхні прізвища). Варто зауважити, що такі дані стосуються переважно вищих і середніх прошарків суспільства, про діяльність яких у нас є документальні свідчення. Становище найбідніших шотландців та їх нащадків залишається невідомим.

На землях Руського воєводства найвідомішою родиною, яка залишилася жити у Львові, був рід Гордонів. Це був багатий клан, який заробив свої статки на торгівлі, а згодом, здобувши відповідну репутацію, зміг брати участь у місцевій політиці. Наприклад, вони дали місту декількох райців і бурмістрів, а про їхню заможність свідчить той факт, що місцем проживання родини була кам'яниця № 24 на площі Ринок (зараз у ній розміщено Музей історії України) (Мельник, 2011, с. 110). Очевидно, що для того, щоб настільки добре влитися у місцеве суспільство, Гордони мусили бути католиками та мати права міського громадянства (Заяць, 2012, с. 189).

Однак вони були не єдиною впливовою шотландською родиною, яка проживала у Львові. Торговці тканинами Форбси, які також були шотландського походження, у

період кінця XVII – початку XVIII ст. активно діяли в місті паралельно, а інколи й разом із Гордонами. Основним джерелом інформації про родину Форбсів є колекція листів, які були надіслані А. Форбсу в період 1678–1699 рр. Вона зберігається у львівському Центральному державному історичному архіві України (далі – ЦДІАЛ), фонд № 132, опис № 1 «Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн». Точне походження цієї колекції невідоме. Але після особистого спілкування з працівниками архіву вдалося з'ясувати, що фонд наповнювався переважно у XIX ст. із пожертв приватних колекціонерів.

Грунтуючись на цій інформації (а також на добре збереженому листуванні), можемо припустити, що до потрапляння в архів листи були в приватній збірці. Фонд налічує 727 одиниць листування, пов'язаного з Форбсами (із яких 724 надіслані до А. Форбса, а 3 – від нього). Тут також можна знайти 13 листів, адресантами або одержувачами яких є інші шотландці. Авторами ще двох листів є представники офіційної влади, у них ідеться про фальшування шотландських монет (ЦДІАЛУ-1, арк. 1–3) та вжиття заходів через незаконну торгівлю шотландських купців (ЦДІАЛУ-2, арк. 1–2).

Хоча більшість кореспонденції стосується торгівлі, все ж у ній варто виділити декілька підтем: торгівля; фінансові розрахунки; родинне листування; прохання про допомогу (ЦДІАЛУ-43, арк. 1–2); привітання зі святами (ЦДІАЛУ-51, арк. 1); медицина (рецепти) (ЦДІАЛУ-37, арк. 1–6); релігійні повідомлення (ЦДІАЛУ-8, арк. 2–3). Наведені вище дані подано у порядку спадання, тобто від найбільш до найменш поширених тем. На окремі категорії можна поділити також авторів листів. Вони відрізняються за соціальним статусом, релігійною й етнічною приналежністю. Отже, листи надсилали: близькі торгові партнери; родичі, з якими вівся бізнес; члени родини; купці, з якими ще не було налагоджено тривалих контактів (від них надіслано не більше ніж 5 документів, найчастіше 1–2). Автором трьох листів є сам А. Форбс (ЦДІАЛУ-29, арк. 1–3).

Хронологічно листування охоплює 1678–1699 рр. із невеликими перервами. Його наповнення також неоднорідне: за 1678, 1682, 1689, 1693, 1695 і 1699 рр. збереглося лише по одному листу, 1684 р. – 9, 1688 р. – 3, 1690 р. – 8 листів. Такі дані не дозволяють відтворити повної картини фінансових чи родинних стосунків А. Форбса. Трохи краща ситуація за 1686 та 1691 рр. – 47 та 32 листи, відповідно. Знову ж таки, хоч у них і можна знайти трохи більше інформації, однак її недостатньо для створення повної схеми торгової мережі. Найкраще збереглася кореспонденція за 1685 р. – 222 документи, 1687 р. – 137 та 1692 р. – 236. Ще 42 документи оформлені без точного датування.

Більшість листів мають однакову структуру. В одному з верхніх кутиків листка записується дата та місце написання повідомлення (інколи ця інформація розміщена у самому кінці). Нижче подано основний текст, який починається з офіційного привітання «Містер Артур Форбс – сер та гідний шановний друг, вітання» (Mr. Arthur Forbes Sir and worthy well estimated friend salut) (ЦДІАЛУ-29, арк. 16). Перелік потрібних для продажу товарів чи фінансових операцій вказується в самому тексті або ж на окремому аркуші. Завершується лист також за стандартною формою «Ваш покірний слуга, до ваших послуг» (Your humble servant att command), під нею доволі часто є припис P. S. (ЦДІАЛУ-52, арк. 7).

Якщо лист невеликий, то всі ці дані розміщені на одному боці аркуша. Його складають у формі конверта так, щоби конфіденційне листування опинилося всередині, а чистий бік – назовні, вся конструкція скріплена печаткою. За потреби (довгий лист) туди вкладають додаткові аркуші. На зовнішньому боці вказано адресу, за якою ймовірно перебуває А. Форбс. Переважно це конкретне місто, але бувають випадки, коли їх два (ЦДІАЛУ-35, арк. 3) – це означає, що адресант переїжджає з місця на місце й автор листа не впевнений, де саме він зможе отримати кореспонденцію. У деякому листуванні також вказана додаткова інформація – точне місце, у якому проживає А. Форбс. Наприклад, брат Артура Форбса, Роберт Форбс (Robert Forbes), надсилає листи в м. Ярослав до кам'яниці Грушовичової (зараз – площа Ринок 6), а також до м. Львів у кам'яницю доктора Шимоновича на площі Ринок 15 (ЦДІАЛУ-55, арк. 13, 106).

Завдяки тому, що наведена структура притаманна майже всім листам, ми маємо змогу прослідкувати місце перебування А. Форбса хронологічно. Отримані дані допомагають побудувати тогочасні торгові маршрути, відстежити сезонність поїздок купців та їхню регулярність. Але оскільки колекція кореспонденції не повна, такі розрахунки приблизні, а найбільш репрезентативними є 1685, 1686, 1687 та 1692 рр. Якщо перші три дати характеризують переміщення А. Форбса впродовж усього року, то за 1692 р. є інформація лише про вісім місяців (від січня до серпня включно). За допомогою цих даних ми зможемо знайти відповідь на два поставлені у статті проблеми. Першу: хронологічно локалізувати місце перебування А. Форбса. Другу: створити мережу зв'язків А. Форбса з іншими торговцями. Це стане можливим завдяки знайденій у кореспонденції інформації про те, звідки і куди відправляли листи.

Одразу варто зауважити, що розрахунки є приблизними і ґрунтуються лише на представлений у листах інформації. Тобто вказані дати стосуються часу відправлення листа, а не його отримання. Це означає, що на той момент А. Форбс міг перебувати в іншій локації або ж переїжджати між двома місцями. Кореспонденцію ж відправляли до його потенційного місця перебування з поправкою на час її доставки. Таким чином, спроба локалізації торгових маршрутів упродовж обраних років буде мати два варіанти. Перший, менш детальний, буде вказувати місце перебування А. Форбса із зазначенням у дужках приблизних дат. І другий, у вигляді таблиці (табл. 1), у якій позначено більшість міст із листування А. Форбса в хронологічному порядку (за місяцями).

Таблиця 1

**Локалізація Артура Форбса за 1685, 1686, 1687 та 1692 рр.
(незаповнені клітинки – за ці місяці листування не збереглося)**

Місяць/ рік	1685	1686	1687	1692
Січень	–	Перемишль Краків Львів	Львів	Львів Замостя Ярослав Краків
Лютий	Львів	Львів	Ярослав	Замостя Львів Ярослав
Березень	Львів Ярослав	Львів	Ярослав	Львів Замостя Ярослав
Квітень	Ярослав Ряшів	Ярослав	Ярослав Львів Ряшів	Львів Замостя Ярослав
Травень	Ряшів Львів Ярослав	Дукля Ряшів	Ряшів Ярослав	Львів Замостя Ярослав
Червень	Львів Краків	–	Краків Ярослав Львів	Львів Ярослав
Липень	Краків	Краків	Краків Ярослав Львів	Львів Краків
Серпень	Краків Ярослав	Ярослав	Ярослав Краків Мостиська Львів	Львів Ярослав
Вересень	Ярослав Львів	Львів Ярослав	Ярослав Мостиська	–
Жовтень	Ярослав Мостиська	–	Ярослав Львів Мостиська	–
Листопад	Мостиська Львів Ярослав	–	Мостиська Ярослав Львів	–
Грудень	Ярослав Мостиська Львів Краків	–	Ярослав Краків	–

Джерело: авторське опрацювання.

Отож, почну зі спроби відтворити переміщення А. Форбса у 1685 р. Людьми, листування з якими найкраще збереглося, були два його друзі та 2 родичі: Олександр Гуйсон (Alexander Huisson), Петро Сімсон (Peter Simson), Патрик Форбс (Patrick Forbes) і Роберт Форбс. Саме їхнє листування буде взято за основу аналізу, а отримані дані доповнить менш чисельна кореспонденція з іншими торговцями: *Львів* (7 лютого – 16 березня) (ЦДІАЛУ-35, арк. 1; ЦДІАЛУ-29, арк. 1) – *Ярослав* (23 березня – 25 квітня) (ЦДІАЛУ-54, арк. 8; ЦДІАЛУ-46, арк. 2) – *Ряшів* (26 квітня – 21 травня) (ЦДІАЛУ-55, арк. 20; ЦДІАЛУ-55, арк. 39) – *Львів* (25 травня – 14 червня) (ЦДІАЛУ-29, арк. 12; ЦДІАЛУ-15, арк. 2) – *Краків* (14 червня – 3 серпня) (ЦДІАЛУ-27, арк. 5; ЦДІАЛУ-55, арк. 57) – *Ярослав* (6 серпня – 9 жовтня) (ЦДІАЛУ-58, арк. 1–3; ЦДІАЛУ-54, арк. 41) – *Мостиська та Ярослав* (12 жовтня – 11 листопада) (ЦДІАЛУ-54, арк. 42; ЦДІАЛУ-55, арк. 93) – *Львів* (15 листопада – 9 грудня) (ЦДІАЛУ-41, арк. 1; ЦДІАЛУ-55, арк. 103) – *Ярослав* (14 грудня) (ЦДІАЛУ-33, арк. 1) – *Краків* (14–30 грудня) (ЦДІАЛУ-54, арк. 51; ЦДІАЛУ-19, арк. 3–4).

У 1686 р. Артур Форбс найактивніше листувався із Фердинандом Енгельгартом (Ferdinand Engelhart), Джоном Мюрреєм (John Murray), Патриком Форбсом та Робертом Форбсом: *Краків* (7 січня – 10 січня) (ЦДІАЛУ-46, арк. 14; ЦДІАЛУ-22, арк. 1) – *Львів* (14 січня – 2 березня) (ЦДІАЛУ-55, арк. 112; ЦДІАЛУ-55, арк. 122) – *Дукля* (3 травня) (ЦДІАЛУ-36, арк. 5) – *Ряшів* (13 травня) (ЦДІАЛУ-18, арк. 3) – *Краків* (9 липня) (ЦДІАЛУ-39, арк. 1) – *Ярослав* (26 серпня) (ЦДІАЛУ-36, арк. 6) – *Ярослав* (14–24 вересня) (ЦДІАЛУ-32, арк. 10; ЦДІАЛУ-40, арк. 2).

Таким самим чином відтворено 1687 р., у якому переважало листування з Робертом Ловом (Robert Lowe) і Робертом Форбсом: *Львів* (23 січня) (ЦДІАЛУ-23, арк. 6) – *Ярослав* (16 лютого – 5 квітня) (ЦДІАЛУ-26, арк. 2; ЦДІАЛУ-56, арк. 2–3) – *Львів* (14–16 квітня) (ЦДІАЛУ-34, арк. 1; ЦДІАЛУ-39, арк. 2) – *Ряшів* (20 квітня – 14 травня) (ЦДІАЛУ-56, арк. 7–8; ЦДІАЛУ-29, арк. 16) – *Ярослав* (21 травня – 28 травня) (ЦДІАЛУ-24, арк. 1; ЦДІАЛУ-6, арк. 1–3) – *Краків* (2 червня – 10 липня) (ЦДІАЛУ-56, арк. 29; ЦДІАЛУ-12, арк. 2) – *Ярослав та Краків* (10 липня – 2 серпня) (ЦДІАЛУ-17, арк. 1; ЦДІАЛУ-39, арк. 8) – *Ярослав, Мостиська і Львів* (4 серпня – 25 жовтня) (ЦДІАЛУ-32, арк. 17; ЦДІАЛУ-49, арк. 9) – *Мостиська* (25 жовтня – 7 листопада) (ЦДІАЛУ-56, арк. 54–56; ЦДІАЛУ-39, арк. 14) – *Ярослав* (9 листопада – 21 грудня) (ЦДІАЛУ-39, арк. 16; ЦДІАЛУ-39, арк. 18) – *Краків* (24 грудня) (ЦДІАЛУ-39, арк. 19).

Водночас 1692 р. – останній, за який добре збереглася кореспонденція. Основними торговими партнерами Артура Форбса у цей час були Іван Агенгіф (Ivan Ahengif), Юрій Бухан (Yuri Bukhan), Роберт Лов, Томас Тайлор (Thomas Tylor), Патрик Форбс і Роберт Форбс: *Краків* (8–10 січня) (ЦДІАЛУ-27, арк. 11; ЦДІАЛУ-42, арк. 8) – *Львів та Краків* (12–18 січня) (ЦДІАЛУ-39, арк. 12; ЦДІАЛУ-21, арк. 2) – *Ярослав* (26 січня) (ЦДІАЛУ-25, арк. 3–4) – *Львів* (5 лютого – 4 березня) (ЦДІАЛУ-16, арк. 2; ЦДІАЛУ-4, арк. 13) – *Ярослав і Замостя* (7 березня) (ЦДІАЛУ-16, арк. 7; ЦДІАЛУ-54, арк. 79) – *Львів* (10–20 березня) (ЦДІАЛУ-15, арк. 7; ЦДІАЛУ-32, арк. 24) – *Ярослав і Замостя* (21–22 березня) (ЦДІАЛУ-16, арк. 8; ЦДІАЛУ-56, арк. 93) – *Львів* (24 березня – 23 квітня) (ЦДІАЛУ-15, арк. 8; ЦДІАЛУ-30, арк. 5) – *Ярослав і Замостя* (25 квітня) (ЦДІАЛУ-16, арк. 9; ЦДІАЛУ-54, арк. 93) – *Львів* (26 квітня – 16 травня) (ЦДІАЛУ-39, арк. 25; ЦДІАЛУ-39,

арк. 30) – *Замостя і Ярослав* (16–17 травня) (ЦДІАЛУ-54, арк. 97; ЦДІАЛУ-48, арк. 4) – *Львів* (17–20 травня) (ЦДІАЛУ-56, арк. 106–108; ЦДІАЛУ-45, арк. 16) – *Ярослав* (23–24 травня) (ЦДІАЛУ-16, арк. 10; ЦДІАЛУ-56, арк. 112) – *Львів* (24 травня – 8 серпня) (ЦДІАЛУ-49, арк. 14; ЦДІАЛУ-9, арк. 3).

Можна зробити висновок, що в 1685–1692 рр. А. Форбс відповідав за східну частину торговельної мережі його родини, тобто за налагодження контактів між Львовом і Краковом. Поїздки здійснювалися за декількома маршрутами: *Львів–Мостиська–Перемишль–Ярослав–Ряшів–Краків*; *Ряшів–Ярослав–Львів*; *Львів–Замостя–Ярослав*; *Ярослав–Мостиська–Львів*. Вони повністю збігаються із відомими нам торговельними шляхами. Дослідниця львівської торгівлі Луція Харевічова (Łucja Charewiczowa) доводить, що станом на XV ст. у Речі Посполитій уже були сталі дороги, які купці використовували для побудови торгових маршрутів (Charewiczowa, 1925, s. 33). На її думку, шлях між Львовом і Краковом виглядав так: *Львів–Перемишль–Ярослав–Ряшів–Ропчище–Пільзно–Тарнув–Бохня–Краків* (Charewiczowa, 1925, s. 36). Як бачимо, він аналогічний до того, яким користувався А. Форбс.

Певні закономірності у сезонності поїздок є: опорними пунктами мережі взимку були Краків та Львів, навесні – Львів та Ярослав, влітку – Львів і Краків, восени – Ярослав, Львів і Мостиська.

Проаналізовані вище маршрути були частиною більшої торгової мережі, яку можна дослідити за допомогою надісланих до А. Форбса листів. Те, як функціонували подібні утворення, дослідив ще Фернан Бродель (Fernand Braudel). Він влучно зауважує: «Всяка торгова мережа пов'язувала разом певне число індивідів – агентів, що належали або не належали до однієї і тої самої фірми і були розташовані у кількох пунктах кругообігу або пасма потоків. Комерція жила за рахунок цих проміжних пунктів, їхньої взаємодії та зв'язків ... Якщо ремесло купця не могло обійтися без мережі надійних другорядних осіб та спільників, родина справді робила найприродніше й найбільш бажане розв'язання» (Бродель, 1997, с. 119).

Члени родини Форбсів були центром їхньої торгової мережі. Артур, Вільям, Патрик і Роберт Форбси відігравали у ній вирішальну роль, а їхні друзі та торгові партнери – другорядну. Як було визначено вище, А. Форбс відповідав переважно за землі на Сході Речі Посполитої, зокрема в Руському воєводстві. Завдяки його кореспонденції з родичами можна відстежити аналогічні тенденції у його сім'ї. Вільям Форбс (William Forbes), переписка з яким збереглася за 1692 р. (ЦДІАЛУ-53, арк. 1–3), відправляв усі свої листи з м. Замостя. Патрик Форбс (переписка 1684–1692 рр.) надсилав листи лише з м. Гданськ (ЦДІАЛУ-54, арк. 1–113). Роберт Форбс (переписка 1685–1693 рр.), як видно з кореспонденції, постійно проживав у м. Краків (ЦДІАЛУ-55, арк. 1–123; ЦДІАЛУ-56, арк. 1–144).

Отже, П. Форбс займався прийомом і закупівлею шотландських чи англійських товарів у Гданську. Далі він відправляв їх Р. Форбсові у Краків чи А. Форбсові на землі Руського воєводства. Так виглядала основа їхньої родинної торгової мережі. До неї додавалися інші купці, про основних із них подано інформацію в таблиці (табл. 2).

Таблиця 2

Найбільші торгові партнери Артура Форбса

№ справи	Ім'я	Роки листування	Основне місце перебування	Кількість листів
244	Іван Агенгіф	1687, 1689, 1691, 1692	Замостя	21
327	Юрій Бухан	1691, 1692	Гданськ	14
411	Антон Гейглін	1685, 1687	Гданськ	7
459	Александр Гуйсон	1685, 1687, 1691, 1692	Варшава	19
507	Фердинанд Енгельгарт	1685, 1686, 1687, 1691, 1692	Вроцлав	29
697	Роберт Лов	1686, 1687, 1691, 1692	Ярослав, Львів, Ряшів	40
752	Джон Мейтленд	1686, 1687, 1692	Ярослав	9
945	Роберт Росс	1685, 1686, 1692	Львів, Перемишль	17
981	Пітер Сімсон	1685, 1686, 1687	Львів, Станіславів, Вроцлав	20
1029	Томас Тайлор	1685, 1691, 1692	Замостя	26
1035	Вільям Томсон	1685, 1687, 1692	Люблін	18

Джерело: авторське опрацювання.

Більшість згаданих купців перебували у якомусь одному місті, винятком є лише Р. Лов та П. Сімсон, які активно змінювали дислокацію. Судячи з того, що Юрій Бухан та Антон Гейглін (Anton Heiglin) постійно проживали в Гданську, вони, як і Патрик Форбс, займалися прийомом і купівлею завезених морем товарів та їх відправкою далі на землі Речі Посполитої. На певній відстані від портів перебували А. Гуйсон (м. Варшава) та Ф. Енгельгарт (м. Вроцлав). Всіх інших торговців можна локалізувати на тій самій території, що й А. Форбса (м. Замостя, м. Ярослав, м. Львів, м. Ряшів).

Остання категорія, контакти з якою варто описати, – це торговці, які надіслали до А. Форбса невелику кількість листів. Вони поділяються на три групи тих, хто писав: з-за кордону; з території Речі Посполитої; з Руського воєводства. Закордонне листування провадив Андреас Аутайлер (Andreas Autayler) (Аннаберг, Саксонія, 1684 р.) (ЦДІАЛУ-3, арк. 1–2), Самуїл Бідерман (Samuel Biderman) (Наумбург, Саксонія, 1691 р.) (ЦДІАЛУ-11, арк. 1), Бернгард Енгельгарт (Bernhard Engelhart) (Нюрнберг, Баварія, 1690 р.) (ЦДІАЛУ-31, арк. 1), Феодорович (Feodorovich, ім'я не встановлено) (Клаузенбург, Румунія, 1692 р.) (ЦДІАЛУ-50, арк. 1–2), Вільям Чемберс (William Chambers) (Лейпціг, Саксонія, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-57, арк. 1–2), А. Ц. Сміт (A. C. Smith, повне ім'я не встановлено) (Кенігсберг, 1687 р.) (ЦДІАЛУ-47, арк. 1), Християн Вайс (Christian Weiss) (Відень, 1687 р.) (ЦДІАЛУ-17, арк. 1).

З портового м. Гданськ писали Томас Баркер (Thomas Barker) (1692 р.) (ЦДІАЛУ-5, арк. 1–2), Готтфрід Бекер (Gottfried Becker) (1687 р.) (ЦДІАЛУ-8, арк. 1–6), Райнгольд Брюсс (Rheinhold Bruss) (1685 р.) (ЦДІАЛУ-15, арк. 2) та Александер Пейн (Alexander Payne) (1686 р.) (ЦДІАЛУ-44, арк. 1). Ближче на території Речі Посполитої були, наприклад, Роберт Белль (Robert Bell) (Люблін, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-10,

арк. 1), С. Бойд (S. Boyd) (Вроцлав, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-13, арк. 1), Пітер Васт (Peter Vast) (Варшава, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-19, арк. 3–4), Якуб Гладішевич (Jacub Gladyszewicz) (Краків, 1687 р.) (ЦДІАЛУ-25, арк. 1–7), Річард Гордон (Richard Gordon) (Олькуш, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-26, арк. 1), Томас Камінг (Tomas Kaming) (Дукля, 1678 р.) (ЦДІАЛУ-36, арк. 5). На території Руського воєводства перебували такі адресанти (вибірково): Арнольд Бауер (Arnold Bauer) (Жовква, 1686 р.) (ЦДІАЛУ-7, арк. 1), Андреас Белль (Andreas Bell) (Ярослав, 1692 р.) (ЦДІАЛУ-9, арк. 1–3), Якуб Бохасович (Jacub Bochasowicz) (Станіславів, 1685 р.) (ЦДІАЛУ-14, арк. 1–4), Йоганн Вентон (Johann Wenton) (Замостя, 1687 р.) (ЦДІАЛУ-20, арк. 1), Йозеф Грушевич (Josephus Gruszewicz) (Ярослав, 1691 р.) (ЦДІАЛУ-28, арк. 1), Саломон Левкович (Salomon Lewkowicz) (Жовква, 1695 р.) (ЦДІАЛУ-38, арк. 1), Саймон Пайк (Simon Payk) (Галич, 1692 р.) (ЦДІАЛУ-43, арк. 1–2).

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що станом на кінець XVII ст. сім'я шотландських емігрантів Форбсів створила на землях Речі Посполитої власну торгову мережу. Завдяки колекції листів із ЦДІАЛ можна простежити, що вона починалася із Гданська, де проживав П. Форбс. Це було портове місто, у яке привозили різноманітний крам, зокрема й британські вовняні тканини, якими торгували Форбси. Звідти товар відправляли до Р. Форбса у Краків або ж до А. Форбса, який відповідав за східні терени, тобто переважно у Руське воєводство (головно Львів та Ярослав). Хоч А. Форбс і підтримував контакти із закордонними торговцями (переважно з німецьких земель), однак більшість його партнерів були такими ж, як і він, емігрантами, які вирішили оселитися на землях Речі Посполитої. На території Руського воєводства їх доповнювало місцеве купецтво. Фактично така мережа охоплювала Північ, Південь та Схід Речі Посполитої (табл. 3).

Таблиця 3

Міста, із яких найчастіше посилали листи до А. Форбса

№ з/п	Місто, з якого надіслано лист	Кількість згадок
1	Краків	163
2	Гданськ	120
3	Львів	59
4	Замостя	58
5	Ярослав	58
6	Люблін	39
7	Вроцлав	25
8	Варшава	24
9	Лейпціг	22
10	Ряшів	14
11	Станіславів	12
12	Перемишль	10
13	Тарнув	10
14	Торунь	6
15	Дукля	4

Джерело: авторське опрацювання.

Варто зауважити, що отримані дані не дозволяють відтворити торгову мережу Форбсів повністю, оскільки: по-перше, доступне листування не повне, добре збереженими є лише чотири роки кореспонденції; по-друге, доступні тільки ті листи, які пов'язані з А. Форбсом, а отже, можна робити точні висновки тільки про східну частину мережі. Це також означає, що невідомо, чи займалися Форбси не лише імпортом, а й експортом товарів. Тому для кращого розуміння функціонування їхньої торгової мережі варто провести порівняння хронології перебування А. Форбса у відомих містах із часом проведення у них ярмарків. Також перспективним для дослідження буде пошук і виявлення нових документів, пов'язаних із діяльністю родини Форбсів у закордонних архівах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бродель, Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*: в 3 т., 2. Київ.

Гуль, О. (2018). Національні меншини в ранньомодерному Львові: етно-конфесійна належність і культурно-освітня діяльність. В І. Соляр (ред.), *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*, 1. Львів, 17–32.

Заяць, О. (2012). *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Львів.

Зубрицький, Д. (2006). *Хроніка міста Львова*. Львів: Центр Європи.

Капраль, М. (2003). *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів: Піраміда.

Мельник, І. (2011). *Львівське Середмістя: всі вулиці, площі, храми й кам'яниці*. Львів: Апріорі.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 132 (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн), оп. 1, спр. 50.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 164.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 243.

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 244.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 251.

ЦДІАЛУ-6: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 252.

ЦДІАЛУ-7: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 257.

ЦДІАЛУ-8: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 261.

ЦДІАЛУ-9: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 264.

ЦДІАЛУ-10: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 265.

ЦДІАЛУ-11: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 291.

ЦДІАЛУ-12: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 292.

ЦДІАЛУ-13: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 307.

ЦДІАЛУ-14: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 315.

ЦДІАЛУ-15: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 323.

ЦДІАЛУ-16: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 327.

- ЦДІАЛУ-17: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 332.
ЦДІАЛУ-18: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 343.
ЦДІАЛУ-19: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 344.
ЦДІАЛУ-20: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 352.
ЦДІАЛУ-21: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 354.
ЦДІАЛУ-22: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 402.
ЦДІАЛУ-23: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 411.
ЦДІАЛУ-24: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 418.
ЦДІАЛУ-25: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 423.
ЦДІАЛУ-26: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 446.
ЦДІАЛУ-27: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 448.
ЦДІАЛУ-28: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 456.
ЦДІАЛУ-29: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 459.
ЦДІАЛУ-30: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 505.
ЦДІАЛУ-31: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 506.
ЦДІАЛУ-32: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 507.
ЦДІАЛУ-33: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 562.
ЦДІАЛУ-34: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 572.
ЦДІАЛУ-35: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 573.
ЦДІАЛУ-36: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 586.
ЦДІАЛУ-37: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 672.
ЦДІАЛУ-38: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 679.
ЦДІАЛУ-39: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 697.
ЦДІАЛУ-40: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 740.
ЦДІАЛУ-41: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 745.
ЦДІАЛУ-42: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 752.
ЦДІАЛУ-43: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 825.
ЦДІАЛУ-44: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 833.
ЦДІАЛУ-45: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 945.
ЦДІАЛУ-46: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 981.
ЦДІАЛУ-47: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 995.
ЦДІАЛУ-48: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1027.
ЦДІАЛУ-49: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1035.
ЦДІАЛУ-50: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1063.
ЦДІАЛУ-51: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1072.
ЦДІАЛУ-52: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1073.
ЦДІАЛУ-53: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1074.
ЦДІАЛУ-54: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1075.
ЦДІАЛУ-55: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1076.
ЦДІАЛУ-56: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1077.
ЦДІАЛУ-57: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1123.
ЦДІАЛУ-58: ЦДІАЛ України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1124.

Чуткий, А. (2021). *Буржуазна альтернатива: українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст.* Київ: Темпора.

- Шиян, Р. (1994). Торгівля міст Руського і Белзького воєводств XVI – першій половині XVII ст. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 228, 123–159.
- Шиян, Р. (1998). Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 33, 50–55.
- Шиян, Р. (1999). До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 р.). *Львів: місто – суспільство – культура*, 3, 137–149.
- Armstrong, J. A. (1976). Mobilized and Proletarian Diasporas. *The American Political Science Review*, 70/2, 393–408. <https://doi.org/10.2307/1959646>
- Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden: Brill.
- Biegańska, A. (1984). James Murray: A Scot in the making of the Polish Navy. *Scottish Slavonic Review*, 3, 1–9.
- Biegańska, A. (1985). Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw. *Scottish Slavonic Review*, 5, 19–34.
- Biegańska, A. (2001). The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century). *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 43, 1–27.
- Bulloch, J. (1932). *Gordons in Poland: «Marquises of Huntly», with a line in Saxony*. Peterhead: Buchan Club.
- Charewiczowa, Ł. (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolinskich.
- Kowalski, W. (2015). *The Great Immigration Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500–1660*. Leiden; Boston: Brill.
- Łoziński, W. (1892). *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.
- Macinnes, A. (2008). The hidden Commonwealth: Poland–Lithuania and scottish political discourse in the seventeenth century. In *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550–1772*. Leiden; Boston, 233–260. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004169838.i-311.32>
- Ozog, C. (1995). Scottish Merchants in Poland 1550–1750. *Journal of the Sydney Society for Scottish History*, 3, 53–75.
- Smout, T. (1986). *Scotland and Europe 1200–1850*. Edinburgh: John Donald.
- Smout, T. (1994). Scottish Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In *Europeans on the Move: Studies on European Migration 1500–1800*. Oxford, 76–113.
- Steuart, A., Baskerville, B., & Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793*. Edinburgh: T. and A. Constable for the Scottish History Society. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198204190.003.0005>
- Worthington, D. (2016). «Unfinished work and damaged materials»: historians and the Scots in the Commonwealth of Poland–Lithuania (1569–1795). *Minorities Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 34, 276–296. <https://doi.org/10.1080/02619288.2015.1063812>

REFERENCES

- Brudel, F. (1997). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st.*: v 3 t., 2. Kyiv (in Ukrainian).
- Hul, O. (2018). Natsionalni menshyny v rannomodernomu Lvovi: etno-konfesiina nalezhnist i kulturno-osvitnia diialnist. In I. Soliar (Ed.), *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XX – pochatok XXI stolit)*, 1. Lviv, 17–32 (in Ukrainian).
- Zaiats, O. (2012). *Hromadiany Lvova XIV–XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. Lviv (in Ukrainian).
- Zubrytskyi, D. (2006). *Khronika mista Lvova*. Lviv: Tsentr Yevropy (in Ukrainian).
- Kapral, M. (2003). *Natsionalni hromady Lvova XVI–XVIII st. (sotsialno-pravovi vzaiemyny)*. Lviv: Piramida (in Ukrainian).
- Melnyk, I. (2011). *Lvivske Seredmistia: vsi vulytsi, ploshchi, khramy y kamianytsi*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 132 (Kolektsiia lystiv derzhavnykh, hromadskykh ta tserkovnykh diiachiv Ukrainy, Polshchi ta inshykh krain), op. 1, spr. 50 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 164 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 243 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 244 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 251 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 252 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 257 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 261 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 264 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 265 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 291 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 292 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 307 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 315 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 323 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 327 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 332 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 343 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 344 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 352 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 354 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 402 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 411 (in German).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 418 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 423 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 446 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 448 (in English).
- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 456 (in Polish).

- TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 459 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 505 (in German).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 506 (in German).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 507 (in German).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 562 (in German).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 572 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 573 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 586 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 672 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 679 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 697 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 740 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 745 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 752 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 825 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 833 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 945 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 981 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 995 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1027 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1035 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1063 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1072 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1073 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1074 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1075 (in English).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1076 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1077 (in Polish).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1123 (in German).
TsDIAL Ukrainy, m. Lviv, f. 132, op. 1, spr. 1124 (in English).
Chutkyi, A. (2021). *Burzhuazna alternatyva: ukrainski zemli v seredyni XVII – druhiy polovyni XVIII st.* Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
Shyian, R. (1994). Torhivlia mist Ruskoho i Belzkocho voievodstv XVI – pershii polovyni XVII st. *Zapysky naukovocho tovarystva imeni Shevchenka*, 228, 123–159 (in Ukrainian).
Shyian, R. (1998). Kupty-shotlandtsi v mistakh Ruskoho voievodstva u XVI–XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 33, 50–55 (in Ukrainian).
Shyian, R. (1999). Do istorii lvivskoi torhivli druhoi polovyny XVII st. (za danymy mytnoi knyhy 1669 r.). *Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, 3, 137–149 (in Ukrainian).
Armstrong, J. A. (1976). Mobilized and Proletarian Diasporas. *The American Political Science Review*, 70/2, 393–408. <https://doi.org/10.2307/1959646> (in English).
Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group.* Leiden: Brill (in English).
Biegańska, A. (1984). James Murray: A Scot in the making of the Polish Navy. *Scottish Slavonic Review*, 3, 1–9 (in English).

- Biegańska, A. (1985). Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw. *Scottish Slavonic Review*, 5, 19–34 (in English).
- Biegańska, A. (2001). The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century). *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 43, 1–27 (in English).
- Bulloch, J. (1932). *Gordons in Poland: «Marquises of Huntly», with a line in Saxony*. Peterhead: Buchan Club (in English).
- Charewiczowa, Ł. (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolinskich (in Polish).
- Kowalski, W. (2015). *The Great Immigration Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500–1660*. Leiden; Boston: Brill (in English).
- Łoziński, W. (1892). *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt (in Polish).
- Macinnes, A. (2008). The hidden Commonwealth: Poland–Lithuania and scottish political discourse in the seventeenth century. In *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550–1772*. Leiden; Boston, 233–260. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004169838.i-311.32> (in English).
- Ozog, C. (1995). Scottish Merchants in Poland 1550–1750. *Journal of the Sydney Society for Scottish History*, 3, 53–75 (in English).
- Smout, T. (1986). *Scotland and Europe 1200–1850*. Edinburgh: John Donald (in English).
- Smout, T. (1994). Scottish Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In *Europeans on the Move: Studies on European Migration 1500–1800*. Oxford, 76–113 (in English).
- Steuart, A., Baskerville, B., Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793*. Edinburgh: T., & A. Constable for the Scottish History Society. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198204190.003.0005> (in English).
- Worthington, D. (2016). «Unfinished work and damaged materials»: historians and the Scots in the Commonwealth of Poland–Lithuania (1569–1795). *Minorities Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 34, 276–296. <https://doi.org/10.1080/02619288.2015.1063812> (in English).

Khrystyna BAZIUK

Master in History

PhD student

at the Department of History of the Middle Ages

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

**AN ATTEMPT TO LOCALIZE THE TRADE NETWORK
OF THE SCOTTISH MERCHANT ARTHUR FORBES
ON THE LANDS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN 1685–1692**

It is noted that there was a group of Scottish merchants in early modern Lviv, which is poorly studied. It is shown that the Scottish emigration to the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ruthenian Voivodeship was a natural, long-term process caused by the difficult situation within Scotland and the British archipelago. It is claimed that upon arrival in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the emigrants integrated well into the new society: one part of the Scots took a place in the middle class, while the other joined the poorer strata of the population.

It is indicated that as of the end of the 17th century there were several well-known merchant families of Scottish origin in Lviv, among whom the Gordons are the best studied. It has been researched that another emigrant family involved in local trade were the Forbeses, particularly Arthur Forbes, whose correspondence is preserved in the Lviv Central State Historical Archive of Ukraine. The chronology of the correspondence has been established to be 1678–1699. All of the letters are structured similarly, and the main topics of communication were trade, financial calculations, family correspondence, requests for help, holiday greetings, medical prescriptions and religious messages. It is proved that the most representative years for the study of the trade network of the Forbeses and their fabric trade are 1685, 1686, 1687 and 1692. It is analyzed that with the help of the data obtained from the correspondence, it can be determined that Arthur Forbes was responsible for trade in the Ruthenian Voivodeship, and his approximate trade route in those years was as follows: Lviv–Mostyska–Przemyśl–Jarosław–Rzeszów–Kraków. It is established that the Forbes family had centers in the main Polish trading cities. For example, Patrick Forbes lived in Gdańsk, where he received goods and passed them on to Robert Forbes in Kraków and to Arthur Forbes in Lviv or Jarosław. It is emphasized that, in addition to them, the trade network also included other merchants who were not members of the Forbes family. They lived in the following cities: Gdańsk, Warsaw, Wrocław, Zamość, Jarosław, Lviv, and Rzeszów.

It is concluded that the documents available to us make it possible to fully recreate the Forbes trade network only during the aforementioned four years, so it will be promising to search for other parts of their correspondence in foreign archives.

Keywords: Lviv, Ruthenian Voivodeship, Polish-Lithuanian Commonwealth, Scottish merchants, trade, 17th century, burghers.

Олена АРКУША

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

МІЖ ЛЬВОВОМ, ВІДНЕМ І КИЄВОМ: ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

На прикладі сюжетів із біографії Олександра Барвінського досліджено спроби українських діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст. створити проєкт української держави в оперті на союз із Австро-Угорською і Німецькою імперіями. Зазначено, що О. Барвінський належав до найвпливовіших політиків та інтелектуалів, які сформували бачення самостійного майбутнього України. Проаналізовано сторінки його біографії, пов'язані з діяльністю в Києві та Відні, що відображають становлення загальноукраїнської єдності та пошуки зовнішньополітичних союзників. Зауважено, що ці процеси передбачали глибокі перетворення українського суспільства на основі програми «органічної праці». Стверджено, що нове покоління українських політиків у Галичині, яке прийняло на себе лідерство в українському русі в останніх десятиліттях ХІХ ст., мало, на відміну від своїх попередників, достатню кваліфікацію для виведення «українського питання» на міжнародний рівень.

Вказано, що передумови для цього були створені завдяки політичному досвіду, набутому в умовах австрійської конституції, та інтересу до Галичини з боку українських діячів Наддніпрянщини, які не мали змоги вільно виражати ідеї в Російській імперії. Доведено, що створення в Галичині центру українського руху викликало інтерес австрійського уряду. Зазначено, що Відень розглядав можливості притягнення на свій бік українського населення в Російській імперії в разі воєнного зіткнення, ймовірність якого зростала, однак на етапі визначення стратегії національного руху між політиками різних частин України виникли розбіжності, а позиція Відня не була послідовною. Вказано, що пошуки українськими політиками союзників серед центральних країн спричинили опір найближчих сусідів України – поляків і росіян, які вбачали в них загрозу для своїх інтересів.

Підсумовано, що історія злету й падіння політичної кар'єри О. Барвінського показує як залежність людини від геополітичних процесів, так і її можливості впливати на них. Дослідження проведено в руслі інтелектуальної біографії, що передбачало аналіз як світоглядних, політичних, професійних мотивів дій політика, так і його приватних

обставин. Відзначено, що діяльність О. Барвінського між Львовом, Віднем і Києвом відобразила амбіції львівських політичних середовищ впливати на геополітику.

Ключові слова: Галичина, українсько-польські відносини в XIX ст., українсько-австрійські зв'язки у XIX ст., українські інтелектуали, ідея української державності, Галицький сейм.

«Das Höchste des Menschen ist die Pflicht» (з німецької – найголовніше в людині – це обов'язок) – ці почуті ще в школі слова німецького поета Йоганна Вольфганга Гете (Johann Wolfgang von Goethe) Олександр Барвінський вважав життєвим девізом (Барвінський, 2004, с. 69), і вони справді якнайкраще характеризують його громадську, освітню й політичну діяльність та приватні взаємини. Герой цього дослідження є однією з найвідоміших і водночас контroversійних особистостей в історії України та українсько-польських відносин кінця XIX – початку XX ст. Він належав до першого покоління української інтелігенції у Галичині, представники якого, вийшовши з родин греко-католицьких священників, здобули світські фахи, очолили національний рух, професійно займалися політикою, винесли на своїх плечах величезний комплекс завдань із формування сучасної української національної ідентичності. Особливу вагу мали заслуги О. Барвінського у зміцненні ідеї всеукраїнської єдності: він співпрацював із найвпливовішими постатями українського національного руху Наддніпрянщини, багато зробив для укріплення в Галичині історичного наративу, створеного переважно київськими дослідниками, і разом із однодумцями захищав ідею «органічної праці», яка мала забезпечити глибинні зміни в національній спільноті та підготувати її до становлення власної держави.

Олександр Барвінський став відомим політиком завдяки участі у підготовці австрійсько-польсько-українського порозуміння 1890 р. (т. зв. нової ери). Ця ініціатива мала широкий геополітичний підтекст. Найбільш далекосяжним прагненням Відня було добитися того, щоб, у разі ймовірного військового конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, Наддніпрянська Україна перейшла на австрійську сторону. Заради цього австрійський уряд був готовий сприяти створенню в Галичині впливового осередку українського руху. Порозуміння передбачало відмежування українських політиків від русофільської течії. Хоча наддніпрянці неодноразово вказували галичанам на важливість такого відмежування, галицькі політики дотримувалися засади солідарності між двома течіями національного руху – народовцями й русофілами. Вони вважали, що інтересам українців у Галичині більше загрожують поляки, ніж росіяни, а питання модерного національного самовизначення можуть почекати до кращих часів. Новоєрівські плани швидко були знівельовані польсько-українськими та внутрішніми українськими суперечками й обмежені рамками Галичини. Та все ж деякі їх наслідки виявилися важливими й у загальноукраїнському прочитанні.

Протягом наступних двох десятиріч років ім'я О. Барвінського, який здобув ключові впливи в українській парламентській політиці, не сходило з перших шпальт української преси, яка, за винятком хіба що «партійного» часопису «Руслан», гостро його критикувала, твердячи, що український політик, зважаючи на невідрадне становище свого народу, не має права вступати в переговори з тими, хто уособлює владу. Утім, «Діло», яке виступало як головний критик, одразу після смерті О. Барвінського визнало масштабність його особистості: «Постать покійного, одного з

перших новітніх народовців, виростає далеко понад голови сучасників. Багато людей його любило, ще більше ненавиділо, але всі його шанували як людину сильної волі, виробленого світогляду, твердого характеру, як велику індивідуальність» (В перших рядах, 1926). Зважаючи на розмах діяльності О. Барвінського, а також на корпус залишених ним джерел, які він усе доросле життя збирав як фаховий історик і популяризатор історії, багато дослідників вивчають різні аспекти його діяльності, які, втім, залишаються ще дуже далекими до вичерпання (Левицький, 1901; Павлишин, 1997; Чорновол, 2000; Гнатюк, 2001; Чорновол, 2002; Binder, 2005; Романюк, 2009; Аркуша, 2009; Райківський, 2012; Тельвак, 2017). Найбільше на сьогодні досліджено роль О. Барвінського у «новій ері» (Чорновол, 2000) та його діяльність як фундатора християнсько-суспільного напрямку – різновиду українського консерватизму (Аркуша, 2004; Мудрий, 2004; Кліш, 2018; Лехнюк, 2019).

Мета статті – на прикладі сюжетів із біографії О. Барвінського дослідити пошуки українськими діячами кінця XIX – початку XX ст. можливостей створення української державності в оперті на Австро-Угорщину та Німеччину і з'ясувати причини розбіжностей між політиками різних частин України на етапі визначення стратегії українського руху. Дослідження виконане в руслі інтелектуальної історії, що передбачає врахування широкого контексту біографії людини (родинне, товариське і професійне середовища, освіта, переконання, повсякденні обставини тощо) для з'ясування мотивів її дій у громадсько-політичній площині. Суперечності, які наростали між зовнішньополітичними орієнтаціями недержавних народів напередодні Першої світової війни, не належали до унікальних ознак українського руху: певною мірою з ними стикалися й інші народи. Однак в українському випадку вони виявилися фатальними й спричинилися до програшу Української революції. У контактах між Києвом, Львовом і Віднем О. Барвінський наприкінці XIX ст. відігравав ключову роль, чим і пояснювався стрімкий злет його політичної кар'єри. Корпус особових джерел кінця XIX – початку XX ст. свідчить про присутність О. Барвінського «за кулісами» багатьох важливих історичних подій. Це дає змогу не лише вписати мікроісторію в макроісторичні процеси, а й стверджувати, що цей персональний випадок розкриває «велику історію».

Основним джерелом до вивчення біографії О. Барвінського є його спогади, початок яких (до 1888 р.) був опублікований у Львові ще до Першої світової війни. Над наступною частиною автор почав працювати у 1915 р., перебуваючи в еміграції у Празі. Спогади він писав аж до смерті у 1926 р., встигнувши довести їх до 1907 р. Того року О. Барвінський втратив мандат депутата парламенту у Відні, а разом із ним і перші ролі в українській політиці. У 2000-х роках почалося видання і перевидання його спогадів (Барвінський, 2004; Барвінський, 2009; Барвінський, 2018; Барвінський, 2019) та частково видання кореспонденції (Листування Михайла Грушевського, 2019; Сокіл, 2019). Рукописна частина спогадів О. Барвінського зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України в Києві й охоплює приблизно 6 000 арк. У спогадах відображена широка палітра тогочасного політичного життя навколо Львова, Відня й Києва. Він писав мемуари, використовуючи замітки і листи до дружини Євгенії, якій зазвичай розповідав про те, як минув день, доносячи як приватні, так і громадські сюжети (з дружиною, стверджував він, «листувався я майже

щоденно, коли проживав поза домом») (Барвінський, 2009, с. 28). У мемуаристиці О. Барвінського сильно виражене виправдання своїх дій і пояснення мотивів, що пов'язане насамперед зі значним розривом між його роллю в українському русі й громадським осудом. Спогади доповнює кореспонденція О. Барвінського і членів його родини, значна частина якої зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України. У період, коли він був депутатом австрійського парламенту, листи здебільшого курсували між Львовом і Віднем.

До Львова через Київ. Сценарій переходу О. Барвінського зі села в місто був типовим для його покоління української світської інтелігенції. Спільними рисами цього руху були: походження з родин греко-католицьких священників, які «пам'ятали» свої шляхетські або дрібношляхетські коріння; ранній (близько десятирічного віку) відхід із рідного дому для здобуття середньої освіти (така відносна самостійність сприяла залученню до громадської активності, а таємничість і обраність надавали народовським громадам в очах молоді додаткової привабливості); обрання світського фаху й навчання у Львівському, рідше – Віденському чи Краківському університетах (у випадку Львова в цей час відбувалося коригування дитячого образу давньоруської столиці на польськомовне місто, у якому українцеві важко досягти успіху); переїзд у провінцію, переважно в повітові центри, де український інтелігент міг поєднати професійну працю з національно-громадською. Саме з кола провінційних організаторів національного життя були сформовані українські політичні еліти в Галичині (Аркуша, 2005, с. 79–103).

Олександр Барвінський народився 8 червня 1847 р. у с. Шляхтинці на Тернопільщині у родині місцевого пароха Григорія Барвінського, який незмінно служив у Шляхтинцях пів століття, і Доміцелі (Домініки) з Білінських, доньки греко-католицького священника Дмитра Білінського. Барвінські походили з давнього шляхетського роду, коріння якого в Галичині з гербом «Jastrzębiec» простежувалося від XVI ст. У XIX ст. представники цього роду проживали на польських, литовських, українських, російських і німецьких землях (Павлишин, 1997, с. 6). Основним імпульсом залучення до українського руху для О. Барвінського стало ведення «на український лад» батьківського дому. Громадську роботу він почав із народовської громади у Тернополі, де навчався в гімназії. Громади народовців, у яких плекали ідеї української національної самостійності, вивчали відсутню в школах українську історію та мріяли про майбутнє, знайомилися з творчістю письменників із Великої України, у 1860-х роках стали осередками формування модерного українського руху та нового покоління національно-громадських активістів.

Матеріальне становище родин греко-католицьких священників не давало їм змоги забезпечувати синам тривале навчання. Життєві стратегії молодих українських інтелігентів в останній чверті XIX ст. були зорієнтовані на якнайшвидше завершення освіти, здобуття фаху і початок професійної роботи, щоб утримувати власну сім'ю. Хоча батьки-священники були для дітей прикладом доброчесного життя, сумлінної праці, величезного життєвого досвіду, поваги до кожного й служіння іншим, вони небагато могли допомогти чи порадити в їх професійній реалізації, не мали потрібних знайомств і власного політичного досвіду. Просторова траєкторія руху священника зазвичай була обмежена кількома сусідніми селами

й осідком деканату, адже свою парафію не можна було залишати надовго. Такий брак ресурсів для легкого старту в доросле професійне життя перше покоління української світської інтелігенції відчувало болісно. «Треба було вписатись на університет, – згадував О. Барвінський, – і в сій справі я сам промощував собі дорогу, бо не мав ніякої поради і указки ні від кого, поки що не мав я старших знайомих, котрі могли б мені тут стати в пригоді» (Барвінський, 2004, с. 90).

Перший «львівський» період життя О. Барвінського був пов'язаний із навчанням на історико-філософському факультеті Львівського університету (1865–1868). Тогочасний університет, за його твердженням, мав «ще зовсім німецький характер» (Барвінський, 2004, с. 103). Про переїзд кінним екіпажем із Тернополя до Львова він згадував: «До нині остало в моїй тямці незатерте вражіння сеї живописної картини, яка розкрилась передо мною від личаківської рогацьки і сего першого мого в'їзду до столиці краю, де мала куватись моя дальша доля і будуччина» (Барвінський, 2004, с. 103). У Львові О. Барвінський долучився до українського руху, зблизившись із громадою «ранніх народовців». За висловом одного з громадівців Івана Верхратського, ця «невелика а щира громада представляла у нас троха чи не всю так звану “Україну”» (ЦДІАЛУ, арк. 100 зв. –101). Хоча її діяльність зводилася до самоосвіти й роботи у провінції відповідно до етапу «збирання спадщини», тоді вже був помітний конфлікт між її діячами (вимагали більшої активності в межах «органічної праці») і народовськими політиками (Середа, 2001, с. 378–392). Матеріальні умови проживання у Львові для студентів були скрутними, тому для підтримки видань чи купівлі літератури їм доводилося заощаджувати. «Постановили ми, – згадував О. Барвінський, – замість вечері ходити лише на каву до каварні Юза на Галицькій площі (перед тим ми нічого не підвечіркували), а за ошаджені гроші передплатували ми нове тоді повне видання Шіллера і Гетого, котре й нині знаходиться у мене в родинній нашій бібліотеці» (Барвінський, 2004, с. 98). Вибір літератури свідчив про ідейні та естетичні впливи німецького романтизму на світогляд української молоді.

Ще з молодих років О. Барвінський налагоджував контакти зі знайомими діячами Наддніпрянщини. Здебільшого він шукав їх свідомо, потребуючи поради у видавничих справах. Восени 1865 р. у Львові він познайомився з 30-тирічним Олександром Кониським. Приязні взаємини пов'язували його з композитором Миколою Лисенком. Саме Микола Лисенко познайомив Олександра Барвінського з Пантелеймоном Кулішем, якого вважали тоді тим, хто «кермував українським рухом» (Барвінський, 2004, с. 229). Спершу зав'язалася переписка, а влітку 1869 р. П. Куліш приїхав до батьківської хати Барвінських у Шляхтинцях, де «очарував нас усіх зараз на перший погляд» (Барвінський, 2004, с. 230). Нещодавно він завершив працювати в російській адміністрації у Варшаві, розчарувався в політиці російської влади й обмірковував пошук для українців західних союзників, а водночас побоювався негативу з боку галицьких поляків за співпрацю з росіянами. Тож у Галичині він пересувався з дотриманням конспірації. Протягом 1868–1871 рр. він шукав тут молодих людей, яким міг би доручити видавничі справи (Нахлік, 2007, с. 250–252). За визнанням О. Барвінського, між ним і П. Кулішем із першої зустрічі зав'язалися «справдешні дружні взаємини» (Барвінський, 2004, с. 235).

На той час О. Барвінський не планував затримуватись у Львові, бо хотів якнайшвидше заробляти на життя самостійно. Відкинувши пораду матері стати таки

священником (щоб «мати все готове без великої журби») (Барвінський, 2004, с. 123), він зважився піти за покликанням – педагогічною працею. Першим призначенням у 1868 р. стала посада помічника вчителя у Бережанській гімназії. Утім, зв'язки зі Львовом не переривалися: там залишалися його брати Осип і Володимир, і Олександр продовжував віддавати багато зусиль праці в українських часописах. До Львова його тягнуло: «Я думаю на Зелені свята incognito приїхати до Львова, – писав він братові Осипу в червні 1869 р. – Що там “Просвіта” поробляє?» (Шацька, 2007, с. 197). Пантелеймон Куліш розраховував на роботу Барвінських у редакції «Правди», на яку покладав великі надії як на видання, що мало формувати всеукраїнську єдність. У 1870 р. він писав до О. Барвінського, що очікує його повернення до Львова, після якого обіцяв відразу ж надіслати «600 гультенів підмоги на рік» і навіть запевняв, що наддніпрянці не втручатимуться у редакційну політику. Проте тоді переїзд так і не відбувся, оскільки життєва траєкторія О. Барвінського йшла за логікою державних посад у шкільництві. Як варіант, із П. Кулішем обговорювали й передачу О. Барвінському редакції «Правди» у Бережанах, бо знайти редактора у Львові видавалося неможливим (Барвінський, 2004, с. 159). Та від цього плану відмовилися.

Попрацювавши у Бережанах, О. Барвінський планував поїхати на рік до Віденського університету, щоб скласти іспит на право викладання в гімназіях історії та географії. Цей план підтримав його батько, який пообіцяв річне матеріальне утримання. Та віденські плани довелося змінити через кохання. Олександр Барвінський ще зі старших класів гімназії захопився донькою управляючого маєтком графа Антонія Борковського в Шляхтинцях Романа Шумпетера Софією. За його визнанням, це почуття дуже посприяло навчанню і бажанню професійної стабілізації. Почавши працювати, О. Барвінський запропонував дівчині одружитися. Однак Роман Шумпетер неохоче споглядав на його вчителювання і був прихильнішим до брата Олександра Осипа, майбутнього священника. Ця ситуація викликала напруження між братами (Шацька, 2007, с. 171–281; Шацька, 2010, с. 99–180). Перспектива розвалу вимріяних матримоніальних планів змусила О. Барвінського діяти рішучіше: від Відня він відмовився, адже «будучий мій тесть не згоджувався на се» (Барвінський, 2004, с. 236). У 1870 р. відбулося весілля, а з наступного року подружжя переїхало у Тернопіль, де О. Барвінський отримав посаду викладача в учительській семінарії. Тут народилися діти – Володимир і Ольга. За кілька років О. Барвінський здав у Ягеллонському університеті кваліфікаційний іспит для викладання історії та географії польською, українською та німецькою мовами в перших п'яти класах гімназії.

Викладаючи, О. Барвінський наполегливо працював над собою, поєднуючи роботу з історичними дослідженнями, зокрема з компаративними студіями, та з громадськими справами. З висоти прожитих років, він дійшов висновку, що чесна й сумлінна праця, без огляду на обставини, є найкращим рецептом життєвого успіху, й цього вчив своїх дітей. «Тим, що може бути в грудні, або в листопаді, нема що морочити голови. От Гавч і 4 місяці не перетривав. Тому-то своє роби і пильнуй передовсім здоров'я» (ЛІННБ-4, арк. 13), – радив він синові Володимирі у листі від 13 березня 1898 р., а пізніше подібно писав і до сина Богдана (лист від 4 грудня 1907 р.): «А Ти тим часом роби своє, здаючись на Божу поміч, як я все робив, і не завів ся, – то й дійдеш до становища і суспільного, і в науці» (ЛІННБ-3,

арк. 14 зв.). Діти керувалися цими настановами. «Від дитинства згадував мені все Татунцьо: учись бо се твій маєток на будуче, – стверджувала Ольга в листі від 13 червня 1899 р. – Я дивилась все на Татунця а пам'ятаючи сї слова працювала з охотою, щоб маючи всяку поміч і підпору здобути собі сей маєток і щаслива дійшла до ціли. Сею дорогою і ідуть всі наші» (ЛІННБ-2, арк. 34–35). Діти Олександра Барвінського були успішними в обраних професіях: Богдан став істориком, Олександр – лікарем, Василь – відомим композитором, Ольга викладала.

У 1876 р. О. Барвінський подав у Відні документи для здачі іспиту на право викладання в усіх класах гімназії та почав працювати над кваліфікаційною роботою. Однак наступного року йому довелося опікуватися хворою дружиною, в якій розвинулася складна форма запалення легень. Попри всі зусилля, влітку 1877 р. 24-річна Софія померла. Підтримкою О. Барвінському, який переживав втрату дуже болісно, стала родина. Брат Володимир намагався втішити його, апелюючи до віри в безсмертя душі: «хоч теряєш найдорозший скарб, але не теряєш его ні зовсім, ні на віки. Витають наші душі у безкраїх ширинах і ми ж з тим світом з сего світу преговорюємося нашими думками, нашими молитвами» (Барвінський, 2004, с. 253). Сестра взяла на себе опіку над малими дітьми. За якийсь час О. Барвінський одружився вдруге. Його обраниця, Євгенія Люболич, походила з родини українських інтелігентів, народилась у Львові, закінчила вчительську семінарію та приватно навчалася музики, була вчителькою Соломії Крушельницької та двоюрідною сестрою Кирила Студинського. Подружжя було вдалим, про що свідчать як згадки самого Олександра Барвінського, так і відгуки дітей, зокрема й доньки від першого шлюбу Ольги, для якої Євгенія зуміла стати близькою людиною. У шлюбі народилися ще п'ятеро дітей.

У тернопільський період Олександр Барвінський зберігав зв'язок зі Львовом через брата Володимира, який на зламі 1870–1880-х років став інтелектуальним лідером народовського руху, значною мірою забезпечивши його перехід у фазу «патріотичної агітації» (Маслій, 2011, с. 22–35). Його частково автобіографічний роман «Скошений цвіт», ідея якого полягала у протиставленні образів «старої» та «молодої» Русі, хоча й критикований літераторами, став важливим маніфестом народовського світогляду, розставивши акценти так, щоб проєкт модерної України асоціювали зі світлом, чеснотами, подвижницькою працею заради майбутнього, а його критиків – із консерватизмом і темрявою (Барвінський, 1910). Щоб присвятити себе національно-громадським справам, Володимир залишив роботу в адвокатській канцелярії та зайнявся виданням газети «Діло», яка, як і свого часу «Правда», задумувалася як пресовий орган усієї України. «Як щоденний майже свідок його життя в тих роках, – писав про В. Барвінського Євген Олесницький, – я й нині ще згадую його з подивом ... Обнявши редакцію “Діла”, став Володимир Барвінський фактичним провідником тодішньої української громади, і вона дивилася на нього як на такого та покладала на нього великі надії, яким, на жаль, не довелося здійснитися» (Олесницький, 2011, с. 214).

Більшість ідей і планів виникали у спілкуванні між братами Барвінськими. Наприкінці 1870-х років В. Барвінський вирішив поїхати на Наддніпрянщину, «щоби вже раз основне переконатися, які вигляди є на Україні і чи маємо і можемо ще бути партією українською, чи маємо перевернутись в чисто галицьку партійку»,

або й «раз на все плюнути на нашу блуканину на потемки і відтягнутися зовсім від справ, котрі при такому веденні і сидженні на місці не мають найменшої будучности» (Барвінський, 2004, с. 273). Восени 1881 р. В. Барвінський вирушив до Києва, щоб встановити взаємини з українськими діячами й налагодити постійне інтелектуальне спілкування між двома частинами України. Там він зустрівся з Володимиром Антоновичем, Олександром Кониським, Миколою Лисенком та ін. Вони поставилися до його ідей прихильно, «однак не найшов він там того одушевлення і зрозуміння спільности справи України з Галичиною, якого сподівався» (Барвінський, 2004, с. 297). «Я бачу, що наша народність на Україні спить і то тяжко спить», – ствердив В. Барвінський після повернення, а на всі 15 млн він нарахував заледве 50 осіб, які б цікавилися національними справами у підавстрійській Україні (Барвінський, 2004, с. 298). Такий висновок схилив Барвінських до того, щоб зосередитися на роботі в Галичині.

Початок 1880-х років був для родини Барвінських драматичним. Спершу помер батько, що, крім душевних переживань (В. Барвінський не створив власної родини, тож його сім'єю залишався батьківський дім), спричинило фінансові труднощі, бо в планах зосередитися на виданні «Діла» він розраховував на батьківську підтримку. Не маючи можливості допомагати братові матеріально, Олександр намагався компенсувати це статтями до газети, та невдовзі йому самому довелося лікуватися від захворювання горла, що стало наслідком учителювання у переповнених класах із далекою від досконалості системою опалення. Хвороба поставила під сумнів продовження вчителювання і зробила його життєву ситуацію дуже непевною. Олександр Барвінський спробував перейти на роботу в бібліотеку Чернівецького університету, однак йому було відмовлено, тож він продовжив учителювання у Тернополі. У 1881 р., погано сприйнявши вимушений переїзд із Шляхтинців, куди було призначено нового священника, померла мати. А в 1883 р. Барвінських спіткали нові нещастя – смерті братів Володимира та Іполита. Померши у 33-річному віці, В. Барвінський увійшов в історію як символ жертвовного служіння Україні. Родина й друзі порушили волю покійного знайти останній спочинок у Шляхтинцях і поховали його у Львові, де він «трудився для Руси і де докінчив жите, щоби могила його була приступна для всіх русинів і нагадувала его ім'я і працю» (Барвінський, 2004, с. 308). Поряд на Личаківському кладовищі невдовзі перепоховали й Маркіяна Шашкевича.

Після смерті Володимира Олександр відійшов від середовища львівських народовців, із якими мав тертя. Він зосередився на організації громадського життя на Тернопільщині і продовжував контактувати з українськими діячами Наддніпрянщини. Ті ж після Емського указу цікавилися Галичиною дедалі більше, обмірковуючи створення в ній центру всеукраїнського руху для максимального використання конституційних свобод. Шукаючи партнерів серед галичан, вони звертали погляди на молодь, відкрити на сміливі мрії й проєкти. Спершу контактами з молодими галичанами найбільше займався Михайло Драгоманов: завдяки енергії та харизмі він швидко знайшов партнерів, з-поміж яких були такі яскраві постаті, як Іван Франко, Михайло Павлик та ін. (Ушкалов, 2019). Та внаслідок вимушеної еміграції з Росії М. Драгоманов став більш категоричним у політичних планах і проєктах, захопився соціалізмом, вважаючи, що саме ця ідеологія забезпечить суспільні перетворення. Хоча значущість світоглядного впливу М. Драгоманова на український рух не підлягає сумніву, все ж його прихильники не вийшли на головні ролі в політиці.

Радикально-соціалістичні віяння потрапили в поле зору поліції, а підозри у «соціалізмі» ускладнили життя галицьких драгоманівців. Соціалізм – у його широкому розумінні – не лише йшов урозріз із консервативно-монархічними принципами австрійської влади, а й – що було важливим для Галичини – дисонував зі структурою українського національного руху, міцно пов'язаного зі священницькими родинами.

Інший центр зв'язків між двома частинами України сформувався навколо історика В. Антоновича. Стриманий у діях і висловлюваннях, уважав, що перш ніж вступати в боротьбу, потрібно тверезо оцінювати свої сили й допоки їх буде недостатньо, рухатися вперед через компроміси (Листування Володимира Антоновича, 1997, с. 105), він, вийшовши на провідні позиції серед «українофілів», одночасно зберіг і статус професора Університету св. Володимира в Києві. Це забезпечувало йому вплив на покоління студентів, з-поміж яких були майбутні талановиті дослідники. Як і М. Драгоманов, В. Антонович виступав за орієнтування українців на західноєвропейські взірці, без будь-якого посередництва російської культури та літератури (Листування Володимира Антоновича, 1997, с. 116). Він кілька разів побував у Галичині, де знайомився з місцевими діячами, уникаючи різких оцінок та не схвалюючи розпалюваного М. Драгомановим конфлікту між радикалами й народовцями. Водночас він чітко давав зрозуміти галичанам, що, «як і більшість його знайомих», бачить перспективи України у федеративному зв'язку з південними й західними слов'янами, а не з Росією (Листування Володимира Антоновича, 1997, с. 114), й на цьому ґрунті полемізував із М. Драгомановим, який вірив у федералізацію Росії. Основну загрозу для українського руху В. Антонович вбачав у русофільстві та його підтримці Росією. Він знав про фінансування Росією галицьких русофілів і з великим занепокоєнням спостерігав за компромісами між ними й народовцями після угоди 1883 р. (Листування Володимира Антоновича, 1997, с. 115).

Важливою площиною об'єднання України В. Антонович вважав наукову працю в соціогуманітарній сфері та впровадження її результатів у всіх регіонах (Коруба, 1997, с. 165–200). На цьому ґрунті зі середини 1880-х років розпочалося зближення між В. Антоновичем і О. Барвінським. Порозумінню сприяли заняття історією: спершу В. Антонович пізнав О. Барвінського через його історичні праці. На той час О. Барвінський дійшов переконання, що ширенню національної свідомості найкраще сприятиме популяризація історичних знань: «найважнішою, однак, галузю знання для народу вважав я історію, і тому на се поле звернув головну бачність, хоч на провінції писати історію задля недостачі потрібних наукових засобів не було легкою справою» (Барвінський, 2004, с. 319). У 1885 р. О. Барвінський та В. Антонович зустрілися.

Для О. Барвінського це була перша подорож до Києва. Набір символічних маркерів уявного образу української столиці виглядав для нього цілком стандартно: «Забажав я поїхати на Україну, оглянути золотoverхий Київ, сю преславну матір руських городів, поплисти Дніпром-Словутицею, звідати могилу безсмертного пророка України-Руси», «побачити своїми очима край, де збереглися численні пам'ятники тисячолітньої минувшини, де розвинулися німі свідки колишньої слави українсько-руського народу» (Барвінський, 2004, с. 334). Київ вразив О. Барвінського «принадною красою», бо «ледви чи в цілій Європі середній можна найти місто так щедро вивіноване природою» (Барвінський, 2004, с. 335–336). Серед

клян він знайшов «широ-руську гостинність», «старосвітський, патріархальний дух», який у Галичині залишився хіба що по селах, бо «по містах зробила она вже давно місце польській церемонности та німецькому вирахованню» (Барвінський, 2004, с. 337). Як і всім галичанам, О. Барвінському кинулася в очі русифікація міського простору: «Ось така благодать спливає на Україну з обрусительної системи. Виперте з прилюдного житя, недопущене до уряду, школи і церкви мусит українсько-руське слово хоронитись в огнищах родинних та під сільською стріхою» (Барвінський, 2004, с. 349).

Зустріч із В. Антоновичем організував О. Кониський. І хоча обережний професор «не сказав нічого зайвого» (Барвінський, 2004, с. 366), наслідком розмови стала серія «Руська історична бібліотека», яка з наступного року почала виходити в Галичині. У серії (вийшло 24 томи) здебільшого публікували праці істориків із підросійської України. Видання вивело український гранд-наратив у Галичині поза межі публіцистики й рукописних рефератів у народовських громадах, утвердило прийняття козацтва як своєї історії, посприяло закріпленню спільної наукової термінології. Ще більш далекосяжними виявилися політичні наслідки цих контактів. Наприкінці 1880-х років існувала ймовірність започаткувати обговорення «українського питання» як самостійної теми в європейській політиці.

Імпульси до розмірковувань про геополітичні переділи виходили від Німеччини, де час від часу лунали голоси про відтіснення Росії до її історичних кордонів. Ці голоси почастишали під час Кримської війни, однак німецькі політики не поспішали переводити їх у реальну політичну площину до створення міцних союзних відносин із Австро-Угорщиною. Лише після формування в 1879–1882 рр. Троїстого союзу намір Німеччини поборотися за домінування у Європі з Росією набув виразних обрисів. Протягом 1880-х років німецько-російські відносини погіршувалися. Німецькі політики розмірковували про потребу похитнути економічний потенціал Росії, відрізавши її від Балтійського та Чорного морів і чорноземних губерній. Німецькі дипломати доповідали у Берлін про нехоть українців і поляків до російської імперської влади, а з Відня йшли сигнали про можливість використовувати українське і польське питання для послаблення Росії. Німецька розвідка доносила про плани Австро-Угорщини спровокувати в разі війни з Росією повстання в українських губерніях та навіть про готовність зосереджених у районі Станіслава галицьких полків вирушити на Вінницю для підтримки повстанців (Кураєв, 2002, с. 339–350).

На зламі 1887 і 1888 рр. у політичних і культурно-інтелектуальних середовищах жваво обговорювали опубліковану в берлінському часописі «Die Gegenwart» статтю німецького філософа Едуарда фон Гартмана (Karl Robert Eduard von Hartmann) «Rußland und Europa», у якій автор розмірковував над перспективою відновлення «Київського королівства». Це відновлення мислилося в ширшому контексті втрати Росією частини європейських територій і створення самостійних держав у Балтії, Фінляндії, Польщі та Україні. Стаття мала широкий розголос передусім тому, що вважалася інспірованою німецьким канцлером Отто фон Бісмарком (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen) (Maciak, 2006, s. 121). З ентузіазмом обговорювали її й українські діячі Наддніпрянщини: Олександр Барвінський згадував, як Павло Житецький «одушевлено» звернувся до нього зі словами: «Скажіть вашому кайзеру, коли вже він до нас прийде» (Барвінський, 2004, с. 394).

Історик Олексій Кураєв, проаналізувавши кореспонденцію, помітки Отто фон Бісмарка та його сина і погляди самого Едуарда фон Гартмана, заперечив можливість такої інспірації та довів суголосність статті Едуарда фон Гартмана з позицією тодішнього першого секретаря німецького посольства в Росії (а в 1900–1909 рр. – німецького канцлера) Бернгарда фон Бюлова (Bernhard Heinrich Martin Karl Fürst von Bülow). Щоправда, Б. Бюлов розглядав українців із позиції відновлення польської державності і пропонував «зрівноважити» її українським елементом, щоб вона не становила небезпеки для Німеччини, тоді як у публікації Е. Гартмана (за якою, ймовірно, стояв таємний радник канцлера Фрідріх фон Гольштейн (Herzog Friedrich Ferdinand von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg)) їх суб'єктність було підвищено до рівня державності. З поміток О. Бісмарка натомість випливало, що він вважав німецько-російське воєнне зіткнення надто серйозною проблемою, до якої слід було ретельно підготуватися, а поки волів домовлятися з Росією, у якій вбачав вигіднішого для Німеччини сусіда, ніж Польща, яка б тяжіла до союзів із Францією та Австро-Угорщиною (Кураєв, 2020, с. 367–380).

Ці дискусії у німецькому зовнішньополітичному відомстві, цілеспрямовано оприлюднені у пресі, сколихнули політичний простір між Берліном і Санкт-Петербургом та зачепили безпосередньо зацікавлених у розвитку подій українських, польських і австрійських політиків, які почали обговорювати ці питання між собою та шукати відповідні контакти. Простежений Ігорем Чорноволом їх ланцюг показав, що значна їх частина вела до Володимира Антоновича (Чорновол, 2000, с. 66–67). Не всі контакти по обох боках кордону можна відтворити так, щоб скласти повну картину. Утім, їх розмах і рівень можна уявити за наслідками й частковими свідченнями. Польських політиків турбувало питання східного кордону Речі Посполитої. Вони не втрачали В. Антоновича з поля зору, попри його демонстративний розрив із польськістю. Наприкінці XIX ст. стало очевидним, що ідея подвійної польсько-руської ідентичності як національної не має перспектив, тож потрібно було думати над новим форматом польсько-українських відносин. Виступ В. Антоновича, який виріс із тривалих обмірковувань польсько-українського сусідства, пропонував хоч якісь відповіді, поєднував розрив із традиційними стереотипами з потенціалом єдності поляків і українців як союзників, які спільно протистоять зовнішнім загрозам (Липинський, 1997, с. 103–104).

Під час наступного візиту О. Барвінського до Києва в 1888 р. В. Антонович розповів, що «до него прислала свого повновласника графиня Потоцька (Альфредова), щоби вивідатися про настрої серед українців» (Барвінський, 2004, с. 394). Спроба привідкрити завісу з боку Потоцьких (Альфред Потоцький був намісником Галичини та австрійським прем'єром) виводить на особу Антонія Хамця, університетського товариша Володимира Антоновича, учасника повстання 1863 р., який емігрував у Галичину, де зробив кар'єру державного службовця. Альфред Потоцький, ставши міністром, перевів його до Відня, пізніше він працював у Міністерстві для Галичини і завдяки бюрократичному досвіду був корисним у вирішенні питань. Володимир Антоновичу він завдячував уникненням арешту в Росії, про що пам'ятав усе життя (Барвінський, 2004, с. 79).

Володимир Антонович прагнув, щоб українські політики в Галичині розірвали з русофілами і стали на шлях порозуміння з поляками, хоча й не міг цього добитися,

поки основна лінія контактів між Києвом і Львовом пролягала між Михайлом Драгомановим і галицькими соціалістами. «Відносно галицьких справ, – писав він Драгоманову, – Ви значною мірою маєте рацію, однак помиляєтеся, вважаючи що Кияни загалом і я зокрема можемо якось вплинути на їх напрям. От вживав я, скільки міг, зусиль, щоб викликати, з одного боку, ясний і рельєфний розрив зі Словом і Со, і людські відносини з поляками, з іншого, в яких би ясна вимога своїх прав замінила сліпий фанатизм, і нічого не міг досягнути» (Архів Михайла Драгоманова, 1938, с. 43).

Лише познайомившись із О. Барвінським, В. Антонович нарешті відчув, що знайшов у Галичині однодумця. Зовнішньополітична криза кінця 1880-х років могла стати для українців вдалою нагодою, щоб зорієнтуватися на західних союзників. Про розмову з В. Антоновичем О. Барвінський згадував: «Коли ж ми розговорилися на сю тему предвиджуваної в політичних кругах оружно́ї розправи між Австро-Угорщиною і Росією та можливості входу австрійської армії в межі російського царства, заявив Антонович, що українське населення не дало бися ужити за топористе російській сокирі проти австрійської армії і віднеслося би до неї приязно» (Барвінський, 2004, с. 79).

На тлі цих подій О. Барвінський вирішив перебратися до Львова. Мова про потребу діяча його формату в столиці йшла вже віддавна. До переїзду схиляли кияни. Ще в листі до О. Барвінського від 29 липня 1887 р. О. Кониський писав: «Дивлюся я друже на Ревак.[овича] і гадаю: чому нова генерація не дала нам таких людей? От коби б его, та Вас, та Грушкевича зібрав до купі у Львів!!! Отоді би ... И в наше віконце засвітило б сонце» (ЛННБ-5, арк. 25). У листі від 24 лютого того ж року О. Кониський наголошував на вмінні О. Барвінського аналізувати ситуацію стратегічно: «Ваше мнѣніе имѣетъ для меня вдвойне дорогую цѣну, какъ челоуѣка прекрасно понимающаго современныя отношенія и широтою своего взгляда обнимающаго горизонты далеко большіе нежели горизонты львовскихъ польскихъ ы русинскихъ газетъ» (ЛННБ-5, арк. 6–6 зв.). Активно діяв у напрямі порозуміння з українцями князь Адам Сапега (Adam Sapieha). Він, не приховуючи своїх мрій про відновлення незалежності Польщі, одночасно контактував із австрійським зовнішньополітичним відомством, зацікавлюючи його ширшим поглядом на польську справу. В українському русі він шукав партнера, не обтяженого антипольською риторикою. У кореспонденції Алоїзія Тележинського, який виконував посередницькі функції, зберігся лист Олександра Барвінського від 21 серпня 1886 р. із розповіддю про зустріч у Криниці з Адамом Сапегою, який прийняв його «дуже приязно» й «гаряче зайнявся» справою. Переведення до Львова не йшло гладко, бо він був уже відомим громадським діячем. Польські політики будь-яку активність в українському русі подавали Відню як проросійську. Про це чиновники міністерства віросповідань і освіти відкрито застерігали О. Барвінського. Адам Сапега пообіцяв звернутися за підтримкою до станіславського єпископа Юліана Пелеша, міністра віросповідань і освіти Пауля Гауча (Paul Gautsch Freiherr von Frankenthurn) та міністра для Галичини Флоріана Земялковського (Florian Ziemiałkowski). На його думку, саме ці люди були достатньо авторитетними у Відні, щоб вирішити питання (ЛННБ-8, арк. 6–7 зв.).

Формальним шляхом переведення стало подання О. Барвінського до Крайової шкільної ради на вакантну посаду професора історії, географії та української мови

в учительській семінарії. У спогадах він пояснював переїзд винятково родинними міркуваннями – потребою навчати старших дітей, яких було б складно утримувати поза межами дому (Барвінський, 2004, с. 396). Однак це пояснення не виглядає повним, якщо взяти до уваги корпус кореспонденції, у якій йшлося про майбутню роль О. Барвінського, його контакти з А. Сапегою та А. Тележинським, а особливо зважити на наступні події. Одночасно з переїздом до Львова О. Барвінський взявся за роботу в символічно відновленому часописі «Правда», який мав пропагувати єдність розділеного державними кордонами українського народу та пов'язання його інтересів із польськими й австрійськими. Однак уже на цьому етапі стало очевидним, що створити серед українських діячів у Галичині широку коаліцію на платформі українсько-польського порозуміння не вдасться: запідозривши підтримку часопису впливовими польськими діячами, від співпраці відмовилися Є. Олесницький та І. Франко. Це було провісником тектонічних розламів.

Після переїзду Барвінські створили у Львові родинне гніздо. Його осідком стала вілла, збудована в 1897 р. біля підніжжя Високого замку, на вулиці Собещизни, яка почала формуватися зі середини XIX ст. Тут поставали будівлі в сецесійному й неоготичному стилі, у яких оселялися чиновники й інтелігенти. Віллу Барвінських спроектував львівський архітектор Броніслав Бауер. «Любий Володкун! – інформував у листі від 8 квітня 1898 р. О. Барвінський старшого сина Володимира, який перебував на час завершення будівництва у Відні. – Посилаю тобі картку з видом Львова. На ній повисше червоних точок в горі біліє ся наша віля» (ЛННБ-4, арк. 14). У грудні 1913 р. померла господиня дому Євгенія Барвінська, а наступного року, рятуючись перед російською окупацією Галичини, Олександр Барвінський із сином Василем поспішно виїхав до Відня (пізніше – до Праги), залишивши «дітей, внуків і свою рідну хату на Боже Провидінє, а в ній також всі за півстоліття зібрані і збережені пам'ятки з нашого народного житя, всю переписку з ріжними визначними письменниками, народолобцями і політичними личностями, з моєю дружиною і дітьми» (Барвінський, 2009, с. 28). Утім домашній архів був збережений, а О. Барвінський повернувся додому, де продовжував жити і працювати до смерті. У 1993 р. вулицю було перейменовано на Барвінських, а на будинку № 5 розміщено меморіальну таблицю на честь композитора В. Барвінського.

У Львові навколо О. Барвінського об'єднався «гурток» однодумців (О. Барвінський визначав його як «кружок» із львівських народолюбів, яких «можна б назвати нинішнім словом “самостійники”»). Спершу до нього входили викладачі Дем'ян Гладилевич, Теофіл Грушкевич, Василь Тисовський, адвокат Василь Дідошак, префект Греко-католицької духовної семінарії Іван Чапельський, капелан митрополита Сильвестра Сембратовича Євген Гузар; згодом коло учасників зростало, але ніколи не було особливо широким. Основна мета «гуртка» полягала в налагодженні взаємин із київською громадою, розмежуванні з москвофілами й використанні міжнародної ситуації для впливу на австрійський уряд, адже «Галичина, як висловлювався Володимир Антонович, мала стати українським Піємонт» (Барвінський, 2009, с. 238). У цьому середовищі, за зразком краківських консерваторів, було розроблено українську програму «органічної праці» (ЛННБ-7) та сформовано християнсько-суспільний рух. Наслідком діяльності цього осередку й описаних вище контактів у 1890 р. проголошено т. зв. нову еру в українсько-польсько-австрійських

відносинах. Українські депутати Галицького сейму, які обґрунтовували зміну політики, акцентували на тому, що життєві інтереси українського народу пов'язані з Австрією, від якої чекали зміни «неприятної русинам системи» (пояснюючи це, Юліан Романчук говорив, зокрема, й про кар'єрні ускладнення, через які українці воліли приховувати національність) (*Stenograficzne sprawozdania*, 1890, s. 950), на польсько-українському порозумінні для протидії спільним загрозам (Костянтин Телішевський) (*Stenograficzne sprawozdania*, 1890, s. 946) і навіть на створенні в «астрійській Русі» «центру, до котрогоби гравітовали руске тіло і руска душа, чи она на Буковині, чи на Угорщині, чи в Галичині, чи за кордоном» (о. Микола Січинський) (*Stenograficzne sprawozdania*, 1890, s. 988). Такі акценти свідчили про те, що для українців у Відні могла відкритися нова сторінка.

Віденські сюжети біографії Олександра Барвінського. Умовний «шлях» галицьких українців до Відня був непростим і тривалим у часі. Хоча вже невдовзі після приєднання Галичини до Габсбурзької монархії українці могли навчатися у греко-католицькій Генеральній духовній семінарії у Відні та у Віденському університеті, все ж їх число не було великим і, створюючи національний простір в австрійській столиці, вони здебільшого губилися поміж іншими. «Помітити» українців можна було хіба що як сегмент «слов'янського відродження», імпульси до якого вони привозили з Відня до рідного краю. Ярослав Грицак, аналізуючи віденські аспекти біографії Івана Франка, виділив такі особливості українського бачення Відня: черпання ідей прогресу/поступу та модернізму, неможливість (за поодинокими винятками) зробити у Відні професійну кар'єру та створити національне лобі, на зразок української громади у Петербурзі або ж фактично польського «міністерства для Галичини» у Відні; тривале зведення української присутності в австрійській столиці до кількох сотень студентів із Галичини й Буковини. Репрезентації українців у Відні молодіжними середовищами мали кілька важливих наслідків. Спогади про студентське життя далеко від рідного дому згодом давали змогу асоціювати столицю держави з безтурботністю, радістю та блиском, а відтак робили її привабливою. Водночас молодь захоплювалася сміливими ідеями, які потім впроваджувала на місцевому ґрунті. Вони могли стосуватись як радикальних суспільних змін, так і нових інтелектуально-культурних віянь. У Відні молоді українці з Галичини відходили від річпосполитського дискурсу й могли подивитися на українську ситуацію дещо відсторонено, з перспективи ширших процесів, змодельовати місце України в Європі без польського посередництва (Грицак, 2005, с. 14–15).

Осередком українського життя у Відні було студентське товариство віденська «Січ», яке діяло в 1868–1947 рр. Місце перебування змусило його членів вийти за межі студентського дозвілля на ширші цілі й завдання. Січовики (у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. їх щорічна чисельність не перевищувала кількох десятків осіб) відігравали посередницьку роль у встановленні контактів львівських народо-вців із ширшим світом і навіть із Наддніпрянщиною: і П. Куліш, і М. Драгоманов налагоджували контакти з Галичиною через Відень. «Повітріє великої столиці, – зауважував І. Франко, – небезпечне для таких організацій: у їх затхлі кутки любить залітати свіжіше повітріє. Так було й тут. Зваблені грімкою історичною назвою, до “Січи” почали заходити проїзжі Українці, приносячи з собою російську начитаність та пристрасть до дебат; і в лоні самої Січи почали вироблювати ся люди, що не їли

даром університетського хліба, віддавали ся науці серйозно» (Франко, 1902, с. 18). Спостерігаючи за цими процесами, один із найактивніших січовиків 1870-х років Остап Терлецький не сумнівався, що «все те не нині, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини» (Франко, 1902, с. 20).

Олександр Барвінський належав до першого покоління української світської інтелігенції, яке з'явилося у Відні в дорослому віці та намагалося діяти в австрійській столиці системно, поєднуючи ролі лідерів національного руху, галицьких політиків та австрійських державних діячів. Лояльність до Габсбургів представники цього покоління, як правило, виносили зі священницьких родин, проавстрійська позиція яких була виявом вдячності за підвищення суспільного статусу й матеріальну стабілізацію, а також консервативного світогляду, елементом якого була підтримка монархії (Колб, 2015). Спільною ознакою українців, які подібно до О. Барвінського на зламі XIX–XX ст. опинилися у Відні як депутати австрійського парламенту, була добра освіта і професійна реалізованість. На цей аспект звернув увагу дослідник українського парламентського представництва Гаральд Біндер (Harald Binder), за підрахунками якого в 1897–1918 рр. 90 % українських депутатів мали університетську освіту, тоді як у середньому цей показник становив 50 %. Подібно високий рівень освіти був характерний для хорватів, сербів, румунів, а чехи й німці залишалися позаду (Binder, 2006, s. 153–154), тобто більший обсяг завдань, які мала виконати національна спільнота, схилив її до делегування повноважень освіченішим елітам. На парламентських виборах 1907 р. такий висновок влучно обґрунтував Юліан Романчук: «Ми повинні вибрати сам цвіт нашої інтелігенції, людей спосібних, котрі не уступали би перед репрезентантами інших найкультурніших народів і котрими би ми перед ніким не повстидали би ся» (Романчук, 1907, 23 лютого).

Деякі передумови для відкриття О. Барвінському шляху у Відень існували завдяки родинним традиціям. У попередніх поколіннях родини було кілька вищих ієрархів Греко-Католицької Церкви. Найвідоміший із них – Мартин Барвінський, брат діда Олександра Григорія (секретар графа Домініка Дідушицького (Dominik Dzieduszycki)), випускник теологічного факультету Віденського університету, ректор Львівського університету, архипресвітер львівської митрополічної капітули, папський прелат і депутат Галицького станового сейму. Саме в його домі виховувався батько Олександра до висвячення. Матір'ю ж Григорія і Мартина Барвінських була Софія Скородинська, рідна сестра Миколи Скородинського, випускника віденського Барбареуму, ректора Львівського університету та греко-католицького львівського єпископа (Андрохович, 1927, с. 53–57). Такі традиції пояснюють і тяжіння О. Барвінського до християнсько-суспільного руху. Кілька томів наукового щорічника «*Slavische Jahrbücher*» (Лейпциг) з бібліотеки М. Барвінського підштовхнули О. Барвінського до вибору професії (Барвінський, 2004, с. 88).

Німецьку мову О. Барвінський почав вивчати в початковій школі у Шляхтинцях. Йому щастило на вчителів із цього предмету, що згодом дало змогу почувати себе у Відні впевненіше. Ще в четвертому класі народної школи в Тернополі «були ученики обов'язані в школі і поза школою говорити по-німецьки. В тій цілі заведено так звану *Sprachzeichen*, дерев'яну книжочку, котру директор давав по школі цензорови, а сей мав пильнувати товаришів поза школою. Кого цензор вловив на

розмові руській або польській, сей діставав від нього Sprachzeichen, а за се ждала його кара» (Барвінський, 2004, с. 45). У першій класичній гімназії у Тернополі все навчання вели німецькою мовою, а професор історії Теодор Білоус «особливо просторо оповідав австрійську історію. Виклад его був добрий, але учеників-русинів класифікував строго, бо – як казав – “русин най учиться, бо він потребує науки, а поляк (мав на думці головно синів дідичів, може без того обійтися)”» (Барвінський, 2004, с. 51). В університеті значний вплив на Олександра Барвінського мав професор всесвітньої та австрійської історії Генрих Цайсберг (Heinrich von Zeissberg), який викладав загальні курси, «провадив дуже розумно й уміло вправи в історичнім семінарі і заправляв дуже добре кіндидатів до історичних праць наукових й історичної критики». Генрих Цайсберг, який залишив Львів у 1870-х роках унаслідок колонізації університету, згодом працював у Відні директором Надвірної цісарської бібліотеки, був радником Двору (Барвінський, 2004, с. 104–105). У 1890-х роках О. Барвінський знову зустрівся з ним у Відні та був залучений до підготовки тому «Galizien» із серії «Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild», у якій Г. Цайсберг був головним редактором (Barwińskij, 1898, s. 376–440).

Інший напрям наукових контактів О. Барвінського у Відні був пов'язаний зі славістичними середовищами. Коли 1878 р. він здавав у Віденському університеті кваліфікаційний іспит, його роботу оцінив творець школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов, професор Віденського університету Франц Міклошич (Franz Miklošič) як «прекрасну». Професор заохочував О. Барвінського продовжувати студії. Між науковцями зав'язалося листування. По смерті Гната Онишкевича (1883 р.), ініціатора видання «Руської бібліотеки» – зводу найновіших пам'яток української літератури (Барвінський, 2004, с. 254–258; Старик, 2009, с. 97), який очолював кафедру руської мови та літератури в Чернівецькому університеті, обговорювалося призначення Олександра Барвінського його наступником. На той час знайти фахівця з української гуманітаристики, який мав би визнане в наукових колах ім'я, було не просто, бо «всі в Галичині занялися політикою і закинули науку і літературу» (Барвінський, 2004, с. 259).

Однак цей план не був реалізований, а сам О. Барвінський більше тяжів до історичних студій і політичної публіцистики. Під час двотижневого перебування у Відні через іспит Олександр Барвінський познайомився з Францем Шузелькою (Franz Schuselka), австрійським політиком і депутатом, одним із ідеологів федералізації Габсбурзької монархії (Höbelt, 2007, s. 767–768). За редакцією Ф. Шузельки у Відні виходив тижневик «Reform», до якого О. Барвінський писав статті про українське політичне життя, переконуючи німецькомовного читача у національній окремішності українців від росіян. Про візит до Ф. Шузельки в О. Барвінського залишилися якнайкращі враження: політик розпитав його про українсько-польські відносини в Галичині, а сам обурювався «прусофільством частини віденців» (Барвінський, 2004, с. 263–265). Однак ця співпраця перервалася через хворобу Ф. Шузельки. На початку 1880-х років, проїжджаючи через Відень на лікування, Олександр Барвінський зустрівся з наступником Франца Шузельки на посаді редактора «Reform»-и, до якої далі дописував, професором-славістом Яном Петром Йорданом (Jan Petr Jordan), із яким обговорив «наші справи». У поїзді ж його вразили сусіди-австрійці тим, що знали «кожду закутину і кожний вершочок в горах,

кожде сільце і церковцю або замчище. Прислухавшись їх розмові, подумав собі: Так-то німці знають свій край!» (Барвінський, 2004, с. 286).

Із входженням у «велику політику» для О. Барвінського стало очевидним, що потрібно бути присутнім у Відні, щоб впливати на позицію тих людей, від яких залежали рішення. «Нова ера» і переїзд до Львова стали переломним моментом у політичній кар'єрі О. Барвінського, після якого його громадсько-патріотична діяльність була трансформована в працю політика й державного діяча. У 1891–1907 рр. він був депутатом нижньої палати австрійського парламенту (Державної ради), у 1894–1904 рр. – депутатом Галицького сейму, а в 1917 р. цісар іменував О. Барвінського довічним членом верхньої палати австрійського парламенту (Палати панів), що свідчило про визнання його заслуг перед державою. У другій половині 1890-х років О. Барвінський та його однодумці контролювали українську парламентську політику. Їх зусилля були спрямовані на створення політичного лобі за зразком польських політиків у Відні. За влучим висловом одного з найближчих тоді співробітників Олександра Барвінського Анатолія Вахнянина, українські депутати «немало чобіт сходили за руськими справами» (Вахнянин, 1895, с. 34–35). Частим предметом їх втручань було призначення на посади українців, які не мали москвофільських симпатій.

Здобуття О. Барвінським парламентського мандату його прихильники сприйняли з ентузіазмом. Привітання надходили і з Наддніпрянщини, зокрема від Михайла Коцюбинського, з яким Олександр Барвінський кілька разів зустрічався у Львові та Києві й листувався. «Довідався я, – писав М. Коцюбинський, – що Ви покликані громадянами до Ради державної. Ся вістка залунала правдивою радістю в моєму серці. Не гине надія на кращу долю братів закордонних русинів, поки кермуватимуть ними такі чесні, щирі патріоти та освічені люде, як Ви» (Барвінський, 2009, с. 289). Сам О. Барвінський сприйняв початки віденської біографії як серйозний виклик. Обдумуючи новий етап у житті, він згадував поради П. Куліша керуватися «холодним розумом» та виходив із того, що політика – це мистецтво можливого; планував зосереджуватися на дрібних кроках, які реально втілити (Барвінський, 2009, с. 295). Такий підхід, як відомо, згодом закріпив за політичними соратниками О. Барвінського термін «реалісти» або «Львівський Кружок руської реалістичної політики» (Сокіл, 2019, с. 72). Олександр Барвінський розумів, що політика – специфічна сфера людської діяльності, а політична боротьба часто порушує етичні межі й не перебирає у засобах, утім, як видається, він усе ж не був до кінця готовим витримувати весь тягар звинувачень, який опоненти сконцентрували на його особі. Готуючись до парламентської діяльності, він керувався попереднім досвідом роботи Державної ради, зокрема звертав увагу на ретельну підготовку промов, силу аргументів. Утім, австрійський парламент наприкінці XIX ст. змінювався: на місце респектабельності приходила масова політика, а з нею – крики й обструкції. Не всі політики «старої» школи почували себе в цьому затишно.

Із початком роботи у парламенті О. Барвінський жив між Львовом і Віднем, тривалий час перебуваючи поза межами дому. Життя в орендованих квартирах, хоча й було насиченим робочими й побутовими справами, все ж супроводжувалося почуттям самотності, яке О. Барвінський намагався заповнювати листуванням з рідними. «На чужині, – стверджував він, – відчуває чоловік прикре жите на самоті,

а кожде слово від родини з рідного краю стає живущою краплею криничної води в моральній справі, на чужині доперва учиться чоловік любити рідний край і пізнає на самоті, який се неописано дорогий скарб» (Барвінський, 2004, с. 290). Серед його близького оточення у Відні переважали прізвища українців, чиї родини жили там якийсь час. Відень, порівняно зі Львовом, справляв враження більшого, динамічнішого міста, і О. Барвінський, який більшу частину дорослого життя провів у провінційному Тернополі, спершу почував втому від ефекту великого міста: «В неділю вибрався я до пратеру і по довším проході усіх при дорозі, котрою їхали і вертали з перегонів. Се була справдешня персеїжа вистава коней, повозів, а при тім і дочок з матерями або родичами, котрі приїхали запрезентуватися, чи при сій нагоді не найдуть щастя або нещастя. Аж в очах мигтіло з безнастанного руху тисячів (се не пересада) повозів і фіякрів, а я, приглядаючись сему, побачив, який нужденний і убогий наш край супроти німецьких провінцій. Таж наша вся галицька шляхта не спромоглабся поставити десятки таких повозів і коний, яких там були сотні. Утомлений тим, вертав я іншою дорогою домів» (Барвінський, 2009, с. 330–331). Обладнання міського простору увиразнювало недоліки Львова, різниці між його «цивілізованим виглядом і справжньою цивілізованістю», про які багато писала галицька преса. Навіть можливості польської аристократії, а особливо її підприємницькі таланти, виглядали з позиції Відня дуже скромними.

Життя у Відні вчило шанувати множинність правд, істин та інтересів. Дух лібералізму, важливість кожного, різнобарв'я культур і мов вражали й лякали, але водночас змушували пристосовуватися до нової реальності, зав'язувати знайомства, облаштовувати побут, вчитися будувати світ навколо себе так, щоб стати корисним і вирішувати питання для інших. Політичне життя Австро-Угорської монархії на зламі XIX–XX ст., попри конституційні реформи, залишалося тісно пов'язаним із династією Габсбургів та особою цісаря, якому належало останнє слово в усіх важливих питаннях. Політики різних народів, зокрема й ті, хто не мав прямого доступу до цісаря, намагалися вибудувати траєкторію особистого спілкування на епізодичних зустрічах. Такі короткі бесіди давали змогу показати себе, інколи наголосити на важливому. Відомо, що Габсбурги будували політику, демонструючи відкритість влади «до народу». Кожен громадянин мав право поспілкуватися з цісарем, зголосившись на аудієнцію, й отримати від нього «батьківську» пораду. Правлячій династії така відкритість давала змогу тримати руку на пульсі та якщо й не реагувати одразу на проблеми, то принаймні бути в курсі. Демонстративна близькість цісаря до підданих мала свідчити про постійну готовність монархії модернізуватися у час, коли саме її збереження залишалося під питанням.

Із Францом Йосифом (Franz Joseph I) Олександр Барвінський уперше зустрівся на аудієнції 4 грудня 1893 р., яка відбулася у контексті його іменування членом галицької Крайової шкільної ради. Про цю аудієнцію він згадував: «Се була моя перша лична зустріч з цісарем Франц Йосифом, тоді саме 63-літним, але ще вповні черствим. Тоді ще приймав він до 150 осіб двічі в тиждень на послуханю (опісля се число значно обмежувало), котрі відбувалися від 10–12 години перед полуднем. Попереду треба було зголоситися в кабінетовій канцелярії, подати свій родовід і ціль послуханя, а канцелярія укладала день і чергу послуханя та повідомляла про се зголошених. Послухане відбувалося в цісарськім дворі на 1-м поверсі, а вже перед

10 години оголошені на послуханє мали явитися у великій витальні, з якої був вхід до кабінету монаршого, і представитися цісарському ад'ютантові. Ад'ютант мав спис оголошених і по означеній черзі подавав до відома кожного зокрема цісареві. Посли державної ради ішли все перед іншими ... Цісар під час послуханя весь час стояв у невеликій кабінеті, з котрого був просторий вигляд до великої світлиці, а на столику, під стіною уставленим, мав спис входячих на послуханє, на котрім робив собі замітки» (Барвінський, 2009, с. 820). Сама аудієнція тривала недовго, цісар обмежувався загальними репліками про край і заняття співрозмовника.

Відтоді Олександр Барвінський мав більше нагод перемовитися з цісарем на особистих прийомах чи двірських заходах, а Франц Йосиф ідентифікував його особу. Цісар відзначався «справді незвичайною пам'яттю фізіономій, назвиськ і подій, бистрим умом і дотепом та спокоєм, але роздратований чим-небудь, висловлював різко і з досадою своє невдоволенє». Та зазвичай він справляв на співрозмовників «вельми миле» враження (Барвінський, 2009, с. 821). Зустрічі з цісарем щоразу були важливими моментами, про які О. Барвінський повідомляв близьких, фіксує кожне слово в оригіналі, німецькою мовою. Коло українських політиків, які мали навіть епізодичний доступ до монарха, протягом усього австрійського правління залишалося вкрай вузьким. «А ся робота лежить виключно в Твоїх руках, – переконував Олександра Барвінського Тит Ревакович. – Лиш Ти оден з Русинів маєш значіння і віру у Цісаря» (Сокіл, 2019, с. 87). Про цісареву Єлизабет (Kaiserin Elisabeth von Österreich) Олександр Барвінський згадав через її трагічну смерть внаслідок терористичного замаху в 1898 р., твердячи, що ця звістка вразила весь світ: «Вперше й останнє бачив я її за життя на двірським балу у Відні, як її цісар впровадив до величезної редутової салі. Ще тоді визначалася чудовою красою, а єї стать струнка мала в собі щось маєстатичного. Єї лицю перенятім глибоким сумом додавало величного виразу прегарне буйне каре волосся, сплетене в коси, що спадали на плече». Він згадав і про пам'ятник із білого мармуру, споруджений у саді коло цісарського палацу, який «робить на кожного прохожого невимовне вражіннє і навіває глибоким сумом» (ІЛ НАНУ-3, арк. 108–109). Після втрати дружини і сина цісар викликав у нього пієтет і співчуття.

Розподіл часу О. Барвінського у Відні був підпорядкований засіданням Державної ради. У кулуарах депутати знайомилися, домовлялися про зустрічі, обговорювали проблеми. «Я тепер маю багато роботи, бо на второк мушу зробити Bericht о Боснії, а також стилізувати собі бесіду на пленарну сесию про засід.[ання] о бюджеті мініст.[ерства] війни в комісії бюджетовій», – скаржився Олександр Барвінський у листі до сина Володимира від 15 травня 1898 р. (ЛІННБ-4, арк. 27). Облаштування парламентської діяльності починалося з налагодження взаємин у рамках власного клубу, у випадку українців – національного представництва. Попри його нечисленність, різниця інтересів, політичних уподобань і характерів робила цю справу дуже непростою. Хоча одним із важливих напрямів діяльності українських депутатів були спроби налагодити відносини як із представниками інших слов'янських народів, так і з впливовими німецькими політиками, усе ж на практиці більшість питань поверталася в коло українсько-польських взаємин.

У спогадах О. Барвінського є багато розлогих характеристик польських політиків першого ешелону влади. Особливо тісні взаємини єднали його з братами

Казімсжем і Станіславом Бадені (Kazimierz i Stanisław Badeni), утім симпатію з їхнього боку щодо себе він перебільшував. З-поміж австрійських прем'єрів найвище Олександр Барвінський оцінював Ернста фон Кьорбера (Ernest von Koerber), очільника уряду в 1900–1904 рр.: «Міністер-президент Др. Кербер, державник великих здібностей і невтомимої праці, бистрого ума і живої ініціативи та ясної орієнтації, міг був поставити Австрійську державу на новітніх підвалинах, відповідних новочасним вимогам і поступові. Однак національно-языковий і політичний спір німецько-чеський заострівся до того степеня, що найкрасші наміри і почини міністерства Дра Кербера показалися безуспішними і не ввіли вивести держ.[авної] ради з бездіяльності і пустого марновання часу» (ІЛ НАНУ-6, арк. 749). Утім, коли політика «безпристрастної витривалости» Е. Кьорбера виявилася безрезультатною й він пішов на зближення з польськими консерваторами, що суперечило інтересам українців, О. Барвінський почав ставитися до нього прохолодніше (ІЛ НАНУ-8, арк. 377–378).

Ефективно виконувати депутатські обов'язки О. Барвінському було доволі складно через низку обставин, однак головну проблему становила обстановка в самому парламенті, стабільність якого в цей час розхитувалася передусім через чесько-німецькі суперечності, а «серед таких обставин не було мови про правильну діяльність посольської палати» (ІЛ НАНУ-4, арк. 330). Більшість тогочасних описів О. Барвінського стосуються зривів роботи парламенту обструкційними діями з різних сторін. Від 1897 р. основними партнерами групи О. Барвінського в парламенті стали словенські й хорватські депутати, спільно з якими був утворений Слов'янський християнсько-народний союз. Хоча Союз був у складі парламентської правниці, де були польські й чеські депутати, однак із деяких питань він займав окрему позицію. Так, наприклад, виступав проти розширення повноважень провінційних сеймів (ІЛ НАНУ-4, арк. 338). Розповіді О. Барвінського показують складнощі пояснення політикам із інших провінцій специфіки польсько-українських відносин у Галичині, тим більше в умовах, коли польські депутати працювали над розбиттям аргументів українців. «Політичне становище Русинів наслідком парляментарної колотнечі у Відні ставало щораз трудніше, – такі ремарки щедро розсипані по спогадах О. Барвінського з останніх років XIX ст., – бо задля спинення законодавчої діяльності в раді державній здійсненне оправданих домагань руських послів зустрічало великі труднощі і перепони» (ІЛ НАНУ-1, арк. 106).

З іншого боку, стикаючись зі складнощами узгодження інтересів, політики у Відні виходили за межі провінційного мислення, ставали більш зрілими. Як стверджував О. Барвінський, об'єктивно оцінити діяльність Слов'янського християнсько-суспільного союзу можна було, «якщо звернеться бачність на їх змагання не тільки з вузького галицького віконця, але на всі дані сучасні обставини, серед котрих доводилося їм трудитися. Треба отже станути на ширшому національно-політичному овиді тодішнього положення Австрійської держави, мати на бачности її взаємини з Угорщиною і змагання сеї остатньої до верховладного становища в Габсбурській монархії, часті зміни міністерств, котрі не держалися одної, виразної і ясновитиченої лінії, крім того треба мати вгляд у події в державній раді, розбитій на суперечні і розбіжні змагання численних національно-політичних, суспільних сторонництва і клубів, довголітну, притяглу їх боротьбу з національно-політичним,

віроісповідним і суспільним підкладом, та обструкцію, спершу німецьку, відтак чеську, що спиняла правильну законодатну діяльність. Наостанку малочисельність руських послів, нерівномірність їх політично-парляментарного вироблення і політична недоспілість наших народних верств заважають чимало на видачі предметової й справедливої оцінки, як і недостача виробленого дневникарства, котребі безпристрасно, уміло, безсторонно поучувало суспільність про політичні події, образовувало її, наводило до доброго зрозуміння політичних подій і до розумної, органічної праці народної, а не тісного, вузькопартійного світогляду» (ІЛ НАНУ-4, арк. 396–398).

Відень ставав для львів'ян вікном у ширший світ, допомагав долати страх перед «чужиною», змушував подорожувати, сприймати і відчувати картину світу по-іншому. Як депутат Спільних австро-угорських делегацій, О. Барвінський бував в інших містах Габсбурзької монархії; його листи додому адресовані з Будапешту, Праги, Трієсту та інших міст. Він подорожував не лише з робочими, а й з туристичними та лікувальними цілями, бував у швейцарських і німецьких санаторіях і навіть знайшов німецьку гілку родини. Як один із керівників українського представництва в парламенті він отримував запрошення на ювілеї, річниці та урочистості в різних куточках Габсбурзької монархії. Усе це впливало на спосіб мислення і позначилося на долі його дітей. Чимало часу О. Барвінському доводилося проводити в дорозі, найчастіше – у поїзді Львів–Відень, який йшов через Перемишль і Краків, інколи він писав рідним із поїзда, описуючи краєвиди і зміну погоди.

Політична кар'єра О. Барвінського звернула на нього увагу багатьох ближніх, дальших і опосередкованих знайомих як на особу, яка могла посприяти у вирішенні особистих питань, у призначеннях на посади, підвищеннях, отриманні стипендій чи доступу до фондів. Приватна кореспонденція О. Барвінського і членів його родини переповнена такими справами. Багатьма з них він займався особисто. Загалом, це відповідало його уявленням про шляхи розбудови українського національного життя, які, базуючись на концепції «органічної праці», передбачали увагу до деталей, а протегування народовців замість русофілів у принципі вважалося не кар'єрними іграми, а святою справою. Утім, інколи він втрачав терпіння, коли доводилося пояснювати нерідко відомим і заслуженим діячам елементарні правила парламентської етики та прийнятний спосіб вирішення питань. У бюрократичних коридорах справи не завжди розглядали по суті, надаючи перевагу особистому поручительству. Олександр Барвінський згадував епізод, коли професор Віденського університету Ватрослав Ягіч (Vatroslav Jagić), пославшись на надмір роботи, попросив його охарактеризувати доробок молодого українського письменника Осипа Маковея («бо він не може всіх численних его писань переглядати»), щоб прорецензувати подання на стипендію. Відгук О. Барвінського виявився вирішальним для позитивної рецензії та дозволив О. Маковею отримати в 1899 р. річну стипендію на навчання у Віденському університеті, яке відкрило йому шлях до науково-педагогічної кар'єри (ІЛ НАНУ-4, арк. 46). Хоча частину питань вдавалося вирішувати, траплялися й невдачі, які призводили до образ. «Всякі протекційні “нашештвія” так мені рабують час, що я пишу лише картку», – нарікав Олександр Барвінський у листі до сина Володимира від 28 грудня 1898 р. (ЛННБ-4, арк. 27). Проте, водночас, він навіть себе у тому знаходив, його тішили

моменти, коли вдавалося розібратися у складній бюрократичній системі австрійських міністерств і відомств, коли справа йому піддавалася.

Свої проблеми спричиняло утримання численної родини, виховання дітей «на відстані». Олександр Барвінський особисто листувався з усіма дітьми, а його дружині доводилося не тільки дбати по родину, а й нерідко виконувати доручення у громадських та офіційних справах. Витрати О. Барвінського можна простежити дуже детально, оскільки в окремі періоди він докладно (включно з такими статтями, як фіакр і кава з булкою) фіксував їх у записній книжці. Нерідко в сімейному бюджеті утворювалися дірки, що змушувало його періодично звертатися до кожного з пояснень про затримку у виплатах чи перенесення бажаних витрат на пізніший період. Чималі проблеми створювали витрати на лікування дітей, а пошуки стипендій і працевлаштування загалом ставали постійним клопотом. Окремою сюжетною лінією між Львовом і Віднем у Барвінських стала робота у Відні старшого сина Володимира, який після завершення навчання на правничому факультеті Львівського університету наприкінці XIX ст. працював чиновником в уряді. Він винаймав у Відні помешкання, оплачувати яке допомагав батько, бачився з ним під час сесій парламенту, виходив зустрічати на вокзал. Олександр Барвінський радив синові, як поводитися на службі, де відпочити й пообідати та постійно клопотався його слабким здоров'ям. У листі від 25 липня 1898 р. він писав: «З днем твоїх іменин пересилаю Тобі моє вітцівське благословенє і бажанє, щоби Всемогучий дозволив Тобі видобути ся з Твоєї тяжкої недуги і кріпив Твоє здоровля та щобиш міг довго і успішно працювати для добра рідного народу і краю на твоїм становищі» (ЛННБ-4, арк. 8–8 зв.). У Відні В. Барвінському бракувало родини й уваги. Як і батько, він почував себе «на чужині». «Дуже нам прикро, – писав синові О. Барвінський у листі від 3 січня 1899 р., – що не суджено нам і сего року всім разом засісти до спільної вечері на Святий Вечер, що Ти мусиш на чужині проводити в самоті се велике свята, там де нема ніякого розуміння ані чутя для наших справ, наших думок і поглядів» (ЛННБ-4, арк. 48).

У Відні легенева хвороба В. Барвінського загострилася. Через погане самопочуття й самотність він наполягав на поверненні до Львова. Олександра Барвінського нарікання сина дратували: він мав надмір праці, щодня перебував в епіцентрі критики галицької преси, мусив опікуватися й справами інших дітей, родичів і знайомих. У його листах до сина помітні перепади від бажання схилити його до самостійного вирішення життєвих проблем до страху образити очевидно вразливого юнака, який рано втратив матір. «Любий Володку! – писав він у листі від 31 січня 1898 р. – Не вимагай, щоб я часто писав, бо я і поспідати не маю коли, бо маю тільки роботи» (ЛННБ-4, арк. 11). Олександр Барвінському не вдалося швидко вирішити питання про офіційне переведення, що було необхідним для продовження кар'єри: галицький намісник Леон Пінінський (Leon Piniński) ухилявся від відповіді, твердячи, що службове переведення можливе лише у складі великої групи. Про це О. Барвінський повідомив сина листом від 15 січня 1899 р.: «Червень і пів липня мусівбись перебідувати у Відни. Я представляв Пінінському, що Тобі після ореченя лікаря шкідливий порошок віденський» (ЛННБ-4, арк. 52-52 зв.). Він припускав, що намісник-подоляк відігрується на ньому політично, тож у листі від 19 січня 1899 р. порадив синові самому зустрітися з Л. Пінінським у Відні,

прихопивши медичні довідки (ЛННБ-4, арк. 57). «Мусиш ся і з тим числити, що як будеш наперекір намістникови іти, то потім буде Тобі се памятав ..., потерпи вже до мого приїзду, бо тими телеграмами і експресами мене знов роздратовуєш, а я також потребую спокою» (ЛННБ-4, арк. 54 зв.), – у листі від 17 січня 1899 р. умовляв сина О. Барвінський, який нещодавно сам пережив серцевий напад. Тим часом із Відня від В. Барвінського йшли дедалі розпачливіші листи. Батькові у листі від 19 січня 1899 р. доводилося виправдовуватися: «прийшов Твій лист до Олюсі [Ольга Барвінська – старша донька Олександра – О. А.], з котрого можна би думати, що ми ту всі якби були Твоїми ворогами. А прецінь маєш стільки доказів, що я понад мої сили і мою спроможність тягнув ся, щоби Твоє здоров'ля рятувати і визволити Тебе з тої недуги, котра в великій части є наслідком Твоєї легкодушності ... Я більше не маю можности на них яку пресию зробити, бо що иншого був Бадені, а що иншого Пінінський» (ЛННБ-4, арк. 57).

Фінал цієї історії виявився трагічним: не дочекавшись переведення, В. Барвінський помер. Смерть первістка стала для О. Барвінського хоча й не першим, однак величезним життєвим потрясінням. Підтвердження цьому знаходимо в листі О. Кониського від 12 лютого 1900 р.: «Сердешно дякую Вам за фотографію. Знати з неї, що останні п'ять років, – як ми не бачились лишили на Вас свої великі сліди» (ІЛ НАНУ-5, арк. 482). Відтоді вокзал у Відні й місця, де він бував разом із сином, викликали важкі спогади. Олександр Барвінському довелося жити з докорами сумління, адже він надав перевагу публічним справам, коли син очікував допомоги. Хоча він не змінив політичних поглядів і сумлінно виконував обов'язки, все ж злам ХІХ–ХХ ст. виявився у його політичній кар'єрі переломним: йому почало бракувати сил для відстоювання ідей і протистояння численним опонентам. На початку ХХ ст. він, приєднавшись до української опозиції, визнав невдачу «нової ери» в частині польсько-українського примирення. Ймовірно, не останню роль тут відіграла й образа на Л. Пінінського, який відкладав зустрічі, посиляючись на безкінечні полювання. Втрата в 1907 р. парламентського мандату логічно підсумувала віденський етап діяльності О. Барвінського.

Київ проти Відня: конфлікт між Михайлом Грушевським та Олександром Барвінським як вияв різних геополітичних орієнтацій. Питання про формування зовнішньополітичних орієнтацій в українському русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. тісно пов'язане зі співвідношенням між імперською та національною історіями. «Імперський поворот» у західній гуманітаристиці початку 2000-х років акцентував на ключовій ролі політичних культур імперій у трансформаціях суспільства. Це визнання підвело українських істориків до висновку, що «одна частина широкого історичного панно не має бути пріоритетнішою за інші, а отже, те, що не має істотного значення в етнокультурній системі історичних координат слід вимальовувати не як туманне тло, а так само чітко, як і обличчя головного персонажа. Важливим видається також дотримуватися вже звичної для європейської дослідницької культури відмови бачити своє у світлі, а чуже – в тіні» (Ададуров, 2020, с. 13–14). Таким чином, формування концепту всеукраїнської єдності не може бути з'ясованим лише крізь призму внутрішньої історії українського руху, натомість його вивчення передбачає детальний аналіз специфіки політичної культури Російської та Австро-Угорської імперій, які впливали на світогляд українських діячів і мотиви їхніх дій.

Конфлікти й непорозуміння, які на перший погляд можуть здатися особистими, нерідко корінилися у зумовленому імперськими реаліями способі мислення.

Одним із важливіших наслідків «нової ери» й особистих зусиль О. Барвінського стало призначення у 1894 р. учня В. Антоновича 28-річного М. Грушевського, професором утвореної у Львівському університеті «другої кафедри загальної історії з особливим оглядом на історію Східної Європи» з українською мовою викладання. Переїзд М. Грушевського до Львова не лише символізував, а й насправді означав виведення контактів між Галичиною і Наддніпрянщиною на вищий рівень. Він їхав до Львова з твердим переконанням, що має виконати важливу для спільного українського майбутнього місію, тим більше, що його приїзд хронологічно співпав із поколіннєвою зміною при кермі українського руху в Росії. Публічне заперечення ним участі О. Барвінського в його призначенні на професорську посаду суперечило реаліям. Ще під час обговорення кандидатури О. Барвінський писав А. Сапезі, що на цьому місці потрібний досвідчений «державний муж», який примирив би поляків із українцями й був посередником у контактах із Україною (Плохій, 2014, с. 53). Взаємини між М. Грушевським та майже на 20 років старшим від нього О. Барвінським спершу склалися тепло. Олександр Барвінський і його родина опікувалися облаштуванням Михайла Грушевського, намагалися полегшити адаптацію молодого професора, зокрема й тим, що всіляко наголошували на значущості його появи у Львові (Листування Михайла Грушевського, 2019).

Та М. Грушевського обстановка в Галичині швидко розчарувала. «Їдучи до Львова, – пояснював він, – я надіявся що за мною піде ціла фаланга українців на Львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити нові руські катедри. Га, розчарування прийшло дуже скоро. Сумне враження зробило на мене щире переконання поляків навіть найприхильніших русинам (як я думав), що прецінь поляки – це зверхня нація в краю. В політиці я став помічати речі, що ніяк не впадали в рамки моїх українсько-руських переконань» (Грушевський, 2002b, с. 120). Із цієї цитати видно, що М. Грушевський не розраховував зіткнутися в Галичині з польською «рацією стану» і вже по факту давав собі з тим раду так, як умів. Його конфлікти з польською адміністрацією Львівського університету, а особливо концепція «Історії України-Руси», у якій за поляками було закріплено статус національного ворога українців, який захопив українські землі, поневолив населення й силою накинув свої порядки, поставили М. Грушевського в опозицію до польського політикуму, а водночас і до прихильників польсько-українського примирення. Він швидко опинився у таборі критиків «нової ери» та посилював його своєю постаттю. Пікантність ситуації полягала у тому, що найзатятішими критиками новоєрівського процесу були русофіли. Єднання з ними по один бік барикад, попри всі спроби акцентувати ідеологічні розбіжності, повертало «українську справу» в Австрії на вихідні рубежі: українцям не довіряли та підозрювали у проросійських симпатіях. Зіткнення М. Грушевського з О. Барвінським стало неминучим.

Конфлікт розгортався одночасно у двох напрямках – політичному й науково-організаційному. Площиною для другого стало Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ, Товариство). Реформування Товариства аж до фактичного статусу Української академії наук належало до ключових пунктів «новоєрівського» процесу. За співучасті В. Антоновича та О. Кониського О. Барвінський розробив новий статут

НТШ (1892 р.), відіграв ключову роль у підготовці перших чотирьох томів Записок НТШ, докладаючи зусилля для їх наповнення працями науковців Наддніпрянщини. Налагодження роботи НТШ було основним питанням, яке він обговорював із наддніпрянцями під час трьох поїздок до Києва. У 1893 р. О. Барвінський був обраний головою Товариства. Завдяки його заходам НТШ отримало державне замовлення на друк українських шкільних підручників, що забезпечило Товариству стабільний прибуток. У 1897 р. О. Барвінський склав повноваження голови, щоб зосередитися на політичній діяльності. Головою НТШ став М. Грушевський. Відштовхуючись від політичних суперечностей, він намагався позбавити О. Барвінського будь-якого впливу в Товаристві й нівелювати його заслуги. «Проф.[есор] Грушевський, – стверджував О. Барвінський, – не признавав моїх трудів і заходів в усіх тих справах і глумливо висловився, начеб все те можна було зробити 10-крайцеровою маркою (себто звичайним листом)!» (ІЛ НАНУ-2, арк. 143–144).

Втрутитися у ситуацію спробували наддніпрянські партнери О. Барвінського, однак контролювати її вони вже не могли. Олександр Кониський розповів, що «написав до Гр.[ушевського] довгий щирий лист, але відповіді не сподіваюся; хоре самолюбство не дасть йому признати свою нетактовність і ту шкоду, якої він і ділу, і собі надбав! Ніколи я не сподівався, щоби він так став зброєю других і не добачив того, що інші діють за його плечима, його руками і іменем. Невимовно тяжко міні і соромно за його!» (ІЛ НАНУ-2, арк. 59). На тлі цих перипетій О. Барвінський подумував відмовитися від парламентського мандату, однак О. Кониський схилив його приїхати до Києва, щоб обговорити ситуацію особисто. Подавши документи, О. Барвінський довідався, що йому заборонено в'їзд на територію Російської імперії (ІЛ НАНУ-2, арк. 66). Та все ж поїздка відбулася – приводом для неї стало проведення в Києві у серпні 1898 р. археологічного з'їзду, який дав О. Барвінському змогу відкрити візу в наукових цілях. У Києві він відвідав В. Антоновича: «Се була також остання в моїм життю стріча з В. Антоновичем, котрий тоді гірко жалував ся на проф.[есора] Грушевського на его з ним поведенне, якого не сподівався зазнати по такій прихильности і щирости, з якою єму все пособляв у его науках та в осягненню кафедри історії у львівському університеті» (ІЛ НАНУ-2, арк. 83). Уже найближчим часом коло творців «нової ери» розсипалося. У 1900 р. помер О. Кониський, а в 1903 р. – А. Сапега. У 1897 р. був відправлений у відставку «польський» уряд К. Бадені, а сам колишній намісник Галичини безнадійно зіпсував взаємини з цісарем (Łazuga, 1991, s. 206). Відійшов від галицьких справ і В. Антонович. Зміна політичної кон'юнктури не давала О. Барвінському змоги знайти нових впливових партнерів.

Брак підтримки у Галичині ускладнював позицію О. Барвінського у Відні, якому було важко пробудити серед австрійських урядовців зацікавленість у підтримці українського руху. Звістки про заворушення у провінції зводили попередні домовленості нанівець. Така ситуація, зокрема, склалася на початку XX ст. навколо Львівського університету. Обурення українського студентства колонізаційною політикою університетської адміністрації призвело до «сецесії» української молоді з університету, а одним із поштовхів до неї став конфлікт Михайла Грушевського з деканом філософського факультету Казімежем Твардовським (Kazimierz Twarcowski), який заборонив йому виступити на викладацькій нараді українською

мовою. Такі дії О. Барвінський вважав нерозумними та застерігав, що єдиним їх наслідком стане зрив відкриття українських кафедр. «Авантури акад.[емічної] молодіжи попусували веьми шанси внесена о рус[кий] університет. Чи руські професори немають впливу вже на молодіж, чи немають розуму?» – запитував він Тита Реваковича (Сокіл, 2019, с. 77). Намагаючись вплинути на ситуацію через Міністерство віросповідань та освіти, О. Барвінський зауважував: «повинні нас інформувати що хвиля про все, що дієся, і що сталося, а тут ми мусимо ждати на вісти день за днем і нічого не маємо крім часописий» (ІЛ НАНУ-7, арк. 349). Із розмов із міністром Вільгельмом Гартлем (Wilhelm August von Hartel) він зробив висновок, що Відень гостро реагуватиме на безпорядки в університеті й може навіть закрити його на деякий час, що лише віддалятиме українців від їх цілей. Та політики в Галичині неохоче прислухалися до раціональних аргументів, воліючи масово підтримувати жертовно-патріотичний порив молоді, попри те, що тактика «сецесій» таки виявилася непродуктивною і безуспішною.

Для багатьох громадських активістів сама думка про зміну «мови боротьби» на позитивну діяльність і пошуки компромісів виглядала неприйнятною. О. Барвінський доводив, що для входження в коло самостійних європейських народів українці потребують часу і спокою, щоб провести глибокі суспільні реформи і зрівнятися за способом життя з економічно й освітньо розвинутими регіонами. Такий підхід збігався з намірами уряду, який намагався пригасити міжнаціональні суперечності спільними для всієї монархії економічними й інвестиційними проєктами. Шляхом до пошуку союзників серед політиків Центральної Європи О. Барвінський вважав зміцнення українського парламентського представництва. Власним прикладом він пробував утвердити новий тип українського політика – ерудованого, зваженого у висловах, приємного в кулуарному спілкуванні; він намагався підвищувати авторитет українських депутатів серед суспільства, привчати його до легальної політики, прищеплювати повагу до обраної влади й змінювати дискурс національного руху з опозиційності на співвідповідальність за державні справи. Однак опоненти в Галичині закидали йому винайдення типу «салонного Рутенця». «Пощо та привітливість, – іронізував часопис “Правда”, – як н. пр. у бродського Salon-ruthene-a, що всякого товариша парламентарного поздоровить ..., ба навіть з міністром розмовляє! Руський посол незалежний повинен вовком на всіх дивитися і бути типом народного “бурмила” ..., повинен стоячи на становищі “виборювання” рішуче промовляти: приказую вам іменем незалежних Русинів зробити все, чого нам треба, а ні, то пошлю вас всіх к чортам» (Сучасна хроніка, 1895, с. 205).

Щоб довести свою правоту, О. Барвінському та його однодумцям потрібно було показувати ефективність обраної тактики, мати якісь успіхи. Та досягати їх було проблематично. Основна причина цього полягала у загостренні польсько-українських відносин, яке ставило під сумнів усі новоєрівські напрацювання. Польська більшість Галицького сейму, від якої залежали рішення у національно-культурній сфері, уважно прислухалася до голосів східногалицьких консерваторів, які заперечували проти будь-яких «поступок» українцям. Цю позицію влучно сформулював один із речників подоляків Еміль Торосевич (Emil Torosiewicz): «Запитую, чи наша братерська любов і поведінка щодо русинів зміцнили давню гармонію між населенням обох обрядів? З кожним днем йдемо до гіршого, чим

більше заспокоюємо русинів, тим більше знеохочення виникає з їх боку до всього польського ... Відтоді, як існує сейм, ми завжди мали в сеймі одного симпатичного депутата, і кожний з них багато коштував краю, а найдорожчий з них – це шановний колега Барвінський (вигуки “браво” та сміх). Грунт з-під ніг у нас усувається, а тут, як із рогу достатку, сипляться законопроекти руських депутатів» (Stenograficzne sprawozdania, 1897/1898, s. 583).

У цьому контексті позиція Відня ставала для українців особливо важливою, оскільки «органічну працю» вони могли оперти лише на підтримку держави. «Серед таких обставин як тепер, годі, здає ся, буде дістати хоч би дрібницю, а в такому случаю нема що панькати ся з Поляками у Відни, – переконував Олександра Барвінського один із його соратників Володимир Левицький у листі від 21 грудня 1900 р. – ... Лучше берегти своє чесне і поважане ім’я, над чим Ви працювали ціле своє житє» (ЛННБ-6). Олександр Барвінський також визнавав, що від початку не вірив у «добре серце Поляків щодо Русинів», натомість «вступивши на політ.[ичне] поле змагав до того, щоби з підмогою австр.[ійського] правительства приневолити соймову і парлям.[ентську] польську більшість і ин.[ші] чинники перевести наші націон.[альні] і культ.[урні] домагання, поступенно кріпити ся і організувати, щоби відтак можна остріше виступати» (ІЛ НАНУ-6, арк. 586). Згодом він загалом заперечував причетність польських політиків до новоєрівських домовленостей і наполягав на ключовій ролі німецького й австрійського чинника, тоді як М. Грушевський тяжів до оцінки «нової ери» як угоди українців з «польською суспільною ієрархією». «Проф.[есор] Грушевський, – стверджував О. Барвінський, – був тоді ще пильним студентом проф.[есора] Антоновича і поза дослідями старинних літописей і пам’ятників мабуть не цікавився почином берлінського філософа Е. Гартмана і його розвідкою про Київське князівство» (ІЛ НАНУ-6, арк. 604).

Львівський період став визначальним для становлення М. Грушевського як майбутнього керівника Української держави. У нього «забрало чимало сил і часу переформулювати український проект у Галичині відповідно до власних поглядів, а не поглядів своїх союзників» (Плохій, 2011, с. 54). Наддніпрянці надалі розглядали австрійську провінцію як «резервуар для збирання і зберігання до кращих часів (до відміни обмежувальних щодо українства заходів російського царизму) загальноукраїнських культурних надбань». Утім, тогочасна Галичина, дедалі більше розчаровуючись у перспективах українського руху в Росії, на зламі XIX–XX ст. ставала самодостатнім політичним простором, а її ««комплекс меншовартості» ... перетворився в протилежність – у переконання в месіанській ролі щодо решти України» (Мудрий, 2003, с. 139–143). Політичні життя Галичини і Наддніпрянської України функціонували за логікою своїх імперій і радше віддалялися, ніж зближувалися між собою. Український рух у Галичині не міг просто абстрагуватися від суперечностей із поляками, бо для обох сторін вони належали до чинників формування новочасної національної ідентичності. Важливим для галичан було й формування політичної культури на базі конституційних свобод, вільних і відкритих дискусій, чого були позбавлені українці в Росії. У цих тенденціях М. Грушевський вловив загрозу для всеукраїнської перспективи, яку найбільш виразно передав у статті «Галичина і Україна» (1906 р.), де спрогнозував ймовірність утворення з українців двох народів на зразок сербів і хорватів. Відповідальність за майбутнє він

покладав на Галичину, стверджуючи, що локальні діячі мають підпорядкувати амбіції всеукраїнським інтересам і зробити все для зближення, адже «Україна другий раз не піде до неї, як ішла», а «галичани повинні бажати собі України могутньої, сильної, атракційної, а не розбитої і жебрущої», бо занепад України означатиме «політичну агонію» Галичини (Грушевський, 2002а, с. 376–382).

Пов'язувати ж якісь подальші плани українців із Віднем М. Грушевському здавалося просто безглуздом. Українсько-польські відносини турбували його лише, щоб не допустити повторення галицького сценарію в Росії, тобто запобігти порозумінню польських політиків із державною владою коштом українських інтересів. Від початку революції у Росії 1905 р. він зосередився на відстоюванні національних прав українців у Росії, вважаючи, що імперія рано чи пізно зазнає демократизації та федералізації, які відкриють перед українцями нові перспективи. Тоді ж він ухвалив для себе рішення повернутися до Києва, де мала вирішуватися доля України. Хоча на той час авторитет М. Грушевського по обох боках кордону був дуже високим, він розумів, що через віддаленість не може контролювати ситуацію, натомість ризикує бути звинуваченим у накидуванні наддніпрянцям галицьких моделей дії та способу мислення.

«В тих роках, – згадував М. Грушевський, – я вже не брав діяльної участі в громадським житті в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з Поляками, а моя діяльність Полякам здавна не подобалась, вони вважали мене жерелом української опозиції ... Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві, а що в осені 1914 року кінчило ся 20 літ моєї служби на львівським університеті, то я мав замір спенсіонуватись і перенести свою роботу до Києва, де я і так багато працював, відколи там настала можливість наукової та політичної праці – з 1906 року» (Грушевський, 1966, с. 98). Одним із наслідків переорієнтації М. Грушевського на Київ стала гостра критика усіх дій і звичаєвих практик галицького політикуму. «Органічну працю» історик оцінив як марну трату сил, «малі діла», які «взагалі мають лиху репутацію» та навіть «дідівське убожество», яке відволікало галичан від підпорядкування всеукраїнським інтересам у їх києвоцентричній версії (Грушевський, 2003, с. 25–112).

Олександр Барвінський на початку XX ст. був уже втомлений життєвими й політичними негараздами. У 1903 р. він програв вибори до Галицького сейму, після чого втрата ним парламентського мандату стала питанням часу. Його політична кар'єра йшла на спад, останню каденцію в парламенті він «добував». У його тогочасних текстах переважали звинувачення тих, хто був причиною зриву новоєрівських домовленостей. «Я можу зовсім спокійно перед Богом і своїм сумлінням сказати, – писав він Т. Реваковичу, – що чи то входячи в переговори, чи пропонуваючи які небудь домагання, чи то правительству, чи Полякам, умів я берегти не лише достоїнство народне, але й своє особисте, а форма при таких нагодах прийнята європейськими культурними, добре вихованими людьми не може вважатися уляганем або лашенем ... Я був і є тої гадки, що реальна, позитивна політика може подвигнути руский нарід до національно-політичного і культурного розвитку, довести его до поступової рівноправності. На ту дорогу вступили були рускі послы в 1890 р. і колиб були витривали, а не робили консолідації в 1893 з москвофілами, були б нині инакше стояли ... Тимто і я в остатніх роках не можу

вказати позитивних придбань, бо і мене приневолено піти на ту дорогу, щоби не робити скандалу і не збільшувати розладу» (Сокіл, 2019, с. 82–83).

Перебуваючи у такому настрої у Відні, О. Барвінський значно більше, ніж досі, опікувався родинними справами. Про це свідчить його листування з сином Богданом, який готував докторську працю з історії. Історичні студії сина повертали Олександра Барвінського у власну юність: він робив для Богдана виписки у віденських бібліотеках, давав поради про публікації, читав рукописи, наголошував на потребі ретельності, радився з відомими польськими істориками Міхалом Бобжинським (Michał Hieronim Bobrzyński) і Людвіком Фінкелем (Ludwik Finkel). У листі до Богдана від 20 листопада 1906 р. він писав: «Нині був я в Hofbibliothek щоби виписати з Długosza, але не могли найти і я нині питаюся Бобжинського, який се титул. Але й він сам не памятає» (ЛННБ-3, арк. 16).

Трапляються у листах і настановчі сентенції, як-от у листі від 12 листопада 1906 р.: «Задачею історика є досліджувати без огляду на те, чи се приємно для наших народних гордоців або ні» (ЛННБ-3, арк. 13). Пригадуючи досвід поєднання кількох справ, він (у листі від 18 липня 1906 р.) пояснював синові, що наукова робота вимагає повної самовіддачі: «Я на собі досвідчив, як то трудно займатися науковою працею, хоч би лише для зложення іспиту, наколи має ся на голові ще інші обовязки (напр.[иклад] шкільні, як я мав, і родинні, удержане власної родини). Знаючи се з власного тяжкого досвіду, старав ся я, і поки ще зможу, хочу старати ся, щоби Вам всім улекшити осягнене становища без побічних обовязків» (ЛННБ-3, арк. 34). Заслугує уваги той факт, що Олександр Барвінський не захотів, щоб Богдан перебував у Відні, натомість порадив залишитися у місті Зенонові Кузелі, пообіцявши тому допомогти зі стипендією, а Богдана схилив розпочати кар'єру в Ягеллонському університеті (у підсумку від 1908 р. Богдан Барвінський працював у Львівському архіві).

Останній, 1907 рік перебування О. Барвінського у Відні став одночасно апогеєм його конфлікту з М. Грушевським. Для обох цей рік був, певною мірою, переломним через бурхливі політичні події в обох імперіях, які підважували їх політичні плани та розрахунки. Придушення першої російської революції робило примарними наміри М. Грушевського розгорнути наповну діяльність у Наддніпрянщині. Натомість у Габсбурзькій монархії виборча реформа на засаді загального голосування символізувала посилення ліводемократичних рухів та майже безнадійну позицію консерваторів. Реальність повертала обох діячів на найближчу перспективу до Львова, утім галицька столиця вже виглядала для них затісною. Усвідомлювати загальні тенденції було непросто.

На цьому тлі загострювалися особисті образи, що виливалося на шпальти публіцистики. Реагуючи на чергові випадки преси, Олександр Барвінський у листі до сина Богдана від 4 грудня 1907 р. стверджував, що кампанію проти нього організовує Михайло Грушевський: «Ти чув нераз, як Мамунця мені докоряла, що я за публичними справами не маю коли подбати про свої власні і родинні, а тут усе мені тикано в очи, що я все робив для особистих понук і користий ... Робота деструктивна Груш-[евсько]го небавом виявить ся в цілій наготі, він масток забирає звідси, а тут лишить руїну. Так буде розв'язане питанє Укр.[аїнської] Академії Наук і самост.[ійного] укр.[аїнського] університету» (ЛННБ-3, арк. 14–15). Того ж

1907 р. М. Грушевський зробив спробу виключити О. Барвінського з НТШ за «постійну шкідливу діяльність». Справа набула розголосу, й на захист О. Барвінського стало чимало впливових українських політиків і науковців (ЛННБ-1, арк. 1–28). За іронією долі через кілька років конфлікт у НТШ розгорівся вже навколо особи М. Грушевського. Його обставини, досліджені Любомиром Винаром (Винар, 2006) та згадані у спогадах Євгена Чикаленка, який намагався залагодити суперечності, продемонстрували розбіжності між галичанами й наддніпрянцями, основою яких були відмінності між Львовом і Києвом у способах формування політичної культури та орієнтації на ворогуючі табори світового конфлікту, що назрівав.

Михайло Грушевський та Олександр Барвінський згодом майже не спілкувалися: у їх пізнішому листуванні збереглося лише кілька привітань із ювілейними датами. Олександр Барвінський аж до розпаду Габсбурзької монархії залишався прихильником австрофільської орієнтації й доводив, що Відень недооцінює політичну значущість українців в Європі, адже «Росія саме наслідком злуки України з великим князівством московским стала великою державою і видвигнула ся до значіня европейської держави. Треба лише звернути увагу на географічне значіне країв заселених Русинами, а зрозуміємо, що ті становлять не лише ключ до опанованя области, від Балтійского аж до Чорного моря, але також є zarazом ключем до розвязки словянського питання на полудневім сході» (Барвінський, 1912). Вибух Світової війни таки розвів українців по різні сторони від лінії фронту, не залишивши їм часу для завершення розпочатих дискусій.

* * *

Діяльність О. Барвінського між провінційним, однак по-столичному амбітним Львовом, імперським і космополітичним Віднем та столицею українських земель Києвом на зламі XIX–XX ст. відображає широкий спектр питань, які намагалися вирішити ідеологи й конструктори модерних національних ідентичностей на етапі розпаду імперської форми політичної організації центральноєвропейського простору. Чіткі вказівки в текстах О. Барвінського кінця 1880-х – початку 1890-х років на те, що регіон стоїть напередодні великого зіткнення й геополітичних перетворень, до яких потрібно підготуватися, свідчить про те, що вже напередодні злету своєї політичної кар'єри він розумів ситуацію та обставини стратегічно правильно. Цьому, без сумніву, сприяв його фах історика.

Основою політичної ідеології, яку поділяв і почасти створював О. Барвінський, була ідея поступової «європеїзації» українського суспільства шляхом «органічної праці». Реалізація цієї програми передбачала порозуміння з австрійськими й польськими державно-політичними колами, а кінцева мета уявлялась у формуванні всеукраїнської єдності з одночасним подоланням русофільських тенденцій і настроїв. Головна робота зводилася до двох площин – політичної та науково-культурної. Однак якщо на етапі оприлюднення програми, яка теоретично відповідала інтересам багатьох великих гравців, О. Барвінський знаходив розуміння й підтримку впливових політиків, то під час спроб її реалізації виникло чимало труднощів, які не вдавалося подолати. Ідея українсько-австрійського зближення спричиняла опір польських і російських політиків, які працювали у напрямі його зриву. Орієнтація на Відень не була ментально прийнятною для наддніпрянців. Та все ж пошук джерел

основної критики й критиків завжди приводитиме до Львова та його політичних і культурно-інтелектуальних середовищ.

Злет і падіння політичної кар'єри О. Барвінського відкривають широкий простір для розмірковувань над роллю особи в історії, її впливом на великі процеси, можливості та обмеження. Реконструкція обраного у статті ракурсу життєпису О. Барвінського у жанрі культурно-інтелектуальної біографії дала змогу простежити деякі особливості впливів на світогляд О. Барвінського та деталей його приватного життя, які визначали його дії та рішення. Як і кожна думаюча людина, О. Барвінський протягом життя змінювався й намагався робити висновки з прорахунків і невдач, зберігаючи ціннісні орієнтири. Схематично представлені у статті лінії його взаємин із політичними партнерами ілюструють моделі непорозуміння, які можуть виникати між конкурентами, вчителями та учнями. Що ж до вибору Україною свого місця на геополітичній карті Європи, на який намагався вплинути О. Барвінський шляхом зміцнення західного вектору, то деякі з виявлених ним механізмів протидії ще й досі не подолано.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Ададуров, В., Склокін, В. (ред.). (2020). *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.* Львів: Видавництво УКУ.

Андрохович, А. (1927). Львівське «Studium Ruthenum». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 146, 3–118.

Аркуша, О. (2009). Олександр Барвінський. В Я. Ісаєвич (гол. ред.), *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*. Львів, 48–66.

Аркуша, О. (2004). Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану проф. К. Кондратюка*. Львів, 63–99.

Аркуша, О. (2005). Шлях українського політика з провінції до Львова: політичні дилеми Євгена Олесницького. In K. Karolczak (red.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* (Т. 5: Ludzie Lwowa). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 79–103.

Архів Михайла Драгоманова. (1938). (Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим, 1970–1895 pp.). Варшава.

[Барвінський, В.]. (1910). *Скошений цвіт (виїмок з галицьких образків)*. Київ: Ляйпціг.

Барвінський, О. (1912). *Значінє українсько-руського народу для Австро-Угорщини*. Львів.

Барвінський, О. (2004). *Спомини з мого життя, 1/1–2*. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип.

Барвінський, О. (2009). *Спомини з мого життя, 2/3–4*. Київ: Видавничий дім «Стилос».

Барвінський, О. (2018). *Спомини з мого життя, 4/6*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант».

Барвінський, О. (2019). *Спомини з мого життя, 3/5*. Нью-Йорк; Київ; Острогож; Житомир: Видавець О. О. Євенок.

В перших рядах. Памяти Олександра Барвінського (1926, 29 грудня). *Діло*, 289.

Вахнянин, Н. (1895). *Руска справа в роках 1891–1894*. Львів.

Винар, Л. (2006). *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892–1934*. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів.

Гирич, І., Атаманенко, А. (ред.). (2019). *Листування Михайла Грушевського* (Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським). Львів; Київ; Нью-Йорк; Острогож.

Гнатюк, М. (ред.). (2001). *Олександр Барвінський 1847–1927: матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського (Львів, 14 травня 1997 р.)*. Львів.

Грицак, Я. (2005). Франко у Відні. В О. Гаврилів, Т. Гаврилів (упоряд.), *Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці*. Львів: ВНТЛ-Класика, 9–29.

Грушевський, М. (1966). Автобіографія, 1914–1919. *Український історик*, 1–2, 98–101.

Грушевський, М. (2002а). Галичина і Україна. В П. Сохань (гол. ред.), *Михайло Грушевський. Твори: у 50 т.* (Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907). Львів: Світ, 376–382.

Грушевський, М. (2002б). Як мене спроваджено до Львова. В П. Сохань (гол. ред.), *Михайло Грушевський. Твори: у 50 т.* (Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907). Львів: Світ, 117–122.

Грушевський, М. (2003). Наша політика. В Л. Винар (гол. ред.), *Грушевськіяна*, 7. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 25–112.

ІЛ НАНУ-1: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології), ф. 135 (Барвінський О. Г.), спр. 27 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 26, 1898 р.).

ІЛ НАНУ-2: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 36 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 35, 1898 р.).

ІЛ НАНУ-3: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 37 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 36, 1898 р.).

ІЛ НАНУ-4: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 38 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 37, 1898–1899 рр.).

ІЛ НАНУ-5: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 39 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 38, 1899–1900 рр.).

ІЛ НАНУ-6: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 40 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 39, 1900 р.).

ІЛ НАНУ-7: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 44 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 43, 1901–1902 рр.).

ІЛ НАНУ-8: ІЛ НАНУ. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 135, спр. 48 (Барвінський О. Г. Спомини з мого життя, зош. 47, 1904–1905 рр.).

Кліш, А. (2018). *Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.* Тернопіль.

Колб, Н. (2015). *З Богом за Церкву і вітчизну: Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття*. Жовква: Місіонер.

Кордуба, М. (1997). Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. В В. Короткий, В. Ульяновський (упоряд.), *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, 2. Київ: Заповіт, 165–200.

Кураєв, О. (2002). Інтереси Німеччини та «прагнення» українофілів і мало-руське (рутенське) питання. *Український історичний збірник*, 4, 339–350.

Кураєв, О. (2020). Проблема авторства німецького проекту Королівства Київського 1888 року: джерельний та історичний контекст. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 23–24, 367–380.

Левицький, І. (1901). *Александръ Барвѣнскій въ исторіи культурного движенія руского народа на Прикарпатю. Биографично-историчный очеркъ*. Львів: Львів.

Лехнюк, Р. (2019). *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття*. Львів: Літопис.

Липинський, В. (1997). За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. В В. Короткий, В. Ульяновський (упоряд.), *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, 1. Київ: Заповіт, 102–104.

Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим. (1997). В В. Короткий, В. Ульяновський (упоряд.), *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, 2. Київ: Заповіт, 103–129.

ЛННБ-1: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 11 (Барвінські), спр. 3 (Матеріали в справі виключення Барвінського О. Г. з числа членів Наукового товариства імені Шевченка).

ЛННБ-2: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 41 (Листи Барвінської О. О. до батька Барвінського О. Г.).

ЛННБ-3: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 130 (Листи Барвінського О. Г. до сина Барвінського Б. О.).

ЛННБ-4: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 132 (Листи Барвінського О. Г. до сина Барвінського В. О.).

ЛННБ-5: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 1435 (Листи Кониського О. Я. до Барвінського О. Г.).

ЛННБ-6: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 1626 (Листи Левицького В. до Барвінського О. Г.).

ЛННБ-7: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, спр. 4482 (Рукопис «Проекту організації народної роботи»).

ЛННБ-8: ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 103 (Архів Сапег), спр. 744а (Кореспонденція Л. і А. Сапег).

Маслій, Н. Г. (2011). Володимир Барвінський та його родинне оточення. *Поліграфія і видавнича справа*, 3, 22–35.

Мудрий, М. (2003). Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 38, 115–147.

Мудрий, М. (2004). Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині. В І. Гирич та ін. (ред.). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, 1*. Київ; Львів, 421–440.

Нахлік, Є. (2007). *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель* (Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія). Київ: Український письменник.

Олесницький, Є. (2011). *Сторінки з мого життя*. Львів: Медицина і право.

Павлишин, С. (1997). *Олександр Барвінський*. Львів: Академічний експрес.

Плохій, С. (2011). *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика.

Райківський, І. (2012). *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Романчук, Ю. (1907, 23 лютого). *Якої нам треба репрезентації у Відні? Діло*, 32.

Романюк, С. (2009). *Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець*. Львів.

Середа, О. (2001). Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 9, 378–392.

Сокіл, В. (2019). *Епістолярій Тита Реваковича*. Львів.

Старик, В. (2009). *Між націоналізмом і толерантністю*. Чернівці: Прут.

Сучасна хроніка. (1895, 30 березня). *Правда*, 76.

Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 270, 82–102.

Ушкалов, Л. (2019). *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов*. Київ: Дух і літера.

Франко, І. (1902). Др. Остап Терлецький, спомини й матеріали. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 50, 1–64.

Чорновол, І. (2000). *Польсько-українська угода 1890–1894 рр.* Львів.

Чорновол, І. (2002). *Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму)*. Львів.

ЦДІАЛУ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові), оп. 1, спр. 2181 (Матеріали Верхратського І.).

Шацька, А. (2007). (упоряд.). Із листування Олександра й Осипа Барвінських (1869 р.). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 3, 171–281.

Шацька, А. (2010). (упоряд.). Із листування Олександра й Осипа Барвінських (1870 р.). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 5, 99–180.

Barwiński, A. (1898). Das Volsleben der Ruthenen. In *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Band 19: Galizien). Wien, 376–440.

Binder, H. (2005). *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Binder, H. (2006). Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie Posłów, 1879–1918. In J. Moklak (red.). *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX–XX wiek*. Kraków: Historia Iagellonica, 127–162.

Höbelt, L. (2007). Schuselka Franz. *Neue Deutsche Biographie*, 23. Berlin: Dunker, & Humblot, 767–768.

Łazuga, W. (1991). «Rządy polskie» w Austrii. *Gabinet Kazimierza hr. Badeniego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Maciak, D. (2006). *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. (1890). Lwów.

Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyj i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. (1897/1898). Lwów.

REFERENCES

Adadurov, V., & Sklokin, V. (Eds.). (2020). *Imperski identychnosti v ukrainskii istorii XVIII – pershoi polovyny XIX st*. Lviv: Vydavnytstvo UKU (in Ukrainian).

Androkhovych, A. (1927). Lvivske «Studium Ruthenum». *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 146, 3–118 (in Ukrainian).

Arkusha, O. (2009). Oлександр Barvinskyi. In Ya. Isaievych (Ed.), *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Uriady. Postati*. Lviv, 48–66 (in Ukrainian).

Arkusha, O. (2004). Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku KhKh stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada». *Shliakhamy istorii. Naukovyi zbirnyk istorychnoho fakultetu LNU im. Ivana Franka. Na poshanu prof. K. Kondratiuka*. Lviv, 63–99 (in Ukrainian).

Arkusha, O. (2005). Shliakh ukrainskoho polityka z provintsii do Lvova: politychni dylemy Yevhena Olesnytskoho. In K. Karolczak (red.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* (T. 5: Ludzie Lwowa). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 79–103 (in Ukrainian).

Arkhiv Mykhaila Drahomanova. (1938). (T. 1: Lystuvannia Kyivskoi staroi hromady z M. Drahomanovym, 1970–1895 rr.). Warszawa (in Ukrainian).

[Barvinskyi, V.]. (1910). *Skoshenyi tsvit (vyimok z halytskykh obrazkiv)*. Kyiv; Leipzig (in Ukrainian).

Barvinskyi, O. (1912). *Znachynie ukrainsko-ruskoho narodu dlia Avstro-Uhorshchyny*. Lviv (in Ukrainian).

Barvinskyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia*, 1/1–2. New-York; Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Barvinskyi, O. (2009). *Spomyny z moho zhyttia*, 2/3–4. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos» (in Ukrainian).

Barvinskyi, O. (2018). *Spomyny z moho zhyttia*, 4/6. Kyiv: Polihrafichnyi tsentr «Foliant» (in Ukrainian).

Barvinskyi, O. (2019). *Spomyny z moho zhyttia*, 3/5. New-York; Kyiv; Ostroh; Zhytomyr: Vydavets O. O. Yevenok (in Ukrainian).

V pershykh riadakh. Pamiaty Oleksandra Barvinskoho (1926, Hruden 29). *Dilo*, 289 (in Ukrainian).

Vakhnianyn, N. (1895). *Ruska sprava v rokakh 1891–1894*. Lviv (in Ukrainian).

Vynar, L. (2006). *Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 1892–1934*. New-York; Drohobych; Lviv (in Ukrainian).

Hyrych, I., & Atamanenko, A. (Ed.). (2019). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho* (T. 7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym). Lviv; Kyiv; New-York; Ostroh (in Ukrainian).

Hnatiuk, M. (Ed.). (2001). *Oleksandr Barvinskyi 1847–1927: materialy konferentsii, prysviachenoi 150 richnytsi vid dnia narodzhennia Oleksandra Barvinskoho* (Lviv, 14 travnia 1997 r.). Lviv (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya. (2005). Franko u Vidni. In O. Havryliv, & T. Havryliv (Comps.), *Podorozh do Yevropy. Halychyna, Bukovyna i Viden na tsentralnoievropeiskii kulturnii shakhivnytsi*. Lviv: VNTL-Klasyka, 9–29 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (1966). Avtobiohrafia, 1914–1919. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2, 98–101 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (2002a). Halychyna i Ukraina. In P. Sokhan (Ed.), *Mykhailo Hrushevskiy. Tvory: u 50 t.* (T. 1: Suspilno-politychni tvory 1894–1907). Lviv: Svit, 376–382 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (2002b). Yak mene sprovadzheno do Lvova. In P. Sokhan (Ed.), *Mykhailo Hrushevskiy. Tvory: u 50 t.* (T. 1: Suspilno-politychni tvory 1894–1907). Lviv: Svit, 117–122 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (2003). Nasha polityka. In L. Vynar (Ed.), *Hrushevskiiiana*, 7. New-York; Drohobych: Kolo, 25–112 (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii (IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii), f. 135 (Barvinskyi O. H.), spr. 27 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 26, 1898 r.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 36 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 35, 1898 r.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 37 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 36, 1898 r.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 38 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 37, 1898–1899 rr.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 39 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 38, 1899–1900 rr.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 40 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 39, 1900 r.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 44 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 43, 1901–1902 rr.) (in Ukrainian).

IL NANU. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 135, spr. 48 (Barvinskyi O. H. Spomyny z moho zhyttia, zosh. 47, 1904–1905 rr.) (in Ukrainian).

Klish, A. (2018). *Mizh politykoiu ta relihiieiu: suspilno-khrystyianskyi rukh v Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* Ternopil (in Ukrainian).

- Kolb, N. (2015). *Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu: Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia*. Zhovkva: Misioner (in Ukrainian).
- Korduba, M. (1997). Zviazky V. Antonovycha z Halychynoiu. In V. Korotkyi, & V. Ulianovskyi (Comps.), *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych*, 2. Kyiv: Zapovit, 165–200 (in Ukrainian).
- Kuraiev, O. (2002). Interesy Nimechchyny ta «prahnnennia» ukrainofiliv i maloruske (rutenske) pytannia. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 4, 339–350 (in Ukrainian).
- Kuraiev, O. (2020). Problema avtorstva nimetskoho proiektu Korolivstva Kyivskoho 1888 roku: dzherelnyi ta istorychnyi kontekst. *Ukrainskyi arkhoeohrafichnyi shcho-richnyk. Nova seriia*, 23–24, 367–380 (in Ukrainian).
- Levitskii, I. (1901). *Aleksander Barvinskii v istorii kulturnogo dvizhenya ruskogo naroda na Prikarpaty. Biografichno-istorichnii ocherk*. Lvôv (in Ukrainian).
- Lekhniuk, R. (2019). *Na porozi modernoho svitu: ukrainski konservatyvni seredovyshcha v Halychyni v pershii chverti XX stolittia*. Lviv: Litopys (in Ukrainian).
- Lypynskyi, V. (1997). Za shcho my povynni diakuvaty Volodymyru Antonovychu. In V. Korotkyi, & V. Ulianovskyi (Comps.), *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych*, 1. Kyiv: Zapovit, 102–104.
- Lystuvannia Volodymyra Antonovycha z Mykhailom Drahomanovym. (1997). In V. Korotkyi, & V. Ulianovskyi (Comps.), *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych*, 2. Kyiv: Zapovit, 103–129 (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv (LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. 11 (Barvinski), spr. 3 (Materialy v spravi vykliuchennia Barvinskoho O. H. z chysla chleniv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 41 (Lysty Barvinskoi O. O. do batka Barvinskoho O. H.) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 130 (Lysty Barvinskoho O. H. do syna Barvinskoho B. O.) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 132 (Lysty Barvinskoho O. H. do syna Barvinskoho V. O.) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 1435 (Lysty Konyskoho O. Ya. do Barvinskoho O. H.) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 1626 (Lysty Levytskoho V. do Barvinskoho O. H.) (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 4482 (Rukopys «Proiektu orhanizatsii narodnoi roboty») (in Ukrainian).
- LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 103 (Arkhiv Sapieh), spr. 744a (Korespondentsiia L. i A. Sapieh) (in Polish).
- Maslii, N. H. (2011). Volodymyr Barvinskyi ta yoho rodynne otochennia. *Polihrafiia i vydavnycha sprava*, 3, 22–35 (in Ukrainian).
- Mudryi, M. (2003). Formuvannia novochasnoi natsionalno-politychnoi kultury ukrainskoho suspilstva Halychyny (problema zovnishnikh modelei). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*, 38, 115–147 (in Ukrainian).

Mudryi, M. (2004). Rukopysni dzherela do istorii Khrystyiansko-suspilnoho soiuzu v Halychyni. In I. Hyrych, & in. (Ed.). *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia, I*. Kyiv; Lviv, 421–440 (in Ukrainian).

Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* (T. 1: Zhyttia Panteleimona Kulisha. Naukova biohrafiia). Kyiv: Ukrainskyi pysmenyk (in Ukrainian).

Olesnytskyi, Ye. (2011). *Storinky z moho zhyttia*. Lviv: Medytsyna i pravo (in Ukrainian).

Pavlyshyn, S. (1997). *Oleksandr Barvinskyi*. Lviv: Akademichnyi ekspres (in Ukrainian).

Plokhii, S. (2011). *Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Raikovskiy, I. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskom zhytti Halychyny XIX stolittia*. Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka (in Ukrainian).

Romanchuk, Yu. (1907, Liutyi 23). Yakoi nam treba reprezentatsyi u Vidny? *Dilo*, 32 (in Ukrainian).

Romaniuk, S. (2009). *Oleksandr Barvinskyi – publitsyst, redaktor, vydavets*. Lviv (in Ukrainian).

Sereda, O. (2001). Hromady rannikh narodovtsiv u Skhidnii Halychyni (60-i roky KhIKh stolittia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 9, 378–392 (in Ukrainian).

Sokil, V. (2019). *Epistoliarii Tyta Revakovycha*. Lviv (in Ukrainian).

Staryk, V. (2009). *Mizh natsionalizmom i tolerantnistiu*. Chernivtsi: Prut (in Ukrainian).

Suchasna khronika. (1895, Berezen 30). *Pravda*, 76 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiy ta Oleksandr Barvinskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolit. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 270, 82–102 (in Ukrainian).

Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Franko, I. (1902). Dr. Ostap Terletskyi, spomyny y materiialy. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 50, 1–64 (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2000). *Polsko-ukrainska uhoda 1890–1894 rr*. Lviv (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halyskoho kraiovoho seimu 1861–1901 rr. (narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)*. Lviv (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 309 (Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi), op. 1, spr. 2181 (Materialy Verkh-ratskoho I.) (in Ukrainian).

Shatska, A. (2007). (Comp.). Iz lystuvannia Oleksandra y Osypa Barvinskykh (1869 r.). *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 3, 171–281 (in Ukrainian).

Shatska, A. (2010). (Comp.). Iz lystuvannia Oleksandra y Osypa Barvinskykh (1870 r.). *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 5, 99–180 (in Ukrainian).

- Barwiński, A. (1898). Das Volsleben der Ruthenen. In *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Band 19: Galizien). Wien, 376–440 (in German).
- Binder, H. (2005). *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (in German).
- Binder, H. (2006). Українське представництво в австрійській Ізбі Послів, 1879–1918. In J. Moklak (Ed.). *Українське традиції парламентарне XIX–XX вік*. Kraków: Historia Jagellonica, 127–162 (in Polish).
- Höbelt, L. (2007). Schuselka Franz. *Neue Deutsche Biographie*, 23. Berlin: Dunker, & Humblot, 767–768 (in German).
- Łazuga, W. (1991). «Rządy polskie» w Austrii. *Gabinet Kazimierza hr. Badeniego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM (in Polish).
- Maciak, D. (2006). *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).
- Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. (1890). Lwów (in Polish, & Ukrainian).
- Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyj i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. (1897/1898). Lwów (in Polish, & Ukrainian).

Olena ARKUSHA

PhD (History)

Senior Research Fellow

Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

**BETWEEN LVIV, VIENNA AND KYIV:
OLEKSANDR BARVINSKY AND THE GEOPOLITICAL CHOICES
OF UKRAINE AT THE TURN OF THE 19th–20th CENTURIES**

The article examines the attempts of Ukrainian figures at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries using the example of stories from the biography of Oleksandr Barvinsky to create a project of the Ukrainian state based on the alliance with the Austro-Hungarian and German empires. It is noted that Oleksandr Barvinsky belonged to the most influential politicians and intellectuals who shaped the vision of Ukraine's independent future. The pages of his biography related to activities in Kyiv and Vienna reflect the formation of all-Ukrainian unity and the search for foreign political allies are analyzed. It is noted that these processes involved profound transformations of Ukrainian society based on the «organic labor» program. It is argued that the new generation of Ukrainian politicians in Galicia, who assumed the leadership of the Ukrainian movement in the last decades of the 19th century, had, unlike their predecessors, sufficient qualifications to bring the «Ukrainian question» to the international level.

It is shown that the prerequisites for this were created thanks to the political experience gained under the Constitution of Austria and the interest in Galicia on the part of the Ukrainian figures of the Naddnyprianshchyna region (Transdniepr region), who did not have the opportunity to freely express their ideas in the Russian Empire. It is proved that the creation of a center of the Ukrainian movement in Galicia aroused the interest of the Austrian government. It is claimed that Vienna considered the possibility of attracting the Ukrainian population in the Russian Empire to its side in the event of a military conflict, the probability of which was increasing. However, at the stage of defining the strategy of the national movement, disagreements arose between politicians of different parts of Ukraine, and Vienna's position was not consistent. It is shown that Ukrainian politicians search for allies among the Central countries caused resistance from Ukraine's closest neighbors - the Poles and Russians, who saw them as a threat to their interests.

It is concluded that the story of the rise and fall of Oleksandr Barvinsky political career shows both the dependence of man on geopolitical processes and his ability to influence them. The research was carried out in the vein of an intellectual biography, which included the analysis of the worldview, political, and professional motives of the politician's actions, as well as his private circumstances. It was noted that Oleksandr Barvinsky activities between Lviv, Vienna and Kyiv reflected the ambitions of the Lviv political circles to influence geopolitics.

Keywords: Galicia, Ukrainian-Polish relations in the 19th century, Austrian-Ukrainian relations in the 19th century, Ukrainian intellectuals, the idea of Ukrainian statehood, Galician Sejm.

Ярослав МАРЧЕНКО

кандидат історичних наук, доцент

перший заступник начальника

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

e-mail: ymarchenko8@gmail.com

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕРОЇВ КРУТ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ДІЛО»

Наголошено, що історична пам'ять про події Української національно-демократичної революції була і залишається важливим складником національної ідентичності українців, а герої Крут є знаковими для громадянського суспільства. Обґрунтовано, що міжвоєнна українська періодика відображала основні події, які відбувалися у середовищі західноукраїнської спільноти. Доведено, що у міжвоєнний час відзначення подій Української національно-демократичної революції займало помітне місце у суспільно-політичному дискурсі Галичини, а в його епіцентрі було святкування Акту соборності 22 січня 1919 р. Зазначено, що на сторінках львівського часопису «Діло» публікувались документи, спогади про цю подію та способи її відзначення.

Пояснено відмінності меморіальних практик вшанування пам'яті крутянців у міжвоєнній Польщі. Спостережено, що на сторінках «Діла» інформація про подвиг героїв Крут прослідковується у 1930-х роках, натомість у 1920-х роках її практично не було. Стверджено, що пошанування героїв Крут у Галичині відбувалося з ініціативи молодого покоління, насамперед студентства, що відображено на сторінках «Діла». Зауважено, що першими у Львові актуалізували пам'ять про крутянців діячі Союзу українських студентських організацій у Польщі. Вказано, що часопис «Діло» публікував звернення студентських організацій, інформацію про проведення «Всестудентських Крутянських Академій», які супроводжувалися інсценізаціями, читанням рефератів, віршів, виконанням пісень та національного гімну; до вшанування пам'яті крутянців долучались «Молода Громада», «Сила», «Луг», «Будучність», «Просвіта» та ін. З'ясовано труднощі та проблеми під час вшанування пам'яті загиблих під Крутами. Зазначено, що напередодні Другої світової війни вшанування героїв Крут перетворилося на своєрідний національний культ.

Підсумовано, що події Української національно-демократичної революції знайшли свій відгук у середовищі західноукраїнської громади. Зауважено, що формат та ідеологічна наповненість їхніх відзначень у Галичині пройшли певну трансформацію – від святкування переважно Листопадового чину 1918 р. та Акту Злуки 1919 р. у 1920-х роках до значного розширення спектру національних свят, зокрема проголошення IV Універсалом незалежності УНР та подвигу героїв Крут.

Ключові слова: Українська революція, Друга Річ Посполита, «Діло», герої Крут, пам'ять, студентство, громадянське суспільство.

Історична пам'ять про події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. – важливий складник національної ідентичності громадян сучасної України. Поряд із іншими датами, в Україні щороку 29 січня вшановують пам'ять героїв битви під Крутами. Цей день є одним із найтрагічніших і, водночас, найзнаковіших в історії країни. Крути стали символом героїзму та самопожертви молодого покоління у боротьбі за незалежність, прикладом для сучасних захисників України, як успішно боротися проти численного ворога.

У незалежній Україні сформувався комеморативний канон про подвиг крутянців, усталеними стали місця пам'яті на станції Крути й Аскольдовій могилі. На державному рівні цей день почали відзначати із 2003 р., відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами»; у 2006 р. створено меморіально-музейний комплекс «Пам'яті героїв Крут»; у січні 2012 р. на Аскольдовій могилі у Києві встановили пам'ятник «Героям Крут»; 16 травня 2013 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами» (Любовець (кер. упор.), Березовський, Бутко, Тищенко, Цимбал, 2013, с. 25–26). Традиція вшанування пам'яті героїв Крут постійно розвивається: знято художній фільм «Крути. 1918», військові заклади названо цим почесним ім'ям, як-то Львівський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Крут, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут.

У радянський час пам'ять про події Української революції фальсифікувалась, таврувалась. Некрополь Аскольдова могила був перетворений на парк, було зруйновано склепи, надгробки, поховання, а історія бою замовчувалась. Як наслідок, смерть крутянців обростала міфами. До сьогодні серед істориків існують дискусії, де були поховані молоді герої: чи то на Аскольдовій могилі, чи на Новому Братському кладовищі, невідомим є точне число загиблих, уточнюються їхні біографії.

Водночас сучасні українські вчені роблять значний внесок у наукове забезпечення політики щодо вшанування героїв Крут: підготовлено велику кількість досліджень, які дають змогу аналізувати передумови, співвідносити обставини бою, більше дізнатися про його учасників. У цьому контексті актуальною та повчальною видається проблема відзначення пам'яті героїв Крут в українському суспільному дискурсі міжвоєнної доби.

Метою наукової статті є висвітлення пам'яті про героїв Крут у періодиці міжвоєнного часу, а саме на сторінках провідної української газети «Діло».

Означена проблема не мала широкого предметного відображення у сучасній історіографії, за винятком окремих розвідок, присвячених загальному вшануванню подій Української революції на території міжвоєнної Галичини (Соляр, 2017), міжвоєнної Волині (Давидюк, 2018), ролі Українських січових стрільців (УСС) у революційних подіях (Литвин, 2015) та ін. Значно більше праць пов'язано з подіями Української революції стосовно формування політики пам'яті у сучасній Україні. Зокрема, це праці Владислава Верстюка, Віталія Скальського (Верстюк, Скальський, 2010), Сергія Власюка (Власюк, 2018), Андрія Любарця (Любарець, 2012) та ін. Важливе значення у дослідженні означеної теми в широкому контексті мають збірники матеріалів та документів. Спогади, свідчення учасників бою під Крутами, документи, літературні твори увійшли до збірок «Крути. 1918» (Гаврилюк упор., 2010), «Бій під Крутами в національній пам'яті» (Любовець, (кер.

упоряд.), Березовський, Бутко, Тищенко, Цимбал, 2013); «Крути: збірка у пам'ять героїв Крут» (Зінкевич, Зінкевич, 2017). Основою, джерельним підґрунтям для написання статті стали публікації на сторінках львівської газети «Діло», які раніше не розглядалися предметно та комплексно.

Міжвоєнна українська періодика відображала події, які відбувалися у середовищі західноукраїнської спільноти. Політичні, громадські діячі Галичини міжвоєнного часу, згадуючи визвольні змагання, акцентували увагу на подіях 22 січня 1919 р., відтак в епіцентрі національної пам'яті українців регіону перебував Акт злуки (Соляр, 2017, с. 158). Газета «Діло» публікувала згадки про цю подію, її відзначення, спогади, зокрема Йосипа Пеленського «Свято з'єдинення» (Пеленський, 1925, 22 січня, с. 1), Ярослава Олесницького «Перед семи роками. День 22 січня 1919 року в Києві» (Олесницький, 1926, 22 січня, с. 1–2), інші документи (Благодір, 1929, 23 січня, с. 1–2; Діло-6, с. 1; Діло-7, с. 1; Діло-27, с. 1; К-н, І., 1924, 23 січня, с. 2). У залі Народного дому відбувалися академії, приурочені цій величній даті (Діло-3, с. 1). Публікуючи інформацію про засідання Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання (ЦК УНДО) з нагоди 10-ї річниці Акту Злуки, газета оцінювала подію як «найпозитивніше досягнення наших національно-визвольних змагань та державно-творчих зусиль», «як переломовий здобуток нашої історії у XX столітті» (Діло-9, с. 2). На сторінках видання йшлося про причини поразки національної боротьби, автори доречно наголошували: «Шукаємо між собою винуватців лиха і скликаємо вину на зовнішні обставини, а дуже рідко у роздумуваннях над майбутнім, шукаємо тієї спільної нитки, що могла би всіх об'єднувати, замість відмежовувати» (Діло-26, с. 2).

На шпальтах української періодики є інформація про відзначення Дня незалежності Української Народної Республіки (УНР), проголошеної IV Універсалом. Однак такі урочистості відбувалися насамперед там, де гуртувалися українські політичні емігранти. Зокрема, в Українському клубі, утвореному зусиллями Українського центрального комітету (УЦК) у Варшаві 22 січня, відзначали річницю незалежності УНР. Основну частину святкування склала академія, на якій виступали з промовами генерал Володимир Сальський і Олександр Саліковський (С. К., 1925, 20 січня, с. 3). Дещо пізніше автори «Діла» також почали системніше згадувати події 22 січня 1918 р. – IV Універсал і проголошення незалежності УНР (Діло-1, с. 1), згодом публікували інформацію про відзначення обох подій – проголошення незалежності УНР 1918 р. та Акту Злуки 1919 р., як-то у «домівці Львівського “Лугу”» (Діло-2, с. 3), у залі «Народної Торгівлі» у Станіславові (Б. Л., 1937, 28 січня, с. 3). Публікували також матеріали про відзначення пам'яті Українських січових стрільців, вояків Української галицької армії (УГА) (Діло-13, с. 3).

У суспільно-політичному дискурсі українців Західної Волині відзначення дати 22 січня як проголошення IV Універсалом незалежності УНР, а також свято героїв Крут було одним із головних. Натомість, про Акт соборності 1919 р. на Волині згадували менше, ніж у Галичині. Причиною була проурядова позиція значної групи українських політичних емігрантів, які зважали на реакцію польської влади та поділяли її бачення вирішення української проблеми (Давидюк, 2018, с. 76).

У Галичині історія УНР часто асоціювалася з соціалістичними ідеями та політикою Симона Петлюри, а підписану ним «Варшавську угоду» розцінювали

однозначно як зраду. На території Волинського воєводства, навпаки, ім'я С. Петлюри була оточена пошаною, позаяк тут опинилося багато його соратників. Паризький процес Шварцбарта та звільнення вбивці «оповило ім'я Петлюри ще більшим авреолом мучеництва» (Кедрин, 1976, с. 208). Траурні заходи, що вперше відбулись у травні–червні 1926 р. у містах і містечках Волині, у наступні роки ставали традиційними (З жалібної хронічки, 1926, 18 липня, с. 27).

Загибель С. Петлюри і виправдання його вбивці зумовило деяке пом'якшення у ставленні галичан до Головного отамана УНР. Президія УНДО в особі Дмитра Левицького і Володимира Целевича 2 червня 1926 р. звернулась до Петра Холодного, голови львівської філії Товариства допомоги емігрантам з Великої України, з листом, у якому висловлювався жаль із приводу «великої втрати, яку понесла українська нація внаслідок трагічної смерті голови Директорії і Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри» (Діло-21, с. 1). Десяту річницю смерті С. Петлюри відзначали панахидами у багатьох місцевостях Галичини, хоча існував резонансний конфлікт пошанування/не вшанування цієї події.

На початок 1920-х років громадськість у Галичині небагато знала про події під Крутами, але поступово в українських часописах почали публікувати статті та спогади, що розширювало поінформованість людей. На сторінках «Діла» вперше з'явилася замітка про поховання крутянців під назвою «Похорон жертв більшовицького варварства. Похорон студентів-січовиків» у березні 1918 р. (Любовець, (кер. упоряд.), Березовський, Бутко, Тищенко, Цимбал, 2013, с. 63). Однак інформація про форми відзначення подвигу героїв Крут, пам'ять про них прослідковується у 1930-х роках, натомість у 1920-х роках її майже не було. Початки формуванню культу героїв Крут поклала галицька пластова молодь, коли у 1926 р. у Львові організувався «Курінь старших Пластунів імені бою під Крутами» (Любовець, (кер. упоряд.), Березовський, Бутко, Тищенко, Цимбал, 2013, с. 18). У 1920-х роках про подвиг крутянців писали українські автори у таборівій пресі, згодом з'явилися статті у «Літературно-науковому віснику», «Літописі Червоної Калини».

Отже, ініціатива відзначення цих трагічних і водночас величних подій у Галичині походила із середовища молоді, студентських груп. У березні 1931 р. у Львові на конгресі Союзу українських студентських організацій у Польщі прозвучали заклики увічнення пам'яті героїв Крут. Союз ставив за завдання посилення культурно-освітньої праці для зміцнення національної свідомості українців. Того ж 1931 р. було опубліковано заклик до українського студентства Львова: «Приймаючись постанов устудентського віча, провести одноденну голодівку у роковини боїв під Крутами, себто 30 січня ц. р. (п'ятниця), а заощаджені гроші жертвувати політичним в'язням» (Діло-12, с. 4).

Подібні звернення студентів, вшанування пам'яті крутян «Діло» публікувало впродовж 1930-х років. У 1932 р. читаємо: «Пригадуємо всім студентським організаціям і установам: II Краєва студентська конференція вирішила, що роковини геройської смерті українських студентів у бою під Крутами є від сьогодні українським устудентським святом. Так як і попереднього року [1931 – Я. М.], в день 30 січня 1932 р. українське студентство вшановує пам'ять полеглих під Крутами товаришів одноденною голодівкою, від якої не сміє відмовитись ні один студент, ні одна студентка» (Діло-42, с. 5). У наступному номері газети було вміщено

передовицю «Місяць великих роковин», де йшлося про IV Універсал й проголошення самостійної України; постанову про злуку Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) із УНР у Станиславові та свято Соборності у Києві; Трудовий конгрес; бій під Крутами. Остання подія названа «одною з найбільших трагедій в українській історії» (Діло-19, с. 1).

Зусиллями студентських організацій Львова 7 лютого 1932 р. відбулася академія для звеличення роковин бою під Крутами, на якій із вступною промовою виступив голова студентської репрезентації Союзу українських студентських організацій у Польщі Володимир Янів. Опісля академічний хор «Бандурист» відспівав низку творів, зокрема «Похорон стрільця». У рефераті про бій під Крутами студент Романенчук розповів про обставини героїської жертвовності студентів у бою. Академію продовжила інсценізація поля бою під Крутами, декламування віршів, зокрема вірша В. Яніва «Зоріла золота заграва» («Бій під Крутами»). Завершено академію українським національним гімном (Діло-40, с. 8). У 1937 р. газета «Діло» писала про повсюдну організацію «Всестудентських Крутянських Академій» (Діло-11, с. 8).

Пошанування подій і учасників революції відбувалося також із ініціативи українських політичних емігрантів, у минулому громадян УНР, які, попри труднощі і перешкоди польської влади, поселилися на території західноукраїнських земель. Зусиллями львівської філії УЦК, що об'єднувала емігрантів із Великої України, 27 січня 1935 р. у Львові відбувся святковий концерт на честь 17-х роковин проголошення самостійності УНР. Із промовою виступав адвокат Володимир Старосольський (Діло-16, с. 1; Діло-37, с. 6). У тому ж році, 29 січня, у соборі Святого Юра пройшла відправа та поминальне Богослужіння за крутянських героїв (Діло-20, с. 4). У передовиці «Діла» читаємо пророчі слова: «Бій під Крутами – це не тільки одна історична подія; це ціла проблема, яка своєю актуальністю сягає по нинішній день і напевно довго ще тієї актуальності не стратить» (Діло-32, с. 1).

Щорічно вшановувало крутянських героїв і організовувало святкові академії Товариство «Молода Громада» (Товариство колишніх стрільців, старшин УГА). «Діло» писало про проведення членами цього товариства вечора у залі «Української Бесіди», присвяченого 15-літнім роковинам проголошення соборності України (Діло-8, с. 1), академії з нагоди роковин бою під Крутами (Діло-19, с. 6). Подібні святкові урочистості відбувалися у Калуші і були організовані філіями «Відродження» (Діло-28, с. 5).

На сторінках «Діла» йшлося про влаштування свята Крут зусиллями Української студентської громади у Познані 10 лютого 1935 р., із заувагою: «Це свято вже кілька років влаштовується у Познані за несприятливих обставин. Староство дало дозвіл лише напередодні, за день перед святом. Два представники влади, що сиділи підчас свята в першому ряді, вважали за відповідне під час співання національного гімну не встати». Окрім того, «сама підготовка рік по року натрапляє на значні перешкоди», зокрема «важко організувати хор, хоч співаків серед українців досить ... Молодші з пістетом піддаються праці, а старші люди не хочуть прийти на пробу хору» (Діло-36, с. 6).

Почасти під час відзначення подій 29 січня відбувалися прикrostі й у Львові. У комунікаті 1937 р. за підписом Всестудентського комітету свята Крут

повідомлялось, що передбачена на 31 січня академія у Великому театрі не відбудеться, як і запланована потім у залі кінотеатру «Атлантик» у Львові. Причиною стала відмова магістрату, оскільки це ж свято співпало із заходами іншої організації. У залі кінотеатру староство заборонило проводити свято, з «огляду на безпеку і порядок». Всестудентський комітет свята Крут, вважаючи, що насамперед він може улагоджувати відзначення цих подій, висловив жаль із приводу того, що свято вирішила провести у той же день «Молода громада» спільно з іншими студентськими товариствами у залі Народного дому (Діло-28, с. 7). Ситуація засвідчувала суперечності між Всестудентським комітетом, з одного боку, та студентськими організаціями Товариства «Основа» (українських студентів-політехніків), «Медична громада» (українських студентів медицини і формації), «Ватра» (українських студентів Львівської академії ветеринарної медицини) – з іншого. Водночас представники Товариства українських студентів Вищої школи закордонної торгівлі (ВШЗТ) у Львові заявили, що підтримують святкування, організоване Всестудентським комітетом (Діло-14 с. 10). Ця ситуація свідчила про суперечності у середовищі українського студентства.

З іншого боку, спектр товариств, які проводили Крутянські академії, постійно розширювався. Товариство українських робітників «Сила» 31 січня 1937 р. провело у Львові академію, присвячену бою під Крутами. Тоді ж її провела «Молода Громада», де із вступним словом виступив Я. Гладкий (ім'я не встановлено) (Діло-5, с. 3). 29 січня відбувся вечір у «Великому Лузі» у Львові, присвячений Крутянським роковинам, на якому виступали редактор Іван Кедрин, очільник товариства «Луг» Роман Дашкевич (Діло-41, с. 3). Проводили пам'ятні вечори товариство «Будучність», читальні «Просвіти» (Діло-31, с. 4), товариство «Зоря» у Львові (товариство українських ремісників, промисловців, купців) у власній домівці на вулиці Вірменській, де з вступним словом виступив у минулому референт пропаганди УГА, професор Микола Матіїв-Мельник (Діло-38, с. 7).

У другій половині 1930-х років географія святкування розширилася на Тернопіль, де Товариство «Молода Громада» спільно з іншими культурно-освітніми організаціями провело академію у залі «Міщанського Братства». Наступного дня, 31 січня, Крутянську академію влаштував повітовий союз «Каменярів» (Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова, молодіжний осередок Української соціалістичної радикальної партії) (Діло-39, с. 9), а у м. Острів поблизу Тернополя – гурток «Рідної школи» (Діло-29, с. 4). Роковини Крут у Перемишлі відзначали панахидою і академією у залі Народного дому, організованою комітетом молоді (Діло-30, с. 4). У Коломиї 1938 р. відзначення бою під Крутами тривало два дні, хоча число залучених було невеликим. Увечері 28 січня відправили панахиду у церкві, співав хор «Коломийського Бояна». Наступного дня у залі Ошадної каси відбулася святкова академія. На задній темній стіні золотом було написано числа: 29.1.1918, які освітлювалися мерехтливими вогниками. Звучали реферати, декламації, виступав хор, ефектно і змістовно виглядала інсценізація «Поклін Крутянцям». Академія завершилася гімном «Ще не вмерла Україна» (Діло-23, с. 7).

Інформувало «Діло» про урочистості в інших країнах, організовані українськими організаціями. На сторінках видання було започатковано рубрику «Свята 22 січня на чужині», у яких йшлося про відзначення незалежності УНР, Акту Злуки

та Крутянських урочистостей у Празі, Берліні, Белграді, Берні (Діло-33, с. 7). Широко відзначали роковини Крут українські організації Галичини у наступні, вже передвоєнні роки. 29 січня 1938 р. у залі Академічного дому відкрили та освятили «Пропамятну Таблицю Героїв, що полягли під Крутами». На відкритті лунала «Декларація молоді», звучав національний гімн, тривало двохвилинне мовчання. На завершення проспівали «Боже великий єдиний» (Діло-25, с. 8). Ще більша імпреза, організована відділом УЦК, відбулася у великій залі Народного дому, заповненого молоддю. Окрім інсценізації, декламацій, виступав хор та відомі бандуристи Кость Місевич та Дмитро Гонта (Діло-4, с. 8–9). Традиційно у Львові вшановувало пам'ять Крутянських героїв українське жіноцтво, організоване у товариство домашніх робітниць «Будучність». 29 січня 1938 р. академія розпочалась короткою промовою про патріотизм молодих героїв. Хор робітниць у національному одязі відспівав низку стрілецьких пісень, потім декламували вірші, виступав духовний провідник цього товариства, помічник митрополита Андрія Шептицького єпископ Никита Будка (Діло-23, с. 9). Відбувались урочистості в інших товариствах, як-то у читальні «Просвіти» на Личакові, читальні «Просвіти» Жовківської дільниці (Діло-35, с. 3) та ін.

Як відомо, серед крутянців були уродженці різних регіонів України – Наддніпрянщини, Волині, Галичини. У 20-і роковини героїчної загибелі юнаків-студентів під Крутами зусиллями перемишльської молоді відбулися урочистості у рідному селі одного із загиблих крутянців – Григорія Піпського (у 1918 р. – учень VII класу 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства (Гаврилюк, упор., 2010, с. 306)). Багато людей із Мальгович та навколишніх сіл зібралися у церкві і довкола неї, була відправлена Служба Божа, після неї – проповідь та панахида. Опісля люди пішли до читальні на святкову академію. Священники та представники громади відвідали хату батьків Г. Піпського, «склали стареньким сивочолим батькам крутянського героя подяку за те, що виховали такого сина, який за найвищий ідеал українського народу зложив своє життя». Перемишльська молодь вирішила зібрати кошти на фонд побудови пам'ятника у Мальговичах і випустила «відбитку знимки Гр. Піпського. Дохід з розпродажу цієї відбитки призначений на пам'ятник» (Діло-15, с. 6).

В останній передвоєнний січень у Львові вчергове вшановували героїв Крут – свято, яке вже стало національним культом. У суботу, 28 січня 1939 р. увечері, у храмі Святого Юра відбулася панахида за полеглих героїв, відправлена численним духовенством під проводом о. Леонтія Куницького. Співав хор студентського товариства «Бандурист». Церква була переповнена, люди стояли на сходах до храму. Наступного дня зібрання українського студентства, присвячене роковинам «Українських Тернопілів», відбулося у студентській домівці, де всі кімнати були переповнені молоддю (Діло-10, с. 7). Автор «Діла» зазначав: «Події Крут не можна міряти міркою політичного розуму, ані політичної доцільності, бо це символ, який стоїть вище таких критеріїв. Все величне, світле, гарне, що було у Крутах – не загинуло. Воно воскресло у культі, якому поклоняється українська молодь, у культі, який примушує замовкнути всіх песимістів. У тому культі об'єднана сьогодні з українською молоддю вся українська нація» (Діло-17, с. 2).

Отже, на сторінках газети «Діло» широко висвітлювалося зніційоване у 1931 р. українським студентством вшанування пам'яті героїв Крут, яке до кінця

1930-х років стало загальнопоширеним святом молоді. Розмірковуючи над тими подіями, автори «Діла» писали: «Бій під Крутами пригнічує своїм трагізмом, пригнічує рефлексіями, що зринають у зв'язку з тлом крутянської драми. А проте дуже можливо, що такі сумні рефлексії зринають тільки у думках і душах старшої і так званої середньої генерації, яка була безпосереднім співучасником подій 20-літньої давності». Щодо молоді, то вона, зазначало «Діло», має інші критерії: «До бою під Крутами молодь підходить виключно з погляду їх значення для культу героїської традиції ... Сутньою річчю є те, що культ героїської традиції знайшов у даті бою під Крутами сильну опору і що той культ це така цінність, яку ми маємо беззастережно підтримати» (Діло-18, с. 1–2).

Таким чином, у середовищі українських студентів, молоді Галичини у 1930-х роках сформувався ритуал свята героїв Крут. Слідом за молоддю акції вшанування героїв Крут почали влаштовувати культурно-просвітні товариства. Все це відображалось на сторінках найбільшого львівського часопису «Діло». Газета публікувала звернення студентських організацій, інформацію про проведення «Всестудентських Крутянських Академій», що супроводжувалися інсценізаціями, читанням рефератів, віршів, виконанням пісень та національного гімну, розповідала про відзначення свята у різних населених пунктах Галичини та за межами Другої Речі Посполитої. Незважаючи на певні труднощі та суперечності під час вшанування пам'яті загиблих під Крутами, напередодні Другої світової війни цей день перетворився на український національний культ. Сьогодні Крути залишаються символом незламності українського народу у боротьбі зі старим/новим російським окупантом, мають важливе значення для української колективної пам'яті та національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Б. Л. (1937, 28 січня). Свято Соборности у Станиславові. *Діло*, 18, 3.
- Благодір, О. (1929, 23 січня). Великі роковини. *Діло*, 15, 2.
- Верстюк, В., Скальський, В. (2010). Українська революція 1917–1921 рр. в політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*, 5, 5–23.
- Власюк, С. (2018). Військові традиції доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. у сучасній Українській Армії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 27, 162–168.
- Гаврилук, Я. (упоряд.). (2010). *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарії*. Київ: Просвіта.
- Давидюк, Р. (2018). Українська революція 1917–1921 рр. у дискурсі національної пам'яті міжвоєнної Волині. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*, 2, 75–81.
- Діло-1: 22 січня. (1928, 22 січня). *Діло*, 15, 1.
- Діло-2: 22 січня у Львівській «Лузі». (1937, 28 січня). *Діло*, 18, 3.
- Діло-3: Академія. (1925, 24 січня). *Діло*, 13, 1.
- Діло-4: Академія в «Народньому Домі». (1938, 1 лютого). *Діло*, 22, 8–9.

- Діло-5:** Академія у салі Ріжнородностей. (1937, 2 лютого). *Діло*, 22, 3.
- Діло-6:** Акт злуки. Історичні документи до об'єднання українських земель. (1924, 23 січня). *Діло*, 15, 1.
- Діло-7:** Великі роковини. (1924, 23 січня). *Діло*, 15, 1.
- Діло-8:** В роковини 22 січня. (1934, 28 січня). *Діло*, 23, 1.
- Діло-9:** В роковини 22 січня. Святочне засідання в УНДО. (1930, 25 січня). *Діло*, 18, 2.
- Діло-10:** В роковини бою під Крутами. Святочні сходи українського студентства. (1939, 31 січня). *Діло*, 21, 7.
- Діло-11:** Всестудентська Крутянська Академія. (1937, 28 січня). *Діло*, 18, 8.
- Діло-12:** Заклик до українського студентства. (1931, 29 січня). *Діло*, 20, 4.
- Діло-13:** За поляглих Борців. (1927, 2 листопада). *Діло*, 245, 3.
- Діло-14:** Зі студентського хаосу. (1937, 31 січня). *Діло*, 21, 10.
- Діло-15:** Зпід Нижанкович під Крут. Памяти пок. Піпського Григорія. (1938, 13 лютого). *Діло*, 32, 6.
- Діло-16:** Концерт – Академія. (1935, 28 січня). *Діло*, 22, 1.
- Діло-17:** Крути. (1939, 29 січня). *Діло*, 20, 2.
- Діло-18:** Культ Крут. (1937, 29 січня). *Діло*, 19, 1–2.
- Діло-19:** Місяць великих роковин. (1932, 30 січня). *Діло*, 21, 1.
- Діло-20:** Новини. (1935, 28 січня). *Діло*, 22, 4.
- Діло-21:** Після трагічної смерті С. Петлюри. (1926, 4 червня). *Діло*, 122, 1.
- Діло-22:** Поклін Героям з під Крут. (1938, 5 лютого). *Діло*, 26, 7.
- Діло-23:** Поклін українських робітниць Героям з під Крут. (1938, 1 лютого). *Діло*, 22, 9.
- Діло-24:** Прикра справа зі святами Крут. (1937, 30 січня). *Діло*, 20, 7.
- Діло-25:** Пропамятна Таблиця в Академічному Домі. (1938, 1 лютого). *Діло*, 22, 8.
- Діло-26:** Роковини 22 січня 1918 р. (1934, 22 січня). *Діло*, 17, 2.
- Діло-27:** Роковини 22 січня 1919 р. (1930, 23 січня). *Діло*, 16, 1.
- Діло-28:** Роковини 22 січня Крут у Калуші. (1936, 30 січня). *Діло*, 22, 5.
- Діло-29:** Роковини бою під Крутами. В Острові к. Тернополя. (1937, 4 лютого). *Діло*, 24, 4.
- Діло-30:** Роковини бою під Крутами в Перемишлі. (1937, 3 лютого). *Діло*, 23, 4.
- Діло-31:** Роковини бою під Крутами. В Т-ві «Сила». (1937, 3 лютого). *Діло*, 23, 4.
- Діло-32:** Роковини геройського прориву. (1936, 30 січня). *Діло*, 22, 1.
- Діло-33:** Свята 22 січня на чужині. Святочна Академія у Брні, ЧСР. (1938, 1 лютого). *Діло*, 22, 7.
- Діло-34:** Свято Крут. (1936, 28 січня). *Діло*, 20, 6.
- Діло-35:** Свято Крут. Львів – Жовківське передмістя. (1938, 3 лютого). *Діло*, 24, 3.
- Діло-36:** Свято Крут у Познані. (1935, 15 лютого). *Діло*, 40, 6.
- Діло-37:** Святочний концерт. (1935, 29 січня). *Діло*, 22, 6.
- Діло-38:** Святочні Сходи у Т-ві «Зоря». (1937, 30 січня). *Діло*, 20, 7.
- Діло-39:** Тернопіль. В роковини Крут. (1937, 30 січня). *Діло*, 20, 9.

- Діло-40:** У XIV роковини бою під Крутами. (1932, 9 лютого). *Діло*, 22, 8.
- Діло-41:** У «Великому Лузі». (1937, 2 лютого). *Діло*, 22, 3.
- Діло-42:** Українське студентство в роковини бою під Крутами. (1932, 29 січня). *Діло*, 20, 5.
- Зінкевич, О., Зінкевич, Н. (2017). *Крути: збірка у пам'ять героїв Крут*. 2-ге вид. Київ: Смолоскип.
- З жалібної хронічки. (1926, 18 липня). *Тризуб*, 37–38, 27.
- Кедрин, І. (1976). *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Червона Калина.
- К-н, І. (1924, 23 січня). На Софійському майдані (Рефлексії очевидця). *Діло*, 15, 2.
- Литвин, М. (2015). *Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр.* Харків: Фоліо.
- Любарець, А. (2012). *Бій під Крутами у історичній пам'яті*. <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/>
- Любовець, О., Березовський, О., Бутко, С., Тищенко, А., Цимбал, І. (упоряд.). (2013). *Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів*. Київ: Пріоритети.
- Олесницький, Я. (1926, 22 січня). Перед семи роками. День 22 січня 1919 р. в Київі. *Діло*, 14, 1–2.
- Пеленський, Й. (1925, 22 січня). Свято з'єдинення. Спомин. *Діло*, 14, 1.
- С. К. (1925, 20 січня). Два свята. *Діло*, 20, 3.
- Соляр, І. (2017). Українська революція 1914–1923 роках в національній пам'яті галичан у міжвоєнний період ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 29, 157–164.

REFERENCES

- B. L. (1937, Sichen 28). Sviato Sobornosty u Stanyslavovi. *Dilo*, 18, 3 (in Ukrainian).
- Blahodir, O. (1929, Sichen 23). Velyki rokovyny. *Dilo*, 15, 2 (in Ukrainian).
- Verstiuk, V., & Skalskyi, V. (2010). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. v politytsi formuvannia natsionalnoi pam'iaty v 2007–2010 rr. *Problemy vyvchennia istorii Ukrain-skoï revoliutsii 1917–1921 rr.*, 5, 5–23 (in Ukrainian).
- Vlasiuk, S. (2018). Viiskovi tradytsii doby Vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr. u suchasniï Ukrainskii Armii. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*, 27, 162–168 (in Ukrainian).
- Havryliuk, Ya. (Comp.). (2010). *Kruty. Sichen 1918 roku: dokumenty, materialy, doslidzhennia, kinostsenarii*. Kyiv: Prosvita (in Ukrainian).
- Davydiuk, R. (2018). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. u dyskursi natsionalnoi pam'iaty mizhvoiennoi Volyni. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha: Istoriia*, 2, 75–81 (in Ukrainian).
- 22 sichnia. (1928, Sichen 22). *Dilo*, 15, 1 (in Ukrainian).
- 22 sichnia u Lvivskii «Luzi». (1937, Sichen 28). *Dilo*, 18, 3 (in Ukrainian).

- Akademiia. (1925, Sichen 24). *Dilo*, 13, 1 (in Ukrainian).
- Akademiia v «Narodnomu Domi». (1938, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 8–9 (in Ukrainian).
- Akademiia u sali Rizhnorodnostei. (1937, Liutyi 2). *Dilo*, 22, 3 (in Ukrainian).
- Akt zluky. Istorychni dokumenty do obiednannia ukrainskykh zemel. (1924, Sichen 23). *Dilo*, 15, 1 (in Ukrainian).
- Velyki rokovyny. (1924, Sichen 23). *Dilo*, 15, 1 (in Ukrainian).
- V rokovyny 22 sichnia. (1934, Sichen 28). *Dilo*, 23, 1 (in Ukrainian).
- V rokovyny 22 sichnia. Sviatochne zasidannia v UNDO. (1930, Sichen 25). *Dilo*, 18, 2 (in Ukrainian).
- V rokovyny boiu pid Krutamy. Sviatochni skhodyny ukrainskoho studentstva. (1939, Sichen 31). *Dilo*, 21, 7 (in Ukrainian).
- Vsestudentska Krutianska Akademiia. (1937, Sichen 28). *Dilo*, 18, 8 (in Ukrainian).
- Zaklyk do ukrainskoho studentstva. (1931, Sichen 29). *Dilo*, 20, 4 (in Ukrainian).
- Za poliahlykh Bortsiv. (1927, Lystopad 2). *Dilo*, 245, 3 (in Ukrainian).
- Zi studentskoho khaosu. (1937, Sichen 31). *Dilo*, 21, 10 (in Ukrainian).
- Zpid Nyzhankovykh pid Krut. Pamiaty pok. Pipskoho Hryhoriia. (1938, Liutyi 13). *Dilo*, 32, 6 (in Ukrainian).
- Kontsert – Akademiia. (1935, Sichen 28). *Dilo*, 22, 1 (in Ukrainian).
- Kruty. (1939, Sichen 29). *Dilo*, 20, 2 (in Ukrainian).
- Kult Krut. (1937, Sichen 29). *Dilo*, 19, 1–2 (in Ukrainian).
- Misiats velykykh rokovyn. (1932, Sichen 30). *Dilo*, 21, 1 (in Ukrainian).
- Novyny. (1935, Sichen 28). *Dilo*, 22, 4 (in Ukrainian).
- Pislia trahichnoi smerty S. Petliury. (1926, Cherven 4). *Dilo*, 122, 1 (in Ukrainian).
- Poklin Heroiam z pid Krut. (1938, Liutyi 5). *Dilo*, 26, 7 (in Ukrainian).
- Poklin ukrainskykh robitnyts Heroiam z pid Krut. (1938, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 9 (in Ukrainian).
- Prykra sprava zi sviatamy Krut. (1937, Sichen 30). *Dilo*, 20, 7 (in Ukrainian).
- Propamiatna Tablytsia v Akademichnomu Domi. (1938, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 8 (in Ukrainian).
- Rokovyny 22 sichnia 1918 r. (1934, Sichen 22). *Dilo*, 17, 2 (in Ukrainian).
- Rokovyny 22 sichnia 1919 r. (1930, Sichen 23). *Dilo*, 16, 1 (in Ukrainian).
- Rokovyny 22 sichnia Krut u Kalushi. (1936, Sichen 30). *Dilo*, 22, 5 (in Ukrainian).
- Rokovyny boiu pid Krutamy. V Ostrovi k. Ternopolia. (1937, Liutyi 4). *Dilo*, 24, 4 (in Ukrainian).
- Rokovyny boiu pid Krutamy v Peremyshli. (1937, Liutyi 3). *Dilo*, 23, 4 (in Ukrainian).
- Rokovyny boiu pid Krutamy. V T-vi «Syla». (1937, Liutyi 3). *Dilo*, 23, 4 (in Ukrainian).
- Rokovyny heroiskoho proryvu. (1936, Sichen 30). *Dilo*, 22, 1 (in Ukrainian).
- Sviata 22 sichnia na chuzhyni. Sviatochna Akademiia u Brni, ChSR. (1938, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 7 (in Ukrainian).
- Sviato Krut. (1936, Sichen 28). *Dilo*, 20, 6 (in Ukrainian).
- Sviato Krut. Lviv – Zhovkivske peredmistia. (1938, Liutyi 3). *Dilo*, 24, 3 (in Ukrainian).
- Sviato Krut u Poznani. (1935, Liutyi 15). *Dilo*, 40, 6 (in Ukrainian).

- Sviatochnyi kontsert. (1935, Sichen 29). *Dilo*, 22, 6 (in Ukrainian).
- Sviatochni Skhodyny u T-vi «Zoria». (1937, Sichen 30). *Dilo*, 20, 7 (in Ukrainian).
- Ternopil. V rokovyny Krut. (1937, Sichen 30). *Dilo*, 20, 9 (in Ukrainian).
- U XIV rokovyny boiu pid Krutamy. (1932, Liutyi 9). *Dilo*, 22, 8 (in Ukrainian).
- U «Velykomu Luzi». (1937, Liutyi 2). *Dilo*, 22, 3 (in Ukrainian).
- Ukrainske studenstvo v rokovyny boiu pid Krutamy. (1932, Sichen 29). *Dilo*, 20, 5 (in Ukrainian).
- Zinkevych, O., & Zinkevych, N. (2017). *Kruty: zbirka u pamiat heroiv Krut*. 2-he vyd. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Z zhalibnoi khronichky. (1926, Lypen 18). *Tryzub*, 37–38, 27 (in Ukrainian).
- Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – Podii – Liudy. Spomyny i komentari*. New-York: Chervona Kalyna (in Ukrainian).
- K-n, I. (1924, Sichen 23). Na Sofiiskomu maidani (Refleksii ochevydtsia). *Dilo*, 15, 2 (in Ukrainian).
- Lytvyn, M. (2015). *Proekt «Ukraina». Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Liubarets, A. (2012). *Bii pid Krutamy u istorychnii pamiat*. <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/> (in Ukrainian).
- Liubovets, O., Berezovskyi, O., Butko, S., Tyshchenko, A., & Tsymbal, I. (Comps.). (2013). *Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiat: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Priorytety (in Ukrainian).
- Olesnytskyi, Ya. (1926, Sichen 22). Pered semy rokamy. Den 22 sichnia 1919 r. v Kyivi. *Dilo*, 14, 1–2 (in Ukrainian).
- Pelenskyi, Y. (1925, Sichen 22). Sviato ziedynennia. Spomyn. *Dilo*, 14, 1 (in Ukrainian).
- S. K. (1925, Sichen 20). Dva sviata. *Dilo*, 20, 3 (in Ukrainian).
- Soliar, I. (2017). Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rokakh v natsionalnii pamiat halychan u mizhvoiennyi period XX stolittia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 29, 157–164 (in Ukrainian).

Yaroslav MARCHENKO

PhD in History, Associate Professor

First Deputy Chief of the Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

e-mail: ymarchenko8@gmail.com

THE MEMORY OF KRUTY HEROES ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER «DILO»

It is emphasised that the historical memory of the events of the Ukrainian National Democratic Revolution has been and remains an important component of the national identity of Ukrainians, and the heroes of Kruty are significant for civil society. It is substantiated that the interwar Ukrainian periodicals reflected the main events that took place in the Western Ukrainian community. It is proved that in the interwar period, the commemoration of the events of the Ukrainian National Democratic Revolution took a prominent place in the

socio-political discourse of Galicia, and in its epicentre was the celebration of the Act of Unity on 22 January 1919. It is noted that the Lviv newspaper «Dilo» published documents, memories of this event and ways to commemorate it.

The differences in the memorial practices of commemorating the Kruty heroes in interwar Poland are explained. It is observed that on the pages of «Dilo» information about the heroic deeds of the Kruty heroes can be traced in the 1930^s, while in the 1920^s it was practically absent. It is argued that the honouring of the Kruty heroes in Galicia took place on the initiative of the younger generation, primarily students, which was fully reflected in the pages of «Dilo». It is emphasized that the Union of Ukrainian Students' Organisations in Poland was the first in Lviv to actualize the memory of the Kruty heroes. The «Dilo» newspaper published appeals from student organisations, information about the «All-Student Kruty Academies», which were accompanied by dramatisations, reading of essays, poems, songs and the national anthem. «Moloda Hromada», «Syla», «Luh», «Buduchnist», «Prosvita» and others joined the commemoration of Kruty. The difficulties and problems in commemorating the victims of Kruty are revealed. On the eve of the Second World War, the commemoration of the Kruty heroes turned into a kind of national cult.

It is concluded that the events of the Ukrainian National Democratic Revolution found a response among the Western Ukrainian community. The format and ideological content of their celebrations in Galicia underwent a certain transformation - from the celebration of the November Uprising of 1918 and the Act of Unification of 1919 in the 1920^s to a significant expansion of the range of national holidays, in particular the proclamation of the independence of the UPR by the Fourth Universal and the heroic deeds of the Kruty heroes.

Keywords: Ukrainian Revolution, The Second Polish Republic, «Dilo», Kruty heroes, memory, students, civil society.

УДК [930:069(477.83/.86)]"193/194"

DOI: 10.33402/ur.2024-17-106-131

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, старший дослідник

старший науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

доцент кафедри міжнародної інформації

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

МУЗЕЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДО ТА ПІСЛЯ 1939 РОКУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ*

Зазначено, що українська і польська історичні науки значну увагу приділяють проблемі музейного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Проаналізовано особливості польської та української історіографії, проблеми діяльності східногалицьких музеїв у час зародження музейництва у XIX ст., міжвоєнний період XX ст., їх трансформацій та втрат у роки Другої світової війни, а також повоєнних переміщень музейних пам'яток.

Показано, що в міжвоєнний період XX ст. з'явилися перші теоретичні та фактографічні узагальнення музейної діяльності авторства Мечислава Третера, Іларіона Свенціцького, Едварда Хвалевіка, Александра Чоловського, Богдана Януша, які звертали увагу на зародження музейного руху у Львові, Коломиї, Тернополі потребу формування нових інституцій (зокрема, вірменського музею), наголошували на важливості музеїв для культурної репрезентації. Зауважено, що у роки Другої світової війни галицькі музеї націоналізовано, а цілісність збірок порушено внаслідок непрофесійних та злочинних радянського і нацистського режимів. Вказано, що припинений об'єктивний історіографічний процес відродився лише після демократизації України та Польщі.

Доведено, що наприкінці XX – на початку XXI ст. національні історіографії зверталися до проблематики стану музеїв та музейних збірок у період Австро-Угорщини та II Речі Посполитої (Єжи Петрус, Алла Крутоус, Віталій Кушнір, Ірина Гаюк, Святослав Терський, Фаїна Петрякова); радянських реорганізаційних заходів щодо музеїв у 1939–1940 рр. (Ірина Горбань, Руслана Маньковаська, Святослав Терський); втрат та переміщень музейних предметів під час німецької окупації та після війни (Роман Дзюбан, Ольга Перелигіна Мацей Матвіюв); формування нових підходів до збереження спільної польсько-української культурної спадщини (Войцек Кононьчук, Пйотр Косєвський).

* Статтю підготовлено у межах стипендіальної дослідницької програми Інституту воєнних втрат ім. Яна Карського (Instytut Strat Wojennych im. Jana Karskiego).

Розкрито високу фактографічну базу музейних студій, проте є брак порівняльної перспективи в регіональному та національному вимірах. Звернено увагу на потребу дослідження міжнаціональної взаємодії музейних середовищ Східної Галичини. Рекомендовано продовження реконструкції втрачених й переміщених цілісних колекцій шляхом створення спільних українсько-польських каталогізованих баз даних. Наголошено на тому, що спільні історіографічні пошуки східногалицької музейної проблематики сприятимуть примноженню культурної пам'яті обох народів.

Ключові слова: Східна Галичина, історіографія, музей, збірка, міжнаціональна комунікація, радянська/російська окупація, реорганізація, переміщення пам'яток.

Сучасне різноманіття форм та способів пам'ятання минулого нерозривно пов'язане із найдавнішою формою зберігання та репрезентації артефактів – музейною діяльністю. Від часу створення першого публічного музею у 1683 р. (Ashmolean Museum в Оксфорді) музеї трансформувалися у стійкі інституції демократичної освіти та суспільної соціалізації. Особливу роль музеї відіграли у XIX – на початку XX ст., виражаючи «ідеї зміцнення національної держави, формування національної ідентичності, а також концепції громадянина як свідомого учасника суспільно політичного життя» (Ziębińska-Witek, 2014, s. 247). Роль музеїв минулого в інституціоналізації національних пам'ятей актуалізує наукову проблему розвитку музейної активності у Східній Галичині у період від створення першої установи в 1823 р. (Музей Князів Любомирських) до закінчення Другої світової війни. За понад столітній період східногалицькі музеї не лише перетворилися на знакові науково-просвітні осередки, а й відчували на собі увесь деструктивний тиск радянського/російського та німецького тоталітаризмів, понесли непоправні втрати пам'яток та колекцій.

Хоча для нинішньої української та польської історичних наук питання діяльності музеїв Львова, Тернополя, Станиславова, Коломиї, Самбора, Перемишля, Сянока наприкінці XIX – у першій половині XX ст. не є «білою плямою», особливої уваги вимагає наукова систематизація та узагальнення історіографічного поля, на якому відображені не лише фактографічні аспекти збагачення соціокультурного простору публічними музеями, а й головні інтерпретації міжнаціональної культурної взаємодії галицьких поляків, українців, вірмен, євреїв. Окрім того, у світлі сучасного грабунку та нищення української культурної спадщини російськими агресорами актуальною залишається наукова оцінка втрат та переміщень колекцій галицьких музеїв у 1939–1945 рр. та повоєнне десятиліття.

Метою статті є всебічний аналіз польської та української історіографії проблеми діяльності східногалицьких музеїв у час зародження музейництва в XIX ст., міжвоєнний період XX ст., їх трансформацій та втрат у роки Другої світової війни, а також повоєнних переміщень музейних пам'яток. Дослідницька увага зосереджена на таких аспектах: формування музейних колекцій у добу Австро-Угорщини та в міжвоєнній Польщі; вплив радянської та німецької окупацій на музейні втрати і нищення збірок; повоєнні реорганізації музейних установ відповідно до ідеологічних вимог радянської дійсності.

Початки музейної справи у Східній Галичині сягають першої половини XIX ст., коли представники польських шляхетських та магнатських родів утворили

у Львові приватні музеї. Засновник Національного Закладу ім. Оссолінських, граф Юзеф Максиміліан Оссолінський (Józef Maksymilian Ossoliński), 25 грудня 1823 р., підписавши умову з князем Генриком Любомирським (Henryk Lubomirski) про передачу до Оссолінеуму родинної колекції монет та медалей, дав зародок діяльності Музею Князів Любомирських (Museum Lubomirscianum). У 1845 р. граф Володимир Дідушицький (Włodzimierz Dzieduszycki) заснував природничо-археологічний музей, названий згодом Музеєм Ординації Дідушицьких. Третя приватна музейна ініціатива вийшла від графа Віктора Баворовського (Wiktor Baworowski), який 1857 р. заснував музей при Бібліотеці Баворовських (Сеньків, с. 243–245). В останній третині XIX ст. згадані приватні ініціативи не лише стали доступними громадськості, але й були доповнені самоврядними чи громадськими музейними закладами (у 1874 р. розпочав діяльність Міський музей художнього промислу; 1889 р. – Музей Ставропігійського інституту у Львові; 1892 р. – Історичний музей міста Львова; 1892 р. – Музей Наукового товариства ім. Шевченка (Музей НТШ)).

Наприкінці XIX – на початку XX ст., із подальшим збільшення кількості новоутворених музеїв, з'явилися перші науково-популярні видання, у яких узагальнено організаційну, експозиційну, фондову структуру львівських музейних інституцій. У 1876–1877 рр. польський художник, консерватор Музею Князів Любомирських Едвард Павлович (Edward Pawłowicz) уклав каталог зброї та загальний каталог згаданого музею (Pawłowicz, 1876; Pawłowicz, 1877). У 1895 р. В. Дідушицький опублікував «Путівник по музею ім. Дідушицьких у Львові», де детально описав утворення музею, його структуру, а також тематично охарактеризував тогочасну музейну колекцію (Dzieduszycki, 1895). На межі століть цей музей складався із семи відділів – зоологічного, палеонтологічного, мінералогічного, геологічного, ботанічного, доісторичного, етнографічного. Музейні збірки Дідушицьких досліджували видатні вчені – археолог Кароль Гадачек (Karol Hadaczek), геолог Мар'ян Ломніцький (Marian Łomnicki), етнограф Володимир Шухевич (Hadaczek, 1904; Łomnicki, 1894; Szuchewicz, 1902). Співробітник Музею Князів Любомирських Мечислав Третер (Mieczysław Treter) уклав ілюстрований «Путівник по музею ім. Князів Любомирських у Львові», у якому охарактеризував колекції музею відповідно до їх експозиційного розташування, зокрема Зброярню, Галерею картин, Кабінет польських медалей і монет, Зал Войцеха Коссака та ін. (Treter, 1909). Невдовзі М. Третер став кустошем (хранителем) Музею Князів Любомирських, а згодом авторитетним теоретиком польської музеології (Treter, 1922; Wawrzak, 2019).

Розвиток музеїв у перші десятиліття XX ст. пожвавив дослідницьку та популяризаторську діяльність практиків і теоретиків музейництва. Поряд із появою низки музейних путівників з'явилися перші узагальнення музейної діяльності у Львівському, Тернопільському, Станіславівському воєводствах. Згаданий М. Третер закріпив теоретичні основи польського музейництва міжвоєнного періоду, а також запропонував класифікацію закладів відповідно до місії музейних інституцій – служіння науці та її популяризація (Treter, 1917). На сторінках київського часопису «Muzeum Polskie» він дав визначення музеїв як «наукових інституцій, в яких, за допомогою систематизації планово та професійно зібраних й належно реставрованих предметів (твори природи, оригінали, копії, репродукції, моделі), унаочнюється цілість відносно однієї галузі суспільного знання про природу всесвіту чи

про людину, її цивілізацію та культуру» (Treter, 1918, s. 62–63). Дослідник зробив огляд польських музеїв станом на останній рік Першої світової війни й у перспективі «музейного світу» II Речі Посполитої (de Rosset, 2019, s. 104). Польські музеї М. Третер класифікував на дві великі групи – природничу та історичну, до першої він відніс загальні природничі музеї (наприклад, Музей Ординації Дідушицьких), краєзнавчі (Покутський музей у Коломиї, Подільський музей у Тернополі), етнографічні, технічні («технологічні»). Музеї історичної групи М. Третер поділив на загальноісторичні (Музей Князів Любомирських, Історичний музей міста Львова та ін.), суспільно-історичні та історико-мистецькі (Міська галерея Львова, Галерея картин Оссолінеуму) (Treter, 1918).

Директор Національного музею у Львові Іларіон Свенціцький у праці «Про музеї та музейництво» виклав спостереження щодо теоретичних засад становлення української музеології, а також практичні результати 20-літньої музейної діяльності. Вважаючи тогочасні музеї «скарбницею творчості людини у зв'язку із всесвітом», учений класифікував музеї за змістом та загальним значенням на «музеї творів духа людського, отже людського життя, та музеї життя природи» (Свенціцький, 1920, с. 34). Особливу увагу він приділив діяльності територіально-національних музеїв у Львові й Києві, а також практичним аспектам збору, опрацювання та експонування артефактів. Аналізуючи діяльність польських музеїв краю, директор І. Свенціцький зазначив, що «польське музейництво мало приблизно державно-громадську основу для свого розвитку, подібно як російське. Завдяки цьому польське музейництво Галичини мало спромогу завчасу вступити на шлях широкої організаційно-видавничої діяльності та природної спеціалізації, маючи за своїх представників найвизначніших знавців мистецтва і умістностей [умінь – Л. Х.] в Польщі» (Свенціцький, 1920, с. 31). Натомість українське музейництво Галичини характеризували станово-партійні розбіжності: «Хоч як не легко уявити собі партійний та становий музей при загальному змістові його збірок, то все таки в невеличкій частині України – Галичині склалися відносини громадянства до поодиноких галицьких музеїв під знаменем партійно-станових інтересів» (Свенціцький, 1920, с. 26). Додамо, що І. Свенціцький був прихильником українсько-польського культурного діалогу, що засвідчив своєю участю в з'їздах Об'єднання музеїв Польщі.

В описуваний період галицькі музеї належали до різних форм власності – були міськими (гмінними), приватними, державними, громадськими. Закон II Речі Посполитої «Про опіку над публічними музеями», ухвалений 28 березня 1933 р., до публічних музеїв зараховував «усі колекції в галузі мистецтва, культури та природи, за винятком бібліотек, організовані з точки зору наукової, художньої чи пам'ятної цінності» (O opiece nad muzeami publicznemi, 1933). Таким чином, міжвоєнне музейництво Східної Галичини, як і Волині, у своїй структурі репрезентувало національну, релігійно-конфесійну, культурну різноманітність регіону.

У 1920-х роках активну діяльність із систематизації архівних, бібліотечних та музейних колекцій II Речі Посполитої провадив польський книгознавець Едвард Хвалевік (Edward Chwalewik). Результатом його діяльності стала двотомна праця «Польські збірки», у якій на основі численної бібліографії та із застосуванням алфавітно-географічного принципу у якісних та кількісних характеристиках описано більшість приватних, державних, самоврядних та громадських музеїв і

музейних колекцій (Chwalewik, 1926; Chwalewik, 1927). Незважаючи на виявлені згодом інформативні неточності (організація музеїв, кількісний склад колекцій та ін.), робота Е. Хвалевіка стала енциклопедичною не лише для сучасників, але й для пізніших генерацій дослідників. На основі матеріалів, які збирали Е. Хвалевік та М. Третер, громадська Каса ім. М'яновського Інституту підтримки польської наукової творчості у 1925–1927 рр. здійснила анкетований перепис архівів, бібліотек, музеїв та музейних збірок й оприлюднила його у щорічнику «Nauka Polska». Зібрані матеріали про 184 державні, самоврядні, громадські, духовні, приватні публічні та приватні закриті музеї містили інформацію про назву, адресу, рік заснування, тип власності музею, спрямування, структуру, кількість пам'яток, бюджет, видавничу діяльність та доступність інституції для відвідування (Baranowicz, 1927, s. 98–99). 3-поміж згаданої кількості музеїв та музейних збірок Східну Галичину представляли Львів (20 музеїв і збірок, зокрема Національний музей, Музей НТШ), підльвівські Дубляни (музей і колекція), Перемишль (2 музеї), Підгірці (замкова колекція). Натомість відсутньою була інформація про Покутський музей у Коломиї та Подільський музей у Тернополі із зазначенням, що обидві інституції знищили росіяни під час Першої світової війни.

Особливу роль у становленні галицького музейництва та його популяризації відіграв історик, архівіст Александер Чоловський (Aleksander Czołowski). Розпочавши у 1891 р. впорядковувати Міський архів Львова, А. Чоловський проявив візіонерство в справі постановня таких міських інституцій, як Історичний музей міста Львова (1893), Національна картинна галерея (1907), Національний музей імені Короля Яна III (1908), Етнографічний музей (1932), а у II Речі Посполитій очолив Дирекцію архіву, бібліотеки і музеїв гміни Львова. Будучи фахівцем із середньовічної та нової історії, А. Чоловський значну дослідницьку увагу приділяв літопису та наповненню музейних інституцій міста. Результатом його досліджень став двомовний (польською і французькою мовами) каталог «Музеї Гміни міста Львова», підготовлений спільно зі своїм заступником Каролем Бадецьким (Karol Badecki) та кустошами міських музеїв Рудольфом Менкіцьким (Rudolf Mękicksi), Марцелі Гарасімовичем (Marceli Harasimowicz), Станіславом Заревічем (Stanisław Zarewicz), Генриком Цесльою (Henryk Cieśla). Виданий накладом 1 000 примірників каталог містив інформацію про історичні витоки львівського музейництва, характеристику 4 міських музеїв та колекції Болеслава Ожеховича (Bolesław Orzechowicz), описи найвизначніших музейних предметів та 100 репродукцій-ілюстрацій історичних артефактів (Czołowski et al., 1929). На сторінках часопису «Pamiętnik Muzealny» А. Чоловський опублікував виголошений на XIII З'їзді Об'єднання музеїв Польщі реферат під назвою «Львівські музейні зібрання», у якому простежив генезу галицького музейництва та охарактеризував існуючі та новостворені міські музеї (Czołowski, 1938). Його узагальнення стало певним реєстром львівського музейництва і фіксацією його status quo до націоналізації та реорганізації музеїв радянською владою у 1939 р.

Після інкорпорації західноукраїнських земель до СРСР настали значні зміни в окупаційній системі управління музейними установами регіону. Тоталітарна влада спрямувала свої зусилля на ідеологізацію музеїв із метою пропаганди радянського ладу (Рудницька, 246). Зокрема, у Львові частину музеїв ліквідували (наприклад, Музей Князів Любомирських, Музей Дідушицьких), інші – реорганізували та

тематично укрупнили. Таким чином, у 1940 р. створено: Державний обласний історичний музей, Державний обласний етнографічний музей, Державну обласну картинну галерею, Державний обласний музей мистецького промислу у Львові, Державний обласний меморіально-літературний музей ім. І. Франка у Львові. Колекції ліквідованого Музею Князів Любомирських розподілили між Державним обласним історичним музеєм, Державною обласною картинною галереєю, Музеєм художньої промисловості, Львівською філією Бібліотеки Академії наук УРСР. Новоутворені музеї очолили українці: директором Державної обласної картинної галереї став директор довоєнного Національного музею у Львові, музейник Іларіон Свенціцький, а директором Державного обласного історичного музею – колишній директор Музею НТШ, археолог Ярослав Пастернак (Винар, 1976, с. 115).

Після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р. нова окупаційна адміністрація дозволила польським фахівцям повернутися до управління міськими культурними установами. Зокрема, Бібліотеку Оссолінеум очолив історик мистецтва, професор Мечислав Гембарович (Mieczysław Gębarowicz), який одночасно виконував, поручену куратором Оссолінеуму, князем Анджеєм Любомирським (Andrzej Lubomirski), функцію «підпільного директора». Директором історичного музею став професор Владислав Подляха (Władysław Podlacha), Музей художнього промислу очолив Францішек Ксаверій Півоцький (Franciszek Ksawery Piwocki)*. Коли ж Картинну галерею очолював українець Іван Іванець, то її відділами завідували вже поляки – доктори Єжи Гютлер (Jerzy Güttler) та Збігнєв Горнунг (Zbigniew Hornung). Водночас «німці трактували музеї як склади, з яких безкарно забирали пам'ятні предмети (зброю, килими, гобелени, годинники, картини) для умеблювання приватних помешкань та урядових приміщень» (Matwijów, 1996a, s. 35). Свавільне розграбовування музейних колекцій спричинило величезні втрати пам'яток.

Наукові опрацювання проблеми галицького музейництва у роки воєнного лихоліття були практично неможливими. Після війни з'явилися нечисленні публікації про форми ідеологічного впливу на музейну сферу. У виданому в 1958 р. за редакцією Мілени Рудницької збірнику «Західня Україна під більшовиками» охарактеризовано зміни музейної політики у радянському Львові – із 22 довоєнних музеїв та збірок (з них 6 – українських) більшовики утворили 5 установ, застосували «речевий принцип» та «нехтуючи вповні їх генезою, традицією та національним характером» (Рудницька, 1958, с. 248). Львівські музеї отримали статус республіканських, частину з них підпорядкували Народному комісаріатові освіти УРСР, інші – Управлінню мистецтв при Раді народних комісарів СРСР. Колишні повітові галицькі музеї отримали статус обласних й підпорядкування Обласному відділові народної освіти. З іншого боку, радянські функціонери провину у знищенні та пограбуванні музейних фондів перекладали на німців та їхніх спільників:

* Німецька окупаційна влада 1 лютого 1942 р. розділила Історичний музей на дві установи – Музей стародавньої і давньої історії у Львові (пл. Ринок, 4) та Історичний музей у Львові (пл. Ринок, 6). Директором першого музею у 1942–1944 рр. був Ярослав Пастернак, натомість Історичний музей під час окупації очолювали Рудольф Менкіцький (до серпня 1942 р.), Олександр Тарнович (до грудня 1942 р.) та Владислав Подляха (до вересня 1944 р.) (див.: Перелигіна, 2006, с. 156–157).

«З Історичного музею німці та їхні націоналістичні підлабужники-запроданці викрали незвичайної цінності експонати: бронзу, золото, срібло, килими, історичну зброю, великі археологічні колекції, зокрема – колекції з розкопок історичного міста Галич» (Відновлення музеїв у Львові, 1945).

Коли радянська влада ідеологічно перебудовувала західноукраїнські музеї (наприклад, у Львівському історичному музеї створено відділи капіталістичного суспільства, соціалістичного суспільства, Музей Ярослава Галана), припинилися будь-які наукові пошуки традицій довоєнного національного музейництва, а також його міжкультурного різноманіття (Гембарович, Гургула, Івасюта, 1959). У сусідній Польській Народній Республіці з'являлися публікації про особливості музейної справи в роки II Речі Посполитої (Gebarowicz, 1967; Mansfeld, 1980).

Нова історіографічна сторінка вивчення галицьких музеїв відкрилася після демократизації соціокультурних просторів України та Польщі. Саме у першій половині 1990-х років побачили світ монографії та фахові наукові статті, присвячені історії музеїв, їх багатим колекціям, втратам у роки Другої світової війни. Їх особливістю був багатий нововіднайдений джерельний матеріал із українських та польських архівів, а також національні перспективи в інтерпретації приналежності переміщених під час війни та після неї музейних колекцій. Найбільше уваги вчені приділяли феномену львівського музейного колориту. Панораму львівського музейництва у період 1823–1939 рр. накреслив краківський мистецтвознавець Єжи Петрус (Jerzy Petrus), який не лише детально розглянув обставини утворення та колекційну наповненість польських, українських, вірменського та єврейського історичних та мистецьких музеїв Львова, але й запропонував авторську періодизацію розвитку львівського музейництва до 1939 р. (Petrus, 1996). Згідно з нею, музейна активність львівського соціуму від утворення першого історичного музею у 1823 р. пройшла три етапи. Перший етап тривав до прийняття галицької автономії у 1867 р. й характеризувався музейною діяльністю, спрямованою на протидію «германізаційним зазіханням австрійської влади». У другому періоді, що охопив час автономії та міжвоєнне двадцятиліття, польські музеї виконували завдання із «захисту польської власності у ідейному та матеріальному вимірах, та утвердження права на малу батьківщину для проживаючих на цих територіях поляків». Третій період розпочався із початком Другої світової війни і «завершив історію польського, та в певній мірі українського музейництва», а також кинув виклик на драматичну боротьбу за порятунок національної спадщини (Petrus, 1996, s. 431).

В Україні пошуки першоджерел зародження і розвитку музейної справи у Львові провадила Алла Крутоус, яка, будучи науковою співробітницею Львівського історичного музею, охарактеризувала основні віхи формування колекцій музею до та після 1939 р. (Крутоус, 1996; Крутоус, 2000). Наприкінці 1990-х років дослідниця встановила, що у Львові у міжвоєнний період, окрім 8 архівів, 60 бібліотек, 70 приватних колекцій, діяло 25 музеїв, колекціонерська й експозиційна діяльність яких охоплювала усі сфери діяльності людини, а також неорганічний світ, флору та фауну: «Львівські музеї, різноманітні за своїм змістом, різнились за національним і релігійним спрямуванням, за формами власності та юридичним статусом. У Львові діяли державні та міські музеї, релігійні, приватні, добровільні, корпоративні (тобто різних товариств і організацій)» (Крутоус, 1998, с. 7). Знаковим

є й те, що А. Крутоус вписала львівський музейний процес у загальноукраїнський контекст – постання музейних осередків у Вінниці, Києві, Миколаєві, Харкові.

На початку ХХІ ст. історію музейництва як складову урбаністичної культури узагальнили автори тритомної «Історії Львова» (2006–2007) та Енциклопедії Львова. У комплексній «Історії Львова», яка охоплювала час від початків писемної історії міста до ХХІ ст., виникнення музеїв пов’язували із загальноєвропейськими процесами: «Вплив ідей Просвітництва у Галичині сприяв поширенню колекціонування. В аристократичних колах вважалося престижним колекціонувати старовинний посуд, предмети побуту, картини, зброю. Також спалах патріотичних настроїв спонукав еліту до формування культурно-освітніх інституцій та передачі під їх опіку приватних колекцій» (Терський, 2007а, с. 462). Фактографічно багатий опис колекцій музейних закладів у період від кінця ХІХ до середини ХХ ст., а також характеристика залежності музеїв як культурних інституцій від політичного середовища (австрійського, польського, радянського, німецького) уможливили авторам єдиної в незалежній Україні академічної історії Львова розкрити складний соціокультурний ландшафт східноєвропейського міста (Терський, 2007b; Терський 2007с). На жаль, не відображеною на сторінках праці залишилася виставкова діяльність музеїв, а також міжкультурна взаємодія окремих інституцій культури. Дещо інформативнішими були гасла Енциклопедії Львова, присвячені як подієвій, так і експозиційно-виставковій історії львівських музеїв (Горбань, 2012b; Горбань, 2012d; Смірнов, 2012). Особливістю енциклопедичних текстів була також постановка сучасної інституційної перспективи у дослідженні минулого львівського музейництва, позаяк усі новітні музеї (Львівський історичний музей, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Львівська національна галерея мистецтв та ін.) постали у результаті найрізноманітніших організаційних змін, зумовлених політичними й ідеологічними трансформаціями ХХ ст. (Горбань, 2012с; Чайковський, 2012; Чорнобай, 2012).

Формування археологічних колекцій у львівських музеях наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. розглянув Святослав Терський. Взявши за основу сучасні фондові колекції Львівського історичного музею, вчений простежив їхню музейну історію та зосередився на археологічно-експозиційній характеристиці Музею Князів Любомирських, Природничого музею ім. Дідушицьких, Музею Ставропігійського інституту, Музею Наукового товариства ім. Шевченка, Національного музею митрополита Андрея (Терський, 2020, с. 9–46). На думку С. Терського, «зростання політичного значення археології у 1930-х рр. та значне накопичення археологічних знахідок унаслідок розкопок, які проводилися у міжвоєнний період, ставило на порядок дня створення у Львові спеціалізованого Державного музею археології» (Терський, 2020, с. 43). Невдовзі такий музей постав під назвою Міський музей старожитностей (праісторії) Червенської землі, а його натхненником та керівником був польський археолог та державний діяч (у 1934–1935 рр. – прем’єр-міністр Польщі) Леон Козловський (Leon Kozłowski) (Козловський, Ситник, 2010). Свою локацію у Палаці Бесядецьких на площі Галицькій Музей праісторії Червенської землі розділяв із іншою новоутвореною міською інституцією культури – Етнологічним музеєм. Основою останнього стала подарована колекція етнолога Александра Прусевича (Alrksander Prusiewicz), призначеного директором установи (Biedrzycka,

2022). Із причини вибуху Другої світової війни обидва музеї не змогли розпочати повноцінну діяльність.

З-поміж українських музеїв Львова значний історіографічний доробок присвячено Музею Наукового товариства ім. Шевченка (Гонтар, 1992; Сапеляк, 1996; Бойко, Коваль, 1996; Сілецька, 2001; Петрик, 2017). Історія Музею НТШ від часу створення у 1892 р. до 1940 р. стала об'єктом уваги львівського історика Віталія Кушніра, який у низці статей (Кушнір, 2012; Кушнір, 2013), а також у монографії розкрив передумови створення, організаційну структуру, особливості фінансування та джерела наповнення фондів збірок української національної музейної інституції (Кушнір, 2021). Відрадно, що дослідник зумів синтезувати діяльність музею не лише у двох основних напрямках – археологічному та етнографічному, але й розкрив багатогранність науково-популяризаційної роботи музейної адміністрації та співробітників у таких галузях, як нумізMATика, церковне мистецтво, тогочасне українське мистецтво, військова справа. На межі 1920-х – 1930-х років НТШ організаційно вдосконалило свою музейну активність і утворило три музейні інституції – Природничий музей НТШ, Культурно-історичний музей НТШ та Музей історично-воєнних пам'яток НТШ (Кушнір, 2021, с. 90–94). Водночас автор не вийшов поза межі українського музейного середовища Галичини та не розглянув місце музеїв НТШ у міжнародному східногалицькому музейному середовищі, яке включало як українські, так і польські, єврейські, вірменські музеї та колекції. До традицій і спадщини Військово-історичного музею НТШ (створений 1937 р.) зверталися й інші українські вчені з метою встановлення тяглості військової музейної справи в Україні (Литвин, Хахула, Шкорубська, 2022).

Як українські, так і польські історики, культурологи, музеєзнавці у своїх наукових розвідках про вірменську культуру Галичини, наприклад Ірина Гаюк, звертали увагу на ініціативу постанови на початку 1930-х років Вірменського архидієцезіального музею у Львові, який започаткувала виставка вірменських пам'яток 1932 р., спрямована на збереження культурних надбань галицьких вірмен (Глембоцька, 1996; Гаюк, 2007; Гаюк, 2012; Гаюк, 2017; Горбань, 2012а; Petrus, 1999; Smirnow, 2010). У міжвоєнний період промотором популяризації вірменської культури музейними засобами був видатний археолог, історик, мистецтвознавець Богдан Януш (Bohdan Janusz). Активно займаючись науковою та організаторською роботою як працівник Музею НТШ, консерватор археологічних пам'яток Східної Галичини, директор Покутського музею у Станиславові Б. Януш визрів із глибоким переконанням про необхідність створення Вірменського музею у Львові, ініціював створення Архидієцезіальної спілки вірмен, видавництва науково-популярного журналу «*Posłaniec św. Grzegorza*» та лобював свої ідеї у фаховому середовищі польських музеологів (Дашкевич, 2006; Zięba, 2015; Bulyk, 2018).

Подібні прагнення репрезентувати культуру музейними засобами мала й єврейська громада Львова, яка у 1934 р. відкрила Музей єврейської релігійної гміни. Передумови створення музею, а також явище єврейського індивідуального колекціонування у Галичині розкрили Фаїна Петрякова і Галина Глембоцька (Петрякова, 1997; Петрякова, 1999; Петрякова, 2001; Глембоцька, 2003). Після ліквідації музею у 1940 р. єврейські пам'ятки були розподілені між новоутвореними інституціями. Львівську юдаїку та її комеморативний потенціал вивчали Роман Чмелик (Czmelyk,

2006) та Ірина Горбань (Horbań, 2006). Польська дослідниця Лідія Воцюр (Lidia Wociór) здійснила ретроспективний огляд інституційного становлення єврейського музейництва у польських (Музей художнього промислу), українських (Музей НТШ) та єврейських (колекції Максиміліана Гольдштейна (Maksymilian Goldstein) та Марка Рейхенштейна (Marek Reichenstein)) культурних середовищах (Wociór, 2012). Авторка також охарактеризувала головні місця зберігання львівської юдаїки після радянської націоналізації збірок у 1940 р. – Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Львівський історичний музей, Львівський музей історії релігії, Львівська національна галерея мистецтв, Науковий центр юдаїки та єврейського мистецтва ім. Фаїни Петрякової.

У контексті існування музейного руху в Східній Галичині поза Львовом, зокрема згаданих Покутського та Подільського музеїв, існує нечисельна україномовна та польськомовна наукова література. Хоча більшість польських публікацій міжвоєнного періоду згадували про Покутський музей у Коломиї та Подільський музей у Тернополі як про знищені російськими окупантами в роки Першої світової війни, обидві інституції відродилися у середині 1930-х років. Щоправда, Покутський музей був ревіталізований уже у Станіславові старанням Богдана Януша та Юзефа Грабовського (Józef Grabowski) (Ciwkacz, 2006; Nawrytyszyn, 2022). У Тернополі польський осередок Товариства народної школи з ініціативи географа Станіслава Сроковського (Stanisław Srokowski) відновив діяльність Подільського музею із історичним, етнографічним, природничим, художньо-промисловим відділами (Гаврилюк, 2013). Розпочаті наприкінці XIX ст. вивчення й популяризація Гуцульщини отримали своє інституційне продовження і в міжвоєнний період – у формі Музею «Гуцульщина» ім. Йосафата Кобринського у Коломиї (1926) та Гуцульського музею в Жаб'є (1934). Новітні студії діяльності згаданих музеїв свідчать про пожвавлення українського музейного руху на Гуцульщині та помітну роль польської військової еліти в організації локального музейництва у східних воєводствах II Речі Посполитої (Клапчук, 2009; Quirini-Popławski, 2008).

Таким чином, львівське музейне середовище стало одним із репрезентантів багатокультурного простору Галичини (Руда, 2017, с. 367–374; Горбачевський, 2018; Olechowski, 2017). На зміст музейних ініціатив Львова впливали не лише форми власності, але й національна та релігійна приналежність інституцій. Саме музеї національних спільнот відображали ріст самосвідомості, патріотизму і прагнення до самопрезентації культурної спадщини (Horbań, 2013).

Із вибухом Другої світової війни галицький полікультурний музейний простір був практично знищений шляхом brutальної реорганізації музеїв, здійсненої радянським режимом наприкінці 1939 р. Ірина Горбань проаналізувала дві концепції організаційного перерозподілу пам'яток. Автором першої був директор Музею художнього промислу Ф. Півоцький, який пропонував утворити 12 музеїв – Історичний музей, Музей українського мистецтва, Музей західноєвропейського мистецтва, Музей польського мистецтва, Музей єврейського мистецтва, Вірменський музей, Музей художнього промислу, Музей меценатів (Любомирських і Павліковських), Руський Ставропігійний музей, Етнографічний музей, Музей праісторії, Музей Рацлавівської панорами. Натомість утворена при Тимчасовому управлінні у Львівській області Комісія з охорони пам'яток культури під головуванням київського

письменника Петра Панча запропонувала розділити львівські музеї на дві групи – мистецькі (пропоновано підпорядкувати Управлінню в справах мистецтва) та наукові (мали б відійти під юрисдикцію Народного комісаріату освіти УРСР). Члени комісії розглядали можливість утворення у місті 10 установ – Етнографічного музею, Археологічного музею, Природничого музею, Музею художнього промислу, Галереї сучасного мистецтва XIX–XX ст., Галереї давнього мистецтва до XVIII ст., Музею міста Львова, Музею історії Західної України, Єврейського та Вірменського музеїв (Hogban, 2010, s. 23–25). Представники радянських органів не зважали на погляди й бачення досвідчених музейних фахівців, а своїми непрофесійними діями нищили й грабувала багаті львівські колекції.

Київська дослідниця Руслана Маньковська зосередилася на «деформаційних» процесах у західноукраїнському музейництві, спричинених сталінським ідеологічним тиском на спільноту та знищенням унікальних зразків національних спадщин: «Деформація соціальної значимості музею як суспільного інституту перешкоджала його розвитку, що стало передумовою розгортання репресій, переслідувань музейників, встановлення тотального політичного контролю над музеями» (Маньковська, 2017, с. 239; Маньковська, 2016). У результаті націоналізації галицьких музеїв та колекцій, подрібнення та розпорошення збірок кількісних змін зазнала інституційна структура установ: «Якщо у 1938 р. на західноукраїнських етнічних землях діяв 71 музейний заклад, то в офіційних апеляціях радянської влади за 1940 р. фігурують уже 125 музеїв» (Маньковська, 2017, с. 243; Шеломенцев-Терський, 2013). Показовим прикладом такого подрібнення/знищення став Національний музей у Львові, який ліквідовано та зведено до статусу відділу Львівської картинної галереї. Якщо під час Другої світової війни музейні колекції вдалося зберегти завдяки опіці І. Свенціцького, то в 1952 р. директора звинувачено у «засміченні фондів музейної бібліотеки націоналістичною літературою», а найцінніші музейні предмети вилучено до спецфонду, розкрадено й по варварськи спалено (Маньковська, 2011, с. 210–212).

В українській науковій літературі проблема втрат музейних пам'яток була актуалізована одразу після проголошення незалежності. Так, у 1991 р. український археограф Геннадій Боряк та американська архівістка Патриція Кеннеді Грімстед (Patricia Kennedy Grimsted) підготували розвідку про переміщення українських культурних цінностей, зокрема музейних, у роки Другої світової війни. На основі архівних матеріалів, зібраних в Україні, Росії, Польщі, Німеччині, США, дослідники акцентували увагу на суспільній проблемі втрат культурних цінностей та на перспективах реституційних процесів. На думку вчених, «детальна й адекватна картина нацистських і радянських операцій по вивезенню цінностей допоможе, серед інших трагедій, яких зазнала Україна під час війни, встановити масштаби трагедії національної культури» (Боряк, Грімстед Кеннеді, 1992, с. 39).

У перші десятиліття XXI ст. фаховий аналіз втрат і переміщень львівських культурних цінностей у роки Другої світової війни здійснив історик Роман Дзюбан (Дзюбан, 2006; Дзюбан, 2012). Багаторічні наукові пошуки дослідник узагальнив у монографії, у якій комплексно розглянув воєнні переміщення історичних й мистецьких артефактів Музеїв гміни міста Львова (Історичний музей міста Львова, Національний музей ім. Короля Яна III, Колекція Болеслава Ожеховича, Національна

галерея міста Львова, Міський промисловий музей, Збірка графа Константина Бруницького, Етнографічний музей, Музей Праісторії Червенської землі), Музею Князів Любомирських, Природничого музею, Музею НТШ, Національного музею ім. Андрея Шептицького, Вірменського та Єврейського музеїв (Дзюбан, 2020).

У своїх археографічних пошуках долі львівських культурних цінностей (окрім музейних, також архівних та бібліотечних) Р. Дзюбан зосередився на трьох часово-політичних просторах – міжвоєнній Польщі (стан колекцій на кінець 1930-х років), УРСР у 1939–1941 рр. та після 1945 р., німецькій окупації 1941–1944 рр. Розширення фокусу уваги на історію та передвоєнний стан львівських музейних інституцій стало добрим відправним пунктом у простеженні подальшої долі культурних цінностей у десятиліття після 1939 р. – час ідеологічно-політичних та соціокультурних трансформацій, нормативних й суспільних змін, які без сумніву вплинули на долю музейних колекцій. Автор зазначив, що найбільш знакові «переміщення львівських культурних скарбів відбувалися у воєнний та повоєнний період».

Другу світову війну у згаданому контексті Р. Дзюбан розділив на перший радянський період, німецький період, другий радянський період (Дзюбан, 2020, с. 6). Вчений зазначив, що саме хаотичні нефахові реорганізації львівських музеїв у 1939–1941 рр. призвели до найбільших втрат колекцій, водночас воєнні дії завдали найменшої шкоди музейним артефактам. Слід погодитися із тезою автора: «Безконечні переміщення колекцій без необхідних супровідних документів та в неналежних умовах неминуче призводили до знищення чи розкрадання. Деякі колекції у цей час втратили повністю чи частково свої каталоги. Знищення (часткове чи повне) каталогів великої кількості приватних і громадських ... музейних колекцій робить практично неможливою повну реконструкцію цих збірок і визначення їхніх втрат» (Дзюбан, 2020, с. 107). Окрім того, наукові пошуки Р. Дзюбана мають перспективи розвитку, особливо у контексті джерельного матеріалу іноземних архівних установ, зокрема німецьких.

Науково-пізнавальний потенціал українських, польських, частково російських архівів із проблеми культурних втрат відображено в двотомному збірнику документів про процеси реорганізації закладів культури у 1939–1953 рр., вивезення пам'яток, ставлення громадськості до таких заходів, підготовленому дослідниками Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Дашкевич, Романюк, Сварник, 2010; Дашкевич, Сварник, 2019). Майже 500 офіційних документів (протоколи засідань, акти передачі, доповідні записки, листи), спогадів сучасників та газетних публікацій розкривають картину долі культурних цінностей у роки війни, допомагають дослідникам зрозуміти організаційну структуру та кадрове забезпечення львівських інституцій культури, «відображають процеси централізації, концентрації та перерозподілу майна і фондів поміж різними інституціями, містами і, навіть, країнами» (Дашкевич, Романюк, Сварник, 2010, с. III). Документи також сприяють розкриттю механізмів переміщення довоєнних музейних зірок до новостворених установ.

Втрати значної частини фондів колекцій Львівського історичного музею під час німецької окупації висвітлила Ольга Перелигіна. Проаналізувавши збережені у музейному архіві списки вивезених пам'яток, а також листування між музейною адміністрацією та німецькими чиновниками, дослідниця зробила висновок, що

«масовий вивіз експонатів музею відбувався у період з кінця березня до першої третини липня 1944 р.» (Перелигіна, 2001, с. 187). Музейні предмети (зброя, картини, цехові пам'ятки тощо) не були вилучені, а вивозилися під приводом їх «збереження». Розроблений та реалізований план евакуації, наміри його ініціаторів та наслідки О. Перелигіна оцінила так: «Вивезення музейних цінностей здійснювалося спільно німецькими урядовими чинниками та польським керівництвом музеїв. Перші сприяли евакуації, розраховуючи контролювати львівські збірки на території Польщі і принагідно привласнити їх, що цілком логічно впливало з “культурної” політики нацизму. Другі – передбачаючи це, прагнули самостійної опіки над евакуйованими збірками, щоб запобігти розкраданню музейних цінностей» (Перелигіна, 2001, с. 190–191). Воєнні втрати Львівського історичного музею були також втратами довоєнних збірок, адже у 1940 р. до фондів музею потрапили археологічні пам'ятки з Музею НТШ, цехові предмети та атрибути самоврядування з Історичного музею міста Львова, зброя з Національного музею ім. Короля Яна III, Збірки Болеслава Ожеховича, Музею Князів Любомирських (Перелигіна, 2006, с. 161).

Воєнна доля львівських музеїв стала також об'єктом польського дослідника Мацея Матвіюва (Maciej Matwijów), який зосередив свою увагу на історії Національного закладу ім. Оссолінських у 1939–1946 рр., зокрема втратах його музейних колекцій, їх частковій евакуації та перипетіях «боротьби за львівські культурні цінності» у перші повоєнні роки. Характеризуючи евакуацію польських збірок зі Львова у роки війни, вчений відстоював право співробітників львівських музеїв реалізувати евакуацію збірок перед лицем воєнної загрози та радянського недбалого ставлення до польських культурних цінностей (Matwijów, 1995–1996). У монографії «Боротьба за львівські культурні цінності у 1945–1948 роках» автор охарактеризував львівські музейні колекції напередодні та в роки війни, польську суспільну рецепцію та дипломатичні старання щодо вивезення збірок до Польщі, переміщення пам'яток у 1945–1946 рр. (Matwijów, 1996, s. 11–158). Своє дослідження М. Матвіюв доповнив 63 документами з польських архівів (Архів актів нових, архів Національного закладу Оссолінських, архіви Польської академії наук, Міністерства закордонних справ) та пресовими матеріалами, які розкривали особливості переміщення пам'яток у повоєнні роки – звернення до органів влади у справі ревіндикації, приватне листування, статті з періодики, звіти та безпосередньо акти передачі культурних цінностей до Польщі. Дослідник також відтворив тяглість львівського музейництва від його початків до ХХІ ст., показавши не лише втрати чи переміщення музейних колекцій, але й організаційно-структурні трансформації львівських інституцій культури у II Речі Посполитій, під час німецької окупації, в УРСР та незалежній Україні (Matwijów, 2006).

Вивчення культурної спадщини та матеріальних музейних артефактів в останні роки є в центрі уваги не лише академічних дослідників, а й фахівців-аналітиків, які як узагальнюють історичні та суспільно-політичні чинники зміни культурних ландшафтів в Україні і Польщі, так і формують суспільно-політичні запити на вирішення українсько-польських суперечок. Зокрема, співробітники польського Осередку східних студій Войцех Кононьчук (Wojciech Konończuk) та Пйотр Косевські (Piotr Kosiewski) підготували науково вивірений рапорт про польські добра культури в Україні та Білорусі, у якому звернули увагу на стан культурної

спадщини, й ставлення українців і білорусів до неї (Konończuk, Kosiewski, 2020). Автори впровадили до тексту поняття «спільної спадщини», чим прагнули переглянути усталені стереотипні погляди про польські, тобто «чужі» пам'ятки та запобігти пасивному ставленню до їх долі.

Музейні колекції аналітики розглянули як складову ширшої культурної спадщини, до якої належать бібліотеки, військові цвинтарі, сакральні пам'ятки, палацові комплекси та ін. Твердження про те, що «сьогодні без львівських колекцій не можливим є дослідження і презентація більшості ключових явищ в польському мистецтві від XVII до першої декади XIXст.» (Konończuk, Kosiewski, 2020, s. 111), свідчить про неабияку увагу польських еліт до проблеми культурних артефактів в українських музеях. В останні десятиліття співпраця польських і українських музеїв реалізовується у таких напрямках: позичення (часто одностороннє поляками) пам'яток на тимчасові/тематичні вистави, реставрація творів (наприклад, «Битва під Віднем», «Битва під Парканами»), створення нових музеїв (Музей Юліуша Словацького в Кременці, Музей Юзефа Конрада-Коженевського в Бердичеві). Важливими також залишаються спільні інвентаризаційні заходи (виставки, каталоги, науково-популярні публікації), покликані відтворити історичну форму польських, українських, єврейських, вірменських музейних інституцій до 1939 р. (Konończuk, Kosiewski, 2020, s. 134).

Проаналізована історіографічна спадщина засвідчила існування столітньої традиції наукових пошуків діяльності східногалицьких музеїв у період до 1939 р. та у воєнні лихоліття. Перші кількісні та якісні наукові узагальнення інституцій культури з'явилися у міжвоєнний період XX ст. й містили як теоретичні узагальнення музейної діяльності (М. Третер, І. Свенціцький), так і фактографічні дані про формування галицької музейної традиції (Е. Хвалевік; А. Чоловський, Б. Януш). Організаційна та ідеологічна зміна культурної діяльності в роки радянської та німецької окупації призупинила об'єктивний історіографічний процес на декілька десятиліть. Після демократичних перетворень в Україні та Польщі національні історіографії обох країн активно заангажувалися у вивчення музейного життя Східної Галичини у першій половині XX ст.

Тематичні зацікавлення українських вчених охоплювали проблематику стану музеїв та музейних збірок наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (А. Крутоус, В. Кушнір, І. Гаюк, С. Терський, Ф. Петрякова); радянських реорганізаційних заходів щодо музеїв у 1939–1940 рр. (І. Горбань, Р. Маньковаська, С. Терський); втрат та переміщень музейних предметів у роки Другої світової війни та після неї (Р. Дзюбан, О. Перелигіна). Для польських дослідників важливим залишалося відтворення музейного простору Східної Галичини у період Австро-Угорщини та II Речі Посполитої (Є. Петрус), простеження воєнної долі польських музейних збірок та колекцій (М. Матвіюв), формування нових підходів до збереження спільної польсько-української культурної спадщини (В. Кононьчук, П. Косєвський).

Історіографічний аналіз підтвердив добру фактографічну базу студій, проте брак ширших порівняльних узагальнень із іншими регіонами України та Польщі. Також недостатньо уваги польські й українські дослідники приділяють проблемам міжнаціональної інтеракції музейних середовищ Східної Галичини. Враховуючи, що, поряд із втратами пам'яток, головним наслідком радянських реорганізацій

стало порушення цілісності музейних колекцій, вважаю, що необхідно продовжити реконструкцію втрачених й переміщених пам'яток шляхом створення спільних українсько-польських каталогізованих баз даних на основі довоєнних музейних інституцій. Поглибленого аналізу вимагає й доля музейних пам'яток, які були вивезені під час Першої і Другої світових воєн поза Україну та Польщу. Тому спільні історіографічні пошуки зазначених проблем лише сприятимуть примноженню культурної пам'яті обох народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бойко, В., Коваль Л. (1996). Становлення та основні віхи музею історично-воєнних пам'яток. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 5–1, 33–41.

Винар, Л. (1976). Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака. В Я. Пастернак, *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях*. Нью Йорк; Торонто; Париж; Мюнхен, 113–125.

Відновлення музеїв у Львові. (1945, 19 серпня). *Вільна Україна*, 39, 4.

Гаврилюк, О. (2013). Музей у Тернополі: історія заснування та розвитку. *Збірник праць Тернопільського осередку НТШ* (Т. 8: Музеї Тернопільщини), 129–135.

Гаюк, І. (2007). Колекція Вірменського музею у фондах ЛМІР. *Вісник Львівського музею історії релігії*, 1, 28–32.

Гаюк, І. (2012). *Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні*, 1–2. Львів: Афіша.

Гаюк, І. (2017). Історичний контекст та особливості формування Музею Вірменської культури у Львові. *Культура і сучасність*, 1, 14–20.

Гембарович, М., Гургула, І., Івасюта, М. (1959). З історії українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, 4, 3–12.

Глембоцька, Г. (1996). Про долю Вірменського музею. *Галицька брама*, 21–22, 22.

Глембоцька, Г. (2003). *Юдаїка. З історії приватного та музейного колекціонування у Львові. Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (середина XIX – перша третина XX ст.)*. Каталог виставки. Львів.

Гонтар, Т. (1992). Етнографічні колекції музею НТШ. *Записки товариства імені Шевченка* (Т. 223: Праці Секції етнографії та фольклористики). Львів, 417–427.

Горбань, І. (2012a). Вірменський музей у Львові. В М. Przeniosło (red.), *Znani i nieznani międzywojennego Lwowa. Studia i materiały*, 3. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 127–135.

Горбань, І. (2012b). Музеї. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 756–769.

Горбань, І. (2012c). Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 773–787.

Горбань, І. (2012d). Музей єврейської релігійної громади. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 787–789.

Горбачевський, Т. (2018). Музейно-архівні установи міжвоєнного Львова в культурно-комунікативних процесах польської громади міста. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*, 15, 181–188.

Грімстед Кеннеді, П., Боряк, Г. (1992). *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв*. Львів: Фенікс.

Дашкевич, Я. (2006). Богдан Януш як вірменознавець. В *Дашкевич, Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 402–403.

Дашкевич, Я., Романюк, М., Сварник, Г. (наук. ред.). (2010). *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Збірник документів і матеріалів (Т. 1: 1939–1945)*. Львів.

Дашкевич, Я., Сварник, Г. (наук. ред.). (2019). *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Збірник документів і матеріалів (Т. 2: 1946 – березень 1953)*. Львів.

Дзюбан, Р. (2006). Переміщення і втрати мистецьких пам'яток з львівських музеїв під час Другої світової війни. *Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника*, 14, 309–324.

Дзюбан, Р. (2012). Розпорошені скарби: доля збірок Музею Князів Любомирських у складі Львівської філії Бібліотеки Академії Наук УРСР (1939–1941). *Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника*, 4(20), 455–469.

Дзюбан, Р. (2020). *Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати*. Львів.

Клапчук, В. (2009). *Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.)*. Львів; Івано-Франківськ.

Козловський, С. К., Ситник, О. (ред.). (2010). *Професор Леон Козловський*. Львів; Варшава.

Крутоус, А. (1996). З минулого Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 5–I, 3–19.

Крутоус, А. (1998). До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 7, 3–13.

Крутоус, А. (2000). Сторінки з минулого (1939–1990) Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 9, 3–23.

Кушнір, В. (2012). Музей наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої експозиції. *Народознавчі зошити*, 5, 824–832.

Кушнір, В. (2013). Джерела фінансування та видатки Музею наукового товариства ім. Шевченка у 1920-х – 1930-х рр. *Народознавчі зошити*, 5–6, 586–590.

Кушнір, В. (2021). *Музей Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів.

Литвин, М., Хахула, Л., Шкорубська, В. (2022). Мережа та особливості організаційної структури військових музеїв України на сучасному етапі. *Військово-науковий вісник*, 38, 77–102.

Маньковська, Р. (2011). Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 37, 198–214.

Маньковська, Р. (2016). *Музеї України у суспільно-історичних викликах XX – початку XXI століть*. Львів: Простір-М.

Маньковська, Р. (2017). Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в радянський період. *Краєзнавство*, 3–4, 239–255.

Перелигіна, О. (2001). Втрати фондів колекцій Львівського історичного музею у період німецько-фашистської окупації. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 10, 177–193.

Перелигіна, О. (2006). Утрати фондів колекцій Львівського історичного музею у період німецько-фашистської окупації. Частина 2. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 11, 156–167.

Петрик, Н. (2017). Процес становлення Музею історично-воєнних пам'яток Наукового товариства імені Шевченка та формування його колекцій (перша половина ХХ століття). *Молодий вчений*, 6, 70–74.

Петрякова, Ф. (1997). Єврейське музейництво східної Галичини ХХ століття. *Галицька брама*, 10–11, 34–35.

Петрякова, Ф. (1999). Юдаїка в колекції Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 8, 107–127.

Петрякова, Ф. (2001). Еврейское музейное дело, индивидуальное коллекционирование на украинской этнической территории. Конец XIX – начало ХХІ ст.: обратный отсчет к будущему. В Ф. Турченко, Г. Баканурский (ред.), *Пятые запорожские еврейские чтения*. Запорожье, 271–283.

Руда, О. (2017). Мультикультурний простір Галичини. В М. Р. Литвин (авт.-упоряд.), *Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі*. Харків: Фоліо, 363–408.

Рудницька, М. (ред.). (1958). *Західня Україна під більшовиками: IX. 1939 – VI. 1941: збірник*. Нью Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці.

Сапеляк, О. (1996). Про музейну справу НТШ. *Народознавчі зошити*, 4, 225–229.

Свенціцький, І. (1920). *Про музеї і музейництво. Нариси і замітки*. Львів: З друкарні «Діла».

Сеньків, М. (2007). Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку ХХ століть. *Скарбниця української культури: зб. наук. праць*, 8, 242–256.

Сілецька, О. (2001). З історії експозиції Музею Наукового товариства імені Шевченка (1895–1939). *Народознавчі зошити*, 3, 148–151.

Смірнов, Ю. (2012). Музей вірменської архієпархії. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 770–771.

Терський, С. (2007а). Музейництво. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т., 2*. Львів: Центр Європи, 462–469.

Терський, С. (2007б). Музеї. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т., 3*. Львів: Центр Європи, 111–117.

Терський, С. (2007с). Доля музеїв та колекцій. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т., 3*. Львів: Центр Європи, 179–181.

Терський, С. (2020). Формування колекцій археологічних пам'яток львівськими музеями (кінець XIX – 1940 р.). В Е. Зарубій, О. Крашанович, О. Куценяк, О. Перелигіна, С. Терський. *Археологія у Львівському історичному музеї*. Львів: Дрогобич: Коло, 9–46.

Чайковський, Б. (2012). Львівський історичний музей. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 349–357.

Чорнобай, Ю. (2012). Музей природознавства. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова* (Т. 4: Л–М). Львів: Літопис, 796–799.

Шеломенцев-Терський, С. (2013). Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*, 19, 144–155.

Baranowicz, E. (1927). Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce. *Nauka Polska*, 7, 98–161.

Biedrzycka, A. (2022). «Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941» Aleksandra Prusiewicza. *Dzieje Najnowsze*, 54/4, 209–247. <http://dx.doi.org/10.12775/DN.2022.4.10>

Bulyk, N. (2018). The Life and Work of Bohdan Janusz (1887–1930) in the Context of the Intellectual Environment of the Galicia Region. In D. H. Werra, M. Woźny (ed.), *Between History and Archaeology Papers in honour of Jacek Lech*, Oxford, 403–418.

Chwalewik, E. (1926). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, 1. Warszawa; Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza.

Chwalewik, E. (1927). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, 2. Warszawa; Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza.

Ciwkacz, O. (2006). Z dziejów Biblioteki miejskiej im. W. N. Smagłowskiego w Stanisławowie (1872–1939). *Acta Universitatis Lodziensis*, 13, 21–34.

Czmelyk, R. (2006). Rola muzeów w odrodzeniu zniszczonego świata Żydów we Lwowie. W J. Zętar, E. Żurek, S. J. Żurek (red.), *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca–Pamięć–Współczesność*, Lublin, 110–111.

Czołowski, A. (1938). Lwowskie zbiory muzealne. *Pamiętnik Muzealny*, 7, 17–24.

Czołowski, A., Badecki, K., Mękicki, R., Harasimowicz, M., Zarewicz, S., Cieśla, H. (1929). *Muzea Gminy miasta Lwowa*. Lwów: Nakładem Gminy miasta Lwowa.

de Rosset T. (2019). Mieczysław Treter, muzea współczesne. *Muzealnictwo*, 60, 103–107. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.2802>

Dzieduszycki, W. (1895). *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*. Lwów: Nakładem Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie.

Gębarowicz, M. (1967). Zbiory muzealne w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. W B. Olszewicz (red.), *Ossolineum. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*. Wrocław, 117–141.

Hadaczek, K. (1904). *Złote skarby Michałowskie*. Kraków.

Hawryłyszyn, P. (2022). *Józef Grabowski – polski historyk sztuki i muzealnik*. <https://www.ckpide.eu/pl/aktualnosci/wydarzenia/5058-jozef-grabowski-polski-historyk-sztuki-i-muzealnik>

Horbań, I. (2006). *Ośrodki przechowujące dziedzictwo kulturowe narodu żydowskiego we Lwowie – historia i stan obecny*. W J. Zętar, E. Żurek, S. J. Żurek (red.), *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca–Pamięć–Współczesność*. Lublin, 53–54.

Horban, I. (2010). Życie muzealne we Lwowie. Rok 1939. W W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, 2. Białystok, 19–29.

- Horban, I. (2013). Wielokulturowe środowisko muzealne Lwowa w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, 6. Białystok, 373–390.
- Konończuk, W., Kosiewski, P. (2020). *Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury na Ukrainie i Białorusi*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.
- Łomnicki, M. (1894). *Pleistocenne owady z Borysławia*. Lwów.
- Mansfeld, B. (1980). Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo*, 9(112), 147–172.
- Matwijów, M. (1995–1996). Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r. *Rocznik Lwowski*, 4, 31–46.
- Matwijów, M. (1996). *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum.
- Matwijów, M. (2006). Muzea lwowskie wczoraj i dziś. *Niepodległość i Pamięć*, 13/3(24), 175–196.
- Olechowski, P. (2017). *Stosunki polsko-ukraińskie we Lwowie w świetle wspomnień (1918–1939)*. Przemyśl.
- Pawłowicz, E. (1876). *Katalog Broni w Muzeum im. Lubomirskich*. Lwów.
- Pawłowicz, E. (1877). *Katalog Muzeum imienia Lubomirskich*. Lwów.
- Petrus, J. T. (1996). Muzea lwowskie 1823–1939. W J. K. Ostrowski (red.), *Sztuka Kresów Wschodnich* (T. 2: Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995). Kraków, 425–434.
- Petrus, J. T. (1999). Archidiecezjalny Muzeum Ormiański we Lwowie. W A. Małkiewicz (red. nauk.), *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*. Kraków: Muzeum Narodowe, 27–32.
- Quirini-Popławski, L. (2008). Muzeum Huculskie w Żabiem. Historia powstania, funkcjonowanie, współczesne próby reaktywacji idei. *Plaj*, 36, 111–131.
- Smirnow, J. (2010, 30 marca – 15 kwietnia). Muzeum Ormiańskie we Lwowie, *Kurier Galicyjski*, 20–21.
- Szuchewicz W. (1902). *Huculszczyna*, 1–2. Kraków.
- Treter, M. (1909). *Przewodnik po muzeum imienia Księżąt Lubomirskich we Lwowie*. Lwów: Zakład Ossolińskich.
- Treter, M. (1917). Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój. *Muzeum polskie*, 1, 5–32.
- Treter, M. (1918). Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój. *Muzeum polskie*, 4, 1–70.
- Treter, M. (1922). Organizacja zbiorów państwowych Rzeczypospolitej Polskiej. *Wiadomości Archeologiczne*, 7, 3–33.
- O opiece nad muzeami publicznymi: Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. *Dziennik Ustaw*, 32, 279.
- Wawrzak, M. (2019). Mieczysław Treter (1883–1943) – prekursor muzeologii polskiej. *Muzealnictwo*, 60, 273–284. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.5008>
- Wociór, L. (2012). Kolekcja judaików we Lwowie od końca XIX do początku XXI wieku. *Muzealnictwo*, 53, 114–117.

Zięba, A. (2015). Bohdan Janusz albo Astwadzadur Howhanian: żywot lwowskiego miłośnika historii Ormian polskich, Lehaayer. *Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, 3, 133–176.

Ziębińska-Witek, A. (2014). *Muzeum*. W M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 246–251.

REFERENCES

Boiko, V., & Koval, L. (1996). Stanovlennia ta osnovni vikhy muzeiu istorychno-voiennykh pamiatok. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 5–1, 33–41 (in Ukrainian).

Vynar, L. (1976). *Biohrafichni i bibliohrafichni materialy Yaroslava Pasternaka*. In Ya. Pasternak, *Ranni sloviany v istorychnykh, arkheolohichnykh ta linhvistychnykh doslidzhenniakh*. New-York; Toronto; Paryzh; Miunkhen, 113–125 (in Ukrainian).

Vidnovlennia muzeiv u Lvovi. (1945, Serpen 19). *Vilna Ukraina*, 39, 4 (in Ukrainian).

Havryliuk, O. (2013). Muzei u Ternopoli: istoriia zasnovannia ta rozvytku. *Zbirnyk prats Ternopilskoho osередku NTSh* (T. 8: Muzei Ternopilshchyny), 129–135 (in Ukrainian).

Haiuk, I. (2007). Kolektsiia Virmenskoho muzeiu u fondakh LMIR. *Visnyk Lvivskoho muzeiu istorii relihii*, 1, 28–32 (in Ukrainian).

Haiuk, I. (2012). *Iliustrovana entsyklopediia virmenskoï kultury v Ukraini*, 1–2. Lviv: Afisha (in Ukrainian).

Haiuk, I. (2017). Istorychnyi kontekst ta osoblyvosti formuvannia Muzeiu Virmenskoï kultury u Lvovi. *Kultura i suchasnist*, 1, 14–20 (in Ukrainian).

Hembarovych, M., Hurhula, I., & Ivasiuta, M. (1959). Z istorii ukrainskoho derzhavnoho muzeiu etnohrafii ta khudozhnoho promyslu AN URSR. *Materialy z etnohrafii ta mystetstvoznavstva*, 4, 3–12 (in Ukrainian).

Hlembotska, H. (1996). Pro doliu Virmenskoho muzeiu. *Halytska brama*, 21–22, 22 (in Ukrainian).

Hlembotska, H. (2003). *Yudaika. Z istorii pryvatnoho ta muzeinoho kolektsionuvannia u Lvovi. Obrazy znykloho svitu. Yevrei Skhidnoi Halychyny (seredyna XIX – persha tretyna XX st.)*. Katalog vystavky. Lviv (in Ukrainian).

Hontar, T. (1992). Etnohrafichni kolektsii muzeiu NTSh. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* (T. 223: Pratsi Sektsii etnohrafii ta folklorystyky). Lviv, 417–427 (in Ukrainian).

Horban, I. (2012a). Virmenskyi muzei u Lvovi. In M. Przeniosło (Ed.), *Znani i nieznani międzywojennego Lwowa. Studia i materiały*, 3. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 127–135 (in Ukrainian).

Horban, I. (2012b). Muzei. In A. Kozytskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 756–769 (in Ukrainian).

Horban, I. (2012c). Muzei etnohrafii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy. In A. Kozytskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 773–787 (in Ukrainian).

Horban, I. (2012d). Muzei yevreiskoi relihiinoi hromady. In A. Kozytskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 787–789 (in Ukrainain).

Horbachevskyi, T. (2018). Muzeino-arkhivni ustanovy mizhvoiennoho Lvova v kulturno-komunikatyvnykh protsesakh polskoi hromady mista. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Humanitarni nauky*, 15, 181–188 (in Ukrainain).

Hrimsted Kennedy, P., Boriak, H. (1992). *Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnosti pid chas Druhoi svitovoi viiny: vynyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv*. Lviv: Feniks (in Ukrainain).

Dashkevych, Ya. (2006). Bohdan Yanush yak virmenoznavets. In *Dashkevych, Ya. Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv, 402–403 (in Ukrainain).

Dashkevych, Ya., Romaniuk, M., & Svarnyk, H. (Ed.). (2010). *Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (T. 1: 1939–1945). Lviv (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya., & Svarnyk, H. (Ed.). (2019). *Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (T. 2: 1946 – berezen 1953). Lviv (in Ukrainian).

Dziuban, R. (2006). Peremishchennia i vtraty mystetskykh pamiatok z lvivskykh muzeiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteky imeni V. Stefanyka*, 14, 309–324 (in Ukrainian).

Dziuban, R. (2012). Rozporosheni skarby: dolia zbirk Muzeiu Kniaziv Liubomyrskykh u skladi Lvivskoi filii Biblioteky Akademii Nauk URSR (1939–1941). *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteky imeni V. Stefanyka*, 4(20), 455–469 (in Ukrainian).

Dziuban, R. (2020). *Kulturni tsinnosti ustanov Lvova u 1939–1953-kh rr.: peremishchennia i vtraty*. Lviv (in Ukrainian).

Klapchuk, V. (2009). *Hutsulshchyna ta hutsuly: ekonomika i narodni promysly (druha polovyna XIX – persha tretyna XX st.)*. Lviv; Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Kozlovskyi, S. K., & Sytnyk, O. (Ed.). (2010). *Profesor Leon Kozlovskyi*. Lviv; Warszawa (in Ukrainian).

Krutous, A. (1996). Z mynuloho Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 5–I, 3–19 (in Ukrainian).

Krutous, A. (1998). Do pytannia formuvannia okremykh muzeinykh zbirk Ukrainy ta m. Lvova u XIX – pershii tretyni XX st. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 7, 3–13 (in Ukrainian).

Krutous, A. (2000). Storinky z mynuloho (1939–1990) Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 9, 3–23 (in Ukrainian).

Kushnir, V. (2012). Muzei naukovoï tovarystva im. Shevchenka u Lvovi: vid zasnuvannia do stvorennia pershoi ekspozytsii. *Narodoznavchi zoshyty*, 5, 824–832 (in Ukrainian).

Kushnir, V. (2013). Dzherela finansuvannia ta vydatky Muzeiu naukovoï tovarystva im. Shevchenka u 1920-kh – 1930-kh rr. *Narodoznavchi zoshyty*, 5–6, 586–590 (in Ukrainian).

Kushnir, V. (2021). *Muzei Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Lviv (in Ukrainian).

Lytvyn, M., Khakhula, L., & Shkorubska, V. (2022). Merezha ta osoblyvosti orhanizatsiinoi struktury viiskovykh muzeiv Ukrainy na suchasnomu etapi. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 38, 77–102 (in Ukrainian).

Mankovska, R. (2011). Znyshchennia muzeinykh zbirok v URSR u pisliavoiennyi period (druha polovyna 1940-kh – 1950-kh rr.). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 37, 198–214 (in Ukrainian).

Mankovska, R. (2016). *Muzei Ukrainy u suspilno-istorychnykh vykykakh XX – pochatku XXI stolit.* Lviv: Prostir-M (in Ukrainian).

Mankovska, R. (2017). Deformatsiini protsesy v muzeinytstvi: zakhidnoukrainski oblasti vadianskyi period. *Kraieznavstvo*, 3–4, 239–255 (in Ukrainian).

Perelyhina, O. (2001). Vraty fondovykh kolektsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu u period nimetsko-fashystskoi okupatsii. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 10, 177–193 (in Ukrainian).

Perelyhina, O. (2006). Utraty fondovykh kolektsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu u period nimetsko-fashystskoi okupatsii. Chastyna 2. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 11, 156–167 (in Ukrainian).

Petryk, N. (2017). Protses stanovlennia Muzeiu istorychno-voiennykh pamiatok Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka ta formuvannia yoho kolektsii (persha polovyna XX stolittia). *Molodyi vchenyi*, 6, 70–74 (in Ukrainian).

Petriakova, F. (1997). Yevreiske muzeinytstvo skhidnoi Halychyny XX stolittia. *Halytska brama*, 10–11, 34–35 (in Ukrainian).

Petriakova, F. (1999). Yudaika v kolektsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 8, 107–127 (in Ukrainian).

Petryakova, F. (2001). *Yevreiskoe muzeinoe delo, individualnoe kolleksionirovanie na ukrainskoi etnicheskoi territorii. Konets XIX – nachalo XXI st.: obratnii otschet k budushchemu.* In F. Turchenko, & G. Bakanurskii (Ed.), *Pyatie zaporozhskie yevreiskie chteniya*. Zaporozhe: Zaporozhskii gosudarstvennii universitet, 271–283 (in Russian).

Ruda, O. (2017). Mulytkulturnyi prostir Halychyny. In M. R. Lytvyn (Avt.-Coms.), *Proekt «Ukraina». Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi*. Kharkiv: Folio, 363–408 (in Ukrainian).

Rudnytska, M. (Ed.). (1958). *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy: IX. 1939 – VI. 1941: zbirnyk*. New-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi (in Ukrainian).

Sapeliak, O. (1996). Pro muzeinu spravu NTSh. *Narodoznnavchi zoshyty*, 4, 225–229 (in Ukrainian).

Sventsitskyi, I. (1920). *Pro muzei i muzeinytstvo. Narysy i zamitky*. Lviv: Z drukarni «Dila» (in Ukrainian).

Senkiv, M. (2007). Fundatory i metsenaty lvivskykh muzeiv kintsia XIX – pochatku XX stolit. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: zbirnyk naukovykh prats*, 8, 242–256 (in Ukrainian).

Siletska, O. (2001). Z istorii ekspozytsii Muzeiu Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (1895–1939). *Narodoznnavchi zoshyty*, 3, 148–151 (in Ukrainian).

Smirnov, Yu. (2012). Muzei vormenskoï arkhiiiparkhii. In A. Kozyskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 770–771 (in Ukrainian).

- Terskyi, S. (2007a). Muzeinytstvo. In Ya. Isaievych, M. Lytvyn, & F. Steblii (Eds.), *Istoriia Lvova*: u 3 t., 2. Lviv: Tsentr Yevropy, 462–469 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2007b). Muzei. In Ya. Isaievych, M. Lytvyn, & F. Steblii (Eds.), *Istoriia Lvova*: u 3 t., 3. Lviv: Tsentr Yevropy, 111–117 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2007c). Dolia muzeiv ta kolektsii. In Ya. Isaievych, M. Lytvyn, & F. Steblii (Eds.), *Istoriia Lvova*: u 3 t., 3. Lviv: Tsentr Yevropy, 179–181 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2020). Formuvannia kolektsii arkhеолоhichnykh pamiatok lvivskymy muzeiamy (kinets XIX – 1940 r.). In E. Zarubii, O. Krashanovych, O. Kutseniak, O. Perelyhina, & S. Terskyi. *Arkheolohiia u Lvivskomu istorychnomu muzei*. Lviv; Drohobych: Kolo, 9–46 (in Ukrainian).
- Chaikovskiy, B. (2012). Lvivskiy istorychnyi muzei. In A. Kozytyskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 349–357 (in Ukrainian).
- Chornobai, Yu. (2012). Muzei pryrodoznavstva. In A. Kozytyskyi (Ed.), *Entsyklopediia Lvova* (T. 4: L–M). Lviv: Litopys, 796–799 (in Ukrainian).
- Shelomentsev-Terskyi, S. (2013). Reformuvannia muzeiv Halychyny na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 19, 144–155 (in Ukrainian).
- Baranowicz, E. (1927). Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce. *Nauka Polska*, 7, 98–161 (in Polish).
- Biedrzycka, A. (2022). «Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941» Aleksandra Prusiewicza. *Dzieje Najnowsze*, 54/4, 209–247. <http://dx.doi.org/10.12775/DN.2022.4.10> (in Polish).
- Bulyk, N. (2018). The Life and Work of Bohdan Janusz (1887–1930) in the Context of the Intellectual Environment of the Galicia Region. In D. H. Werra, M. Woźny (Ed.), *Between History and Archaeology Papers in honour of Jacek Lech*, Oxford, 403–418 (in English).
- Chwalewik, E. (1926). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, 1. Warszawa; Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza (in Polish).
- Chwalewik, E. (1927). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, 2. Warszawa; Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza (in Polish).
- Ciwicki, O. (2006). Z dziejów Biblioteki miejskiej im. W. N. Smagłowskiego w Stanisławowie (1872–1939). *Acta Universitatis Lodzensis*, 13, 21–34 (in Polish).
- Czmelyk, R. (2006). Rola muzeów w odrodzeniu zniszczonego świata Żydów we Lwowie. W J. Żętar, E. Żurek, S. J. Żurek (Red.), *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca–Pamięć–Współczesność*, Lublin, 110–111 (in Polish).
- Czołowski, A. (1938). Lwowskie zbiory muzealne. *Pamiętnik Muzealny*, 7, 17–24 (in Polish).
- Czołowski, A., Badecki, K., Mękicki, R., Harasimowicz, M., Zarewicz, S., Cieśla, H. (1929). *Muzea Gminy miasta Lwowa*. Lwów: Nakładem Gminy miasta Lwowa (in Polish).
- de Rosset T. (2019). Mieczysław Treter, muzea współczesne. *Muzealnictwo*, 60, 103–107. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.2802> (in Polish).

- Dzieduszycki, W. (1895). *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*. Lwów: Nakładem Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie (in Polish).
- Gębarowicz, M. (1967). Zbiory muzealne w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. W B. Olszewicz (Red.), *Ossolineum. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*. Wrocław, 117–141 (in Polish).
- Hadaczek, K. (1904). *Złote skarby Michalkowskie*. Kraków (in Polish).
- Hawryłyszyn, P. (2022). *Józef Grabowski – polski historyk sztuki i muzealnik*. <https://www.ckpide.eu/pl/aktualnosci/wydarzenia/5058-jozef-grabowski-polski-historyk-sztuki-i-muzealnik> (in Polish).
- Horbań, I. (2006). *Ośrodki przechowujące dziedzictwo kulturowe narodu żydowskiego we Lwowie – historia i stan obecny*. W J. Zętar, E. Żurek, S. J. Żurek (red.), *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca–Pamięć–Współczesność*. Lublin, 53–54 (in Polish).
- Horban, I. (2010). *Życie muzealne we Lwowie. Rok 1939*. In W. Walczak, K. Łopatecki (Red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, 2. Białystok, 19–29 (in Polish).
- Horban, I. (2013). *Wielokulturowe środowisko muzealne Lwowa w okresie dwudziestolecia międzywojennego*. In W. Walczak, K. Łopatecki (Red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, 6. Białystok, 373–390 (in Polish).
- Konończuk, W., Kosiewski, P. (2020). *Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury na Ukrainie i Białorusi*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich (in Polish).
- Łomnicki, M. (1894). *Pleistocenne owady z Borysławia*. Lwów (in Polish).
- Mansfeld, B. (1980). *Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej*. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo*, 9(112), 147–172 (in Polish).
- Matwijów, M. (1995–1996). *Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r.* *Rocznik Lwowski*, 4, 31–46 (in Polish).
- Matwijów, M. (1996). *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum (in Polish).
- Matwijów, M. (2006). *Muzea lwowskie wczoraj i dziś*. *Niepodległość i Pamięć*, 13/3(24), 175–196 (in Polish).
- Olechowski, P. (2017). *Stosunki polsko-ukraińskie we Lwowie w świetle wspomnień (1918–1939)*. Przemyśl (in Polish).
- Pawłowicz, E. (1876). *Katalog Broni w Muzeum im. Lubomirskich*. Lwów (in Polish).
- Pawłowicz, E. (1877). *Katalog Muzeum imienia Lubomirskich*. Lwów (in Polish).
- Petrus, J. T. (1996). *Muzea lwowskie 1823–1939*. In J. K. Ostrowski (red.), *Sztuka Kresów Wschodnich* (T. 2: Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995). Kraków, 425–434 (in Polish).
- Petrus, J. T. (1999). *Archidiecezjalny Muzeum Ormiański we Lwowie*. In A. Małkiewicz (red. nauk.), *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*. Kraków: Muzeum Narodowe, 27–32 (in Polish).
- Quirini-Popławski, L. (2008). *Muzeum Huculskie w Żabiem. Historia powstania, funkcjonowanie, współczesne próby reaktywacji idei*. *Plaj*, 36, 111–131 (in Polish).

- Smirnow, J. (2010, 30 marca – 15 kwietnia). Muzeum Ormiańskie we Lwowie, *Kurier Galicyjski*, 20–21 (in Polish).
- Szuchewicz, W. (1902). *Huculszczyzna*, 1–2. Kraków (in Polish).
- Treter, M. (1909). *Przewodnik po muzeum imienia Księżąt Lubomirskich we Lwowie*. Lwów: Zakład Ossolińskich (in Polish).
- Treter, M. (1917). Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój. *Muzeum polskie*, 1, 5–32 (in Polish).
- Treter, M. (1918). Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój. *Muzeum polskie*, 4, 1–70 (in Polish).
- Treter, M. (1922). Organizacja zbiorów państwowych Rzeczypospolitej Polskiej. *Wiadomości Archeologiczne*, 7, 3–33 (in Polish).
- O opiece nad muzeami publicznymi: Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. *Dziennik Ustaw*, 32, 279 (in Polish).
- Wawrzak, M. (2019). Mieczysław Treter (1883–1943) – prekursor muzeologii polskiej. *Muzealnictwo*, 60, 273–284. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.5008> (in Polish).
- Wociór, L. (2012). Kolekcja judaików we Lwowie od końca XIX do początku XXI wieku. *Muzealnictwo*, 53, 114–117 (in Polish).
- Zięba, A. (2015). Bohdan Janusz albo Astwadzadur Howhanian: żywot lwowskiego miłośnika historii Ormian polskich, Lehaayer. *Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, 3, 133–176 (in Polish).
- Ziębińska-Witek, A. (2014). *Muzeum*. In M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 246–251 (in Polish).

Liubomyr KHAKHULA

PhD (History), Senior Researcher Fellow

Senior Researcher Fellow of the

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

Associate Professor of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

MUSEUMS OF EASTERN GALICIA BEFORE AND AFTER 1939: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

It is noted that Ukrainian and Polish historical sciences pay significant attention to the issue of the museum movement in Eastern Galicia at the end of the 19th – the first half of the 20th century. The peculiarities of Polish and Ukrainian historiography regarding the activities of Eastern Galician museums during the emergence of museology in the 19th century, the interwar period of the 20th century, their transformations, and losses during World War II, as well as post-war displacements of museum monuments, are analyzed.

It is shown that during the interwar period of the 20th century the first theoretical and factographic generalizations of museum activities, authored by M. Treter, I. Svetsitskiy, E. Chwalewik, A. Czołowski, B. Janusz, emerged. These authors drew attention to the emergence of the museum movement in Lviv, Kolomyia, Ternopil, underscored the need for the formation of new institutions (in particular the Armenian museum), and emphasized the importance of museums for cultural representation. It is noted that during World War II, Galician museums were nationalized, and the integrity of collections was disrupted due to the unprofessional and criminal actions of the Soviet and Nazi regimes. It is claimed that the objective historiographic process resumed only after the democratization of Ukraine and Poland.

It has been proven that the end of the 20th – the beginning of the 21st century national historiographies examined the issues of: the situation of museums and museum collections during of Austro-Hungary and the Second Polish Republic (J. Petrus, A. Krutous, V. Kushnir, I. Hayuk, S. Terskyi, F. Petriakova); Soviet reorganization measures for museums in 1939–1940 (I. Horban, R. Mankovska, S. Terskyi); losses and displacements of museum objects during the German occupation and after the war (R. Dziuban, O. Pereyhina, M. Matwijów); the formation of new approaches to preserving the shared Polish-Ukrainian cultural heritage (W. Konończuk, P. Kosiewski).

The historiographical study reveals a high factographic base of museum studies but lacks of a comparative perspective in regional and national dimensions. Attention is drawn to the need for research on the interethnic interaction of museum environments in Eastern Galicia. It is recommended to continue the reconstruction of lost and displaced collections through the creation of joint Ukrainian-Polish cataloged databases. It is emphasized that joint historiographical searches of Eastern Galician museum issues will contribute to the multiplication of the cultural memory of both nations.

Keywords: Eastern Galicia, historiography, museum, collection, interethnic communication, Soviet/Russian occupation, reorganization, displacement of monuments.

УДК 94(438)»1919-1939»+271.4"1919-1939"

DOI: 10.33402/ur.2024-17-132-144

Ігор ПИЛИПІВ

доктор історичних наук

професор кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7569-069X>

e-mail: ipylypiv@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проаналізовано правовий статус Греко-Католицької Церкви в період Другої Речі Посполитої в 20–30-х роках ХХ ст., політичні та соціальні фактори, які впливали на ставлення польської влади до ГКЦ. Зазначено, що Конституція Польщі 1921 р. надавала певні гарантії церквам та релігійним конфесіям, однак на практиці польська влада обмежувала права православним українцям Волині та греко-католикам Галичини. Зауважено, що становище ГКЦ поступово змінювалося унаслідок укладення Конкордату між Апостольським престолом та Польською державою у 1925 р., який було скасовано прокомуністичним урядом у 1945 р. Вказано, що він всебічно регулював (за винятком питань, що вирішувалися в окремих угодах, як-от питання шлюбів і актів цивільного стану) правове та конституційне становище Католицької церкви у Другій Речі Посполитій. Доведено, що це був перший офіційний міжнародний договір між Ватиканом та Польською Республікою, водночас Конкордат визначав привілейоване становище Римо-Католицької Церкви у Польщі.

Зроблено аналіз тексту Конкордату 1925 р., який містить преамбулу, загальні принципи, положення, що стосуються обох сторін, і остаточні домовленості, які містять 27 статей. Проаналізовано зміст основних статей та їх вплив на статус ГКЦ. Немає сумніву, що Конкордат 1925 р. із Польщею був однією з найвигодніших угод, укладених Святим Престолом у міжвоєнний період. Зазначено, що Конкордат став правовим інструментом, який давав змогу мирно та гармонійно регулювати взаємовідносини між державою і Католицькою Церквою, яка в Польщі об'єднувала римо-католиків, греко-католиків та католиків вірменського обряду у Львові.

Проаналізовано суспільно-політичні, церковні та юридичні наслідки Конкордату 1925 р. для ГКЦ у міжвоєнній Польщі. Розкрито переваги Конкордату 1925 р., яким було гарантовано право на певну свободу в організації церковного-релігійного життя, економічного становища, свободу її організації та кадрового забезпечення. Показано порушення умов Конкордату з боку польської влади.

Ключові слова: Апостольський престол, Друга Річ Посполита, Греко-Католицька Церква, єпископ, конкордат, Конституція Польщі, митрополит.

Греко-Католицька Церква (ГКЦ) відіграла важливу роль у збереженні української національної ідентичності, мови та духовної опіки українців Галичини. Після військової окупації Галичини Польщею наприкінці 1919 р. та рішень Ради послів у березні 1923 р. становище українського населення різко погіршилося. Придушення виступів українського населення, яке прагнуло національно-культурного та соціально-економічного розвитку, бумерангом вдарило по Українській Церкві. Питання юридичного статусу ГКЦ було визначено Конституцією Польщі 1921 р. та Конкордатом між Апостольським престолом та Польською державою у 1925 р.

Мета дослідження – показати вплив Конституції Республіки Польща 1921 р. та Конкордату 1925 р. Речі Посполитої з Апостольським Престолом на правовий статус ГКЦ в період Другої Речі Посполитої.

Питання юридичного статусу Греко-Католицької Церкви у міжвоєнний період не було достатньо висвітлено в історіографії. Певне відображення цих питань втілено у працях українських істориків: Олександра Білаша (Білаш, 2014), Ліліани Гентош (Гентош, 2016а; 2016b), Богдана Боцюрківа (Боцюрків, 2005), Ореста Красівського (Красівський, 2008), Миколи Литвина (Литвин, 1998), Ігоря Пилипів (Пилипів, 2010; 2013) та в археографічних публікаціях (Кравчук, 1995; 1998). Функціонування Римо-католицької церкви (РКЦ) та ГКЦ в Другій Речі Посполитій на основі Конституції Республіки Польща та Конкордату між Апостольським престолом та Польською державою у 1925 р. досліджували польські історики: Стефан Грелевський (Stefan Grelewski) (Grelewski, 1937), Тадеуш Влодарчук (Tadeusz Włodarczuk) (Włodarczuk, 1986), Анджей Земба (Andrzej Ziemia) (Земба, 1996), Віктор Височанський (Wiktor Wysoczański) (Wysoczański, 1997), Міхал Петшак (Michał Pietrzak) (Pietrzak, 1997), Войцех Горальський (Wojciech Góralski) (Góralski, 2008), Йосиф Дебінський (Józef Dębiński) (Dębiński, 2007), Криштоф Красовскі (Krzysztof Krasowski) (Krasowski, 1988, 2002), Анна Крохмаль (Anna Krochmal) (Krochmal, 2001), Марек Ткачук (Marek Tkaczuk) (Tkaczuk, 2020) та ін. Варто зазначити, що польські дослідники здебільшого акцентували увагу на діяльності Римо-католицької церкви у міжвоєнній Польщі. Важливі матеріали також подає офіційна статистика (Pierwszy Powszechny Spis..., 1927; Rocznik Statystyczny Kościoła..., 1938).

У добу Другої Речі Посполитої Греко-Католицька церква опинилася у новій системі політичних координат. У період Австро-Угорської монархії, яка толерантно ставилася до всіх релігійних конфесій, не надаючи пріоритету жодній, релігійне життя загалом не відчувало політичного тиску державних структур. Нова польська авторитарна влада упереджено ставилася до українського населення, розвитку його шкільництва та господарства, розбудови структур ГКЦ, враховуючи що греко-католицьке духовенство брало активну участь у діяльності та захисті Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Це не дивно: у період відродження Польської Республіки восени 1918 р. її ієрархи – митрополит Андрей Шептицький, єпископи й декілька священників – увійшли до Української Національної Ради – парламенту щойно проголошеної ЗУНР, а десятки священників стали капеланами Галицької армії на фронтах польсько-української війни 1918–1919 рр.

До прийняття Конституції Польщі у 1921 р. та після її прийняття до підписання конкордату польський уряд у регуляторній політиці до ГКЦ використовував

законодавчі акти Австро-Угорщини. Через довільне застосування урядом австрійських Конфесійних законів від 7 травня 1874 р. виникали непорозуміння та конфлікти між ГКЦ, митрополитом А. Шептицьким та урядом і місцевою адміністрацією. Особливо через різне трактування урядом і духовенством ГКЦ статей 2, 6 і 8 Конфесійних законів 1874 р. Ці статті стосувалися заміщення вакантних церковних посад і відкликання чи звільнення з посад. Польський уряд часто використовував їх як інструмент боротьби з підозрюваним у нелояльності греко-католицьким духовенством, насамперед у процесі призначення на парафії священників або усунення з них чи то переміщення з однієї на іншу (Гентош, 2016а).

Юридичний статус релігійних конфесій у першій половині 1920-х років визначала Конституція Другої Речі Посполитої. Польська влада змушена була зважати на існування різних національностей та їх конфесійну ознаку. Особливістю соціально-релігійної ситуації міжвоєнної Польщі було те, що тут історично співіснували поряд із польським населенням велика кількість автохтонного населення – українців, білорусів, литовців, чимало окремих релігійних конфесій. На сході переважало литовське, білоруське й українське населення, а на заході (частково у Східній Галичині) було чимало німців. Згідно з переписом 1921 р., у Польщі проживало понад 27 млн громадян, із яких третина (приблизно 9 млн осіб) – представники національних меншин. У відсотковому відношенні демографічна ситуація у країні виглядала так: поляки становили 69,2 % (приблизно 18,8 млн осіб) від усієї кількості, українці – 14,3 % (майже 3,9 млн осіб), білоруси – 3,9 % (трохи більше ніж 1 млн осіб). Українці та білоруси проживали переважно у східних областях, де становили більшість тамтешнього населення. Євреї (7,8 %, або 2,1 млн осіб) проживали у містах, здебільшого у центральних, південних і східних воєводствах. Німці (3,9 %, або трохи більше ніж 1 млн осіб) зосереджувалися у Помор'ї, у т. зв. Великій Польщі, у Силезії і деяких областях центральної частини країни. У західній частині Віленщини проживало близько 175 тис. литовців (приблизно 0,6 %). Інші національності становили 0,9 % (245 тис. осіб) (Pierwszy Powszechny Spis..., 1927).

Згідно з Конституцією 1921 р., громадянам гарантовано всі демократичні права й свободи, а національні меншини (українці, євреї, білоруси, німці, литовці) мали отримати національно-культурні права. Щоправда, для Римо-Католицької Церкви було визначено «провідне місце» серед інших віросповідань.

Водночас англійський історик Норман Дейвіс (Norman Davies) вважав, що керівні верстви держави до й після 1926 р. дотримувалися антиклерикального тону. Конкордат, підписаний урядом 10 лютого 1925 р. із Ватиканом, надав католицьким церквам у Польщі широку автономію. Офіційно були визнані Римо-Католицька, Греко-Католицька та Вірмено-Католицька церкви. Духівництво звільнялося від військової служби, переслідувань у судах і навіть особистого прибуткового податку. Йому фактично надано контроль над вивченням релігії у державних школах, де введено посади катехитів. Церковна власність, що колись була конфіскована старою владою, а тепер належала Польській державі, мала забезпечувати виплату зарплатні церковникам. Однак конфлікт держави й Церкви з приводу шлюбного права так і не був вирішений, зберегли чинність регуляторні принципи, які існували до 1918 р. Розлучення було законним тільки на території колишньої пруської частини Польщі (Девіс, 2008).

У Конституції простежувалися подібності й відмінності у підходах до визнання державою внутрішніх правил кожної конфесії. Окрім того, визначалося домінуюче становище Римо-Католицької Церкви. Внутрішнє право цієї Церкви визнавалося у Конституції безапеляційно і без змін. Що ж до прав релігійних меншин, то вони визнавалися з різними дискримінаційними застереженнями. Для кожної такої меншини існували окремі правила, до того ж за умови, що «вони не містять у собі постанов, що перебувають у суперечності із законами» (*Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, s. 46). Правове становище католицьких церков регулювалося ст. 110–116 і 120 Конституції. Так, ст. 114 була присвячена саме Римо-Католицькій Церкві у Польщі. Теоретично Конституція гарантувала Церквам і всім громадянам свободу совісті та право вільно публічно і приватно сповідувати свою віру та виконувати розпорядження своєї релігії, якщо це не суперечить громадському порядку (ст. 111). На практиці, однак, релігійні меншини зазнали певної дискримінації. Польська влада поділяла релігійні деномінації на визнані та невизнані.

До визнаних у Другій Речі Посполитій конфесій, чиї відносини з державою були врегульовані окремими законами, належали Католицька Церква, громади іудейського віросповідання, Східна Церква старообрядців. Водночас 12 інших таких самих визнаних релігійних об'єднань, врегульованих законодавчим шляхом, відносин із державою не мали. До них належали, зокрема, Польська Автокефальна Православна Церква, а серед протестантських – Євангелістсько-Аугсбурзька. До окремої групи належали інші протестантські й непротестантські конфесії, які діяли у Другій Речі Посполитій на підставі законодавств держав-попередниць (Пилипів, 2013). Різниця між визнаними та невизнаними церквами чітко виявлялася на практиці. Невизнані зазнавали усіляких утисків, їхнім членам було проблематично одержати посвідчення особи. Держава застосовувала репресії щодо тих віруючих, які, з огляду на свої релігійні переконання, ухилялися від обов'язкової військової служби. Водночас польські уряди, що змінювали один одного, не поспішали врегулювати правовий статус невизнаних державно-релігійних об'єднань. А тому це дисонувало з декларативними «гарантіями» ст. 126 Конституції, у якій наголошувалося, що «існуючі ... приписи ..., які не узгоджені з постановами конституції, будуть найпізніше протягом року після її затвердження подані до законодавчих установ для погодження з нею у законодавчому порядку» (*Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, s. 48).

Зрозуміло, що у відновленій Польщі РКЦ займала домінуюче становище. Її клір був не лише вільним від державно-політичного контролю, а й користувався стабільною підтримкою влади. Саме тому католицькі громади швидко росли кількісно і структурно у територіальному аспекті. Зокрема, якщо в 1925 р. Львівська римо-католицька дієцезія мала 373 парафії, то вже у 1937 р. – 408. Водночас збільшилася Перемишльська дієцезія – із 343 парафій у 1934 р. до 394 у 1937 р., а також Луцька дієцезія – зі 120 до 133 парафій (*Rocznik Statystyczny*, 1937, s. 5). Згідно з офіційними даними переписів, РКЦ у 1921 р. налічувала на українських землях 16 млн вірних (63,9 % від всього населення), а у 1931 р. – 20,7 млн осіб (64,8 %) (*Adamczuk, Zdaniewicz*, 1991, s. 40–43).

Важливим осередком римо-католицизму залишився Львів (1939 р. – 318 тис. населення), що був центром митрополії (вона охоплювала Львівську архієпархію, Перемишльську й Луцьку дієцезії). Архідієцезією керував Юзеф Більчевський

(Józef Bilczewski), а з 1923 р. – Болеслав Твардовський (Bolesław Twardowski). У 1930-ті роки в місті, де кожен другий був римо-католиком, діяло 32 костели, у яких, окрім релігійних свят, відбувалися урочистості з нагоди свят Незалежності (11 листопада 1918 р.), річниць оборони Львова (22 листопада 1918 р.), Січневого повстання 1863 р. Влада виділила чимало ділянок для будівництва нових мурованих і дерев'яних костелів та каплиць (Матері Божої Остробрамської, Кармелітів Босих на Персенківці, Ісуса Христа в Козельниках, св. Вінцентія на Сигнівці на Знесенню). Більше костельне будівництво велося лише в столичній Варшаві (Kościoły i klasztory Lwowa z wieków XIX–XX, 2004, s. 15–16).

Покращення ставлення польської влади до ГКЦ настало після підписання Конкордату між Апостольським престолом та Польською державою у 1925 р. Сама ідея його підписання належить папі Пію XI (Pio XI), який добре розумів зміни у тогочасній політичній ситуації у Східній та Центральній Європі, які відбулися після Першої світової війни.

Конкордатна доба міжнародних відносин Апостольського престолу розпочалася підписанням низки дипломатичних угод із Латвією (1922), Баварією (1924), Польщею (1925), Прусією, Румунією, Литвою, Чехословаччиною, Францією, Португалією та Італією (1929). Ці акти мали ознаки міждержавних угод Апостольського престолу і окремих держав, які оголошували їх у межах своїх офіційних публікацій із відповідними ратифікаційними процедурами (Великий, 1977, с. 169–170). У квітні 1998 р. вдруге після 1925 р. у посткомуністичній Республіці Польща було підписано Конкордат між Ватиканом та Польщею з метою збереження привілейованого становища Римо-католицької церкви. Сама ідея конкордату була закладена ще після прийняття Конституції 1921 р. Так, у ст. 114 зазначено: «Римо-католицька конфесія, яка є релігією переважної більшості нації, займає провідне становище в державі серед рівноправних конфесій. Римо-католицька церква керується своїми законами. Відносини держави до Церкви буде визначено на основі угоди зі Святим Престолом, яка підлягає ратифікації Сеймом» (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 1927, st. 114).

Польський уряд уже у квітні 1921 р. у дипломатичній ноті, надісланій папському нунцію, висловив бажання розпочати переговори з Ватиканом, а тодішній міністр релігійних конфесій Мацей Ратай (Maciej Rataj) доручив Владиславу Абрахаму (Władysław Abraham), історику права, підготувати проєкт майбутнього договору між Польською Республікою та Святим Престолом. Проєкт був готовий у середині серпня 1921 р. і став предметом роботи в Міністерстві релігійних віросповідань і народної просвіти, що завершилося його прийняттям у квітні 1922 р. Потім проєкт було направлено до Президії Ради міністрів, звідки його повернули лише через рік із запропонованими змінами. Після внесення поправок, узгоджених у грудні 1923 р. із Міністерством закордонних справ, був створений інший варіант проєкту, який обговорювався у березні 1924 р. у Політичному комітеті Ради міністрів. На останній фазі підготовки та обговорень на засіданнях уряду на основі шести наступних варіантів проєкту Авраама було підготовлено новий проєкт конкордату у формі тез, прийнятий Радою міністрів 16 червня 1924 р. Цей текст став основою для прямих переговорів зі Святим Престолом (Красовські, 1988, s. 111).

Укладаючи конкордат, Ватикан прагнув, щоб польська влада врахувала позиції ГКЦ. За наполяганням папського нунція до обговорення окремих положень цього

договору були залучені митрополит Андрей Шептицький, станиславівський єпископ Григорій Хомишин та перемиський єпископ Йосафат Коциловський. Важливим для ГКЦ було збереження земельних наділів, якими церква користувалася ще при австро-угорській владі. Це давало можливість матеріальної незалежності духовенства. Польський уряд хотів націоналізувати церковні земельні наділи. На початку 1923 р. митрополит А. Шептицький написав папському нунцієві до Варшави листа, у якому висловив занепокоєння планами аграрної реформи уряду та наслідками для Церкви. Митрополит висловив занепокоєння, що аграрна реформа буде використовуватися як реформа внутрішньої національної політики (Гентош, 2016b, с. 118).

У березні 1924 р. у Митрополичих палатах відбувалося обговорення з духовенством основних положень майбутнього договору. Доцільно зазначити, що завдяки авторитету митрополита А. Шептицького у процесі підготовки до тексту внесено пункти, які повинні були стати на захист ГКЦ та українців перед польською владою. У червні 1924 р. Рада міністрів прийняла проєкт угоди, яка мала стати основою для переговорів зі Святим Престолом. Урядовим переговорником у цій справі був проф. Станіслав Грабський (Stanisław Grabski), який був братом тодішнього прем'єр-міністра та мав підтримку з боку католицького єпископату (Гентош, 2016).

У конкордаті між Апостольською Столицею й урядом у Варшаві, серед іншого, мало бути зафіксоване юридичне оформлення відносин між ГКЦ як складовою частиною Католицької Церкви і Польською державою. Як відомо, С. Грабський доповідав на засіданні Сейму, що Пій XI домагався від польських посланців рішення про відновлення колишніх греко-католицьких єпархій у Луцьку та Холмі та Полоцьку. Натомість польський уряд заборонив єпископові Йосифу Боцяну виконувати свої пастирські обов'язки в Луцьку, й поліція навіть отримала наказ застосувати щодо українського владики силу (Пилипів, 2010, с. 166). Ізидор Нагаєвський з цього приводу зауважив, що спротив польської влади був пов'язаний не з сумнівним питанням безпеки, а з намаганням втручатися у церковно релігійне життя православних українців та білорусів, з метою їх колонізації та латинізації (Нагаєвський, 1979, с. 333). Для польського уряду формальним поштовхом для підготовки цього документа став той факт, що восени 1924 р. він спробував продати церковні землі населенню, але вже весною наступного року католицькі ієрархи запротестували. Ця подія, разом із низкою інших локальних конфліктів поміж Церквою та державою переконала уряд в актуальності підписання конкордату. На переговори до Ватикану було вислано міністра віровизнань і освіти доктора С. Грабського (Нагаєвський, 1979, с. 334).

Після укладення Республікою Польща 10 лютого 1925 р. Конкордату зі Святим Престолом у Римі та ратифікацією польським сеймом 2 серпня 1925 р. було скасовано державну опіку над Католицькою Церквою. Рада міністрів Польщі Постановою від 16 грудня 1925 р. скасувала від 1 січня 1926 р. обов'язок Генеральної прокуратури заміщати Церкву у сфері майнових відносин. Цим самим було скасовано державну опіку над Католицькою Церквою, іншими церквами і релігійними конфесіями та церковними установами (Krasowski, 1988, s. 62–63, 69, 133). Щоправда, варшавський уряд змушений був рахуватися не тільки з українцями Галичини, які була переважно греко-католиками, а і з українським православним населенням

Волині, яке відійшло до Польщі внаслідок радянсько-польсько-української війни 1920 р. Тут залишилося майже 4 млн православних, серед них 70 % – українці. Оскільки Московський патріарх відмовився надати православним Польщі автокефалію, а самі зв'язки з ним були ускладнені за підтримки польської влади 1925 р., була утворена Православна Церква у Польщі, якій Константинопольський патріарх Григорій VII (Γρηγόριος Ε) надав автокефалію. Водночас польська влада зберегла за собою контроль над Польською Православною Церквою та українським населенням. Усі римо-католицькі, греко-католицькі та католицькі конфесії вірменського обряду у кафедральному костелі у Варшаві 8 вересня 1925 р. склали присягу на вірність Польській державі. Конкордат мав позитивне значення для діяльності ГКЦ. Так, в Артикулі 1 проголошувалася свобода діяльності Католицької Церкви без різниці обрядів, а держава повинна була забезпечити Церквам юридичну незалежність. В Артикулі 2 зазначалося, що єпископи мають право вільного спілкування з святою Столицею та своїм духовенством і вірними. В Артикулах 5–7 дозволялося духовенству бути військовими капеланами при польському війську, гарантувалося вільне здійснення релігійних обрядів. Конкордат надавав право греко-католицькому духовенству у публічних школах, де навчалися українські діти, здійснювати навчання релігії. Окрім того, у кожній єпархії дозволялася діяльність духовних семінарій. Таке рішення було актуальне для підготовки майбутньої української інтелігенції, адже через бідність і упереджене ставлення польської влади та колонізацію навчального процесу у вищій школі здібні діти з бідних українських сімей не мали можливості здобути вищої освіти. Згідно з Артикулом 13, держава гарантувала недоторканість церковних земель, які через незначну державну дотацію були важливою матеріальною підтримкою для духовенства (Konkordat..., 1925).

У додатку до Конкордату держава гарантувала грошові дотації для духовенства, викладачів семінарій, семінаристів. Було визначено річні дотації пенсії для духовенства в сумі 1 254 117 зол., для вдів і сиріт греко-католицького духовенства – 129 296 зол., на пастирські візитації єпископів, єпископські консисторії та ведення парохіяльних книг – 755 940 зол. Цікаво, що на поштові витрати виділялося 147 тис зол., що було більше, ніж на допомогу дітям-сиротам та удовам греко-католицького духовенства (Конкордат..., 1925, с. 13). Таке фінансування гарантувало певний мінімум матеріального забезпечення. Греко-Католицька Церква отримала можливість підтримувати українську культуру, освіту та проводити виховний вплив серед української молоді.

У 1929 р. із ініціативи владик Андрея Шептицького та Григорія Хомишина Апостольський Престол призначив аж трьох єпископів-помічників: для Львівської архієпархії – о. д-ра Івана Бучка та о. д-ра Микиту Будку (останній повернувся з Канади), для Станиславівської єпархії – о. д-ра Івана Лятишевського (підраховано автором: Блажейовський, 2002; 2004).

Водночас у Конкордаті 1925 р. були і негативні аспекти для ГКЦ. Польська влада зберегла за собою право світського патронату над Греко-Католицькою Церквою. Польський уряд впливав на призначення духовенства у парафіях. Через т. зв. нелояльність до польської влади уряд не дозволяв назначати греко-католицьких парохів на парафії, тому в окремих селах вони були не заповнені. Ця тенденція збереглася і після підписання зазначеного вище конкордату.

Як видно з офіційного звернення Станиславівського єпископа Г. Хомишина та Перемиського єпископа Й. Коциловського, у 1922 р. до Міністерства релігії та освіти з проханням дозволити призначати парохів в опустілі парафії, які не мають священників понад рік через спротив польської влади. Після підписання конкордату ця тенденція збереглася. Протягом 1920–1930-х років урядові чинники свідомо блокували призначення єпископами священнослужителів на вільні парафії. Це призвело до дефіциту кадрів та переобтяження парохів, які змушені були обслуговувати по кілька парафій, часто віддалених одна від одної.

Таємна поліція постійно слідкувала за діяльністю священників, навіть записувала їхні вислови. Львівський, Станиславівський і Тернопільський воєводи систематично доносили до Варшави про участь духовенства в діяльності українських політичних партій та організацій, про їхню політичну орієнтацію. Так, у донесенні Станиславівського воєводи у 1930 р. наводився перелік кількох десятків священників, які були членами Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) (AAN, z. MWROP-2, sygn. 14, 929, k. 304). Зокрема, у повідомленні Львівського воєводи до Міністерства справ релігійних та освіти польської зазначалося, що митрополит А. Шептицький хоче перевести греко-католицького єпископа з Канади І. Бучка до Львова на посаду єпископа-супрогата. Польська влада проти, адже йому приписують націоналістичні погляди (AAN, z. MWROP-1, sygn. 14, 449, k. 120). Польська влада виступила категорично проти спроб митрополита добитися дозволу у Ватикані на висвячення брата Андрея Шептицького, настоятеля Унівського монастиря Григорія Шептицького. Польське представництво у Ватикані за підтримки Міністерства закордонних справ чинили серйозний тиск на папський уряд, щоб не допустити цього призначення (AAN, z. MWROP-1, sygn. 14, 449, k. 38). Незважаючи на масовий збір підписів серед духовенства Львівської архієпархії на його підтримку, польський уряд заблокував питання висвячення Казимира Шептицького.

Згідно з Конкордатом, в Артикулі 8 зазначалося, що «у неділю та день державні свята 3 травня, священники які правлять, відчитуватимуть літургічну молитву за добро Речі Посполитої Польської та її Президента». Однак часто греко-католицьке духовенство не виконувало цієї вказівки, натомість молилися за Українську державу, її народ та загиблих захисників ЗУНР. У донесенні Львівського воєводи за 1930 р. до уряду у Варшаві був перелік 37 священників, які порушували Артикулі 8 Конкордату і не служили літургію за Польську державу та її уряд, а закликали молитися за єдність українського народу та відновлення Української держави (AAN, z. MWROP-3, sygn. 14, 929, k. 64). Подібні донесення були і від Станиславівського воєводи про священників із сіл Креховичі, Верхній Струтин та Сваричів (AAN, z. MWROP-3, sygn. 14, 929, k. 191–192).

Конкордат зробив незалежними від митрополита А. Шептицького Станиславівського та Перемиського єпископів, що призводило до ослаблення українського національного розвитку. Критично оцінював зміст документу Іван Кедрин-Рудницький: «Але сам конкордат був для нашої Церкви препоганий: кожний єпархіальний єпископ ставав насправді незалежним від львівського митрополита, за яким залишався моральний авторитет і титул: призначення кожного нового владики залежало від згоди варшавського уряду; призначення кожного сільського духовника залежало

від згоди місцевого дідача-поміщика, якому треба було предклатати “терно”, трьох кандидатів, з яких він вибирав собі наймилішого».

Отже, Конституція 1921 р. та Конкордат 1925 р. мали позитивний вплив на Греко-Католицьку Церкву: давали можливість забезпечувати українське населення душпастирською опікою, займатися благодійницькою та меценатською діяльністю, сприяти розвитку освіти української молоді, підтримувати культуру та мистецтво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Білаш, О. (2014). Конкордат як різновид міжнародної угоди та регулятор державно-конфесійних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*, 2/29, 236–240.

Блажейовський, Д. (2002). *Історичний шематизм Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії від її заснування до початку Другої світової війни (1885–1938)*. Львів: Місіонер.

Блажейовський, Д. (2004). *Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944)* (Т. 1: Адміністрація і парохії). Львів; Київ: КМ Академія.

Боцюрків, Б. (2005). *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Великий, А. ЧСВВ. (1977). *З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану* (Т. 9: XX ст.). Рим: Видавництво оо. Василіан.

Гентош, Л. (2016а). Становище Греко-католицької церкви у Польщі до підписання Конкордату 1925 р. *Емінак*, 1(3), 21–25.

Гентош, Л. (2016б). Роль митрополита Андрея Шептицького в укладенні конкордату між Апостольським престолом і Польщею (1925). *Poznańskie studia slawistyczne*, 10, 115–128.

Девіс, Н. (2008). *Боже ігрище. Історія Польщі*. Київ.

Земба, А. (1996). Митрополит Андрей Шептицький і уряд II Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр. *Метрополія Нью-Йорку Служі Божому Андреєві у п'ятидесятиріччя його смерті*. Нью-Йорк, 36–51.

Конкордат заключений між Апостольською столицею та президентом Річі Посполитої Польської з дня 10 лютого 1925 року. Ратифікований польським союмом і обов'язуючий з днем 2 серпня 1925. Переклад українською. (1925). Львів.

Кравчук, А. (гол. ред). (1995). *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* (Т. 1: Церква і церковна єдність). Львів: Свічадо.

Кравчук, А. (гол. ред). (1998). *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* (Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність). Львів: Місіонер.

Красівський, О. (2008). *Українсько-польські взаємини. 1917–1923*. Київ.

Литвин, М. (1998). *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* Львів.

Нагаєвський, І. (1979). *Історія Римських Вселенських Архиєреїв*, 3. Рим.

Пилипів, І. (2010). Конкордат Речі Посполитої з Апостольським Престолом та його наслідки для ГКЦ. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 514–515, 166–171.

Пилипів, І. (2013). Конституція Другої Речі Посполитої та національно-релігійна політика польської влади в Галичині (1921–1925 pp.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*, 47, 83–89.

AAN, z. MWROP-1: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, z. Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie (AAN, z. MWROP), sygn. 14, 449. Biskupstwa, konsystorze, kapituly. Archibiskupstwo wo Lwowe.

AAN, z. MWROP-2: AAN, z. MWROP, sygn. 14, 929, к. 304. Biskupstwo w Stanisławowie. Parafie grekokatolickie.

AAN, z. MWROP-3: AAN, z. MWROP, sygn. 14, 929, k. 64, 191–192. Biskupstwo w Stanisławowie. Parafie grekokatolickie.

Adamczuk, L., Zdaniewicz, W. (red. nauk.). (1991). *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*. Warszawa, 40–43.

Dębiński, J. (2007). O konkordacie polskim z 1925 roku. *Saeculum Christianum*, 14/1, 177–179.

Grelewski, S. (1937). *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin.

Góralski, W. (2008). Postanowienia Konkordatu polskiego z 1925 roku i problem ich recepcji i realizacji. *Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich*, 28/31. <https://ojs.academicon.pl/bskp/article/view/5241>

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921. (1927). Lwów; Warszawa, 46, 48.

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską. podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.). *Dziennik Ustaw*. 1925. Nr 72. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19250720501>

Krasowski, K. (1988). *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*. Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Krasowski, K. (2002). Jak Stanisław Grabski zawierał konkordat ze Stolicą Apostolską. W Olszewski, H. (red.), *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*. Poznań: Printer, 117–140.

Krochmal, A. (2001). *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939*.

Łukomski, S. (1934). *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*. Łomża.

Ostrowski, Jan K. (red. nauk.). (2004). *Kościół i klasztory Lwowa z wieków XIX–XX*, 12. Kraków.

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lwowskie, 27. (1927). Warszawa. *Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce*. 1937. (1938). Lublin.

Wysoczański, W., Pietrzak, M. (1997). *Prawo Kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

Włodarczuk, T. (1986). *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Tkaczuk, M. (2020). Sprawy Kościoła Katolickiego w praktyce prawnej Prokuraturii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej w dwudziestolecu międzywojennym. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, 13/2, 515–531.

REFERENCES

Bilash, O. (2014). Konkordat yak riznovyd mizhnarodnoi uhody ta rehulator derzhavno-konfesiinykh vidnosyn. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya pravo*, 2/29, 236–240 (in Ukrainian).

Blazheiovskiy, D. (2002). *Istorychnyi shematyzm Stanyslavivskoi (Ivano-Frankivskoi) yeparkhii vid yii zasnuvannia do pochatku Druhoi svitovoi viiny (1885–1938)*. Lviv: Misioner (in Ukrainian).

Blazheiovskiy, D. (2004). *Istorychnyi shematyzm Lvivskoi arkhiieparkhii (1832–1944)* (T. 1: Administratsiia i parokhii). Lviv; Kyiv: KM Akademiia (in Ukrainian).

Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).

Velykyi, A. ChSVV. (1977). *Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy. Tserkovno-istorychni radioleksi z Vatykanu* (T. 9: XX st.). Roma: Vydavnytstvo oo. Vasylian (in Ukrainian).

Hentosh, L. (2016a). Stanovyshe Hreko-katolytskoi tserkvy u Polshchi do pidpysannia Konkordatu 1925 r. *Eminak*, 1(3), 21–25 (in Ukrainian).

Hentosh, L. (2016b). Rol mytropolyta Andreia Sheptytskoho v ukladenni konkordatu mizh Apostolskym prestolom i Polshcheiu (1925). *Poznańskie studia slawistyczne*, 10, 115–128 (in Ukrainian).

Devis, N. (2008). Bozhe ihryshche. *Istoriia Polshchi*. Kyiv (in Ukrainian).

Ziembra, A. (1996). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i uriad II Rechi Pospolytoi Polshchi u 1923–1939 rr. *Metropoliia Niu-Iorku Sluzi Bozhomu Andreievi u piatydesiatyrichchia yoho smerty*. New-York, 36–51 (in Ukrainian).

Konkordat zakliuchenyi mizh Apostolskoiu stolytseiu a prezydentom Richy Pospolytoi Polskoi z dnia 10 liutoho 1925 roku. Ratyfikovanyi polskym soimom i oboviazuiuchy z dnem 2 serpnia 1925. Pereklad ukrainskoiu. (1925). Lviv (in Ukrainian).

Kravchuk, A. (Ed.). (1995). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944* (T. 1: Tserkva i tserkovna yednist). Lviv: Svichado (in Ukrainian).

Kravchuk, A. (Ed.). (1998). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944* (T. 2: Tserkva i suspilne pytannia. Kn. 1: Pastyrske vchennia ta diialnist). Lviv: Misioner (in Ukrainian).

Krasivskiy, O. (2008). *Ukrainsko-polski vzaiemyny. 1917–1923*. Kyiv (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Nahaievskiy, I. (1979). *Istoriia Rymskykh Vselenskykh Arkhyiereiv*, 3. Rome (in Ukrainian).

Pylypiv, I. (2010). Konkordat Rechi Pospolytoi z Apostolskym Prestolom ta yoho naslidky dlia HKTs. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 514–515, 166–171 (in Ukrainian).

Pylypiv, I. (2013). Konstytutsiia Druhoi Rechi Pospolytoi ta natsionalno-relihiina polityka polskoi vlady v Halychyni (1921–1925 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats Khar'kivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia ta heohrafiia»*, 47, 83–89 (in Ukrainian).

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, z. Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia pulicznego w Warszawie (AAN, z. MWROP), sygn. 14, 449. Biskupstwa, konsystorze, kapituły. Archibiskupstwo wo Lwowe (in Polish).

AAN, z. MWROP, sygn. 14, 929, к. 304. Biskupstwo w Stanisławowie. Parafie grekokatolickie (in Polish).

AAN, z. MWROP, sygn. 14, 929, k. 64, 191–192. Biskupstwo w Stanisławowie. Parafie grekokatolickie (in Polish).

Adamczuk, L., Zdaniewicz, W. (red. nauk.). (1991). *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*. Warszawa, 40–43 (in Polish).

Dębiński, J. (2007). O konkordacie polskim z 1925 roku. *Saeculum Christianum*, 14/1, 177–179 (in Polish).

Grelewski, S. (1937). *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin (in Polish).

Góralski, W. (2008). Postanowienia Konkordatu polskiego z 1925 roku i problem ich recepcji i realizacji. *Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich*, 28/31. <https://ojs.academicon.pl/bskp/article/view/5241> (in Polish).

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921. (1927). Lwów; Warszawa, 46, 48 (in Polish).

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską. podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.). *Dziennik Ustaw*. 1925. Nr 72. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19250720501> (in Polish).

Krasowski, K. (1988). *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*. Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Krasowski, K. (2002). Jak Stanisław Grabski zawierał konkordat ze Stolicą Apostolską. W Olszewski, H. (red.), *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*. Poznań: Printer, 117–140 (in Polish).

Krochmal, A. (2001). *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939* (in Polish).

Łukomski, S. (1934). *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*. Łomża (in Polish).

Ostrowski, Jan K. (red. nauk.). (2004). *Kościół i klasztory Lwowa z wieków XIX–XX*, 12. Kraków (in Polish).

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lwowskie, 27. (1927). Warszawa (in Polish).

Rocznik Statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. 1937. (1938). Lublin (in Polish).

Wysoczański, W., Pietrzak, M. (1997). *Prawo Kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna (in Polish).

Włodarczuk, T. (1986). *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Tkaczuk, M. (2020). Sprawy Kościoła Katolickiego w praktyce prawnej Prokuraturii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej w dwudziestoleciu międzywojennym. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, 13/2, 515–531. <https://doi.org/10.32084/tekapr.2020.13.2-40> (in Polish).

Ihor PYLYPIV

Doctor of Historical Sciences

Professor

Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

V. Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7569-069X>

e-mail: ipylypiv@gmail.com

UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE CONTEXT OF STATE-RELIGION RELATIONS OF SECOND REECH POSPOLYTA

This analysis examines the legal status of the Greek Catholic Church during the Second Polish Republic in the 1920^s and 1930^s, along with the political and social factors that influenced the Polish government's attitude towards the GCC. The 1921 Polish Constitution provided certain guarantees to churches and religious denominations. However, in practice, the Polish government limited the rights of Orthodox Ukrainians in Volhynia and Greek Catholics in Galicia. The situation of the Greek Catholic Church gradually changed due to the Concordat signed between the Apostolic throne and the Polish state in 1925, which was annulled by the communist government in 1945. This Concordat comprehensively regulated (except for issues resolved in separate agreements, such as matters of marriage and civil status) the legal and constitutional position of the Catholic Church in the Second Polish Republic. It was the first official international treaty between the Vatican and the Polish Republic. At the same time, the Concordat defined the privileged position of the Roman Catholic Church in Poland.

An analysis of the text of the 1925 Concordat, which includes a preamble, general principles, provisions concerning both parties, and finally, the final arrangements consisting of 27 articles, has been conducted. The content of the main articles and their impact on the status of the Greek Catholic Church are analyzed. There is no doubt that the Concordat of 1925 with Poland was one of the most advantageous agreements made by the Apostolic throne in the interwar period. The Concordat became a legal tool that allowed for the peaceful and harmonious regulation of relations between the state and the Catholic Church, which in Poland united Roman Catholics, Greek Catholics, and Armenian Catholics in Lviv.

The socio-political, ecclesiastical, and legal consequences of the 1925 Concordat for the Greek Catholic Church in interwar Poland are analyzed. The positive aspects of the 1925 Concordat, which guaranteed the right to a certain freedom in organizing church-religious life, economic status, freedom of organization, and staffing, are revealed. Violations of the Concordat terms by the Polish authorities are shown.

Keywords: Holy See, Second Polish Republic, Greek Catholic Church, bishop, concordat, Polish Constitution, metropolitan.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

кандидат історичних наук

науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9358-0443>

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com

ІВАН БУЧКО – ПАСТИР В ЕКЗИЛІ

Показано особливості церковної праці та громадської діяльності архієпископа Греко-Католицької Церкви Івана Бучка – Апостольського візитатора українців-католиків у Західній Європі, номінованого асистентом папського трону та графом Риму, титулярного архієпископа з титулом Леокадійський, консультора Конгрегації Східних церков. Розкрито його стійку позицію щодо захисту національних прав українців у Другій Речі Посполитій, під час пацифікації; сприяння розголошу подій Голодомору українців у радянській Україні 1932–1933 рр. серед дипломатів європейських держав, зокрема Ватиканом.

Виокремлено роль єпископа у проведенні Католицької акції на теренах Галичини у 1930-х роках, зокрема проведенні днів «Українська молодь – Христові». Закцентовано увагу на сподвижницькій діяльності Івана Бучка як єпископа-помічника митрополита Андрея Шептицького. Виокремлено роль єпископа І. Бучка у діяльності Українського допомогового комітету у Римі, порятунку від репатріації колишніх вояків дивізії «Галичина» із табору Ріміні. Відзначено роль у харитативній місії для українських біженців, у налагодженні освітнього і наукового життя української діаспори у західно-європейських країнах після завершення Другої світової війни. Стверджено сприяння І. Бучка у розбудові єпархій ГКЦ у Європі та Австралії, створенні нових екзархатів у Північній та Південній Америці.

Ключові слова: Іван Бучко, Ватикан, Греко-Католицька Церква, біженці, Католицька акція.

Церковно-релігійний чинник завжди був важливою ознакою націотворення, ідентифікацією громади в мультикультурному середовищі, особливо в умовах бездержавності. У ХХ ст. Греко-Католицька Церква (ГКЦ) та її клір стали на захист українського народу перед процесами асиміляції як на етнічних українських землях, так і в діаспорі на чужині. Очільник Церкви митрополит Андрей Шептицький (1901–1944) твердо стояв на захисті національних інтересів у час війн, пацифікацій, депортацій. Його соратники, зокрема єпископи, відстоювали та поширювали християнські цінності, ідеали громадянського суспільства та ненасильницької боротьби за свої права. Серед них особливе місце в історії зайняла постать архієпископа

Івана Бучка – відомого церковного та громадського діяча, який в умовах репресій тоталітарної влади проти Церкви після Львівського псевдособору 1946 р. залишився єдиним неарештованим легальним єпископом ГКЦ, осівши у Римі та продовживши свою працю у діаспорі для мільйонів українців-втікачів із «радянського раю».

Постать І. Бучка у дослідників асоціюється насамперед як єпископа-скитальця, який після Другої світової війни зумів налагодити роботу Центрів українського громадсько-релігійного, наукового життя у багатьох західноєвропейських країнах (Марусин, 2008; Назарко). Водночас продовжив традицію католиків східного обряду, звершуючи релігійні таїнства, видавав пастирські послання (Бучко, 1991) та висвятив (рукоположив) чимало священників, які у майбутньому стали єпископами.

Вагомими штрихами до портрету постаті І. Бучка є його громадсько-релігійна діяльність у Галичині у міжвоєнний період ХХ ст. на посаді єпископа-помічника митрополита А. Шептицького. Основи формування характеру, виховання, релігійної свідомості закладалися в дитинстві у родинному колі, у сім'ї церковного дяка Григорія та селянки Горпини Бучко, де 1 жовтня 1891 р. у с. Германівка, що неподалік Львова, народився майбутній архиєрей Греко-Католицької Церкви. Середню освіту юнак здобув у Львові в Академічній гімназії. У вільний від навчання час працював на будівництві залізниці. Після матури за порадою митрополита Андрея виїхав до Риму на богословські студії. З початком Першої світової війни навчався у духовній семінарії в Чеському м. Кромержиж (Kroměříž), перенесеній туди з Риму. Висвячений на священника 1915 р., досягнув науковий ступінь доктора богослов'я з фундаментальної догматики. Успіхи у навчанні дали змогу після повернення до Львова стати професором духовної семінарії, а з 1922 р. – ректором малої семінарії, яку митрополит А. Шептицький заснував для учнів різних гімназій, які закрила польська влада. У 1920-ті роки Іван Бучко пише низку рецензій у львівському часописі «Богословія», навколо якого гуртувалися такі відомі науковці, як Володимир Фіголь, Ярослав Пастернак, Микола Чубатий, подає статті у журнал українських священників «Нива». Зліт церковної кар'єри припав на 1929 р., коли у жовтні отець Іван був хіротонізований на єпископа митрополитом Андреем Шептицьким за участі єпископів Йосафата Коциловського та Григорія Хомишина, а через кілька днів у Римі консисторія кардиналів іменувала його Кадійським титулярним єпископом та єпископом-помічником Львівським (Назарко). Посада допомогла молодому клірику активно включитися у церковно-громадське життя Галичини, ставши правою рукою митрополита Андрея у його релігійних, освітніх, культурних та громадських ініціативах. Єпископ-помічник регулярно відвідував парафії краю, зокрема 1935 р. посвятив Церкву пророка Іллі у Стоянові на Радехівщині, у якій завершено розпис. (Місія і посвячення Церкви в Стоянові).

Вже через рік ГКЦ чітко заявила свою позицію на захист українського народу під час проведення польською владою пацифікаційних заходів на початку 1930-х років. Через посольства різних країн Владика поширював фотоматеріали та звіти безчинств польських радикалів у Галичині, засвідчивши своїми листами перебіг подій перед Папою Римським, що змусило останнього замінити польського посла при Ватикані. Представляв інтереси ГКЦ у міжнародних з'їздах, Євхаристійних конгресах Католицької церкви, зокрема у 1938 р. очолив українську делегацію на 34-му Євхаристійному конгресі у Будапешті (Назарко).

Водночас ГКЦ не замовчувала свідчення про Голодомор в Україні 1932–1933 рр., організований сталінською владою. Тоді Католицька Церква не трактувала Голодомор як винищення українського народу, що чинив опір русифікації. Ватикан оцінював ситуацію передусім з огляду на політичні й дипломатичні наслідки. У липні 1933 р. А. Шептицький розіслав Пастирське послання, у якому розповів світу про масові смерті українців, про те, що Голодомор організувала Росія. Він просив допомогти поширити це послання світом. Серед тих, хто підписав цей пастирський лист, були Григорій Хомишин, Йосафат Коциловський, Григорій Лакота, Іван Лятишевський, Іван Бучко (Терещук, 2023).

Паралельно у 1930-х роках Католицька Церква зіткнулася з проблемою поширення правих радикальних рухів, які у своїй ідеології хоч і не заперечували Церкви, змушували вести постійну боротьбу передовсім за молоде покоління. Окрім того, націоналістичні угруповання нерідко намагалися впливати на клір та вірних, посиляючись на патріотичні мотиви та національні інтереси (Горбачевський, 2014, с. 75–87). Перебуваючи у структурі Католицької Церкви, ГКЦ активно включилася до організації акцій, спрямованих на тіснішу співпрацю з вірними. Із ініціативи Католицького єпископату Польщі наглядом органом у проведенні Католицької акції (КА) ГКЦ став Генеральний інститут КА у Галицькій митрополії (Behen, 2009, s. 98). У жовтні 1930 р., за сприяння єпископа І. Бучка, розглянуто ідею створення Українського католицького союзу (УКС), який став першою організацією греко-католиків, що діяла у межах КА. Це засвідчило солідарність зі світовим католицьким рухом у лоні Вселенської церкви. Поширення структур УКС викликало занепокоєння цивільної влади, що застерігала постання структур вказаної організації як фактору додаткового релігійного протистояння (Behen, 2009, s. 75–90). Зрештою, це довів Міжнародний конкурс католицької преси, що проходив у 1935 р., у якому Генеральний інститут КА категорично відмовився представляти спільну делегацію разом із поляками, мотивуючи це насамперед тим, що українці не є римо-католиками. У проведенні КА ГКЦ часто конкурувала з Римо-Католицькою Церквою (РКЦ). Наймасовішим заходом першої стало проведення акції «Українська молодь – Христові» (УМХ). Польська преса в коментуванні урочистостей 6–7 травня 1933 р. виділила нову акцію як повну несподіванку для поляків, адже урочистості пройшли вдало, у цивілізований спосіб, що доводило високий рівень української самосвідомості (Behen, 2009, s. 148). Відтак католицький рух набув ознак масовості, його особливістю була легальність перед польською владою. Однак частина українців вважала КА кроком назустріч консолідації з РКЦ (Behen, 2009, s. 217). Хоча, ймовіріше, Генеральний інститут КА, як бачимо, вів однозначну політику поширення свого впливу на молодь через створення та підтримку нових католицьких організацій, нерідко за зразком діючих польських, за усіх можливостей наголошуючи, що проводить свою акцію на українській землі.

Офіційне відкриття заходів відбулося у переддень свята, 6 травня 1933 р., молебнем, який звершив у співслужінні з численним духовенством і молоддю владика Микита Будка. У неділю, 7 травня о 7:30 відбулася урочиста Архиєрейська Літургія, яку звершили владика Іван Бучко та Микита Будка за участю протоігумена Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) о. Степана Решетила, іншого численного духовенства та вірних. Під час Божественної Літургії владика І. Бучко виголосив проповідь,

у якій наголосив на події святкування Ювілейного року, а також на важливості свята УМХ, що відбулося всередині ГКЦ. Архисерей закликав молодь скласти «у стіп Царя царів на Його услуги всі свої найкращі наміри, свою молодечу охоту і запал», щоб молоді люди показали, що вони «гідні діти батьків, які впродовж тисячолітньої нашої історії оборонювали християнську віру перед навалою поганців. Тому за Благословенням Святішого Отця піднесімо руки до гори і зложім Христові присягу досмертної вірності, любови і прив'язання до Його Святого Євангеліє і Заповітів! ... Христе Спасителю! У 1900-ліття Твоїєї смерті і Воскресення прирікаємо Тобі досмертну вірність. Так нам Христе допоможи!» (Потерейко, 2023). Як згадував тогочасний журналіст: «Непроглядне море піднесених вгору рук, могутній голос багатотисячної маси людей, що повторювали за Владикою Іваном слова присяги, створювали відчуття хвилини, яка переживається раз у житті. Св. Причастя, яке слідувало після переведення акту присяги, як подала преса, прийняло приблизно 20 000 прочан. Причащало близько 30 священників. Відтак заклик УМХ поширювався по парафіях, селах, містах, де збиралася молодь, що присягала життю на вірність Христові, а після 1946 року свято УМХ локалізувалося в діаспорі. Рух УМХ, одним із творців якого став єпископ Іван Бучко об'єднував українську молодь на чужих землях. В Україні рух розгорнувся знову у 1990 р.» (Потерейко, 2023).

Для візитації української греко-католицької громади у 1939 р. єпископ І. Бучко вирушає у Південну Америку, де його застав вибух Другої світової війни. Наступного року його призначено єпископом-помічником Філадельфійського екзарха та греко-католицьким представником у Нью-Йорку. У листопаді 1941 р. він робить спробу повернутися на Батьківщину, але через воєнні дії та нацистську окупацію осідає у Римі у колегії св. Йосафата, де з наступного року обіймає посаду представника ГКЦ при Ватикані. Очевидно він здогадувався, що за його довоєнної діяльності в Галичині пильно стежили радянські органи державної безпеки (Сергійчук, 2005, с. 38, 40, 43, 49, 50, 63, 65, 79, 87, 127, 147, 172, 192, 290, 291, 352, 358). Він заопікувався не лише українськими церковними, а й національними справами та став своєрідним містком між українцями й Апостольською столицею. Із наближенням завершення Другої світової війни постала гостра потреба допомоги українським біженцям та військовополоненим, колишнім в'язням концтаборів та оstarбайтерам. У 1945 р. у Римі завдяки зусиллям та матеріальній підтримці І. Бучка засновано Український допомоговий комітет. В умовах переслідування українських греко-католиків та вищої ієрархії Церкви радянською владою 1946 р. єпископ І. Бучко призначений Апостольським візитатором для українців-католиків у Західній Європі, залишившись чи не єдиним єпископом ГКЦ на волі; 16 квітня 1951 р. номінований асистентом Папського Трону та графом Риму. Від 4 травня 1953 р. – титулярний архієпископ із титулом Леокадійський. У 1958 р. одержав номінацію на консултора Конгрегації Східних церков (Паславський, 2003, с. 421). Католицька спільнота, Ватикан відчували солідарність із переслідуваною Церквою. Папа Пій XII видав досить гостру відозву з осудженням насилля проти ГКЦ, не визнавши рішень Львівського псевдособору 1946 р. (Щур, 2021).

Скромне помешкання єпископа І. Бучко при папській семінарії Святого Йосафата у Римі стало центром українського життя: осідком Українського допомогового комітету, бюро видавництва й адміністрації та централлю, із якої владики керував

своїм духовним стадом понад 30 років. Архипастир скитальців знов узяв у руки жезл, символ пастирської влади, і почав апостольську подорож по обширній території Італії, Бельгії, Швейцарії, Франції, Німеччини, Нідерландів, Данії, Іспанії, Великої Британії і всюди, де тільки жили розкинені лихоліттям українці. Він всюди служив архиерейські Служби, палко проповідував, розвіюючи залишки зневіри, скріпляв у серцях віру і надію на Божу ласку. Від тієї пори він щороку виїжджав на такі візитації, а нераз і двічі на рік. У цей час владика Іван став моральною силою, опорою і церковно-релігійним авторитетом для української діаспори (Назарко). Знаковими подіями за участі І. Бучка стали освячення Українського дому в Парижі (Paris) (Франція) 28 липня 1946 р., який громада отримала завдяки старанням Злученого українсько-американського допомогового комітету. У 1949 р. владика І. Бучко придбав для греко-католиків студентський дім у Лювені (Leuven) (Бельгія) (Владика Іван Бучко титулярний архієпископ Леокадійський).

Працюючи на посаді консультатора конгрегації Східних Церков, він брав участь у підготовці Другого ватиканського собору (1962–1965), обирався членом Соборової комісії Східної Церкви, заступником голови української єпископської конференції та головою її літургичної комісії. У розбудові ГКЦ у діаспорі працював над започаткуванням беатифікаційного процесу А. Шептицького. Допоміг врятувати вояків Першої української дивізії Української національної армії від репатріації у СРСР. Ключову роль у цьому відіграв Український допомоговий комітет у Римі. Засновник і голова Комітету Іван Бучко, співробітники о. Іван Прашко, Юрій Миляник, Михайло Ваврик та ін., секретар П. Поліщук (ім'я не встановлено) зуміли налагодити постачання матеріальної допомоги (одягу, харчів і грошей), яку одержували переважно з фондів Ватикану та пожертвувань. У таборі поблизу Ріміні (Rimini) перебувало майже 10 тис. українців, над якими нависла загроза репатріації до СРСР, де на них чекали тюрми та табори, розстріли як для зрадників батьківщини (однак вони на початок Другої світової війни не були громадянами СРСР). Опіка над ними полягала у зв'язках із ватиканськими, італійськими та міжнародними структурами, налагодженні листування та постачання підручників і приладдя для таборових шкіл. Коли представники Наркомату внутрішніх справ СРСР зажадали негайної їх видачі у союзників, І. Бучко серед ночі здійснив екстрений візит до папи Пія XII (Pius PP. XII), результатом якого стало посилення вимог до британської влади щодо недопущення відправки «дивізійників», громадян Польщі, на вірну смерть. Пізніше, завдяки зусиллям владика І. Бучка, чимало вояків дивізії, переважно молодих хлопців, змогли вступити до університетів і навіть отримувати стипендії під час навчання (Владика І. Бучко титулярний архієпископ Леокадійський). Після переїзду полонених до Великобританії та виїзду біженців за океан діяльність Комітету припинилася у 1970 р. Харитативні обов'язки перебрала на себе Апостольська візитатура для українців у Західній Європі на чолі з архієпископом Іваном Бучком та його секретарем о. Мирославом Марусиним (Український допомоговий комітет у Римі).

Український архієпископ дбав про розвиток національної освіти та науки в емігрантському середовищі. Для цього сприяв виділенню значних субвенцій для відновлення діяльності Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у діаспорі й відкриття його осередку в Сарселі (Sarcelles) (Франція). У 1949 р. його обрали почесним членом НТШ (Архисп. Бучко Іван почесний член НТШ – основоположник

науково-культурного осередку НТШ в Сарселі. Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі). Владика Іван високо цінував людей наукової праці. Він бачив, що на еміграції зібралось немало українських науковців, радив їм зорганізуватися в єдиний осередок. У Сарселі започатковано упорядкування та редагування Енциклопедії українознавства. Владика переймався майбутнім української молоді, доручав організувати школи при таборах для військовополонених та переміщених осіб у Німеччині, заснував гімназію в Ріміні, де відбувалися матуральні курси, відкрив українську малу семінарію в Люрі (Франція), яку згодом переніс до Риму і оформив для неї статус Папської малої семінарії. Велика духовна семінарія для духовенства уже існувала у Німеччині в замку Гіршберг (Hirschberg). Владика Іван переніс її у вигідніше місце в Кулемборгу (Culemborg) (Нідерланди). В Іспанії владика організував 40 щорічних стипендій для українських студентів, що навчалися у місцевих університетах. Добродійну місію за дорученням владика провадило товариство «Карітас», яке він відкрив у Мюнхені (München), що надавало допомогу сиротам, удовам, хворим і потребуючим. Користуючись модерними засобами апостольства, владика зорганізував Український християнський рух, щоб християнські засади залишалися пріоритетними у політичному й суспільному житті міграції. До тих модерних засобів належала преса й друковані часописи, Святе Євангеліє у перекладі о. Тита Галушинського ЧСВВ, кілька молитовників для віруючих, заснував також тижневик «Християнський Голос» у Мюнхені, у Бельгії виходив «Голос Христа Чоловіколюбця», у Лондоні (London) для мігрантів засновано часопис «Наша Церква». Найбільше розуміння і допомогу владика Іван знайшов в особі папи Пія XII. Про матеріальну допомогу Святішого Отця для українців І. Бучко говорив: «Навіть від українського міністра скарбу були б напевно не перейшли ті мільйони на наші потреби, які перейшли з ватиканського скарбу через мої руки». Архієпископ І. Бучко писав чимало пастирських листів, а важливіші з них перевидавалися окремими брошурами. У своїх посланнях наголошував на можливостях у Західній Європі для українських біженців, «у яких є правдива свобода совісті, свобода слова і діяння» (Бучко, 1991), та «сподівання, що наше вигнання скінчиться і ми повернемося знов до нашої любові Батьківщини» (Бучко, 1991, с. 33). Іван Бучко звертався до всіх українців не вірити пропаганді радянської держави, не вестися на неправдиву історію української Церкви та очорнення священників, які працювали в еміграції. Водночас суворо забороняв священникам підтримувати ту чи ту політичну силу та залишатися вірними Католицькій Церкві (Бучко, 1991, с. 45).

Для задоволення духовних потреб вірних продовжував висвячувати нових священників, серед них і майбутніх єпископів, які продовжували провадити Церкву в нелегкі часи другої половини ХХ ст. Владика Іван Бучко 25 грудня 1958 р. уділив Таїнство Священства Степану Мудрому (в майбутньому – єпископ Софрон Мудрий) (На Івано-Франківщині відзначили 100-річчя з дня народження владика Софрона Мудрого). Незадовго до своєї смерті І. Бучко звершив єпископську хіротонію своєму наступнику. А 27 червня 1974 р. папа Римський Павло VI (Paulus VI) призначив священника Мирослава Марусина Апостольським візитатором українців греко-католиків у Західній Європі, на місце архієпископа Івана Бучка, який подав зречення з цієї посади за віком. Єпископська хіротонія відбулася 28 липня 1974 р. у Римі (Archbishop Miroslav Stefan Marusyn.).

Іван Бучко посприяв організації екзархатів ГКЦ у Європі й Австралії, нових єпархій і митрополій у Північній та Південній Америці. Для кращої духовної обслуги мігрантів владика відкриває свої Генеральні Вікаріати (5) у країнах Західної Європи, допомагає двом семінаріям. Його Апостольські візитації поодиноких осередків української діаспори перетворювалися у релігійно-національні маніфестації. Завдяки своєму високому становищу представника Апостольського Престолу в Римі, владика Іван намагався бути промотором не лише церковної, а й національно-державницької української проблематики у перемовинах із дипломатією європейських країн у час ейфорії західних альянтів, після перемоги над нацистською Німеччиною і тимчасовим братанням з червоною Москвою (У пам'ять Архієпископа скитальців владики Івана Бучка, 1999).

Архієпископ ГКЦ І. Бучко у міжвоєнний період ХХ ст. був єпископом-помічником митрополита А. Шептицького, ректором Малої греко-католицької семінарії у Львові, організатором молодіжного католицького руху в Галичині. Активно виступав проти польського окупаційного режиму в Західній Україні, ідеології нацизму і комунізму, антисемітизму. У 1939 р., за дорученням Апостольського Престолу, був візитатором українських поселень у Південній Америці. Від 1942 р. аж до своєї смерті у 1974 р., кир Іван перебував у Римі, де виконував обов'язки візитатора українців греко-католиків у Західній Європі, здійснював духовну опіку над сотнями тисяч українських емігрантів. У надзвичайно важких умовах йому вдалося налагодити церковне життя українських греко-католиків у післявоєнній Європі, домогтися відкриття Апостольських Екзархатів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архієп. Бучко Іван почесний член НТШ – основоположник науково-культурного осередку НТШ в Сарселі. (1974, листопад). *Вісті із Сарселю. Неперіодичний бюлетень Акції–С*, 16. Париж; Мюнхен, 3.

Вибрані послання архієпископа Івана Бучка, архипастиря скитальців: у 100-річчя його народження, 1891 – 1 жовтня 1991. (1991). Рим. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7085/file.pdf>

Владика Іван Бучко титулярний архієпископ Леонадійський. <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-buchko-3385/>

Горбачевський, Т. (2014). Львівська архидієцезія РКЦ у взаєминах з ГКЦ та радикальними ідеологіями у міжвоєнний період ХХ ст. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 7. Львів.

Марусин, М. (2008). *Архипастир скитальців архієпископ Іван Бучко*. Львів: Опілля.

Миськів, П. (1949). *Архипастир скитальників: преосвященний Кир Іван Бучко, титулярний єпископ м. Каді, Львівський єпископ-помічник, апостольський візитатор для українців католиків у Західній Європі, доктор св. Богослов'я, почесний доктор філософії та ін. (1915–1929–1949–1950)*. Рим; Париж, 5–6.

Місія й посвячення церкви в Стоянові. (1935, Грудень). *Місіонер*, 12.

Назарко, І. (б. р.) *Архиєпископ Іван Бучко (1891–1974)*. https://docs.google.com/viewer?url=https://shron1.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhiepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf

На Франківщині відзначають 100-річчя з дня народження владики Софрона Мудрого. (2023). https://risu.ua/na-frankivshchyni-vidznachayut-100-richchya-z-dnya-narodzhennya-vladiki-sofrona-mudrogo_n144270

Паславський, І. (2003). Бучко Іван. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. (Т. 1: А–В). Київ: Наукова думка.

Потерейко, Х. (2023). «Будь завжди вірним Христові!»: 90 років тому на заклик митрополита Андрія понад 100 тисяч молодих українців склали присягу вірності Христові. <https://ugcc.ua/data/bud-zavzhdy-vernym-hrystovi-90-rokiv-tomu-na-zaklyk-mytropolita-andreya-ponad-100-tysyach-molodyh-ukrayntsiv-sklaly-prysyagu-vernosti-hrystovi-2640/>

Сергійчук, В. (наук. ред.). (2005). *Митрополит Андрій Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.)*. Київ.

Терещук, Г. (2023). Реакція Ватикану на Голодомор в Україні: чи належно реагував Святий престол. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-vijna-kreml-stalin/32697086.html>

Український допомоговий комітет у Римі. (б. р.). https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82_%D1%83_%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%96

Урядовий вісник Апостольського Візитатора українців у Західній Європі. (1949, січень). Рим, І.

У пам'ять Архієпископа скитальців владики Івана Бучка. (1999). *Патріярхат. Греко-католицьке аналітичне видання*, 12(348).

Щур, М. (2021, 10 березня). Від знищеної Сталіним до глобальної церкви – шлях УГКЦ після псевдособору. Інтерв'ю з Олегом Тупієм. <https://www.radiosvoboda.org/a/ugcc-psevdosobor-greko-katolyky/31142278.html>

Archbishop Miroslav Stefan Marusyn. (б. р.). <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmarusyn.html>

Behen, O. (2009). *Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

REFERENCES

Arkhiep. Buchko Ivan pochesnyi chlen NTSh – osnovopolozhnyk naukovy-kulturnoho osередku NTSh v Sarseli. (1974, Lystopad). *Visti iz Sarseliu. Neperiodychnyi biuleten Aktsii–S*, 16. Paris; München, 3 (in Ukrainian).

Vybrani poslannia arkhiepyskopa Ivana Buchka, arkhypastyria skytaltsiv: u 100-richchia yoho narodzhennia, 1891 – 1 zhovtnia 1991. (1991). Rome. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7085/file.pdf> (in Ukrainian).

Vladyka Ivan Buchko tytuliarnyi arkhyiepyskop Leokadiiskyi. <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-buchko-3385/> (in Ukrainian).

Horbachevskiy, T. (2014). Lvivska arkhydietsiia RKTs u vzaiemynakh z HKTs ta radykalnymi ideolohiiamy u mizhvoiennyi period XX st. *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 7. Lviv (in Ukrainian).

Marusyn, M. (2008). *Arkhipastyr skytalsiv arkhyiepyskop Ivan Buchko*. Lviv: Opillia (in Ukrainian).

Myskiv, P. (1949). *Arkhyepastyr skytalnykiv: preosviashchennyi Kyr Ivan Buchko, tytuliarnyi yepyskop m. Kadi, Lvivskiy yepyskop-pomichnyk, apostolskyy vizytator dlia ukrainsiv katolykiv u Zakhidnii Yevropi, doktor sv. Bohoslovia, pochesnyi doktor filosofii ta in. (1915–1929–1949–1950)*. Rome; Paris, 5–6 (in Ukrainian).

Misiia y posviachennia tserkvy v Stoianovi. (1935, Hruden). *Misioner*, 12 (in Ukrainian).

Nazarko, I. (n. d.). *Arkhyiepyskop Ivan Buchko (1891–1974)*. https://docs.google.com/viewer?url=https://shron1.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhyiepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf (in Ukrainian).

Na Frankivshchyni vidznachaiut 100-richchia z dnia narodzhennia vладыky Sofrona Mudroho. (2023). https://risu.ua/na-frankivshchyni-vidznachaiut-100-richchya-z-dnya-narodzhennya-vladiki-sofrona-mudrogo_n144270 (in Ukrainian).

Paslavskiy, I. (2003). Buchko Ivan. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. (T. 1: A–V)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Potereiko, Kh. (2023). «Bud zavzhdy virnym Khrystovi!»: 90 rokiv tomu na zaklyk mytropolyta Andreia ponad 100 tysiach molodykh ukrainsiv sklaly prysiahu virnosti Khrystovi. <https://ugcc.ua/data/bud-zavzhdy-virnym-hrystovi-90-rokiv-tomu-na-zaklyk-mytropolyta-andreya-ponad-100-tysyach-molodyh-ukrayntsiv-sklaly-prysyagu-virnosti-hrystovi-2640/> (in Ukrainian).

Serhiichuk, V. (Ed.). (2005). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939–1944 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Tereshchuk, H. (2023). Reaktsiia Vatykanu na Holodomor v Ukraini: chy nalezhno reahuvav Sviaty prestol. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-vijna-kreml-stalin/32697086.html> (in Ukrainian).

Ukrainskyi dopomohovyi komitet u Rymi. (n. d.) https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82_%D1%83_%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%96 (in Ukrainian).

Uriadovyi visnyk Apostolskoho Vizytatora ukrainsiv u Zakhidnii Yevropi. (1949, Sichen). Rome, 1 (in Ukrainian).

U pamiat Arkhyiepyskopa skytalsiv vладыky Ivana Buchka. (1999). *Patriiarkhat. Hreko-katolytske analitychne vydannia*, 12(348) (in Ukrainian).

Shchur, M. (2021, Berezen 10). *Vid znyshchenoi Stalynym do hlobalnoi tserkvy – shliakh UHKTs pislia psevdosoboru*. Interv'iu z Olehom Turiiem. <https://www.radiosvoboda.org/a/ugcc-psevdosobor-greko-katolyky/31142278.html> (in Ukrainian).

Archbishop Miroslav Stefan Marusyn. (n. d.) <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmarusyn.html> (in English).

Behen, O. (2009). *Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (in Polish).

Taras HORBACHEVSKIY

PhD (History)

Research Fellow

Department «Research Center Ukrainian-Polish relations»

I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9358-0443>

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com

IVAN BUCHKO – BISHOP IN EXILE

Features of the church work and public activities of Archbishop Ivan Buchko of The Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) – Apostolic Visitor of Ukrainian Catholics in Western Europe, nominated assistant to the papal throne and count of Rome, titular archbishop with the title of Leocadian, consultant of the Congregation of Eastern Churches are shown. Ivan Buchko steadfast position in the defense of the national rights of Ukrainians in the Second Polish Republic during the pacification period are considered; the contribution of pastor Ivan Buchko in the publicity of the events of the Ukrainian famine in Soviet Ukraine in 1932–1933 among the diplomats of European states and before the Vatican are shown.

The role of the bishop in the conduct of the Catholic action on the territory of Galicia in the 1930s, in particular the holding of the «Ukrainian Youth to Christ» days are highlighted. Attention is focused on the associational activities of Ivan Buchko as an assistant bishop to Metropolitan Andrey Sheptytskyi. The role of Bishop I. Buchko in the activities of the Ukrainian Relief Committee in Rome and his role in rescuing from the repatriation of former soldiers of the Division of the SS Halychyna from the Rimini camp is studied. It is noted the role in the charitable mission for Ukrainian refugees, his work in establishing the educational and scientific life of the Ukrainian diaspora in Western European countries after the end of the Second World War. It is analyzed that Ivan Buchko's contribution to the development of the dioceses of the UGCC in Europe and Australia, the creation of new exarchates in North and South America.

Keywords: Ivan Buchko, Vatican, The Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), refugees, Catholic action.

Богдан ЛЕВИК

*доктор історичних наук, доцент
Національного університету «Львівська політехніка»
директор науково-освітнього центру
«Голодомор, Голокост: міжнаціональний діалог»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5100-0834>
e-mail: levykbs@gmail.com*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ ЗИГМУНДА КЛЕМЕНСЕВИЧА: МАТЕРІАЛИ НАРКОМАТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР 1940 РОКУ

Описано перші радянські репресії проти польського населення у жовтні 1939 р. Розкрито методику встановлення компартійної влади на західноукраїнських землях, зокрема у Львові. Показано територіальний поділ Львівської області і міста Львів а також процеси радянзації у Львівському політехнічному інституті, в ході яких творилися компартійні, комсомольські і профспілкові організації. Вперше проаналізовано кримінальну справу видатного польського професора фізика-хіміка Зигмунда-Александра Робертовича Клеменсевича (1886–1963), декана Львівської політехніки, який 1940 р. був безпідставно заочно засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР на 5 років виправно-трудових робіт за нібито умисний перехід демаркаційного кордону між СРСР та Угорщиною. Розглянуто перебіг попереднього слідства, із матеріалів якого почерпнуто прізвища близьких родичів і членів сім'ї.

Вперше подано до друку його особисті світлини, а також дружини та доньки. З особистих показів професора відображено його професійний маршрут як вченого і педагога. Відтворено хронологічно перебіг слідства у Сколе, Львові, Києві, Харкові. Вказано дати його навчання і перебування у Радієвому інституті Марії Складовської-Кюрі у Парижі.

Зазначено, що слідчі матеріали радянських спецслужб доповнюють досі невідомі факти з біографії З. Клеменсевича, а також дають можливість об'єктивніше розкрити суспільно-політичну ситуацію у західних областях УРСР після їх приєднання до СРСР. Аналіз суспільно-політичних настроїв та перебіг репресій серед викладачів Львівської політехніки, членів їхніх родин здійснено на документальних матеріалах Галузевого архіву Служби безпеки України, Архіву управління СБУ у Львівській області, Державного архіву Львівської області, архіву Національного університету «Львівська політехніка».

Ключові слова: Клеменсевич Зигмунд-Олександр, Львівська політехніка, репресії, польські науковці, радянська, західні землі України, Львів.

Мета статті – реконструювати життєдіяльність професора Львівської Політехніки Зигмунда-Александра Клеменсевича (Zygmunt Aleksander Klemensiewicz) в умовах радянізації західних земель України 1939–1941 рр., показати особливості роботи спецслужб щодо науково-освітньої інтелігенції. При розгляді проблеми використано історіографічний доробок українських (Білас; Ільницький; Литвин) і польських (Porławski) авторів, присвячений суспільно-політичним процесам у вказаному регіоні на першому етапі Другої світової війни.

Польсько-німецька війна 1–28 вересня 1939 р. наочно показала спільні інтереси нацистів та радянських комуністів щодо Західної України, Західної Білорусі та Польщі. Новий радянсько-німецький кордон (демаркаційна лінія) 1939 р. пройшов по лінії річок Нарва–Вісла–Сян. Договір про німецько-радянський кордон було ратифіковано 28 вересня 1939 р. Верховною Радою Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) (Литвин, 1999, с. 38–76). Відтак Польська республіка (Друга Річ Посполита) перестала існувати. Воєнну інтервенцію частини території Польської держави, до якої належали Східна Галичина та Волинь, вищі військово-політичні представники СРСР «сховали» за братніми намірами благочинної допомоги братам українцям та білорусам у визволенні з-під польського поміщицького ярма. У жовтні 1939 р. інтервенція була «виправдана» Народними зборами Західної України, які вдало спланувало та провело політуправління Українського фронту й каральні органи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) УРСР. Особисто відповідальним за це був секретар Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК КП(б)) України Микита Хрущов (Яремчук, 1979, с. 504–510).

Восени 1939 р. розпочалися масові репресії проти визначених категорій населення Західної України. Ілюзія галицької інтелігенції про відновлення української державності швидко розвіялася. Окупаційний радянський режим почав формувати радянські органи влади з перших днів. Формування проводили політичні відділи Червоної армії за підтримки територіальних органів НКВС. Першими представниками влади були військові коменданти та політкомісари. Згодом, 3 жовтня 1939 р., на території західноукраїнських земель створили обласні Тимчасові управління (ТУ) із центрами у Львові, Станіславові, Тернополі та Луцьку. Виконавчі органи стали називати народними. У містах та повітах теж створили ТУ, а у волостях і селах почали діяти селянські комітети. До складу всіх місцевих тимчасових органів належали політруки-червоноармійці, 80 осіб із політуправління Українського фронту. Таким чином, на Західній Україні у жовтні 1939 р. було створено радянські органи «народовладдя» з допомогою військової сили. До Львова прибула група партійних працівників ЦК КП(б) України та з київських парторганізацій, серед яких були визначені організатори партійної роботи, згодом вони стали секретарями обкомів. Першим секретарем Львівського обкому партії призначили Леоніда Грищука. Декларація про встановлення радянської влади на Західній Україні була прийнята Народними Зборами у Львові 26–28 жовтня 1939 р. Верховна Рада (ВР) СРСР 1 листопада 1939 р. прийняла Закон «Про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР». Вказане рішення формально затвердила ВР УРСР 13 листопада 1939 р. Цей день є днем початку дії радянської конституції та законодавства на західноукраїнських землях, зокрема кримінального (Литвин, 1999, с. 106–132).

Більшовицька влада та її репресивний апарат НКВС почали винищувати місцеву інтелігенцію, колишніх державних чиновників, членів політичних партій, духовенство, власників земель, банків, промислових об'єктів. Почалися примусова колективізація, депортація, арешти та розстріли. Усі ці дії стали «узаконеними» у процесі роботи каральних органів Народного комісаріату внутрішніх справ–Народного комісаріату державної безпеки (НКВС–НКДБ) після 13 листопада 1939 р. Воєнно-політичні події призвели до нової зміни адміністративно-територіального устрою земель Західної України. 4 грудня 1939 р. відбувся новий адміністративно-територіальний поділ території, площа якої становила 88 тис. км² із населенням 8 млн. Було утворено 6 нових областей УРСР, серед яких – Львівська з 36 районами і 13 містами. Територія Львівської області станом на кінець 1939 р. займала 13,4 тис. км², або 1 314 307 га. Населення області, за останнім польським переписом 1931 р., становило 1 484 500 осіб, серед них – 798 тис. українців, яких записували як греко-католиків (Політико-економічний опис, арк. 13).

Радянський Львів було поділено на 4 райони: Шевченківський, Залізничний, Ленінський (Сталінський) та Червоноармійський. Львівська політехніка належала до Червоноармійського району. ЦК ВКП(б) України 1 жовтня 1939 р. прийняв Постанову «Про створення первинних партійних організацій та оголошення прийому в партію у західних областях УРСР». Партійні організації створювалися з приїжджих комуністів. Галичани комуністичної та соціалістичної ідеології не сприйняли. За наказом Лаврентія Берії (ლავრენტო ჰავლეს ძე ბერიძე) 6 листопада 1939 р. були створені органи НКВС Західної України, територіальна та залізнична міліція. На початку листопада 1939 р. на Західну Україну було відряджено 400 осіб начальницького складу НКВС із випускників училищ НКВС із Ленінграду, Саратова, Смоленська, Рязані, Горького, Новочеркаська, Воронежа (Білас, 1994, с. 108–127). Почався період першої радянської окупації, який тривав до кінця червня 1941 р. Невід'ємною складовою радянського режиму були масові репресії, спрямовані на придушення будь-якого супротиву, навіть потенційного. У цьому вирі історичних подій опинилися професори, викладачі та студенти Львівської політехніки.

Національний університет «Львівська політехніка» – провідний технічний заклад вищої освіти України, історія якого розпочинається 1816 р. Академічний заклад перебував у системі вищої освіти Австрії та Австро-Угорщини (1816–1918), Польської республіки (1918–1939), УРСР/СРСР (1939–1941 і 1944–1990). У період німецької окупації 1942–1944 рр. Львівська політехніка продовжувала працювати як Державні технічні курси. Історія органічно вплинула на розвиток університету. Університет змінював назви, підпорядкування, структуру. Найтриваліші періоди історії – австро-угорський, польський та радянський – досконало досліджені. Однак такі періоди, як перший прихід компартійної влади у вересні 1939 – червні 1941 рр., малодосліджені. Період першої радянзації Львівської політехніки насичений трагічними подіями щодо польських професорів та студентів, про які мало відомо академічній спільноті міста. Представники тоталітарної влади 21 місяць намагалися зламати усталену, визнану у Європі науково-навчальну програму і запровадити нові підходи в наукових дослідженнях та навчальному процесі на основі марксистсько-ленінського вчення, тотального атеїзму, комуністичного планування, «дутої» звітності. Для понад 70 професорів Львівської політехніки такі зміни були

шокуючим явищем. Професорсько-викладацькому складові довелося адаптуватися до нових умов у підготовці інженерів, архітекторів, будівельників радянського зразка, будівників комуністичного майбутнього. Відчувався партійний контроль, почалися доноси до органів НКВС. Профспілки і комсомол намагалися охопити кожного. На прикладі Львівського політехнічного інституту зразка 1939–1941 рр. спостерігаємо зіткнення двох науково-освітніх, політичних, ідеологічних, економічних, національних, світоглядних цивілізаційних систем. За нетривалий час викорінюється університетське самоврядування, заборонені багаточисельні студентські товариства, з аудиторій винесли релігійну атрибутику. Ключові адміністративні посади зайняли представники Комуністичної партії та лояльні до нової влади особи. Частина професорів, викладачів та студентів зазнали репресій з боку каральних органів. Кардинально змінилися національна і соціальна структури студентства. У цьому контексті виникла об'єктивна необхідність донести реальне відношення радянської влади до світоглядних позицій польської інтелігенції, зокрема на прикладі академічної спільноти Львівської політехніки у зазначений період. Тому вперше спробовано проаналізувати життєві долі львівських професорів і студентів у застінках НКВС на прикладі архівних матеріалів Служби безпеки України.

У статті розкрито суть радянських репресій проти польського населення регіонів крізь призму життя та діяльності освітньо-наукових кадрів Львівського політехнічного інституту, які у перший рік радянізації були арештовані й осуджені карально-репресивними органами. Слідчі матеріали почерпнуто в Галузевому архіві Служби безпеки України, в архіві Управління Служби безпеки України у Львівській області, а також Державному архіві Львівської області, архіві Національного університету «Львівська політехніка».

В українській історіографії згаданий період висвітлений недостатньо (Ільницький, 2019, с. 5–263). У польській історіографії найбільше цей період опрацював випускник Львівської політехніки Збіслав Поплавський (Zbysław Popławski) і ряд його колег із вроцлавських політехніків та істориків. Щоправда, у праці З. Поплавського допущено низку неточностей (Popławski, 1996, s. 7–56). Основна увага зосереджена на репресіях, перебіг яких подано через спогади очевидців. Архівні матеріали не використовувалися. Саме такий стан справ спонукав розпочати пошук в архівах кримінальних справ щодо професорів-політехніків. Зокрема, віднайдено справу знаного польського професора Зигмунда Клеменсевича (1886–1963) (Держархів Львівської обл., арк. 83; Архів НУ «Львівська політехніка», арк. 1–116) (рис. 1–6). У сучасній польській біографістиці відсутні матеріали про життя професора З. Клеменсевича у період 1939–1940 рр.

Рис. 1. Клеменсевич Зигмунд Робертович, 24.04.1886 р. н., професор хімії та фізики Львівської політехніки 1918–1940 рр. (Держархів Львівської обл.)

Рис. 2. Клеменсевич-Віневська Стефанія Генріхівна, 1890 р. н., дружина професора Зигмунда Клеменсевича (Держархів Львівської обл.)

Рис. 3. Клеменсевич Анна Зигмундівна, 1928 р. н., донька подружжя Клеменсевичів (Держархів Львівської обл.)

Рис. 4. Посвідчення члена профспілки професорів Львівського політехнічного інституту за 1939 р., видане проф. Зигмунду Клеменсевичу (Держархів Львівської обл.)

Рис. 5. Зигмунд Клеменсевич, 24.04.1886 р. н., професор хімії та фізики Львівської політехніки 1918–1940 рр. (Держархів Львівської обл.)

Рис. 6. Світлина проф. Зигмунда Клеменсевича під час перебування у в'язниці. Київ, 1940 р. (Держархів Львівської обл.)

Працівниця львівського «Меморіалу» Інна Федущак 28 листопада 1994 р. отримала у секторі архівного забезпечення СБУ у Львівській області фотографію професора Зигмунда Клеменсевича для передачі його доньці Анні, яка проживала на той час у Варшаві. Інна Федущак ознайомлювалася зі слідчою справою № 26693, яку 1940 р. працівники НКВС Сколівського прикордонного загону порушили проти Зигмунда Клеменсевича за незаконний перехід кордону між УРСР та Угорщиною. За прийнятими правилами СБУ родичі мають право під час ознайомлення з архівними кримінальними справами своїх близьких родичів забирати їх приватні речі, зокрема й фотографії. Згодом кримінальну справу щодо професора З. Клеменсевича передали до Державного архіву Львівської області, де вона зберігається досі.

Професора З. Клеменсевича після арешту 19–20 березня 1940 р. допитали, порушили кримінальну справу і етапували до Харкова, де 3 липня 1940 р. слідчу справу до провадження прийняв оперуповноважений державної безпеки Верцнер. Первинні матеріали про вказаного професора надійшли від командира 94-го прикордонного загону, майора Скородумова. Цьому передували такі події: у ніч із 19 на 20 березня 1940 р. о 00:15 професор З. Клеменсевич перейшов кордон Угорщина–СРСР, повернувся на радянську сторону. Під час зворотнього переходу жодних знаків заборони не бачив. Він був одягнений у білий маскувальний халат, мав при собі компас, трохи грошей, змінну білизну. Умовний кордон проходив у гірській місцевості, на лижах (Держархів Львівської обл., арк. 3–4):

А 20 березня 1940 р. З. Клеменсевича затримали прикордонники застави «Людвігівна», що біля Сколе, під час переходу кордону СРСР із території Угорщини. Після затримання встановили його особу, а саме: Клеменсевич Зигмунд Робертович, 1886 р. н., уродженець м. Краків, проживав у м. Львів, вул. Набеляка (тепер – І. Котляревського), 55, кв. 2, професор фізики Львівської політехніки. За етнічним походженням – поляк. Володів німецькою та французькою мовами. При собі мав 79 радянських руб., 5 американських дол. На першому допиті він пояснив, що займається гірським туризмом і кордон із Угорщиною перейшов двічі, туди і назад, через погані погодні умови (обмежена видимість). Перший раз – 17 березня 1940 р. приблизно о 17.00 випадково, бо заблудився під час сильного снігопаду. Одну ніч ночував в угорському с. Новоселиця у місцевій вчительки. Причиною появи у горах назвав катання на лижах. 20 березня 1940 р., на З. Клеменсевича оформили картку порушника демаркаційного кордону. Його запідозрили у шпигунстві. У справі допитали як свідків двох прикордонників, які проводили затримання: 20 березня 1940 р. прикордонника, рядового Григорія Лойка, 1908 р. н., уродженця м. Харків, допитував заступник командира застави № 94 Сколівського прикордонного загону НКВС Дмитрієв. Далі Г. Лойко повідомив, що затримання порушника проводив близько 01:00 разом із прикордонником Глевком. Зигмунда Клеменсевича побачили за 30 м, покликали, він зупинився, поклали на сніг, провели особистий обшук і доставили на заставу. Під час затримання порушник для свого звільнення пропонував прикордонникам годинник і гроші (Держархів Львівської обл., арк. 5–7).

Згодом, 21 березня 1940 р. червоноармієць Іванов прикордонного загону № 94 провів запізнений повторний особистий обшук З. Клеменсевича. Під час обшуку був присутній заступник політрука застави Дубинін. При собі проф. З. Клеменсевич мав ножиці, нитки з голкою, ніж, бритву з комплектom, запальничку, олівець,

ключі від приватного будинку в с-щі Славсько, білий маскувальний халат, білу маскувальну шапку, компас, угорський значок, електроліхтар, лижі, кишеньковий годинник. Із документів мав посвідчення Львівського і Сколівського тимчасового управління (рис. 7). Серед паперів був список-перелік украдених із його приватного будинку у Славсько речей і заява на ім'я прокурора Львова про скоєння крадіжки (Держархів Львівської обл., арк. 7–8) (рис. 8).

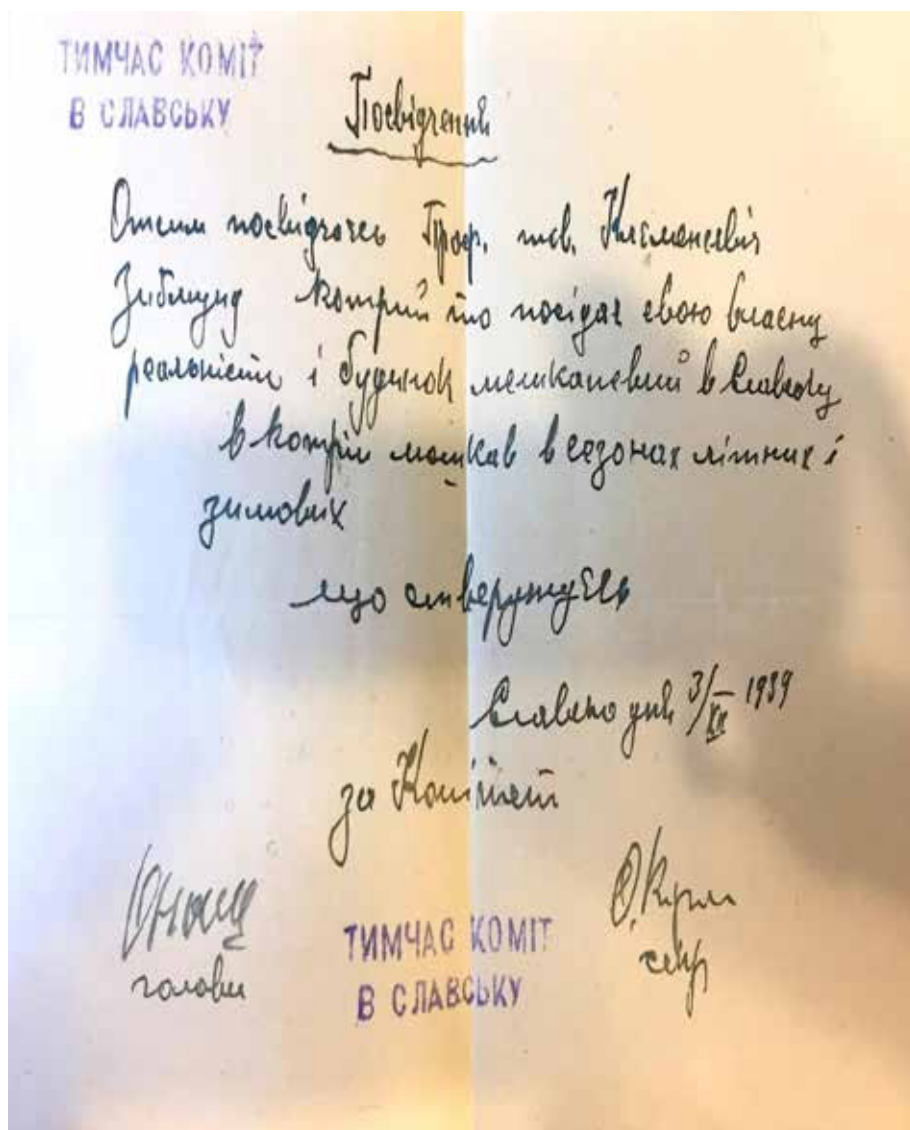

Рис. 7. Посвідчення на право перебування у Славсько, видане тимчасовим управлінням на прізвище Зигмунда Клеменсевича від 3 грудня 1939 р. (Державний архів Львівської обл.)

Do
Towarzysza Prokuratora
Sądu Wojennego
we Lwowie

Podanie
Dra Zygmunta Klemensiewicza
Profesora Politechniki Lwowskiej,
zam. we Lwowie, ul. Nabelaka 55.

Podpisany zamieszkuje we Lwowie w mieszkaniu wynajętym. Posiada natomiast w Sławsku, pow. Stryj, domek letniskowy z ogrodem, wybudowany z oszczędności. W domku tym spędza z rodziną ferie, jakoteż wyjeżdża doń i w innym czasie dla wykonania robót ogrodowych. Tamże ma zamiar osiąść za lat kilka po wyśnięciu emerytury.

Obecnie podpisany dowiedział się że miejscowy komendant kazał w poniedziałek otworzyć dom i mniejsze przedmioty pozabierać lub porozdawać, zaś większe spisywać, zapowiadając ich zabranie.

W domu znajdowało się:

6 łóżek z materacami i pościelą
5 stołów
2 leżaki
12 foteli i krzeseł
2 kredensiki
1 sekretarzyk
7 wiader cynkowanych
1 emaliowane
2 dzbanki emaliowane
4 umywalki
2 balie do prania
6 lamp naftowych
30 talerzy i talerzyków
20 szklanek i garnuszków
40 noży, widelców, łyżek i łyżeczek
20 garnków emaliowanych i aluminiowych
3 patelnie
2 baniaki
W drewni 2 m³ drzewa opałowego
2 żelazka do prasowania
1 waga z ciężarkami
Narzędzia podręczne
narzędzia ogrodowe
1 lornetka
3 pary nart
1 aparat radiowy
kilkanaście ubrań męskich, damskich i dziecięcych
książki i papiery

Powołując się na art. 10, 114 i 128 Konstytucji
Z.S.R.R., podpisany prosi o wydanie polecenia zwrotu kluczy i zabranych przedmiotów.

We Lwowie 19 października 1939

Prof. Dr. Zygmunt Klemensiewicz

Рис. 8. Заява професора Зигмунда Клеменсевича до військового прокурора Львова про крадіжку столового начиння і побутових предметів із приватного будинку у Славсько від 19 листопада 1939 р.

У Сколе 21 березня 1940 р. старший помічник начальника застави, старший лейтенант Бірюков прикордонного загону № 94 виніс постанову про арешт З. Клеменсевича за перехід демаркаційного кордону 17 березня 1940 р. зі сторони СРСР на територію Угорщини і 19 березня 1940 р. у зворотному напрямку, на ділянці застави Еленковате. Арешт санкціонував прокурор Сколівського району Матушенко. Зигмунду Клеменсевичу пред'явили обвинувачення за ст. 80 (виїзд або в'їзд у СРСР із порушенням встановленого порядку) Кримінального кодексу УРСР, а 21 березня видали ордер № 258 на обшук за місцем проживання у Львові. Того ж дня, 21 березня 1940 р., провели другий допит у якості обвинуваченого. Професор пояснив, що 17 березня 1940 р. катався на лижах в околиці Сколе. Через непогоду заблудився і орієнтовно о 17:00 потрапив в угорське с. Новоселиця, де заночував у місцевій вчительки. Наступного дня, 18 березня, приблизно о 9:00 вирішив повернутися назад. Місцеві мешканці порадили перечекати до вечора, коли не буде прикордонних нарядів. Проти ночі на 20 березня о 00:30 під час переходу кордону був затриманий радянськими прикордонниками (Держархів Львівської обл., арк. 8–9).

Утретє З. Клеменсевича допитували 10 травня 1940 р., коли встановили перелік його близьких родичів та детальну біографію. Батько – Роберт Клеменсевич, до 1892 р. жив у Кракові. Згодом сім'я переїхала до Львова, де батько працював учителем гімназії, помер у 1908 р. Мати – Юзефа Клеменсевич, була перекладачкою з норвезької та датської мов, померла у 1938 р. Зигмунд Клеменсевич навчався у Львівській державній гімназії упродовж 1893–1904 рр. У 1908 р. закінчив Львівський університет ім. Яна Казимира і виїхав до Німеччини у м. Карлсруе, де вступив до Політехнічного інституту і провчився до 1911 р. Після повернення до Львова працював доцентом університету. У 1913 р. переїхав до Парижа, де працював науковим працівником Інституту радіології. У 1914 р., коли почалася Перша світова війна, інститут припинив наукові дослідження. Зигмунд Клеменсевич перейшов в Інститут Пастера як асистент, де працював два роки. До 1919 р. працював на приватній фабриці у Парижі. В інституті отримував малу зарплатню, усього 200 франків, а на фабриці – 1 000 франків. У Франції З. Клеменсевич перебував як австро-угорський підданий. У 1919 р. знову повернувся до Львова, де з 1920 р. працював у Львівській політехніці – заступником професора, згодом професором. У 1933–1936 рр. перебував на пенсії. Рідний брат помер у дитинстві, сестер не мав (Держархів Львівської обл., арк. 9–17). Слід зазначити, що з пенсії його відкликав ректор Львівської політехніки за особистим проханням президента Польщі Ігнація Мосціцького (Ignacy Moscicki), який працював у Політехніці професором на одній кафедрі з проф. Зигмундом Клеменсевичем.

Як свідчать документи радянських спецслужб, З. Клеменсевич мав у Кракові далеких родичів. Мечислав Рихлік (Mieczysław Rychlik) – троюрідний брат, який працював професором хімії в Інституті гігієни. У 1939 р. М. Рихлік переїхав із Кракова до Львова як польський біженець, однак після 7 листопада, коли відкрили кордон, повернувся знову до окупованого Кракова. Едмунд Кужинець (Edmund Kuźniś) – 40 років, доцент Краківського університету, під час вересневої польсько-німецької військової кампанії 1939 р. приїхав до Львова, а згодом повернувся в окупований німцями Краків. Вітольд Зехентер (Witold Zechenter) – 36 років, під час німецького наступу на Польщу з Кракова переїхав до Станіслава, а у січні 1940 р.

знову повернувся на територію окупованої Польщі. Зенон Клеменсевич (Zenon Klemensiewicz) – троюрідний брат, офіцер запасу, 50 років, професор Краківського університету, теж восени 1939 р. переїхав із Кракова до Львова, потім повернувся назад. Францішка Віневська (Franciszka Winiewska) – мама дружини, удова, 78 років, проживала у Львові, на вул. Набеляка, 44. Іда Віневська (Ida Vinevska) – рідна сестра дружини, 54 роки, неодружена, письменниця, проживала разом із мамою у Львові, на вул. Набеляка, 44. Ігнатій Віневський (Ignatiy Vinevsky) – рідний брат дружини, 45 років, працював учителем гімназії у Варшаві. На початку вересня 1939 р. приїхав до Львова, де певний час проживав у своєї матері, потім переїхав на територію Румунії, у м. Крайова, де працював учителем гімназії.

На допиті запитали, чи він був за кордоном. Зигмунд Клеменсевич по пам'яті назвав: у 1922 р. був у Парижі на виставці як фізик; у 1925 р. проводив свої тримісячні канікули у Берліні та Парижі; у 1927 р. їздив в Інститути фізики у Відні, Цюриху, Базелі, Парижі, потім провів канікули у Франції та Італії; у 1929 р. і ще якомусь, не пам'ятав, був у Румунії, катався на лижах; у 1936 р. їздив на спортивну олімпіаду у Німеччину, у м. Гарліц-Партенкірхен; у 1936 або 1937 р. їздив у Швейцарію, у м. Женева на конгрес альпіністів. У Чехословаччині З. Клеменсевич бував по кілька разів на рік, включно до 1938 р. як турист-лижник та альпініст.

Вказаний допит тривав майже 6 годин – від 21:20 10 травня до 02:50 11 травня 1940 р. Із його протоколу стало відомо, що професор мав літній будинок в с-щі Славсько Сколівського району. До січня 1940 р. у його будинку проживали червоноармійці, які пограбували його особисте майно. Слідчий не вірив З. Клеменсевичу, що він планував тільки покататися на лижах в околицях Славсько, бо вважав, що великі запаси їжі та одягу вказували на тривале перебування у дорозі. Професор З. Клеменсевич продовжував наполягати, що прикордонних стовпів, роздільної смуги чи прикордонників не бачив. Після неусвідомленого переходу демаркаційного кордону потрапив у с. Новоселиця, яке знаходилося за 4 км від демаркаційного кордону (Держархів Львівської обл., арк. 9–17).

Старший оперуповноважений НКВС, сержант Яковлев 24 червня 1940 р. у якості свідка допитував професора Львівського політехнічного інституту Мар'яна Каменського, 1901 р. н., який проживав у м. Львів, вул. Мохнацького (тепер – М. Драгоманова), 27, кв. 1. Свідок мав радянський паспорт (серія II-ЖП № 612784), працював деканом хімічного факультету Львівського політехнічного інституту. Мар'ян Каменський знав проф. Зигмунда Клеменсевича як одного з кращих професорів фізико-хімічного напрямку. Знав, що той мав власний будинок у Славсько. Зигмунд Клеменсевич до воєнних політичних партій не належав, був прихильником спорту (Держархів Львівської обл., арк. 17–18).

Сержант Яковлев 24 червня 1940 р. допитав завідувача кафедри фізики Політехнічного інституту, професора фізики Тадея Малярського, 1883 р. н., уродженця с. Мехов, що проживав у Львові, на вул. 29 листопада (тепер – Є. Коновальця), 36, кв. 8. За цією адресою проживав від 1911 р., мав радянський паспорт (серія II-ЖП № 628238). Слідчий попередив професора про кримінальну відповідальність за неправдиві покази (ст. 89 Кримінального кодексу УРСР). Свідок визнав З. Клеменсевича видатним вченим фізиком-хіміком. Знав його з 1919 р., коли той повернувся з Парижа. Підтвердив, що професор навчався у Німеччині два роки (1908–1910).

Знав його як великого любителя спорту, безпартійного (Держархів Львівської обл., арк. 19–20).

У цей час на запит слідчого з Львівського управління НКВС прийшла оперативна інформація про те, що Зигмунд Клеменсевич належав до групи націоналістично налаштованих польських професорів Львівської політехніки, а саме: Едварда Гайслера (Edward Gajsler), Едварда Сухарда (Edward Suharda), Антонія Верещинського (Antoni Wereszczyński) (Архів УСБУ у Львівській обл., арк. 71).

Згодом справу скерували на розгляд у Харківське управління НКВС. Матеріали слідчої справи № 26693 16 липня 1940 р. розглянув сержант Верцнер, який зробив висновок, що З. Клеменсевич перетнув 2 рази угорсько-радянський демаркаційний кордон, чим скоїв кримінальний злочин. Під час затримання пропонував прикордонникам годинник та гроші, щоб відпустили. Слідчий, керуючись ст. 126 і 127 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УРСР, виніс нову постанову про притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 80 та 106 (дача хабаря) Кримінального кодексу (КК) УРСР. Постанову затвердили: начальник слідчої частини Харківського міського відділу НКВС Науменко, заступник начальника Харківського міськвідділу держбезпеки лейтенант Кольцов та начальник УНКВС у Харківській області майор держбезпеки Сафонов (Держархів Львівської обл., арк. 21).

Того ж дня, 16 липня 1940 р., о 10:25–11:55 З. Клеменсевича додатково допитали. Професор щиро зізнався, що під час затримання мав два годинники, які запропонував забрати червоноармійцям, але за це просив відпустити. Визнав факт, що двічі перейшов демаркаційний кордон (Держархів Львівської обл., арк. 22–23). Слідчий склав протокол про закінчення слідства і скерував справу до прокурора Харківської області, який 23 липня 1940 р. затвердив обвинувальний висновок Харківського міського відділу НКВС, надавши йому силу обвинувального акту, і скерував слідчу справу на розгляд до особливої наради при НКВС СРСР (Держархів Львівської обл., арк. 24–30). Професора З. Клеменсевича утримували під вартою у Харківській в'язниці Управління НКВС № 1. Речових доказів по справі не виявлено.

Згодом, 4 вересня 1940 р. слідчий слідчої частини управління державної безпеки НКВС УРСР у Києві, сержант державної безпеки Железнов розглянув справу № 26693 щодо обвинуваченого З. Клеменсевича за ст. 80, 106 КК УРСР і постановив скерувати справу на розгляд особливої наради НКВС СРСР (Держархів Львівської обл., арк. 31–34). Кримінальні справи щодо осіб, які скоїли контрреволюційні злочини, проходили останню перевірку у Києві, в Управлінні державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР. 18 жовтня 1940 р. особлива нарада заочно, без права на захист, без виклику свідків засудила професора З. Клеменсевича за нелегальний перехід демаркаційного кордону СРСР–Угорщина до п'яти років виправно-трудових таборів (Держархів Львівської обл., арк. 35–36). Однак 28 серпня 1941 р. начальник управління Карагандинського виправно-трудового табору (КАРЛАГ) НКВС, старший майор державної безпеки Журавльов видав посвідчення № 194265 З. Клеменсевичу, що, на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР, він амністований як громадянин Польщі та має право вільно проживати на території СРСР, за винятком прикордонних районів, заборонених зон, територій, які знаходяться на військовому положенні, та режимних міст 1-ї та 2-ї категорії. Зигмунд Клеменсевич направився у м. Андіжан Ферганської області Узбецької РСР (Держархів Львівської

обл., арк. 37–40). Після довгої дороги у період 1942–1944 рр. він потрапив до Великої Британії, де перебував до 1956 р. Потім повернувся до Польщі, викладав у Сілезькій політехніці у Глівіцах. Помер 1963 р. у віці 77 років. Лише незадовго до проголошення України, 1 травня 1990 р. в. о. прокурора Львівської області, старший радник юстиції Степан Крикливець виніс заключення по матеріалах архівної кримінальної справи № П-55014 щодо З. Клеменсевича. Суть рішення: З. Клеменсевич притягувався до кримінальної відповідальності безпідставно. Згідно зі ст. 1 Указу Президії ВР СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості у ставленні до жертв репресій, які мали місце в період 30–40 років і на початку 50-х років», його реабілітовано (Архів УСБУ у Львівській обл., арк. 79)*.

Як бачимо, слідство щодо відомого польського вченого зі Львова тривало від 23 березня 1940 р. до 4 вересня 1940 р. Було порушено 2-місячний термін проведення попереднього слідства. Постанов про продовження строків ведення слідства у матеріалах справи немає. Зміна слідчих, як і місць ведення слідства (Львів, а потім Харків, Київ), безпідставна. Професор З. Клеменсевич засуджений позасудовим органом, який, як правило, розглядав кримінальні справи «ворогів радянської влади» заочно, без свідків і захисту. Вказана стаття підтверджує безпідставність заведення кримінальної справи щодо польського інтелігента, ученого з європейським ім'ям, у діях якого не доведено кримінального умислу і злочину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: у 2 кн., 1. Київ: Либідь; Військо України.

Ільницький, В., Литвин М., Галів, М. (відп. ред.). (2019). *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті*. Дрогобич; Херсон.

Литвин, М., Луцький, О., Науменко, К. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів.

* *Klemensiewicz Zygmunt Aleksander*. Клеменсевич Зигмунт Александр народився 2 квітня 1886 р. у Кракові. Доктор філософії, доцент Університету Яна Казимира. Помер 25 березня 1963 р. у Глівіце. 1919/1924 – надзвичайний професор, керівник кафедри фізики на загальному факультеті у Львівській політехніці. 1921/1922 – декан Рільничого факультету. У 1924 р. призначений звичайним професором фізики. 1924/1933 – керівник третьої кафедри фізики на загальному факультеті. 1929/1930 – декан інженерного факультету. З 1 жовтня 1933 р. не працював через закриття загального факультету і третьої кафедри фізики. 1933/1934 рр. – не працював. Із 1 жовтня 1937 р. звільнений із державної служби з правом виходу на пенсію. 1 жовтня 1937 р. призначений звичайним професором фізики II кафедри Фізики (Б). 1937/39 рр. – очолював II кафедру фізики. 1938/1939 рр. – декан хімічного факультету. Після початку Другої світової війни та радянського вторгнення до Польщі був заарештований НКВС 19 березня 1940 р. у Новоселиці, що поблизу Долини. Під час радянської окупації 1939 р. його заарештували, судили. Покарання відбував у Казахстані. Звільнений після пакту Сікорського-Майського 1941 р. Працював звичайним професором Сілезької політехніки.

Архів УСБУ у Львівській обл.: Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області, ф. 6-Р, оп. 1, АКС № П-55014, арк. 79.

Архів НУ «Львівська політехніка»: Архів Національного університету «Львівська політехніка», ф. Р-120, оп. 1, spr. 115, арк. 1–116.

Держархів Львівської обл.: Державний архів Львівської області, ф. Р-3258, оп. 1, АКС № П-18361, 83 арк.

Політико-економічний опис Львівської області 1939–1941 рр. *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області*, ф. 71, оп. 9, spr. 23.

Яремчук, Д. (відп. ред.). (1979). *Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: зб. док. і мат.* Київ.

Popławski, Z. (1996). *Lista strat korporantów polskich zamordowanych, zamęczonych i zgładzonych przez naszych wrogów w latach 1939–1956.* Wrocław.

REFERENCES

Bilas, I. (1994). *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u 2 kn., I.* Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy (in Ukrainian).

Ilnytskyi, V., Lytvyn M., & Haliv, M. (Eds.). (2019). *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychyny i naslidky, polityka pamiaty.* Drohobych; Kherson (in Ukrainian).

Lytvyn, M., Lutskyi, O., & Naumenko, K. (1999). *1939. Zakhidni zemli Ukrainy.* Lviv (in Ukrainian).

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti, f. 6-R, op. 1, AKS № P-55014, ark. 79 (in Ukrainian)

Arkhiv Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky», f. R-120, op. 1, spr. 115, ark. 1–116 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-3258, op. 1, AKS № P-18361, 83 ark. (in Ukrainian).

Polityko-ekonomichnyi opys Lvivskoi oblasti 1939–1941 rr. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti*, f. 71, op. 9, spr. 23 (in Ukrainian).

Yaremchuk, D. (Ed.). (1979). *Borotba za vozziednannia Zakhidnoi Ukrainy z Ukrainskoiu RSR 1917–1939. Zbirnyk dok. i mat.* Kyiv (in Ukrainian).

Popławski, Z. (1996). *Lista strat korporantów polskich zamordowanych, zamęczonych i zgładzonych przez naszych wrogów w latach 1939–1956.* Wrocław (in Polish).

Bohdan LEVYK*PhD (History)**Associate professor**Lviv Polytechnic National University**director of the scientific and educational center**«Holodomor, Holocaust: Interethnic Dialogue»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5100-0834>**e-mail: levykbs@gmail.com*

**THE ACTIVITY OF THE PROFESSOR OF LVIV POLYTECHNIC
ZYGmund KLEMENSIEWYCH: MATERIALS OF THE PEOPLE'S
COMMISSARIAT OF INTERNAL AFFAIRS OF THE UKRAINIAN SSR IN 1940**

The initial Soviet repression against the Polish population in October 1939 are studied. The methodology of establishing Soviet rule in Western Ukrainian lands, particularly in Lviv are explored. It is shown the territorial division of the Lviv region and the city of Lviv, as well as the Sovietization processes of the Lviv Polytechnic Institute, during which Communist Party, Komsomol and trade union organizations were created. For the first time, it has been researched the criminal case of the prominent Polish professor of physics and chemistry Zygmunt Aleksander Robertovich Klemensiewicz (Zygmunt Aleksander Klemensiewicz, 1886–1963), dean of the Lviv Polytechnic. The professor was unjustifiably sentenced to five years of corrective labor by a special session of the NKVD USSR in 1940, he was accused of willfully crossing the demarcation border between the USSR and Hungary. The course of the preliminary investigation was considered, from these materials the surnames of close relatives and family members were revealed.

For the first time, his personal photos, as well as those of his wife and daughter, were submitted for publication. The professor's professional path as a scientist and pedagogue is reproduced from his personal testimony in criminal case. The course of the investigation in Skole, Lviv, Kyiv, and Kharkiv are observed chronologically. The dates of his studies and stay at the Maria Skłodowska-Curie Radium Institute in Paris are indicated.

It is noted that the investigative materials of the Soviet special service's complement unknown facts from the biography of Z. Klemensiewicz. These investigative materials help to conducted more objectively research of the social and political situation in the western regions of the Ukrainian SSR after their accession to the USSR. It is analyzed socio-political attitudes and the course of repressions among Lviv Polytechnic academics and their family members carried out based on the documentary materials of the Branch Archive of the Security Service of Ukraine, the Archive of the SBU in Lviv Oblast, the State Archive of Lviv Oblast, and the archive of the Lviv Polytechnic National University.

Keywords: Zygmunt Aleksander Klemensiewicz, Lviv Polytechnic, repression, Polish scientists, Sovietization, Western lands of Ukraine, Lviv.

Вікторія ПРОКОПЧУК

*аспірант кафедри історії України та археології
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-5922>
e-mail: victoria_prokopchuk@ukr.net*

ПОЛЬСЬКІ БАЗИ САМООБОРОНИ НА ВОЛИНІ У 40-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇХНЯ СПІВПРАЦЯ ІЗ РАДЯНСЬКОЮ ПАРТИЗАНКОЮ

Здійснено спробу показати діяльність польських баз самооборони, що існували на території Волині у 40-х роках ХХ ст., крізь призму їх співпраці з радянською партизанкою. З'ясовано, якою була організація польських баз самооборони і в яких місцевостях вони здебільшого розташовувалися. Показано основні критерії, за якими польське населення обирало осередок майбутньої бази самооборони. Описано, як виглядали перші спроби поляків організувати свою самооборону на Волині у роки Другої світової війни. З'ясовано причини поширення співпраці між польською самообороною та радянською партизанкою саме на території Північної та Східної Волині. Визначено, що головними осередками польської самооборони на Волині були: Пшебраже, Гута Степанська, Гута Стара, Панська Долина, Рафалівка та ін.

На підставі аналізу наукових праць польських та українських дослідників відображено головні аспекти функціонування найзначиміших осередків польської самооборони та висвітлено їхні контакти із радянськими партизанами. Визначено, що провідною причиною тісних контактів між польськими самооборонними пунктами та радянською партизанкою була спільна діяльність, скерована проти загонів УПА. Названо радянські партизанські загоны, які співпрацювали з поляками і допомагали їм у боротьбі проти українців. Відображено контакти окремих очільників польських баз самооборони із керівниками радянських партизанських загонів. Описано співпрацю між самими польськими базами самооборони та способи їхньої взаємодопомоги. Звернено увагу на ставлення Делегатури польського уряду і командування Армії Крайової до співпраці польських баз самооборони із советами в офіційних документах.

Зауважено, що тогочасні відносини між польськими базами самооборони та радянською партизанкою не можна назвати однозначними, оскільки вони часто супроводжувалися почуттям недовіри одне до одного. Підсумовано, що співпраця між осередками польської самооборони і радянськими партизанами на Волині в роки Другої світової війни була явищем непоодиноким і часто базувалася на принципах взаємовигідності.

Ключові слова: база самооборони, пляцувка, радянська партизанка, співпраця, Друга світова війна.

Мета статті – висвітлити проблематику співпраці польських баз самооборони із радянськими партизанськими загонами на території Волині під час Другої світової війни.

Досліджувана у статті тема є добре вивченою як в українській, так і в польській історіографії. Серед українських досліджень варто виділити праці Ігоря Ільюшина «Волинська трагедія 1943–1944 рр.» (Ільюшин, 2003, 313 с.), «Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни» (Ільюшин, 2003), Леоніда Зашкільняка «Невідома війна: польсько-українські стосунки на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни» (Зашкільняк, 2012, с. 396–403), Оксани Калішук «Волинь⁴³: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті» (Калішук, 2020), Володимира Сергійчука «Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки» (Сергійчук, 2003а, с. 162–192), «Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації» (Сергійчук, 2003b, 576 с.), Володимира Трофимовича «Третя сила українсько-польського конфлікту 1941–1945 роки» (Трофимович, 2003, с. 375–392), Вікторії Дашко «Діяльність польського підпілля в роки Другої світової війни на території Сарненщини» (Дашко, 2017, с. 79–84). Аналізуючи наукові доробки польської історіографії, потрібно виокремити роботи Адама Перетятковича (Adam Peretiatkowicz) «Польська самооборона в околицях Луцька» (Peretiatkowicz, 1995, 251 s.), «Волинська самооборона в басейні Гориня» (Peretiatkowicz, 1997, 350 s.), Марка Копровського (Marek Koprowski) «Оборонці Волині» (Koprowski, 2022, 344 s.), Владислава Філяра (Władysław Filar) «Пшебраже – бастион польської самооборони на Волині» (Filar, 2003, 132 s.), Ернеста Комонського (Ernest Komoński) «В обороні перед українцями. Дії поляків на Волині і в Східній Галичині в роках 1943–1944 щодо екстермінаційної політики українських націоналістів» (Komoński, 2013, 488 s.), Даріуша Фашці (Dariusz Faszcza) «Коменда Округу АК “Волинь” щодо екстермінації польського населення в 1943 році» (Faszcza, 2013, s. 73–97).

Так, 22 квітня 1943 р. комендант округу Армії Крайової (АК) «Волинь» полковник Казімеж Бомбінський («Любонь») (Kazimierz Bąbiński («Liuboń»)) видав наказ, згідно з яким на Волині мала бути створена польська самооборона (Кутувий, 2013): «Упродовж вже двох тижнів польське населення Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні ... Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речіпосполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут в своїх руках ... Ми вдалися до відплати тим українським провідникам, які всією своєю політичною діяльністю сприяли підбуренню української громадськості до виступу проти співвітчизників поляків на Волині. Однак цей різновид відплати не гарантує польській людині цілковитої безпеки. У зв'язку з цим наказую: а) унеможливити, або принаймні ускладнити подальші напади різунів може тільки власна самооборона. На командуючих усіх рівнів покладаю обов'язок зніціювати цю справу. При цьому слід зробити все, аби наша організаційна мережа залишалася законспірованою» (Ільюшин, 2003, с. 217–218). Цей же наказ забороняв співпрацю польського населення із нацистською окупаційною владою та радянськими партизанськими загонами

«під час здійснення самооборонних акцій» (Ільюшин, 2003, с. 218). Одночасно К. Бомбінський інформував комендатуру АК, що у квітні 1943 р. він видав на самооборону 25 тис. крб, використаних на харчування бойових загонів, оплату возів для пересування, утримання командирів самооборони і допомогу для нужденних (Комо́ński, 2013, s. 262).

Невдовзі (30 квітня 1943 р.) волинський окружний делегат польського уряду Казімеж Банах («Ліновський») (Kazimierz Banach («Jan Linowski»)) видав звернення «До волинської спільноти», де закликав польське населення Волині гуртуватися у лавах самооборони (Faszcza, 2013, s. 81–82). Проте слід пам'ятати, що перші осередки польських самооборонних пунктів почали з'являтися на території Волині ще раніше. Польський дослідник Адам Перетяткович (Adam Peretiatkowicz) твердить, що уже після подій у Парослі (9 лютого 1943 р.) поляки з довколишніх сіл запровадили т. зв. «чуйкі» (czujki) – нічні та денні варти, які повинні були спостерігати, чи не наближаються до їхнього поселення чужинці, а у разі появи – бити тривогу (Peretiatkowicz, 1995, s. 105). Самооборона у цей час була передовсім групою людей, яка погодилася чи мусила погодитися на підпорядкування вибраному командуванню (Комо́ński, 2013, s. 257).

Важливе значення для появи осередків самооборони мав національний склад місцевості, на якій вони теоретично могли з'явитися: з міркувань безпеки поляки організовували свою самооборону насамперед у майже повністю польських поселеннях, або у тих місцях, де польське населення переважало; адже села зі змішаним національним складом навряд чи забезпечили б полякам бажану ефективність самооборони у потрібний момент (Комо́ński, 2013, s. 258).

У червні 1943 р. із ініціативи командування Волинської округи АК розпочався процес реорганізації польської самооборони на Волині. Згідно з нововведеннями, самооборона могла розраховувати на такі організаційні елементи, як «пляцувки» (оборонні організації, у складі яких було кілька чи кільканадцять сіл із великою кількістю польського населення і які перебували під захистом місцевих оборонців) та рухливі партизанські відділи, які могли співпрацювати з охороною баз самооборони (Стрілка, 1998, с. 82).

Із поодиноких пляцувок створювали бази, де провідну роль відігравала самооборона з найбільшою кількістю зброї і безпеку якої забезпечувало найбільша кількість захисників. Сусідні поселення співпрацювали з певною базою самооборони, створюючи з нею єдину оборонну систему (Комо́ński, 2013, s. 259). У 1943 р. польські самооборони та частина партизанських відділів АК вже співпрацювали з радянськими партизанами. Це явище стало поширеним здебільшого у районах Північної та Східної Волині, оскільки саме тут зосереджувалася велика кількість радянських партизанських з'єднань (Engelgard, 2013, s. 201). Прояв співпраці між обома сторонами був доволі різноманітним. Наприклад, у с. Рудня Стрий (Rudnia Stryj, gmina Ludwipol, powiat Kostopol, woj. wołyńskie) дозволялося поселення поляків із радянського партизанського загону ім. Дзержинського, а в Гуті Степанській (Huta Stepańska, gmina Stepań, powiat Kostopol, woj. wołyńskie) переховували радянських солдатів-втікачів із німецької неволі. Совети віддачували полякам, надаючи їм, наприклад, зброю для боротьби з відділами Української повстанської армії (УПА) (Комо́ński, 2013, s. 335).

Одним із найбільших центрів самооборони польського населення на Волині було Пшебраже (Przebraże, gmina Trościanec, pow. Łuck, woj. wołyńskie). Мешканці цього села «вже в перші місяці 1943 року вирішили оборонятися» (Peretiatkowicz, 1995, s. 107). Згідно з оцінкою деяких польських істориків, саме у Пшебраже співпраця польської самооборони з радянською партизанкою була найуспішнішою (Engelgard, 2013, s. 203). Це пояснюється постійною взаємодією між командуванням Пшебраже та радянськими партизанськими загонами Миколи Прокоп'юка, Дмитра Медведєва. Коли 30 серпня 1943 р. вояки УПА здійснили третій удар на Пшебраже, на допомогу полякам прийшов саме партизанський підрозділ Миколи Прокоп'юка, який дислокувався неподалік. «Прокоп'юк атакував наступаючих українських націоналістів з тилу, маючи у своєму розпорядженні 150 чоловік і 60 кавалеристів. Водночас поляки напали на вояків УПА і пішли назустріч партизанам Прокоп'юка. Бій завершився повним розгромом УПА. Відтоді нападу на Пшебраже не було» (Engelgard, 2013, s. 203). На думку польського дослідника Марка Копровського, (Marek Koprowski), співпраця польських відділів АК із радянськими партизанами допомогла цій базі самооборони вціліти й іншого виходу, окрім як співпрацювати із радянськими партизанами, у поляків не було (Koprowski, 2022, s. 179). Восени 1943 р. захисники Пшебраже разом із радянським партизанським з'єднанням під командуванням Коваленка (ім'я не встановлено) взяли участь у ліквідації с. Омельне (Луцький повіт), де перебували упівці (Engelgard, 2013, s. 204). Попри, здавалося б, тісну взаємодію, під час перемовин між поляками та советами відчувалася недовіра: польська сторона боялася, що їхні загони будуть підпорядковуватися більшовикам, а радянську партизанку бентежили контакти бази самооборони Пшебраже із нацистами (Komoński, 2013, s. 335). Цю недовіру згодом «виправила» т. зв. система співзалежності. До прикладу, партизанський відділ АК під керівництвом Яна Рерутка (Jan Rerutka) отримав від радянських партизан озброєння та амуніцію. Натомість із Пшебраже поляки постачали советам харчування і навіть запустили для них власну пекарню (Komoński, 2013, s. 336). Проте для поляків одним із найважливіших елементів співпраці із радянською партизанкою була її допомога у боротьбі з УПА (Komoński, 2013, s. 336). Необхідно вказати, що в офіційних директивах Делегатури польського уряду і командування АК співпраця польських баз самооборони із радянською партизанкою не підтримувалася. До того ж інформаційні служби Головної Комендатури АК звинувачували радянських партизан у провокуванні українсько-польського конфлікту (Engelgard, 2013, s. 204–205).

Крім Пшебраже, до найбільших самооборонних баз на Волині належать також Гута Степанська, Гута Стара (Костопільський повіт), Панська Долина (Дубенський повіт), Засмики (Ковельський повіт), Білин (Володимирський повіт) та інші. Загалом, дослідники називають понад 100 (Ільюшин, 2003, с. 220) або й 188 (Слободянюк, с. 70) осередків польської самооборони, створених на Волині впродовж 1943 р. Однак, на думку М. Копровського, це були «слабкі “пляцувки”, легкі до ліквідації», яким бракувало зброї. Тому більшість поляків та осередків самооборони почали шукати допомоги у радянської партизанки. Окрім того, як зазначав М. Копровський, завдяки допомозі радянських партизан в районі Гути Старої вижила складена з 14 сіл база самооборони, де кільканадцять тисяч поляків

пережили українські напади (Koprowski, 2022, s. 173). Далі детальніше розглянемо такі осередки: Стара Гута, Гута Степанська, Рафалівка та ін.

База польської самооборони в районі Старої Гути існувала ще у січні 1943 р. Очолована польським офіцером Леоном Онецьким (Leon Oniecki), вона нараховувала у своєму складі близько 10 пляцувок, розташованих у селах Мочулянка, Глушкове, Губків, Рудня Стрий, Янівка та ін. (Peretiatkowicz, 1997, s. 175). Ці пляцувки користувалися допомогою радянської партизанки, яка знайшла у Поліському регіоні ідеальні для себе умови, оскільки місцевість була лісиста та віддалена від залізничних шляхів й інших доріг. За таких умов місцеві поляки, бажаючи отримати зброю для захисту своїх родин від «бульбівців», починають вступати до радянських партизанських загонів (Peretiatkowicz, 1997, s. 175). Саме так, наприклад, 1 червня 1943 р. виник польський партизанський загін ім. Дзержинського, який увійшов до складу партизанського з'єднання Івана Шитова (Жив'юк, Кравчук, 2012, с. 385).

У другій половині серпня 1943 р. польський офіцер Ян Рерутко («Джазга») (Jan Rerutko («Drzazga»)), виконуючи наказ інспектора Леопольда Шьвікві («Адама») (Leopold Świkła («Adam»)), разом із відділом «Луна» (пол. «Łuna» – партизанський відділ АК на Волині на чолі з Яном Рерутко; у серпні 1943 р. відділ налічував понад 30 вояків) залишив Антонівку, де перебував, і перейшов до лісництва Гинин (розташовувалося за 8 км від Пшебража і 4 км від осередку самооборони в Рафалівці), щоб підкріпити тут місцеву самооборону (Peretiatkowicz, 1995, s. 146). За час перебування у місцевості Гинин відділ «Луна» контактував із радянським партизанським загonom Коваленка і спільно з ним брав участь у різних оборонних та диверсійних акціях, завдяки чому «Луна» вже у жовтні 1943 р. збільшився до 172 осіб та отримав поповнення новою зброєю, амуніцією тощо (Peretiatkowicz, 1995, s. 146). Також у цей час відділ безпосередньо контактував та співпрацював із партизанськими загонами Миколи Прокоп'юка та Дмитра Медведєва. Це зумовило, наприклад, організацію спільних зустрічей, спільне замінування залізничних шляхів, спільне проведення боїв проти українських націоналістів, як-от у вже згаданому Омельні, Тростянці та інших населених пунктах, у яких базувалися вояки УПА (Peretiatkowicz, 1995, s. 146).

Польські бази самооборони почасти створювалися за підтримки радянської партизанки. До прикладу, рішення про створення польської бази опору в вищезгаданому с. Гута Степанська було погоджене Рівненським підпільним обкомом Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) й обласним штабом партизанського руху (Дашко, 2017, с. 80). У липні 1943 р. до самооборони Гути Степанської належало приблизно 500 осіб. Тут діяв партизанський загін АК «Бомба» на чолі із Владиславом Коханським (Władysław Kochański) (Komoński, 2013, s. 263), а місцевий о. Маріан узгоджував із командуванням партизанського загону Василя Бегми різні організаційні питання (Дашко, 2017, с. 80). Гута Степанська була розбита відділами УПА 18 липня 1943 р., унаслідок чого частина польського населення цієї бази самооборони змушена була тікати (Peretiatkowicz, 1995, s. 122). Біженці рухалися переважно у напрямку Сарн, Ковеля та Пшебраже. До останнього населеного пункту групи втікачів добиралися навіть наприкінці липня–серпня 1943 р., про що згадував комендант самооборони в с. Пшебраже Генрик Цибульський (Henryk Sybulski): «Тадеуш Коксанович, молодий хлопець із загону Медведєва, подолав вночі

20 км, аби повідомити нам, що на шляху Германівка – Вулька Котовська очікують на нашу допомогу кільканадцять втікачів із Гути Степанської. Ми відправили до потерпілих кілька возів» (Peretiatkowicz, 1995, s. 122).

У Рафалівці польську самооборону створив Аполінарій Олива (Apolinary Oliwa), який ще у квітні 1943 р. почав налагоджувати контакти із радянськими партизанами, розуміючи необхідність мати союзника у боротьбі з українськими націоналістами (Koprowski, 2022, s. 211). Зважаючи на постійну присутність радянських партизан навколо Рафалівки, А. Олива не міг не контактувати з ними. Випадкова сутичка у лісі, під час якої рафалівські оборонці помилково сприйняли радянських партизан за українців, стріливши у них, підштовхнула А. Оливу до безпосередніх кроків для налагодження контактів із радянською партизанкою. В урочищі Бараки відбулася перша зустріч Аполінарія Оливи з Генриком Цибульським та Людвиком Малиновським (Ludwik Malinowski) (цивільним комендантом Пшебраже) (Koprowski, 2022, s. 211). Після цієї зустрічі радянські партизани зобов'язувалися допомагати польській самообороні в боротьбі зі спрямованими проти поляків атаками українських націоналістів, а польська сторона повинна була забезпечувати радянські загони харчуванням. Пізніше Аполінарій Олива зустрічався з Миколою Прокоп'юком, із яким перебував у досить теплих стосунках, та Сидором Ковпаком. Співпрацюючи із обороною с. Пшебраже, керівництво якого визначало Рафалівку південною межею системи оборони створеної там великої бази, А. Олива допоміг Г. Цибульському, коли в ніч із 4 на 5 липня 1943 р. українські вояки здійснили на Пшебраже напад (Koprowski, 2022, s. 211).

Поступово радянські партизани стали заохочувати польські бази самооборони до безпосереднього підпорядкування комуністичному підпіллю. Однак їхні керівники на подібні пропозиції не погоджувалися. Тоді партизани почали практикувати відступи з околиць польських баз самооборони за день до наступу УПА на ці бази (Komoński, 2013, s. 338). Так сталося наприкінці липня 1943 р. в уже згаданій Гуті Степанській, яку, подібно до більшості осередків польської самооборони на Волині, було знищено під тиском загонів УПА.

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати: співпраця польської самооборони із радянськими партизанськими загонами на території Східної та Північної Волині в 40-х роках XX ст. була поширеним явищем. Один із елементів, які їх об'єднував, – боротьба з українським націоналістичним підпіллям. Водночас кожна зі сторін прагнула реалізувати свої цілі, ситуативно використавши цю співпрацю. Якщо для польського проводу основним завданням була боротьба за відновлення державної незалежності та збереження ресурсу для подальшої боротьби, то радянське керівництво через підживлення міжнаціональних суперечностей прагнуло зберегти контроль над територіями, які отримало після 1939 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дашко, В. (2017). Діяльність польського підпілля в роки Другої світової війни на території Сарненщини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 26, 79–84.

Жив'юк, А., Кравчук, Д. (2012). Поляки в радянському партизанському русі на території Райхскомісаріату Україна (на прикладі діяльності з'єднання Роберта Сатановського). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні. Збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області*. Луцьк, 383–389.

Зашкільняк, Л. (2012). Невідома війна: польсько-українські стосунки на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць*, 396–403. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8904/1/zashkil.pdf>

Льбюшин, І. (2003а). *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* Київ.

Льбюшин, І. (2003б). Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. *Незалежний український культурологічний часопис «І»*, 28. <https://www.ji.lviv.ua/n28texts/ilushyn.htm>

Каліщук, О. (2020). *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. Львів.

Кутовий, Р. (2013). Політика ОУН-б щодо польського населення Волині в роки німецько-совєтської війни. *Незалежний український культурологічний часопис «І»*, 74. https://www.ji.lviv.ua/n74texts/Kutovyj_Polityka_OUN.htm

Сергійчук, В. (2003а). Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки. *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк, 162–192.

Сергійчук, В. (2003б). *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*. Київ.

Слободянюк, М. (2015). Вітчизняна історіографія польського руху опору в Україні. *Гуманітарний журнал*, 3–4, 69–76.

Стрілка, Р. (1998). Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу. *Матеріали III Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» (Луцьк, 20–22 травня 1998 р.)*. Варшава, 79–87.

Трофимович, В. (2003). Третя сила українсько-польського конфлікту 1941–1945 роки. *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк, 375–392.

Філяр, В. (2003). Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг, наслідки. *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк, 192–215.

Шаповал, Ю. (2003). Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 20, 194–208. http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_20_1_194

- Engelgard, J. (2013). Partyzantka sowiecka wobec zagłady ludności polskiej na Wołyniu w 1943 roku. *Niepodległość i pamięć*, 3–4(43–44), 183–212.
- Faszczka, D. (2013). Komenda Okręgu AK «Wołyń» wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 r. *Niepodległość i pamięć*, 3–4(43–44), 73–97.
- Filar, W. (2003). *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*. Warszawa.
- Komoński, E. (2013). *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*. Toruń.
- Koprowski, M. (2022). *Obrońcy Wołynia*. Poznań.
- Łoziński, M., Rosiński, B. (1997). *Obrońcy Przebraża*. Lublin.
- Peretiatkowicz, A. (1995). *Polska samoobrona w okolicach Łucka*. Katowice.
- Peretiatkowicz, A. (1997). *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*. Katowice.

REFERENCES

- Dashko, V. (2017). Diialnist polskoho pidpillia v roky Druhoi svitovoi viiny na terytorii Sarnenshchyny. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky», 26, 79–84 (in Ukrainian).
- Zhyviuk, A., & Kravchuk, D. (2012). Poliaky v radianskomu partyzanskomu rusi na terytorii Raikhskomisariatu Ukraina (na prykladi diialnosti ziednannia Roberta Sattanovskoho). *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi oblasti*. Lutsk, 383–389 (in Ukrainian).
- Zashkilniak, L. (2012). Nevidoma viina: polsko-ukrainski stosunki na Volyni i v Halychyni v roky Druhoi svitovoi viiny. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zb. nauk. prats*, 396–403 <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8904/1/zashkil.pdf> (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. (2003a). *Volynska trahediia 1943–1944 rr*. Kyiv (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. (2003b). Polske pidpillia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny. *Nezalezhnyi ukrainskyi kulturolohichnyi chasopys «I»*, 28. <https://www.ji.lviv.ua/n28texts/ilushyn.htm> (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. (2020). *Volyn '43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty*. Lviv (in Ukrainian).
- Kutovyi, R. (2013). Polityka OUN-b shchodo polskoho naselennia Volyni v roky nimetsko-sovietskoï viiny. *Nezalezhnyi ukrainskyi kulturolohichnyi chasopys «I»*, 74. https://www.ji.lviv.ua/n74texts/Kutovyj_Polityka_OUN.htm (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (2003a). Polsko-ukrainske protystoiannia na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: prychny, perebih, naslidky. *U poshukakh pravdy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky» (Lutsk, 20–23 travnia 2003 r.)*. Lutsk, 162–192 (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (2003b). *Poliaky na Volyni u roky Druhoi svitovoi viiny. Dokumenty z ukrainskykh arkhiviv i polski publikatsii*. Kyiv (in Ukrainian).

- Slobodianiuk, M. (2015). Vitchyzniana istoriohrafiia polskoho rukhu oporu v Ukraini. *Humanitarnyi zhurnal*, 3–4, 69–76 (in Ukrainian).
- Strilka, R. (1998). Henezys polskoi samooborony na Volyni ta yii rol u zakhysti polskoho narodu. *Materialy III Mizhnarodnoho naukovo seminaru «Ukrainsko-polski stosunki v roky Druhoi svitovoi viiny» (Lutsk, 20–22 travnia 1998 r.)*. Warszawa, 79–87 (in Ukrainian).
- Trofymovych, V. (2003). Tretia syła ukrainsko-polskoho konfliktu 1941–1945 roky. *U poshukakh pravdy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky» (Lutsk, 20–23 travnia 2003 r.)*. Lutsk, 375–392 (in Ukrainian).
- Filiar, V. (2003). Ukrainsko-polska zbroina konfrontatsiia na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: dzherela, perebih, naslidky. *U poshukakh pravdy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky» (Lutsk, 20–23 travnia 2003 r.)*. Lutsk, 192–215 (in Ukrainian).
- Shapoval, Yu. (2003). Volynska trahediia i polsko-ukrainski vzaiemyny 1943–1944 rr. u dzerkali dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 20, 194–208. http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_20_1_194 (in Ukrainian).
- Engelgard, J. (2013). Partyzantka sowiecka wobec zagłady ludności polskiej na Wołyniu w 1943 roku. *Niepodległość i pamięć*, 3–4(43–44), 183–212 (in Polish).
- Faszczka, D. (2013). Komenda Okręgu AK «Wołyń» wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 r. *Niepodległość i pamięć*, 3–4(43–44), 73–97 (in Polish).
- Filar, W. (2003). *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*. Warszawa (in Polish).
- Komoński, E. (2013). *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*. Toruń (in Polish).
- Koprowski, M. (2022). *Obrońcy Wołynia*. Poznań (in Polish).
- Łoziński, M., Rosiński, B. (1997). *Obrońcy Przebraża*. Lublin (in Polish).
- Peretiatkowicz, A. (1995). *Polska samoobrona w okolicach Łucka*. Katowice (in Polish).
- Peretiatkowicz, A. (1997). *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*. Katowice (in Polish).

Viktoriia PROKOPCHUK

*post-graduated student of the Department of History of Ukraine and Archeology
Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-5922>
e-mail: victoria_prokopchuk@ukr.net*

POLISH SELF-DEFENSE BASES IN VOLYN IN THE 1940^s AND THEIR COOPERATION WITH SOVIET PARTISANS

The activities of the Polish self-defense bases that existed on the territory of Volyn in the 40^s of the 20th century, through the prism of their cooperation with the Soviet partisans are shown. It was found out what was the organization of Polish self-defense bases and in which areas they were mostly located. The main criteria by which the Polish population chose the center of the future self-defense base are shown. The first attempts of the Poles to organize their self-defense in Volyn during the Second World War are highlighted. The reasons for widespread cooperation between Polish self-defense and Soviet partisans in the territory of northern and eastern Volyn have been clarified. It was determined that the main centers of Polish self-defense in Volyn were: Pshebrazhe, Huta Stepanska, Huta Stara, Panska Dolyna, Rafalivka, etc.

Based on the analysis of the scientific works of Polish and Ukrainian researchers, the main aspects of the functioning of the most important units of Polish self-defense are reflected and the contacts of the latter with Soviet partisans are described. It is noted that the leading cause of close contacts between Polish self-defense units and Soviet partisans was joint activity directed against UPA (Ukrainian Insurgent Army) units. It is named soviet partisan units that cooperated with the Poles and helped them in the fight against the Ukrainians. The contacts of individual leaders of Polish self-defense bases with leaders of Soviet partisan units are shown. The cooperation between the Polish self-defense bases and the methods of their mutual assistance are described. Attention was drawn to the attitude of the Delegation of the Polish government and the command of the Home Army to the cooperation of Polish self-defense bases in official documents.

It was noted that the relations between the Polish self-defense bases and the Soviet partisans at that time cannot be called unambiguous, as they were often accompanied by a feeling of mistrust of each other. It is concluded that cooperation between Polish self-defense units and Soviet partisans in Volyn during the Second World War was a unique phenomenon and was often based on the principles of mutual benefit.

Keywords: self-defense base, platsuvka, Soviet partisan, cooperation, World War II.

Іван ПУЩУК

кандидат історичних наук

член Національної спілки краєзнавців України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

ТРАГЕДІЯ СЕЛА МОЛОТКІВ (ПІВДЕННА ВОЛИНЬ) У ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УСНОІСТОРИЧНІ СВІДЧЕННЯ

Проаналізовано особливості українсько-польських міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни на основі усноісторичних досліджень, які було здійснено серед населення Волині у добу незалежності; з'ясовано масштаби жертв цивільного населення; виокремлено нацистський та радянський чинники, які розпалювали міжнаціональну ворожнечу серед волинян.

Виявлено, завдяки застосуванню методики усної історії, на терені Волині, зокрема в с. Молотків, реальну кількість загиблих мешканців під час збройних акцій гітлерівців за участю поляків-шуцманів 1943 р. (підрозділів допоміжної поліції, створених німецькою окупаційною адміністрацією). Подано свідчення учасників та очевидців Другої світової війни у Молоткові. Власне їхні твердження і роздуми використано у написанні статті. Доведено, що у вказаному селі загинула найбільша кількість цивільних українців на Волині у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Волинь, Друга світова війна, радянські партизани, поліція, окупація, поляки українці, співжиття, засоби усної історії.

Пропонована стаття продовжує серію публікацій, у яких виокремлено усноісторичний аспект трагедії українсько-польського протистояння у середині ХХ ст. (Пушук, 2022, с. 214–225). Час лікує рани, але у пам'яті народу таки має утримуватися спогад про його найбільші біди у минулому, щоб нізащо не допустити їх повторення. А саме про жорстокі за кількістю жертв убивства, що відбулися у роки Другої світової війни, зокрема з причини тодішнього міжнаціонального протистояння. Зрештою, пізнання гіркої правди про ті часи має сприяти недопущенню нових міждержавних і міжнаціональних протистоянь, а також формуванню об'єктивного пам'яттєвого наративу.

Мета статті – на основі усноісторичних досліджень, здійснених серед населення Волині в добу незалежності, проаналізувати особливості українсько-польських міжнаціональних відносин під час Другої світової війни, а за можливості з'ясувати масштаби жертв цивільного населення; виокремити нацистський та радянський чинники, які розпалювали міжнаціональну ворожнечу серед волинян.

Застосування методики усної історії дало можливість виявити на терені Волині, зокрема в с. Молотків, реальну кількість загинлих мешканців у збройних акціях гітлерівців за участю поляків-шущманів 1943 р. (підрозділів допоміжної поліції, створених німецькою окупаційною адміністрацією).

У Молоткові на Південній Волині 29 квітня 1943 р. сталася трагедія: вбивство 618 цивільних корінних українських мешканців села. З огляду на це, доцільно з'ясувати причини цієї трагедії. Завдяки експедиціям було записано усноісторичні свідчення учасників та очевидців Другої світової війни у волинському с. Молотків, яке нині входить до складу Кременецького району Тернопільської області. Власне їхні твердження і роздуми подано у статті. Водночас використано публікації українських істориків та краєзнавців, які розкривають окремі деталі подій.

Вказані події є предметом зацікавлення не лише українських, але й польських авторів, які розпочали реконструкцію цих трагічних подій ще у 1980-ті роки, а тому вони мають певні формальні здобутки. Насамперед звернемо увагу на книжку свідчень, яка має безпосереднє відношення до події у Молоткові, – двотомник Владислава Семашко (Władysław Siemaszko), Сви Семашко (Ewa Siemaszko) «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945» (Siemaszko, 2000). Із цієї книжки подаємо оригінал усього тексту, який стосується с. Молотків:

«*Wieś Molotków*. Wieś ukraińska, z mniejszością polską. Na 360 gospodarstw ogółem – 65 było polskich...

W czerwcu 1942 r. policjanci ukraińscy ciężko pobili Jana Dąbrowskiego, łamiąc mu kości, następnie aresztowali go i wysłali na roboty do Niemiec...

W 1943 r., po pacyfikacji niemieckiej, która miała miejsce w kwietniu 1943 r., większość ocalałej ludności polskiej opuściła wieś. Na miejscu pozostało kilkanaście rodzin...

30 lipca 1943 r. w nocy upowcy napadli na pozostające jeszcze we wsi polskie rodziny. Zamordowani zostali: Halina Brandt i Grażyna Brandt; Maria Rypniewska, Jan Rypniewski; Maria Teodorowicz; Wacław Wojnowski; rodzina Romaszewskich i rodzina Zdaniewiczów (łącznie 11 osób)...

Po pogromie uratowani Polacy uciekali do Łanowiec, skąd Niemcy transportowali ich do Tarnopola, albo na teren powiatu zbaraskiego (woj. Tarnopol)... W 1943 r. w bliżej nie określonych okolicznościach zostali zamordowani Jan Medwecki, lat 48 i jego żona Malwina z Nowakowskich, lat 48» (Siemaszko, 2000, s. 360, 945, 1023, 1094, 1338, 1522, 2149, 2151, 2161). «Liczba ofiar zbr. nacjon. ukr.: 19 Polaków» (Siemaszko, 2000, s. 945).

Із чотирьох позицій тексту перший і четвертий найбільш особистісні, порівняно з українськими свідченнями є задовільними, хоча українськими даними не підтверджуються. Бездоганність третьої позиції, базованої на даних несвідків, теж визначить зіставлення. Четверта ж позиція потребує ґрунтовного аналізу. Під виразом «расуфікація німецька, która miała miejsce w kwietniu 1943 r.» (німецька пацифікація, що траплялася у квітні 1943 р.) криється злочин, який у час Другої світової війни перевершили представники польського військового підпілля на українському етнічному терені лише в с. Сагринь на Холмщині. Там вони вбили майже тисячу до сьогодні точно не облікованих безпомічних українських селян. У Молоткові ж польськими шущманами-добровольцями за допомоги надісланих на відпочинок німецьких солдатів убито усього 618 українських мешканців села,

разом із 24 поляками-сусідами. Вживанням виразу «німецька пацифікація» В. і Є. Семашки стверджують, що їм відоме тимчасове перебування на Кременеччині невеликого тимчасового підрозділу поранених і хворих гітлерівських солдатів, перекинутих із фронту в тил для перепочинку. Зацікавлена цим місцева гітлерівська адміністрація негайно поспішила використати його для підтримки своєї головної ударної сили – розміщеної у Кременці 3-ї роти 35-го поліцейського полку в структурі Служби безпеки, сформованої з польських шуцманів-добровольців для боротьби проти українських повстанців.

Однак В. і Є. Семашки не подають повної інформації про мету і тип поведінки польських шуцманів, яких використали німецькі окупанти для залякування мирного українського населення. Оскільки це чинилося не без відома польського підпілля, природним є поставити запитання: кого воно вважало на Волині у час війни своїм головним ворогом – гітлерівців чи такі корінне українське населення, яке підтримувало Українську повстанську армію (УПА)? Для підтвердження цієї думки щодо події у Молоткові можна навести свідчення гітлерівців. Зокрема, Макса Вайнгольда (Max Weingold), командира відділення 3-ої роти 35-го поліцейського полку в структурі Служби безпеки (його командиром був капітан Еріх Фьорстер (Erich Förster), а його підрозділ мав неофіційну назву «бойова група Фьорстера»): «Гестапо повідомило командування нашої поліцейської роти про те, що в одному з населених пунктів, розміщеному на віддалі 60 кілометрів на південний схід від Кременця, знаходяться партизани, а населення цього села не виконує м'ясопоставки для німецької армії. Наша рота спільно з працівниками СД та гестапо виїхала на місце події. Після прибуття ми оточили село, а працівники СД і гестапо та командир роти з охороною поліцейських увійшли в село, однак зразу ж були обстріляні партизанами. Командир роти капітан Фьорстер наказав відкрити вогонь по селу. Зав'язався сильний бій, який точився від 12 до 15 години дня. В ході бою, коли ми увірвалися в село, командир наказав нам зігнати все його населення на площу, що й було виконано, тобто все мирне населення вигнали на площу й оточили. Один із працівників гестапо заявив, що коли їм не будуть видані партизани, котрі чинили опір німецьким окупаційним військам, то все населення буде розстріляне тут на площі. З числа радянських громадян [місцевих жителів? – І. П.], зібраних на площі, вийшли 4 особи: чоловік, жінка та 2 підлітки, котрі заявили гестапівцю, що вони є партизанами. Після цього всі четверо тут же на площі, на очах населення, були розстріляні працівниками гестапо» (Клименко, Ткачов, 2012, с. 38–39).

Наведемо також свідчення Вільгельма Альтгауза (Wilhelm Althaus), вахмайстра 3-ої роти 35-го поліцейського полку: «Приблизно 29 квітня 1943 р. 3-тя поліцейська рота, у складі якої я був, на вантажівках виїхала за 50 кілометрів від міста Кременець до села Моляйкова*. Прибувши в район їхнього перебування, рота з ходу на автомобілях увірвалася в село, спішилася, оточила село, після цього стала вести повальний обшук. Я в той час із гранатометом перебував в оточенні. Під час обшуків поліцаї нашої роти були зненацька обстріляні партизанами, один із них був убитий. Після цього командир роти капітан Фьорстер через зв'язкового

* Автор спотворює назву села – «Molajkowo» (Моляйково), у якому переховувалися радянські партизани. Вважаємо, що це йому здалося.

наказав мені з гранатометом підійти до нього. Я підійшов, ми з ним автомобілем поїхали в інший кінець села. Там нас теж обстріляли. Командир роти наказав відкрити вогонь по селу, і я зробив до 30 пострілів з гранатомета, підпалив одну хату, другу розвалив – у ній перебували партизани та мирні жителі. Коли партизани відійшли, ми стали палити село, в результаті чого воно згоріло, загинуло багато мирних жителів і партизанів. Яка саме кількість – сказати не можу, але з усіх жителів у селі залишилося приблизно 80 осіб. Худобу села Маляйково командир роти і представник СД наказали жителям села, які залишилися живими, здати німецькому зондерфюреру» (Клименко, Ткачов, 2012, с. 39–40).

З огляду на це, є підстави вважати, що під час гітлерівської окупації у селі таки знаходилися українці й поляки, які були не проти скористатися нею задля особистої кар'єри. Від самого початку становлення гітлерівського режиму на Кременеччині прагнення оунівців надати місцевій адміністрації та поліції хоч би певного, можливого за окупантського всесилля «українського вигляду», наштовхнулося на прояв міжнародного протистояння з польського боку. Власне від початку 1943 р. в окупаційній поліції залишалися лише добровольці-поляки (Галузевий державний архів СБУ у Тернопільській області, арк. 21). Саме вони під командуванням гітлерівців були надіслані у Молотків. Винищення села – наслідок їхнього старання, яке гітлерівці відзначили.

Відтак наведемо усноісторичні свідчення про українсько-польські відносини тогочасних мешканців Молоткова. Зокрема: Борух (Грабовська) Анастасія Василівна, 1933 р. н., зазначила:

«Я, Борух Анастасія Василівна, в Молоткові народилася, в Молоткові у війну жила.

Опитувач: Хочу запитати, чи поляки в Молоткові за часу Польщі жили?

Борух: Жили. Багато. Через 2–3 хати українські була польська.

Опитувач: Як між собою жили українці й поляки?

Борух: Дуже добре. ... Всяке бувало. Але більше було доброти, ніж зла. Поляки були добрі люди, помагали нам, чим могли. ... Було так, що ми, діти, послабляли на кір. Як лікарства, треба було меду. Батько в розпачі йшов шукати. Поляк вийшов, питає: “Чого ти плачеш?”. Сказав ... Той дав цілий горщик меду, сказав: “Нехай твої діти живуть – хоч би моя пасіка без меду [на підгодівлю. – І. П.] мені найпоздихає! ... Аби твої діти були здорові”».

Опитувач: ... Перейдімо до 43-го року. Історики шукають документи про те, що 29 квітня 1943 р. стався напад на село. Деякі вважають, що вчинили цей напад німецькі солдати підрозділ вермахту, який перекинули з фронту: поранених, хворих ... На поправку їх послали сюди, кинули в село. З ним разом надіслали підрозділ поліцейського полку, який складався з поляків і власовців – росіян. ... Що Ви самі особисто пам'ятаєте про цей напад на село?

Борух: Люди повставали зі сну, нічого не знаючи, що село окружили. Зробили це і німці, і поляки, які з ними були. Стали село палити, людей убивати, у вогонь живими кидати. Дітей, старих загонили у вогонь. Розстрілювали. Хто головний убивця? Їдні кажуть, що були поляки, другі – що німці, а точно – хто знає, хто те робив.

Опитувач: Твердять, що були і поляки, і німці. Разом. Така правда?

Борух: Так.

Опитувач: Ваш сусід Вальчук Назар Олексійович розкажує: чув, що Галько Брандт був серед тих, які напали на село...

Борух: ...Галько Брандт був поляк. І багато їх там було.

Опитувач: Вони сприяли, допомагали тим, які приїхали в село?

Борух: Так. Допомагали, підказували. Мацюк.

Опитувач: Вони ж знали. Хто де живе. Були жителями села.

Борух: Так. У селі жили.

Опитувач: ...Мацюк – це був українець, який мені сказали, перейшов із батьком на католика? Цілою сім'єю? Мацюк – син, історики виявили у німців служив. І не тільки перекладачем був, як дехто вважає, а мав звання офіцера гестапівського ... Нападникам таки допомагав?

Борух: Допомагати допомагав. ... А головне, що людей 617 душ вбито. І ніхто ж із них не був винен. Без вини! ... Село спалили – лишилися одні комини, церква, 6 хат, школа. ... Ото всього від села. Після війни порохували і виявили, що вбито було ще й 24 поляків, жителів села.

Опитувач: Як думаєте, чому поляки опинилися серед загиблих українців?

Борух: Бо в сутолоці не питали, чи то – поляк, чи – українець.

Опитувач: ...І поляків убили саме за те, що вважали: вони – українці?

Борух: Не перебирали.

Опитувач: ...А може, не виключено, що дехто з поляків міг знати, що готується напад на село?

Борух: Знали ті, що давали вказівку. А решта поляків що могла знати! ... Вони так само сиділи в хатах, як і ми. Й тікали разом із нами.

Опитувач: Ось що хочу запитати: чи були випадки, коли українці бігли до поляків, просилися: “Захистіть. У вас можна переховатися”?

Борух: Так було. Моя сестра просилася до поляків, щоб пустили. А вони сказали: “Не пустимо. Бо як тебе пустимо, то й нас поб'ють через тебе”. Але й їхня хата згоріла. ... Галько [про нього – див. нижче. – *І. П.*] сам не палив.

Опитувач: Але ж Волянюк мені казав, що йому відомо: Галько так, як і Ви кажете, сам не палив, а підказував, де, кого, як палити...

Борух: За нього, було кому!

Опитувач: Казав Волянюк, що Галько безпосередньо брав участь у вбивствах сусідів у своєму кутку села...

Борух: Тамечки він сусідів ненавидів. Думав: вони чули, як його сім'ю били [убили – діал.] [Це сталося раніше і, вважається, призвело до нападу на село – *І. П.*].

Опитувач: Арійського принципу відплати при вбивстві членів сім'ї арійця Галька Грандта було більш, ніж дотримано: за п'ятьох фольксдойчів – п'ятсот українців. За одного – не десять, а сто?

Борух: Так» (Інтерв'ю з Анастасією, 2022).

Розгляд подій можна також реконструювати за спогадами ще одного мешканця села – Вальчука Назара Олексійовича, 1926 р. н.:

«Я, Вальчук Назар Олексійович. Народився тут у Молоткові і у війну, в 43-му році жив тут.

Опитувач: Хочу запитати, чи крім українців поляки в Молоткові за часу Польщі жили. Чи багато їх було?

Вальчук: Осадники були. Чоловік двадцять [Тобто військові осадники, 20 сімей – *І. П.*] І місцеві, як ми їх звали – жителі-поляки.

Опитувач: А як жили українці з поляками між собою?

Вальчук: Нормально. Ми, діти, разом ходили до школи.

Опитувач: Дорослі теж між собою спілкувалися? Кумували? В гості ходили?

Вальчук: Так. Було все це.

Опитувач: Хочу запитати про 43-ій рік. Про біду, яка тоді сталася в Молоткові. То було

Вальчук: 29 квітня 1943 року.

Опитувач: Ви особисто як той день пам'ятаєте? Де Ви були?

Вальчук: Мене батько попросив, щоб я поїхав орати під гречку мамине поле. Поїхав і здивався з тими, які їхали з німцями десятьма машинами. Я перечекав, поки проїхали, переїхав через дорогу. Поїхав до свого поля. Я раз обійшов по полю плугом з кіньми. Глянув – а село горить! ... Казали люди, що тоді ніби німця забили.

Опитувач: Повстанці в ту пору в селі були?

Вальчук: Були.

Опитувач: Скільки їх могло бути?

Вальчук: Коло двадцяти.

Опитувач: І хтось із них, можливо, забив німця?

Вальчук: Так. ... І одразу вони [карателі. – *І. П.*] стали палити, вбивати.

Опитувач: Хати тоді стояли густо, щільно. Стріхи були сухими. Село загорілося швидко? ... А Ви в ту пору де були, що вчинили?

Вальчук: В полі ... Покинув коней там на полі, прибіг до сестри на хутір Ланівеччина ... До нас поприбігали ті, хто втік із села. Стали розказувати, стріляли по них...

Опитувач: Про кого вони казали, як про вбивць? Хто те все робив? Хто найбільше старався?

Вальчук: Найбільше старався Галько Брандт.

Опитувач: Він німець чи поляк?

Вальчук: Поляк, місцевий житель Молотькова.

Опитувач: Село добре знав?

Вальчук: Всіх людей у селі знав. Лютував, стріляв.

Опитувач: Чи ще хтось із поляків був його помічником тоді?

Вальчук: Казали, що Максимальський був тоді при ньому.

Опитувач: Із тими всіма вбивцями?

Вальчук: Так.

Опитувач: Отже, знищили село, вбили людей карателі. Сіли на машини, поїхали ... Ще хочу запитати, скільки людей хоч би приблизно було вбито в Молоткові тоді?

Вальчук: Шістсот всього.

Опитувач: Українців і поляків?

Вальчук: Всіх разом.

Опитувач: Люди порахували, що тоді були вбиті 24 поляків. Як думаєте? Чому так трапилося, що й поляки потрапили, коли Брандт, знаючи всіх, бив таки українців? ... Не розбиралися?

Вальчук: Так. Не розібралися ті інші.

Опитувач: А що Брандт і Максимальський їм помагали, то їхали бити саме українців?

Вальчук: Так» (Інтерв'ю з Назарієм, 2020).

Аналогічно свідчили також: Федора Лаврентіївна Воляник (Якубишин), 1920 р. н.; Іван Семенович Кравчук, 1927 р. н.; Євдокія Семенівна Антонюк, 1928 р. н.; Раїса Семенівна Сопронюк, 1928 р. н.; Ніна Онуфріївна Бабюк, 1929 р. н.; Олена Антонівна Фрумін, 1930 р. н., тогочасні мешканці Молоткова (Інтерв'ю з Іваном, 2022).

Найстаршим за віком мешканцям села, яким у невеликій кількості пощастило залишитися живими, був лядвїрт Ріхтер (ім'я не встановлено) – гітлерівський адміністратор, який приїжджав із районного центру Ланівців – найголовніший грабіжник селянських обійсть. Відзначався він до того ж винятковою зневагою до українців: не упускав нагоди вдарити українця нагайкою по спині чи кулаком в обличчя. Повстанці влаштували за ним полювання. Однак напад виявився невдалим: Ріхтер утік до Кременця. У небезпечні йому Ланівці і для підтримки його вірної команди з шуцманів-поляків окупанти спішно надіслали з Шепетівки підрозділ есесівців та козаків-власівців (вояків Російської визвольної армії). Ріхтер відважився повернутися лише згодом – із есесівською охороною у 100 осіб. Цей гітлерівський «інтернаціонал» із есесівців, поляків і росіян перебував у Ланівцях аж до лютого 1944 р., часу втечі, люто дошкуляючи українським селянам довколишніх сіл грабунком комор та облавами на повстанців – головних ворогів гітлерівських, сталінських і польських військових формацій.

Тієї пори, як стверджують тогочасні українські мешканці, після наростання сутичок між повстанцями й шуцманами-поляками з околиць до Ланівців збільшився потік польських утікачів, хоча це не було наслідком повстанського полювання за ними, як це описували деякі інформатори та підхопили В. і Є. Семашки. Щоправда, у повстанському середовищі був і такий факт: вояк підрозділу Служби безпеки Організації українських націоналістів (ОУН) і УПА Петро Швалінський, вочевидь у стані афекту, власноруч застрілив братів Івана і Василя Молінських за грабунок і вбивство поляків. Дійсно, на цю пору вислужництво поляків-шуцманів перед гітлерівським районним адміністратором – лядвїртом Ріхтером сягало такого ступеня, що на вимогу українського населення спричинило низку повстанських відплатних акцій: підпали польських загород, щоб змусити їхніх жителів, які мали добрі стосунки з окупантами, повертатися на Батьківщину. Польським мешканцям українських сіл, де вони проживали в меншості, повстанці радили не забувати про мирне сусідство попередніх років або забиратися до Ланівців під захист гітлерівців. Поляки, які розбурхували міжнаціональні протистояння, інколи видавали себе за філантропів. Утім, й молодих поляків скерували до Німеччини на ліквідацію дефіциту робочих рук. Тим, хто цього не хотів, пропонували вступити до утвореного ними ж місцевого поліцейського шуцманшафту.

Натомість В. і Є. Семашки вважали за доцільне обмежитися щодо трагедії Молоткова ствердженням факту «німецької пацифікації». Авторські підрахунки засвідчують, що у квітні 1943 р. було вбито 593 українці та 24 поляки. Як відомо, на цей час у 3-ій роті поліцейського полку гітлерівських підрозділів відбувся набір

польських добровольців; натомість місяць до того, за командою ОУН, поліційну службу в окупантів припинило багато українців.

Принагідно звернемося до матеріалів сучасної книжки «Історія Ланівеччини», де подано фрагмент спогаду польської мешканки Молоткова Г. Кульчицької (ім'я не встановлено): «До Зборова [сусіднього міста в Галичині, куди під час нападу втекла її сім'я. – *І. П.*] приїхав із родиною Ф. Талалай, родич Брандта [вже згаданого. – *І. П.*]». На запитання: «Як сховався, як урятувався?» відповів: «Коли нас німці оточили, я закричав: “Талалай”, а жінка кричала “Брандт”» (Кульчицька, 2011. с. 404). Чому прізвища нападників трактували німцями? Вочевидь, були знайомі їм. Власне поляк Брандт (ім'я не встановлено) на ту пору був перекладачем у Ланівецького районного ляндрвірта Ріхтера. Однак, згідно зі спогадами тогочасних українських мешканців Молоткова, не таким за поведінкою, як інший поляк – Левицький (ім'я не встановлено), який, захищаючи свою сім'ю під час розправи (можливо, її прийняли за українську), зарубав сокирою кількох нападників, імовірно, німців. Брандта звали осадником – можливо, він був цивільним. Військовим осадником він бути не міг, бо у лютому 1940 р. уник депортації до Архангельської області. Депортації польського населення із західних областей України у 1940–1941 рр. уже були предметом дослідження українських істориків (Баран, 2022, с. 75–100).

Згаданий Брандт, осівши у 1920-х роках у сусідньому с. Осники, одружився з дочкою заможного селянина-українця Омелька Мацюка. Той, вочевидь, був не проти породичатися з поляком, який мав певну освіту – знав німецьку мову. І це була не одна вдала ініціатива О. Мацюка для використання польської присутності на Волині в особистих інтересах – «вибитися в люди» самому та й синові Миколі. Почав із того, що з усією сім'єю перейшов із православ'я в католицизм. У свідків на очах бричкою возив сім'ю на богослужіння до Ланівців у костел. Сам Микола з 14 років надавав послуги польським спецслужбам. Його як підлітка використовували для нелегального відвідання польських агентів у СРСР. Напевне, після розвалу Польщі у 1939 р. цим каналом зв'язку скористалася гітлерівська розвідка. Все виявилось, коли М. Мацюка піймали радянські контррозвідники. За це він був покараний засланням на Соловки, 1941 р. утік і повернувся в Україну. Перебував у Харкові, там дочекався приходу гітлерівців і прибув на Волинь, маючи чин офіцера гестапо. Тут йому, довіряючи, гітлерівці надали високий, як для місцевого українця, пост командира карального загону, дислокованого у Кременці. Приїхавши до батьків у Молотків, перед ровесниками, які залишалися звичайними селянами, хвалився, як то він, дістаючись із Харкова до Кременця, із помсти за свої тюремні поневіряння все ж таки став гітлерівським офіцером, знищив дорогою не одного комуніста. Природно, що місцева підпільна мережа ОУН сприйняла прибуття явного гітлерівського вислужника вороже. Оскільки він, як і батько, спілкувався з родичем-поляком Брандтом, який теж був на службі у гітлерівців. Напевне, вистачало конкретних причин, постало рішення сім'ю Мацюків ліквідувати. Одного вечора Брандт, повернувшись зі служби додому, довідався, що його українські тесть, теща, дружина-українка і двоє дітей убиті. Натомість М. Мацюк, який проживав окремо від батьків, залишився живим. Обурені зять – поляк, а також син – українець у чині гітлерівського офіцера поскаржилися німецькій жандармерії на вбивство родичів. Там негайно відгукнулися планом розправи, але по-своєму. Об'єктом

помсти обрали не конкретних людей Молоткова. Чи не тому, що на місці вбивства виявили документ часу Польщі, який мав би підтверджувати, що підпільником тоді був уродженець Молоткова С. Никончук (ім'я не встановлено), який на цю пору перебував у повстанцях.

Сталось так, що саме у день гітлерівського нападу на Молотків у ньому перебували два повстанські рої з сотні «Гонти» на чолі з тим же С. Никончуком. Відбувся запеклий бій, у якому всі 22 повстанці з командиром загинули. Напевне, були втрати і у гітлерівського підрозділу, що підбурило помсту поляків-шуцманів, посилених солдатами вермахту. Відтак мирних жителів села піддали нелюдській розправі (Інтерв'ю з Назарієм, 2020). За підрахунками автора, вбито 597 українців, а також 27 польських сусідів, які, вочевидь, невиразно кричали паролі «Брандт» і «Талалай», що мало принести їм захист від нападу. Винищення мирних, безпомічних і невинних українців є підстави вважати антиукраїнською акцією з використанням збройного забезпечення гітлерівських окупантів (Інтерв'ю з Іваном, 2023).

Зібраний у Молоткові перелік стверджує, що 29 квітня 1943 р. у селі загинули: 1) Бенедюк Федора Мефодіївна 1912 р. н.; 2) Березюк Яким Семенович 1900 р. н.; 3) Бжезінський ?; 4) Білюк Онисія Никифоровна 1918 р. н.; 5) Бобошко Агафія Оксентіївна 1870 р. н.; 6) Бобошко Андрій Андрійович 1872 р. н.; 7) Бобошко Гаврило Оксенович 1927 р. н.; 8) Бобошко Іван Онуфрійович 1905 р. н.; 9) Бобошко Лідія Онуфріївна 1941 р. н.; 10) Бобошко Марія Полікарпівна; 11) Бобошко Марія Сидорівна 1923 р. н.; 12) Бобошко Онуфрій Григорович 1871 р. н.; 13) Бобошко Параска Трохимівна 1918 р. н.; 14) Бобошко Платон Васильович 1912 р. н.; 15) Борух Варвара Петрівна 1893 р. н.; 16) Борух Федір Іванович 1901 р. н.; 17) Вальчук Михайло Гаврилович 1908 р. н.; 18) Вальчук Христина 1883 р. н.; 19) Войновський Вацлав Антонович 1902 р. н.; 20) Гірук Іван Демидович 1925 р. н.; 21) Гірук Мидора 1867 р. н.; 22) Гірук Микола Васильович 1927 р. н.; 23) Гірук Павло Степанович 1940 р. н.; 24) Гірук Петро Михайлович 1903 р. н.; 25) Гірук Савета Кіндратівна 1993 р. н.; 26) Гудзь Феодосія; 27) Гудзь Ганна 1936. р. н.; 28) Гудзь Петро Якович 1908 р. н.; 29) Гірук Тетяна Григорівна 1910 р. н.; 30) Гірук Афанасія Тодосівна 1938 р. н.; 31) Гонта Василина Іванівна 1977 р. н.; 32) Гірук Степан; 33) Гірук Федора Кіндратівна; 34) Гірук Анатолій 1937 р. н.; 35) Гірук Серафіна Юхимівна 1894 р. н.; 36) Гірук Андрон Микитович 1927 р. н.; 37) Гірук Домна Миколаївна 1913 р. н.; 38) Гірук Наталія Миколаївна 1939 р. н.; 39) Гірук Петро Миколайович 1900 р. н.; 40) Гуменюк Михайлина Франківна 1906 р. н.; 41) Гуменюк Володимир Іванович 1927 р. н.; 42) Гірук Іхронка Миколаївна 1900 р. н.; 43) Гірук Григорій Хомович 1917 р. н.; 44) Гірук Гаврило Григорович 1940 р. н.; 45) Гірук Олексій Григорович 1941 р. н.; 46) Грушковський Роман Іванович 1893 р. н.; 47) Грушковська Юзя Іванівна 1993 р. н.; 48) Гудковська Юстинія; 49) Добринська ?; 50) Добринський Микола; 51) Домбровська Ганна Іванівна 1893 р. н.; 52) Домбровська Ельжбета; 53) Домбровська Олександра Августівна 1913 р. н.; 54) Донець Анастасія Павлівна 1923 р. н.; 55) Донець Анастасія Петрівна 1927 р. н.; 56) Дацюк Дмитро Володимирович 1913 р. н.; 57) Домбровський Едуард Гнатович 1925 р. н.; 58) Зданевич Павло; 59) Зданевич Марія 1928 р. н.; 60) Загорський Іпатій Іванович 1889 р. н.; 61) Загорський Семен Іванович 1920 р. н.; 62) Загорський Василь Іпатович 1917 р. н.; 63) Загорський Іван Іпатович 1926 р. н.; 64) Зданевич Павло Мартинович 1888 р. н.;

65) Зданевич Марія Павлівна 1927 р. н.; 66) Зданевич Ян Вінцентійович 1911 р. н.; 67) Зданевич Станіслав (Еустахій) Вінцентійович; 68) Зданевич Розалія 1914 р. н.; 69) Зданевич Здіслав; 70) Зданевич Анна 1918 р. н.; 71) Зданевич Лукаш 1905 р. н.; 72) Коцюба Пилип Охрімович 1883 р. н.; 73) Кошелюк Максим Маркович 1893 р. н.; 74) Крук Іван Якович 1898 р. н.; 75) Крук Дмитро Іванович 1926 р. н.; 76) Крук Павло Іванович 1932 р. н.; 77) Крук Трифон Дійович 1908 р. н.; 78) Крук Марія Трифонівна 1928 р. н.; 79) Кравчук Павло Андрійович 1925 р. н.; 80) Кравчук Марія Андріївна 1921 р. н.; 81) Крук Тихон Антонович 1904 р. н.; 82) Крук ? Антонівна 1925 р. н.; 83) Ковбасюк Филімон 1893 р. н.; 84) Кравчук Марія Тодосівна 1929 р. н.; 85) Калабура Ярон Кіндратович 1910 р. н.; 86) Калабура Фросина Яронівна 1937 р. н.; 87) Калабура Лікера Мойсеївна 1913 р. н.; 88) Кравчук Дмитро Андрійович 1923 р. н.; 89) Кравчук Текля Дмитрівна 1883 р. н.; 90) Кравчук Ігор Петрович 1937 р. н.; 91) Кравчук Харитон Петрович 1927 р. н.; 92) Кучер Марта Іванівна 1888 р. н.; 93) Крутевич Іван Павлович 1878 р. н.; 94) Кульчицька Корнелія; 95) Ковбасюк Федот Іванович 1898 р. н.; 96) Кошелюк Марина; 97) Казмірчук Микола; 98) Калабура ? Яронович; 99) Кульчицький Діонізій Іванович 1884 р. н.; 100) Крук Яків 1888 р. н.; 101) Крук Явдоха Калениківна 1893 р. н.; 102) Крук Трохим Каленикович 1908 р. н.; 103) Кравчук Мирон Романович 1879 р. н.; 104) Кравчук Юрій Семенович 1927 р. н.; 105) Крук Петро Корнійович 1886 р. н.; 106) Крутевич ?; 107) Літвіцька Розалія Іванівна 1893 р. н.; 108) Літвіцький Валентин Андрійович 1878 р. н.; 109) Літвіцький Ян Валентинович 1931 р. н.; 110) Літвіцький Рись Валентинович 1936 р. н.; 111) Лівецький Нарциз Купріянович 1883 р. н.; 112) Лівецький Станіслав Нарцизович 1920 р. н.; 113) Лівецький Дмитро Нарцизович 1930 р. н.; 114) Лірчук Христина Калениківна 1873 р. н.; 115) Лірчук Анастасія Семенівна; 116) Літвіцький Михайло Нарцизович 1927 р. н.; 117) Лірчук Антон Іванович 1878 р. н.; 118) Лірчук Ксенія 1883 р. н.; 119) Лірчук Платон Степанович 1883 р. н.; 120) Лірчук Федора Василівна 1900 р. н.; 121) Лірчук Сава; 122) Лірчук Євдокія Антонівна 1938 р. н.; 123) Лірчук Антон Іванович 1888 р. н.; 124) Лірчук Марія Федорівна 1896 р. н.; 125) Лівінський Трохим Сергійович 1920 р. н.; 126) Лівандовська Марія Володимирівна 1898 р. н.; 127) Лівандовський Едуард; 128) Лівандовська Ядвіга; 129) Лівецький Мартин; 130) Лівецький Станіслав (Еустахій) Мартинович; 131) Лисюк Филімон Давидович 1889 р. н.; 132) Лірчук Давид Гаврилович 1897 р. н.; 133) Лірчук Катерина Романівна 1867 р. н.; 134) Лірчук Володимир Семенович 1935 р. н.; 135) Лірчук Марія Семенівна 1940 р. н.; 136) Мельничук Юрій Якович 1905 р. н.; 137) Мондзелевський Іван Семенович 1903 р. н.; 138) Махлайчук Єремій 1891 р. н.; 139) Махлайчук Єфросинія Кузьмівна 1893 р. н.; 140) Махлайчук Теодозій Єфремович 1922 р. н.; 141) Мельничук Степан Денисович 1896 р. н.; 142) Мельничук Петро Семенович 1923 р. н.; 143) Мельничук Юрій; 144) Мельник Олексій Степанович 1910 р. н.; 145) Мельник Владислав 1928 р. н.; 146) Мельник Михайлина; 147) Мартинюк Павло Климович 1898 р. н.; 148) Мартинюк Тетяна; 149) Максимлюк Федора Автономівна; 150) Максимлюк Марія Гнатівна; 151) Максимлюк Василь Гнатович 1940 р. н.; 152) Мосейко Мефодій Кузьмович 1873 р. н.; 153) Мосейко Іван Мефодійович 1923 р. н.; 154) Мазур Фадей Павлович 1910 р. н.; 155) Мазур Віктор Фадейович 1932 р. н.; 156) Мазур Павло Климович 1873 р. н.; 157) Мазур Марія Тимофіївна 1900 р. н.; 158) Мельничук Василь Петрович 1924 р. н.; 159) Мусевич

Едуард 1932 р. н.; 160) Мондзелевський Кароль; 161) Максим'юк Марія Тихонівна 1937 р. н.; 162) Мазур Ярослав Васильович 1938 р. н.; 163) Мартинюк Артем Пилипович 1906 р. н.; 164) Мельник Василь Степанович 1893 р. н.; 165) Мельник Мотря Назарівна 1898 р. н.; 166) Мельник Ганна Василівна 1928 р. н.; 167) Мельник Петро Васильович 1938 р. н.; 168) Мондзелевська Філіна Миколаївна 1925 р. н.; 169) Мондзелевська Людвіга 1893 р. н.; 170) Мондзелевська Юзефа; 171) Мондзелевська Вікторія 1893 р. н.; 172) Мондзелевський Юзеф Петрович 1926 р. н.; 173) Мондзелевський Петро; 174) Мельничук Талимон Мойсейович; 175) Мельничук Павло Савович 1880 р. н.; 176) Мельничук Ксенія Павлівна 1889 р. н.; 177) Максимюк Федора Автономівна 1907 р. н.; 178) Мондзелевський Філь 1873 р. н.; 179) Мельник Павло Васильович 1937 р. н.; 180) Мельничук Сава Герасимович 1929 р. н.; 181) Мельничук Ярина Іванівна 1854 р. н.; 182) Мондзелевська Геня (Геновефа?); 183) Мельничук Максим Купріянович 1900 р. н.; 184) Музикович ? 1883 р. н.; 185) Музикович Ганна 1888 р. н.; 186) Мовчан Григорій Деметович 1928 р. н.; 187) Мартинюк Пилип Якович 1889 р. н.; 188) Мартинюк Христина; 189) Мельничук Григорій Васильович 1928 р. н.; 190) Мазур Сава Васильович 1940 р. н.; 191) Мельничук Максим Маркович 1894 р. н.; 192) Мельничук Талимон Герасимович 1897 р. н.; 193) Мосейко Степан Мефодійович 1932 р. н.; 194) Мельничук Тодоха Зотівна 1874 р. н.; 195) Мондзелевська Гелена Петрівна 1931 р. н.; 196) Мондзелевська Юстина Іванівна 1873 р. н.; 197) Мондзелевська Лівонія Мойсеївна 1908 р. н.; 198) Мельничук Лікера Мойсеївна; 199) Мельничук Наталя Павлівна; 200) Мельничук Тихон Мойсейович 1909 р. н.; 201) Мельничук Спиридон Мойсейович 1913 р. н.; 202) Мельничук Василь Петрович 1924 р. н.; 203) Місюк Олексій Іванович 1879 р. н.; 204) Місюк Домна Мар'янівна 1885 р. н.; 205) Місюк Ганна Юхимівна 1922 р. н.; 206) Місюк Віталій Васильович 1940 р. н.; 207) Місюк Василь Олексійович 1919 р. н.; 208) Мельничук Параска Антонівна 1910 р. н.; 209) Мельничук Іван Костянтинівич 1933 р. н.; 210) Мельничук Наталія Костянтинівна 1936 р. н.; 211) Мельничук Антон Михайлович; 212) Мельничук Тетяна Купріянівна 1879 р. н.; 213) Мельничук Лікерія Мілетівна 1927 р. н.; 214) Мельничук Теодозія Зотівна 1884 р. н.; 215) Мартинюк Пилип Кузьмович 1873 р. н.; 216) Мазур Марія Юхимівна 1878 р. н.; 217) Мондзелевський Роман Петрович 1924 р. н.; 218) Мондзелевська Казимира Янівна 1867 р. н.; 219) Мондзелевська Розалія Миколаївна 1923 р. н.; 220) Мондзелевська Марія Миколаївна 1926 р. н.; 221) Мондзелевська Гелена Миколаївна 1921 р. н.; 222) Мондзелевська Стефанія Петрівна 1928 р. н.; 223) Медецька Гелена 1934 р. н.; 224) Мацюк Степан Оникович (Онуфрійович?) 1927 р. н.; 225) Никончук Кузьма Юхимович 1908 р. н.; 226) Новаковський Леон Іванович 1918 р. н.; 227) Никончук Степан Юхимович 1904 р. н.; 228) Никончук Павло Степанович 1920 р. н.; 229) Новаковська Вікторія Мар'янівна 1916 р. н.; 230) Остапчук Мефодій Іванович; 231) Остапчук Катерина Павлівна 1898 р. н.; 232) Остапчук Петро Максимович 1923 р. н.; 233) Остапчук Олекса Максимович; 234) Охнівський Яків ?; 235) Потоза Гива (Георгій?) Іванович 1917 р. н.; 236) Потоза Петро Степанович 1903 р. н.; 237) Полєха Уляна Матвіївна 1908 р. н.; 238) Пальчастий Корній Пилипович 1878 р. н.; 239) Пальчаста Ксенія Оксентіївна 1902 р. н.; 240) Пальчастий ? Корнійович 1927 р. н.; 241) Пальчаста Наталія Кіндратівна 1921 р. н.; 242) Пальчастий Володимир Леонтіївич 1936 р. н.; 243) Пальчаста Ксенія Корнійівна 1893 р. н.; 244) Пальчаста Устина Корнійівна

1928 р. н.; 245) Пальчастий Петро Корнійович 1930 р. н.; 246) Пальчастий Андрій Іванович 1920 р. н.; 247) Пальчаста Федора Степанівна; 248) Пальчастий Володимир Іванович 1939 р. н.; 249) Пальчастий Макар Тимофійович 1893 р. н.; 250) Пальчастий Харитон Леонтійович 1920 р. н.; 251) Пальчастий Леонтій Никифорович 1898 р. н.; 252) Пальчаста Тетяна Наумівна 1897 р. н.; 253) Пальчаста Марія Онуфріївна 1917 р. н.; 254) Пальчаста Степанида; 255) Пальчаста Євдокія Павлівна 1932 р. н.; 256) Пальчастий Василь Тимофійович 1898 р. н.; 257) Пальчастий Іван Васильович 1923 р. н.; 258) Пальчаста Федора Василівна 1920 р. н.; 259) Палій Петро Якович; 260) Палій Сидір Федорович 1888 р. н.; 261) Палій Григорій Сидорович 1921 р. н.; 262) Євдокія Сидорівна 1923 р. н.; 263) Палій Степанида Яківна 1893 р. н.; 264) Палій Каленик Степанович 1878 р. н.; 265) Палій Марфа Автономівна 1880 р. н.; 266) Пальчастий Макар Тимофійович 1893 р. н.; 267) Пальчастий Андрон Андрійович 1878 р. н.; 268) Пальчастий Тихон Соломонович 1883 р. н.; 269) Пальчастий Іван Тихонович 1921 р. н.; 270) Пальчастий Микита Тихонович 1907 р. н.; 271) Пальчаста Дарія Дорофеївна 1943 р. н.; 272) Пальчаста Анастасія; 273) Палій Петро Іванович 1878 р. н.; 274) Палій Тетяна Яківна 1923 р. н.; 275) Пальчастий Антон Андрійович 1893 р. н.; 276) Пальчастий Андрій Антонович 1931 р. н.; 277) Пальчастий Федір Мойсейович 1903 р. н.; 278) Пальчастий Тихон Андрійович 1878 р. н.; 279) Процюк Микола Степанович 1920 р. н.; 280) Палій Дарія Романівна 1855 р. н.; 281) Пальчаста Марія Іванівна 1934 р. н.; 282) Пальчаста Євдокія Іванівна 1938 р. н.; 283) Пальчастий Іван Антонович 1933 р. н.; 284) Полеха Варвара Сидорівна 1878 р. н.; 285) Потожа Андрій Тарасович 1927 р. н.; 286) Полеха Сергій Данилович 1914 р. н.; 287) Поплавський Фелько (Фелікс? Филимон?) Іванович 1903 р. н.; 288) Пальчаста Марія Павлівна 1938 р. н.; 289) Полісовський Пилип Якович 1905 р. н.; 290) Пташник Арсен Костянтинович 1905 р. н.; 291) Пальчастий Тихон Денисович 1890 р. н.; 292) Пальчаста Пелагія Леонтіївна 1923 р. н.; 293) Пальчастий Петро Степанович 1935 р. н.; 294) Пальчастий Анатолій Степанович 1937 р. н.; 295) Поплавська Марія; 296) Поплавський Стах (Станіслав, Євстахій); 297) Пальчастий Андрон Васильович; 298) Рудюк Ярослав Васильович 1938 р. н.; 299) Ромашевський Іван Миколайович 1927 р. н.; 300) Рачук Данило Семенович 1904 р. н.; 301) Рачук Ярина Кузьмівна; 302) Рудюк Марія Андріївна; 303) Рачук Юрій Іванович 1890 р. н.; 304) Рачук Катерина Іванівна 1903 р. н.; 305) Рачук Галина Юріївна; 306) Рудюк Карпо Іванович 1902 р. н.; 307) Рудюк Дмитро Карпович 1930 р. н.; 308) Рудюк Мойсей Антонович 1918 р. н.; 309) Ромашевський Микола Семенович 1903 р. н.; 310) Ромашевський Яків; 311) Рудюк Назар Харитонович; 312) Рудюк Лук'ян Назарович 1901 р. н.; 313) Рачук Іван Андрійович 1898 р. н.; 314) Рачук Марія Іванівна 1940 р. н.; 315) Рачук Ірина Кузьмівна 1888 р. н.; 316) Рачук Христина Андріївна 1883 р. н.; 317) Рачук Захарій Спиридонович 1907 р. н.; 318) Рачук Антоніна Іванівна 1935 р. н.; 319) Рачук Марія Дем'янівна 1939 р. н.; 320) Рачук Петро Іванович 1922 р. н.; 321) Рачук Пелагія Левківна 1923 р. н.; 322) Рачук Іван Андрійович 1895 р. н.; 323) Рачук Катерина; 324) Рачук дитина 2 років; 325) Рудюк Еліферій (Оліферій) Григорович 1873 р. н.; 326) Рудюк Микита Семенович 1973 р. н.; 327) Рудюк Феодосія Костянтинівна 1913 р. н.; 328) Рудюк Євдоким Дементович 1913 р. н.; 329) Рудюк Євдокія Калениківна 1913 р. н.; 330) Рудюк Ганна Іванівна 1940 р. н.; 331) Рудюк Захар Каленикович 1903 р. н.; 332) Рудюк Павло Костянтинович 1894 р. н.; 333) Рудюк Павло

Зотович 1906 р. н.; 334) Рудюк Осип Каленикович 1910 р. н.; 335) Рудюк Іван Трохимович 1937 р. н.; 336) Рудюк Кузьма Іванович 1928 р. н.; 337) Рудюк Пелагія Юхимівна 1918 р. н.; 338) Рудюк Іван Зотович 1896 р. н.; 339) Рудюк Євдокія Дементіївна 1903 р. н.; 340) Рудюк Петро Іванович 1924 р. н.; 341) Рудюк Максим Дементійович 1918 р. н.; 342) Рудюк Демид Григорович 1883 р. н.; 343) Рудюк Денис Захарович 1893 р. н.; 344) Рудюк Каленик Денисович 1920 р. н.; 345) Рудюк Пелагія Купріянівна 1875 р. н.; 346) Рудюк Микита Сидорович 1880 р. н.; 347) Ромашевська Марія; 348) Ромашевський Юзеф Миколайович 1938 р. н.; 349) Ромашевська Регіна Марківна 1902 р. н.; 350) Ромашевський Броніслав Шимонович р. н.; 351) Ромашевський Петро; 352) Ромашевський Ян Броніславович 1908 р. н.; 353) Ромашевський Антон Броніславович 1913 р. н.; 354) Ромашевська Ірина Броніславівна 1930 р. н.; 355) Ромашевська Юзефа Броніславівна 1923 р. н.; 356) Ромашевська Анна Броніславівна 1929 р. н.; 357) Ромашевська Стефанія Броніславівна 1933 р. н.; 358) Ромашевський Ян Вінцентійович 1906 р. н.; 359) Рижак Василь; 360) Рижак Іван Васильович 1925 р. н.; 361) Рижак Федора Василівна 1920 р. н.; 362) Рижак Соломія; 363) Рижак – дитина; 364) Солоненко Корній Захарович 1896 р. н.; 365) Солоненко Олександра Пилипівна 1897 р. н.; 366) Саржевський Семен Фастинович (Фаустинович?) 1900 р. н.; 367) Саржевський Фастин (Фаустин?) Петрович 1868 р. н.; 368) Сагадюк Матвій Оксентович 1888 р. н.; 369) Сагадюк Анастасія Мартинівна 1931 р. н.; 370) Сагадюк Наталія Андріївна 1893 р. н.; 371) Сагадюк Андрій Мартинович 1936 р. н.; 372) Солоненко Марія Калениківна 1883 р. н.; 373) Скакун Василь Лук'янович 1903 р. н.; 374) Стадник Василь Андріянович 1932 р. н.; 375) Стадник Максим Іванович 1873 р. н.; 376) Собчук Омелян Дементійович 1908 р. н.; 377) Скакун Зот Петрович 1878 р. н.; 378) Скакун Євдокія Данилівна 1926 р. н.; 379) Сагадюк Нестор Романович 1881 р. н.; 380) Собко Анатолій Юстинович 1935 р. н.; 381) Собко Ганна Юстинівна 1939 р. н.; 382) Солоненко Кузьма Герасимович 1929 р. н.; 383) Сендецька Текля Денисівна 1893 р. н.; 384) Сендецька Параска Митрофанівна 1893 р. н.; 385) Сендецький Кузьма Спиридонович 1883 р. н.; 386) Стебельський Владислав 1878 р. н.; 387) Стебельська Людмила; 388) Стебельський Казимир Іванович 1873 р. н.; 389) Стецюк Іван 1930 р. н.; 390) Солоненко Улита Яківна 1924 р. н.; 391) Степанюк Пелагія 1863 р. н.; 392) Саржевський Осип 1873 р. н.; 393) Саржевська Раїса р. н.; 394) Сагадюк Мартин Мартинович 1935 р. н.; 395) Сагадюк Іван Матвійович 1912 р. н.; 396) Стебельська Марина Казимирівна; 397) Стебельська Франціска Казимирівна; 398) Сивак Дмитро Архипович 1928 р. н.; 399) Собко Яків Юстинович 1935 р. н.; 400) Снігур Афанасій; 401) Томашук Іван Андрійович 1895 р. н.; 402) Томашук Степанида Елиферівна 1903 р. н.; 403) Ткачук Стефанія Петрівна; 404) Ткачук Христина Клімівна 1890 р. н.; 405) Тендай Вікторія Августинівна 1903 р. н.; 406) Тендай Іванна Франківна 1933 р. н.; 407) Ткачук Микола Петрович; 408) Тендецький Іван; 409) Тендецька Броніслава; 410) Тендецька Галина Іванівна; 411) Тендаль Вікта (Вікторія?) 1908 р. н.; 412) Тендаль Януша (Януш?) 1933 р. н.; 413) Тодорович Микола Франкович 1908 р. н.; 414) Тодорович Ганна 1883 р. н.; 415) Тодорович Геля (Гелена?) Миколаївна 1924 р. н.; 416) Талалай Петро 1900 р. н.; 417) Тендай Вікта (Вікторія?) Мар'янівна 1920 р. н.; 418) Талай Іван; 419) Церковнюк Яків Іванович 1910 р. н.; 420) Церковнюк Юхим Васильович 1901 р. н.; 421) Церковнюк Петро Васильович 1939 р. н.; 422) Харитина Зотівна

1908 р. н.; 423) Церковнюк Юхим Петрович 1902 р. н.; 424) Церковнюк Пелагія Іванівна 1879 р. н.; 425) Церковнюк Ярина Юхимівна 1941 р. н.; 426) Церковнюк Петро Юхимович 1939 р. н.; 427) Церковнюк Юрій Юхимович; 428) Чипіжук Сикліта (Секлета) Микитівна 1870 р. н.; 429) Чипіжук Марія; 430) Чипіжук Афанасія; 431) Чипіжук Катерина Дем'янівна 1923 р. н.; 432) Чипіжук Андрій Трохимович 1936 р. н.; 433) Чипіжук Лідія Трохимівна 1943 р. н.; 434) Чипіжук Катерина Йовівна 1914 р. н.; 435) Яків Антонович 1913 р. н.; 436) Чипіжук Григорій Гнатович 1922 р. н.; 437) Микита Тихонович 1910 р. н.; 438) Чипіжук Андрій Антонович 1928 р. н.; 439) Чипіжук Оксентій Дмитрович 1883 р. н.; 440) Чипіжук Марфа Назарівна 1888 р. н.; 441) Чипіжук Яків Павлович 1878 р. н.; 442) Чипіжук Ганна Тодосівна 1925 р. н.; 443) Чипіжук Андріан Антонович 1927 р. н.; 444) Чипіжук Марія Никифорівна 1915 р. н.; 445) Чипіжук Афанасія Афанасіївна 1938 р. н.; 446) Чипіжук Агафія Тодосівна 1926 р. н.; 447) Мартоха (Марта) Назарівна 1893 р. н.; 448) Чипіжук Наталія Панасівна 1898 р. н.; 449) Чипіжук Ганна Панасівна 1938 р. н.; 450) Чипіжук Іван Панасович 1942 р. н.; 451) Шиманський Генадій Якович 1896 р. н.; 452) Шиманська Камеліна; 453) Шиманська Філіна; 454) Шиманський Нарциз Янович 1925 р. н.; 455) Шиманська Анна; 456) Шиманська – дитина; 457) Шиманський Казимір Карлович 1907 р. н.; 458) Шиманська Антоніна; 459) Шевчик Марія Василівна 1921 р. н.; 460) Щуровська Марія Мар'янівна 1933 р. н.; 461) Щуровський Мар'ян; 462) Щуровський Нарциз Мар'янович 1923 р. н.; 463) Щуровський Фелько (Фелікс?) Мар'янович 1927 р. н.; 464) Юрковська Ядвіга; 465) Юрковська Северина; 466) Яценюк Єфросинія Іванівна; 467) Якубовська Марина; 468) Якубовська Мартоха (Марта?) Оксентіївна; 469) Якубовська Мотря Дем'янівна 1913 р. н.; 470) Якубовська Ганна Гаврилівна 1935 р. н.; 471) Якубовська Галина Гаврилівна 1941 р. н.; 472) Антонюк Марія Василівна 1894 р. н.; 473) Антонюк Іван Барткович (Варфоломійович?) 1903 р. н.; 474) Баб'юк Герасим Тимофійович 1881 р. н.; 475) Баб'юк Іван Онуфрійович 1897 р. н.; 476) Бенедюк Дмитро Олексійович 1896 р. н.; 477) Баб'юк Олександра Петрівна 1916 р. н.; 478) Баб'юк Володимир Панасович 1936 р. н.; 479) Бенедюк Феодосій Степанович 1906 р. н.; 480) Блозва Каленик Гаврилович 1896 р. н.; 481) Бенедюк Улян Андрійович 1897 р. н.; 482) Бенедюк Андрій Улянович 1927 р. н.; 483) Баб'юк Онуфрій Тимофійович 1864 р. н.; 484) Букевич Антон Якимович 1892 р. н.; 485) Ващук Никанор Осипович 1917 р. н.; 486) Дацюк Кузьма Васильович 1899 р. н.; 487) Дацюк Осип Ілліч 1882 р. н.; 488) Дацюк Микола Осипович 1908 р. н.; 489) Дацюк Федір Андрійович 1876 р. н.; 490) Дацюк Талимон Купріянович 1879 р. н.; 491) Дацюк Гестинія (Епістимія?) Гаврилівна 1887 р. н.; 492) Дацюк Василь Талимонович 1934 р. н.; 493) Зиско Онуфрій Васильович 1894 р. н.; 494) Кравчук Василь Степанович 1871 р. н.; 495) Кравчук Марфа Іванівна 1873 р. н.; 496) Кравчук Катерина Осипівна 1930 р. н.; 497) Козак Пилип Васильович 1908 р. н.; 498) Козак Ксенія Степанівна 1910 р. н.; 499) Козак Марія Пилипівна 1932 р. н.; 500) Козак Василь Пилипович 1935 р. н.; 501) Ковальчук Яків Іванович 1897 р. н.; 502) Ковальчук Марія Калениківна 1900 р. н.; 503) Ковальчук Надія Яківна 1932 р. н.; 504) Книжний Федір Степанович 1901 р. н.; 505) Книжний Марко Степанович 1893 р. н.; 506) Кухарук Антон Хтодонович (Федонович?) 1892 р. н.; 507) Кравчук Хома Павлович 1905 р. н.; 508) Кравчук Василь Хомович 1934 р. н.; 509) Кравчук Микола Миронович 1914 р. н.; 510) Кравчук Марія

Вахтонівна (Вахтангівна?) 1916 р. н.; 511) Кравчук Люся Миколаївна 1936 р. н.; 512) Лахманюк Кузьма Андрійович 1897 р. н.; 513) Лахманюк Варфоломій Сидорович 1874 р. н.; 514) Лахманюк Віра Прокопівна 1921 р. н.; 515) Лахманюк Надія Василівна 1932 р. н.; 516) Лахманюк Мусій Гнатович 1918 р. н.; 517) Мельничук Кіндрат Степанович 1872 р. н.; 518) Пилипчук Антон Степанович 1884 р. н.; 519) Підлісковий Пилип Якович 1905 р. н.; 520) Романчук Петро Лаврінович 1924 р. н.; 521) Рижак Гнат Барткович (Варфоломійович?) 1903 р. н.; 522) Сопронюк Данило Устинович 1874 р. н.; 523) Сопронюк Григорій Данилович 1922 р. н.; 524) Сівчук Семен Михайлович 1923 р. н.; 525) Сівчук Василь Михайлович 1932 р. н.; 526) Сівчук Карпо Фадейович 1898 р. н.; 527) Сопронюк Яким Федорович 1874 р. н.; 528) Собчук Ганна Сидорівна 1921 р. н.; 529) Сопронюк Федір Лаврінович 1902 р. н.; 530) Сопронюк Ганна Гаврилівна 1901 р. н.; 531) Сопронюк Ганна Федорівна 1934 р. н.; 532) Сівчук Григорій Павлович 1874 р. н.; 533) Собчук Архип Митрофанович 1896 р. н.; 534) Собчук Ганна Олексіївна 1922 р. н.; 535) Сопронюк Олександр Силевич 1920 р. н.; 536) Сівчук Олександр Власович 1883 р. н.; 537) Собчук Степан Васильович 1881 р. н.; 538) Собчук Ганна Потапівна 1884 р. н.; 539) Сопронюк Марія Павлівна 1931 р. н.; 540) Саганюк Іван Матвійович 1909 р. н.; 541) Чорний Юхим Григорович 1927 р. н.; 542) Шевчук Тимофій Васильович 1896 р. н.; 543) Шевчук Пилип Єфремович 1923 р. н.; 544) Шевчук Бартко (Варфоломій) Кіндратович 1881 р. н.; 545) Шевчук Василь Барткович (Варфоломійович) р. н.; 546) Шевчук Василь Кіндратович р. н.; 547) Шостак Ксенія Василівна 1914 р. н.; 548) Шостак Володимир Юхимович 1935 р. н. (Інтерв'ю з Іваном, 2023; Інтерв'ю з Раїсою, 2023).

Перелік мешканців Молоткова, яких 29 квітня 1943 р. спалено в кузні: 1) Кощуба Пилип Охримович 1883 р. н.; 2) Мартинюк Артем Пилипович 1885 р. н.; 3) Палій Сидір Федорович 1888 р. н.; 4) Рудюк Микита Сидорович 1876 р. н.; 5) Пальчастий Микита Тихонович 1913 р. н.; 6) Мельничук Спиридон Мойсейович 1913 р. н.; 7) Загорський Іпатій Іванович 1883 р. н.; 8) Загорський Іван Іпатійович 1920 р. н.; 9) Загорський Семен Іпатійович 1920 р. н.; 10) Лірчук Давид Гаврилович 1897 р. н.; 11) Собчук Омелян Дементійович 1908 р. н.; 12) Потоза Гива (Георгій?) Дементійович 1915 р. н.; 13) Чипіжук Андрон Антонович 1927 р. н.; 14) Лівінський Трохим Сергійович 1920 р. н.; 15) Рудюк Лук'ян Назарович; 16) Рачук Данило Семенович 1904 р. н. (Інтерв'ю з Федорою, 2023; Інтерв'ю з Оленою, 2023). Загалом, у переліку, складеному працівниками Молотківської сільської ради та місцевого музею, у трагедії загинуло 610 (613?) осіб, із них українців – 586, поляків – 24(27) (Інтерв'ю з Ніною, 2023; Інтерв'ю з Євдокією, 2023).

Ганебним треба вважати твердження авторів радянської доби про те, ніби під час шуцмансько-гітлерівської розправи два підрозділи УПА перебували поряд із селом і у винищення села не втручалися. Вартувало також би дослідити поведінку радянських партизанів, зокрема в безлюдній на ту пору колишній колонії польських військових осадників Орлине Гніздо. Вважаю, що партизанським командирам бажаним було загострення протистояння між українським населенням із його Повстанською армією по один бік та гітлерівцями – по інший. До слова, те саме передбачалося і в планах Армії Крайової на Волині. Польське підпілля мало свою агентуру серед шуцманів-поляків, які здійснили насильство над цивільним населенням Молоткова.

З огляду на це, не погоджуюся із думкою В. і Є. Семашків про те, що «після німецької пацифікації більшість польського населення залишила село» (Siemaszko, 2000, s. 414). Насправді, ж обидва народи як жили по сусідству разом, так і гинули у воєнну добу одночасно. Серед убитих 29 квітня 1943 р. українців згодом встановлено представників польських родин Романовських (10 осіб) і Зданевичів (11 осіб). Однак серед названих у переліку немає двох осіб із родини Рипнєвських (Siemaszko, 2000, s. 414). Поляки, яким пощастило врятуватися, негайно подалися до Ланівців, де перебивалися в опустілих єврейських хатах; лише згодом повернулись до рідних домівок. Інформатори, а за ними вказані автори очевидно шукали фактів недоброзичливості українців, насамперед повстанців, щодо поляків, які ще залишалися. Це призвело до переслідувань польських утікачів під час наближення фронту на початку 1944 р. Вочевидь, автори мали б не забувати про добровільну участь поляків-шуцманів у винищенні сотень українців Молоткова. Однак нині неможливо встановити кількість загиблих від рук поляків-шуцманів, а також від зброї солдат Вермахту. Однак очевидним є те, що поляки-шуцмани виконували наказ, свідомо не подавшись у ліс, як це зробили поліцаї-українці. Не трапився б гітлерівський підрозділ – справилися б із злочинними діями самі. Прямой вказівки командування Армії Крайової не бруднити руки кров'ю братів-сlov'ян не було. Протягом 1938–1944 рр., у час загострення міжнаціонального протистояння підрозділ поляків-шуцманів (третя рота 35-го поліцейського полку) вбив у селі 610 (613?) осіб, зокрема у сутичці з відділом УПА – 22 повстанці, а також знищив 588 (591) цивільних жителів, зокрема 564 українці, та під час нападу 24(27) сусідів-поляків. Щоправда, уже згадані В. та Є. Семашки подають інформацію лише про 19 загиблих поляків (Siemaszko, 2000, s. 414).

Насамкінець відзначу: від перших післявоєнних літ, коли Молотків становив майже суцільне пожарище з менше ніж сотнею жителів, місцева влада вживала належних заходів для пошанування села-кладовища. У новоспоруджених будівлях знайдено місце для експонатів і документів про жорстокість винищення, розпочато складання переліку загиблих та впорядкування могил. У селі споруджено пам'ятник загиблим. На теперішній час надруковано книжки, у яких зроблено спробу відновити пам'ять про загиблих односельців. Ці та інші спогади (загалом 1 407), записані у Волинській, Рівненській та Тернопільській областях, нині оцифрував Волинський краєзнавчий музей. Сподіваюся, що вони будуть опубліковані 2024 р. на кількох сайтах. Матеріали статті ще раз підтверджують складність та багатовимірність українсько-польського етнополітичного протистояння на Волині у середині ХХ ст., провокативний вплив на нього німецько-нацистського і радянсько-російського чинників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баран, В., Сорока, Ю., Токарський, В. (2022). *Сталінські репресії на західних землях України в 1939–1953*. Львів.

ГДА СБУ: Галузевий державний архів Служби безпеки України у Тернопільській області, спр. 5249, арк. 21.

- Інтерв'ю з Антонюк Євдокією, 1928 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Бабюк Ніною, 1929 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Борух (Грабовською) Анастасією, 1933 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Вальчуком Назаром, 1926 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Воляник (Якубишин) Федорою, 1920 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Кравчуком Іваном, 1927 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Сопронюк Раїсою, 1928 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Інтерв'ю з Фрумін Оленою, 1930 р. н., записане в с. Молотків, Кременецький р-н, Тернопільська обл. 2022 р. Інтерв'юєр І. Пушук. *Архів автора*.
- Клименко, О., Ткачов, С. (2012). *Українці в поліції в Рейхскомісаріаті 1941–1944 рр. (Південна Волинь)*. Харків.
- Кульчицька, С. (2011). *Історія Ланівеччини*. Тернопіль.
- Пушук, І. (2022). Усноісторичний аспект дослідження трагедії українсько-польського протистояння 1938–1944 років на українському Північному Заході: підсумок. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 15, 214–225.
- Siemaszko W., Siemaszko E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa.

REFERENCES

- Baran, V., Soroka, Yu., & Tokarskyi, V. (2022). *Stalinski represii na zakhidnykh zemliakh Ukrainy v 1939–1953*. Lviv (in Ukrainian).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy u Ternopilskii oblasti, spr. 5249, ark. 21 (in Ukrainian).
- Interviu z Antoniuk Yevdokiieiu, 1928 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviuier I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).
- Interviu z Babiuk Ninoiu, 1929 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviuier I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).
- Interviu z Borukh (Hrabovskoiu) Anastasiieiu, 1933 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviuier I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).
- Interviu z Valchukom Nazarom, 1926 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviuier I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Voliany (Iakubysyn) Fedoroiu, 1920 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviu I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Kravchukom Ivanom, 1927 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviu I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Soproniuk Raisoiu, 1928 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviu I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Frumin Olenoiu, 1930 r. n., zapysane v s. Molotkiv, Kremenetskyi r-n, Ternopilska obl. 2022 r. Interviu I. Pushchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Klymenko, O., Tkachov, S. (2012). *Ukrainci v politsii v Reikhskomisariati 1941–1944 rr. (Pivdenna Volyn)*. Kharkiv (in Ukrainian).

Kulchytska, S. (2011). *Istoriia Lanivechchyni*. Ternopil (in Ukrainian).

Pushchuk, I. (2022). Usnoistorychnyi aspekt doslidzhennia trahedii ukrainsko-polskoho protystoiannia 1938–1944 rokiv na ukrainskomu Pivnichnomu Zakhodi: pidsumok. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 15, 214–225 (in Ukrainian).

Siemaszko W., Siemaszko E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa (in Polish).

Ivan PUSCHUK

PhD (History)

Member of the National Union of Local Historians of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

THE TRAGEDY OF THE VILLAGE OF MOLOTKIV (SOUTHERN VOLYNH) DURING WORLD WAR II: ORAL HISTORICAL TESTIMONY

The features of Ukrainian-Polish interethnic relations during the Second World War are analyzed on the basis of oral history, that carried out among the population of Volyn during the period of independence; it is clarified the scale of civilian casualties; it is highlighted the Nazi and Soviet factors that incited ethnic hatred among Volynians.

The use of the method of oral history made it possible to identify in the territory of Volhynia, in particular in the village of Molotkov, the real number of inhabitants who died during the armed actions of the Nazis with the participation of the Poles-Schutzmanns in the summer of 1943 (auxiliary police units created by the German occupation administration). It is submitted testimony of participants and eyewitnesses of the Second World War in Molotkov. Their statements and reflections are used in writing the article. It has been proven that the largest number of civilian Ukrainians in Volhynia died in this village during the Second World War.

Keywords: Volhynia, World War II, Soviet partisans, police, occupation, Poles Ukrainians, cohabitation, means of oral history.

УДК 930.2:94(477.83-21ЖОВКВА)"1945/1991"

DOI: 10.33402/ur.2024-17-198-213

Василина ПАСТЕРНАК

магістр історії

аспірант кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3291-9447>

e-mail: vasylynkapasternak@gmail.com

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЖОВКВИ 1945–1991 РОКІВ

Подано системний аналіз наявної групи джерел з історії розвитку та формування міського простору Жовкви у 1945–1991 рр., виявлено їх специфіку та зміст. Вказано, що у досліджуваний період під впливом політичних обставин та соціально-демографічних змін Жовква була перейменована на Нестеров, щоб вписати її у радянський наратив та стерти багатонаціональну історію міста.

Виділено основні групи джерел досліджуваної проблеми: матеріали Державного архіву Львівської області, місцевого архіву, газети, переписи. Проаналізовано протоколи та рішення міської ради, у яких окреслено її діяльність: від прийняття бюджету до перейменування вулиць, а також звіти комісій виконкому, матеріали окружних виборчих комісій, збори мешканців міста. Частково проілюстровано роботу районної ради, прокуратури, міліції, каральних органів, які безпосередньо чи опосередковано впливали на життя мешканців.

Вперше висвітлено особисті справи прийнятого та виключеного з партії місцевого та приїжджого населення Жовкви. Виокремлено матеріали місцевого інформаційного простору – газету «Нове життя», на шпальтах якої показано роботу районних і міських органів влади, організацій, партійних, освітніх з'їздів та конференцій, історичні розвідки та наративи про «нових героїв» Нестерова, репортажі про поточні події, сатиричні історії і карикатури «Нестеровського перця». Зазначено, що матеріали переписів ілюструють фрагментарні дані із сфери зайнятості населення міста. Наголошено, що офіційні матеріали є продуктом чіткого відбору за типом матеріалу, який створювався під контролем партії, а газети під пильним наглядом цензури, у яких намагалися сформувати неіснуючий ідеальний образ Нестерова та «мешканців країни Рад».

Зауважено, що потрібно вибірково обирати інформацію, представлену в джерелах, та критично ставитись до неї. Стверджено, що залучення такого спектру джерел дало змогу сконструювати образ міста і його мешканців у радянський час.

Ключові слова: джерела, Жовква, Нестеров, міська історія, російсько-українська дружба, перейменування, переселення, культура, освіта.

Дослідження присвячене джерелознавчому аспекту історії м. Жовква у Львівській області, що розташоване на українсько-польському прикордонні. Свого часу Жовква вийшла за межі маленького провінційного містечка завдяки розміщенню у ній резиденції короля Речі Посполитої Яна III Собеського (Jan III Sobieski). У досліджуваний період під впливом насамперед політичних обставин важливі сторінки з історії міста були замовчувані, спотворені або ж знищені, позаяк мультикультурна історія Жовкви не вписувалася у радянський гранд-наратив. Щоб остаточно розірвати зв'язок із польськими сюжетами в історії Жовкви, у 1951 р. місто навіть перейменували на Нестеров – на честь російського пілота, який у 1914 р. загинув у бою неподалік Жовкви (Пастернак, 2019, с. 325–342). Нині Жовква переживає відновлення історичної пам'яті, що відбувається шляхом поглиблення історичних досліджень, відкриття нових чи переосмислення відомих джерел, вписування локальної історії в український гранд-наратив через декомунізаційні процеси.

Мета статті – проаналізувати та класифікувати різномірний комплекс джерельних матеріалів, на підставі яких можна сформувані цілісний образ міста та міської спільноти у радянський період історії міста, з'ясувати специфіку його розвитку, визначити інформативний потенціал кожної групи джерел, її переваги та обмеження і окреслити перспективи дослідження. В аналізі представлено офіційні документи, матеріали преси, звіти, переписи, які дають можливість окреслити історію міста крізь призму роботи органів влади та створені ними наративи.

Тема джерелознавчих досліджень Жовкви/Нестерова не є новою в історіографії. Окремі аспекти теми відображені у збірниках «Жовківщина» (Литвин, 1994), «Атлас історичних міст» (Капраль, 2018), «Жовква крізь століття», (2014), «Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання» (Накопало, 1998), енциклопедіях «Енциклопедія Сучасної України» (2009), «Історії міст і сіл Української РСР» (1968). Доповнюють інформацію окремі краєзнавчі публікації, путівники з історії міста – «Нестеров» (Каліка, 1990), «Стародавня Жовква» (Парцей, 2005), «Жовква – гм. Лашут: українська, єврейська, польська спадщини» (Кравець, 2015).

Значну групу джерел із досліджуваної проблематики становлять архівні документи, що зберігаються в Державному архіві Львівської області (Держархів Львівської обл.) та архівному відділенні Жовківської міської ради. У фондах Нестеровської міської ради депутатів трудящих і її виконавчого комітету (Ф. 1785-Р та Р-56) містяться справи, що окреслюють широкий спектр її діяльності. Перелік питань та інформація, які розглядала рада, були дуже різноманітними: вибори її голови, секретаря, постійних комісій та затвердження їх роботи поміж сесіями (Архівне відділення-5, арк. 124). На початку протоколу сесії містився перелік присутніх депутатів на сесії, запрошених директорів заводів, організацій, порядок денний та перелік питань на розгляд. Згідно з протоколами засідань, голову та виконком у складі 9 осіб обирали за пропозицією мандатної комісії. Часто на голову виконкому переобирали одних і тих самих людей. Так, громадянин Степан Запорожець був депутатом та головою виконкому у рада декількох скликань (ДАЛО-23, арк. 5). Для ефективної роботи міськвиконкому обирали 8 постійних комісій: фінансово-бюджетна, побутового обслуговування і комунального господарства, промисловості, транспорту і зв'язку, торгівлі та громадського харчування,

культури та освіти, охорони здоров'я та соцзабезпечення, соціалістичної законності і громадського правопорядку. Голови комісії звітували кожні 6–12 місяців, де на початку доповіді вихваляли успіхи партії та економічні здобутки, брали на себе нові зобов'язання, розглядали роботу, фіксували та вирішували наявні проблеми міста у кожній сфері: місцевій промисловості, торгівлі й обслуговуванні, освіті, культурі та ідеології, затвердженні та виконанні бюджету (ДАЛО-21, арк. 53).

У протоколах ради багато уваги приділялося благоустрою міста, будівництву житла, затвердженню бюджету та його виконанню. У матеріалах міськвиконкому за 1951 р. відзначено незадовільний благоустрій Жовкви: не відремонтовані мости, дороги, тротуари, розвалені та нерозібрані будинки після війни (ДАЛО-12, арк. 8). Згідно з протоколом, роботи з відновлення міста покладалися на міські організації та установи, військові частини і жителів. Хоч рада кожного року закладала бюджет на покращення благоустрою Жовкви, будівництво нового житла (у 1959 р. – 54 тис. руб., 1960 р. – 59 тис. руб., 1961 р. – 96 тис. руб., 1962 р. – 79 тис. руб.), комісія фіксувала їх недостатню кількість та черги на квартири, незадовільний санітарний стан міста (ДАЛО-12, арк. 7). За період 1945–1965 рр. у Жовкві було побудовано 156 індивідуальних будинків та 369 квартир, які не могли задовільнити попиту населення через постійне збільшення кількості «нових» мешканців та жителів навколишніх сіл. Депутати комісії звинувачували у повільному та неякісному будівництві комунальне господарство, голову будинкоуправління та ремонтно-будівельні бригади, вказували, що Нестеров не може мати такий неохайний вигляд, бо «наше місто являється історичним, є важливим районим центром, повинно мати прекрасний та ошатний вид для всього населення» (ДАЛО-19, арк. 22).

На засіданнях ради аналізували рівень злочинності та ідеологічно-виховну роботу. Для прикладу, згідно зі звітом міліції, у 1964 р. у Нестерові було відкрито 8 кримінальних справ, 7 із яких розкрили. Справи стосувалися крадіжок, спекуляції, порушення правил торгівлі; часто нерозкритими залишались дрібні крадіжки (ДАЛО-18, арк. 203). За даними протоколу, виконком зобов'язував депутатів ознайомлювати виборців із рішеннями Пленумів та з'їздів Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), обкомів та райкомів, постійно обговорював питання організації і зміцнення ідеологічно-культурної роботи у місті. У звітах відзначали незадовільну ідеологічно-виховну роботу ради, тому депутати пропонували впроваджувати радянські традиції, свята та обряди серед населення: проводи до армії, на пенсію, прийняття нових робітників. Для поліпшення політико-ідеологічної роботи пропонувалось збільшити наочну агітацію в Нестерові, акцентувати увагу на здобутках радянської влади після приєднання західноукраїнських земель в освітній, медичній, сфері зайнятості, обов'язково порівнюючи його з часом перебування у складі Польщі (Архівне відділення-2, арк. 82–85).

У деяких протоколах ради є інформація про склад депутатського корпусу за кількісним, національним, соціальним, статевим, віковим складом. Так, міська рада 4-го скликання 1958 р. складалась із 35 обраних депутатів, із них 29 українців, 5 росіян, 1 білорус. За статевим складом – 23 чоловіки та 12 жінок, за освітою – 6 мали вищу освіту, 15 – середню, 16 – початкову. За соціальним станом було 29 службовців, 4 робітники, 2 селяни. Серед депутатів було 19 членів та кандидатів у члени КПРС, 16 безпартійних (ДАЛО-13, арк. 7). За такими даними можна

сконструювати образ депутатів Нестеровської міської ради, серед яких традиційно були: спеціалісти зі східних областей, представники військових і прикордонних частин, органів безпеки.

Натомість постанови виконкому Нестеровської міської ради висвітлюють питання, пов'язані з вирішенням різних проблем міста і його мешканців, зокрема надання житлової площі, дозволів на індивідуальне будівництво. Так, наприклад, виконком ради у період між 1945–1949 рр. сприяв наданню грошових позик у сумі 5 тис. руб. переселенцям із Польщі, вихідцям із інших регіонів України на купівлю та ремонт будинків, облаштування їх господарств (ДАЛО-11, арк. 6). Виконком ради у 1964 р. видав 35 дозволів на будівництво індивідуальних житлових будинків та зареєстрував 71 заяву-прохання про надання квартири (ДАЛО-15, арк. 28–29).

Виконком фіксував поточну роботу та стан шкіл, дитсадків, бібліотек. Так, виконком виявив суттєві проблеми в освітній сфері у 1966 р.: недобудована школа, погане опалення, переповнені класи, середня успішність та погане відвідування учнів, недостатня кількість шкільного приладдя. Зазначено, що у Жовкві працювали 3 школи – російська, семирічна українська, вечірня, а також школа-інтернат із 1 918 учнями, у яких працює 142 вчителі (110 із них мали повну вищу освіту, 29 – ще здобувають), 3 садки з 360 дітьми та музична школа з 160 учнями (ДАЛО-20, арк. 84).

Виконком депутатів ради встановлював і збільшував плани заводів, підприємств, магазинів, планував діяльність окружних виборчих комісій, культурних організацій, перейменовував вулиці та площі, призначав дати виборів, розглядав різноманітні заяви, скарги (ДАЛО-14, арк. 140). За рішенням депутатів ради про перейменування вже у 1940–1950-х роках на карті міста з'явилися нові вулиці замість старих на честь: радянських політичних лідерів – Володимир Ленін (Владимир Ленин), Михайло Калінін (Михаил Калинин), Сергій Кіров (Сергей Киров), В'ячеслав Молотов (Вячеслав Молотов); військових – Олександр Суворов (Александр Суворов), Григорій Котовський (Григорий Котовский), Климент Ворошилов (Климент Ворошилов), Валерій Чкалов (Валерий Чкалов), Микола Ватутін (Николай Ватутин); російських письменників, поетів, композиторів, вчених – Михайло Ломоносов (Михаил Ломоносов), Михайло Лермонтов (Михаил Лермонтов), Олександр Пушкін (Александр Пушкин), Петро Чайковський (Пётр Чайковский), Максим Горький (Максим Горький). Із 51 вулиці лише 4 було названо на честь українських письменників – Тараса Шевченка, Василя Стефаника, Івана Франка, Лесі Українки та українського гетьмана Богдана Хмельницького (Про перейменування вулиць, с. 2). Виконком ради постійно відзначав невиконання планів та погану роботу культурних установ міста. Депутати вказували на занедбаність кінотеатру, кіномережі, афіш, погане кінообслуговування глядачів. Насправді однією з причин поганої роботи кінотеатру була недостатня кількість виділених коштів на його обслуговування депутатами ради (Архівне відділення-1, арк. 5). Виконком ради затверджував податки і бюджет, перерозподіляв та слідкував за його виконання кожні пів року: у 1954 р. прибуток міста становив 3 004 672 крб, а видатки – 2 967 833 крб, із яких 260 тис. крб витратили на капітальний ремонт будівель, а 1 423 275 крб – на комунальні послуги. Фінансова комісія фіксувала несплачені податки до бюджету за оренду плати, податки на прибутки (ДАЛО-15, арк. 28–29).

У фонді міської ради знаходяться матеріали загальних зборів мешканців міста, що стосуються облаштування міського простору, зокрема ринкових місць, скарг мешканців на незадовільний стан будинків, вулиць, доріг, каналізацій, наявності зелених насаджень. Ці джерела показують взаємодію населення та міської влади, проблеми, із якими стикалися мешканці, та способи їх вирішення. Так, жителі вулиці Івана Франка просили депутатів ради відремонтувати 2 мости, дорогу, обгородити старий цвинтар на приміських Винниках, вирішити проблеми із захороненням. Натомість виконком закликав мешканців міста підтримувати чистоту на подвір'ях будинків, вулицях, не накопичувати сміття, дотримуватися санітарних норм у місті, бо Нестеров двічі не проходив перевірку області на санітарний стан (ДАЛО-22, арк. 3).

У цьому фонді також містяться документи, що висвітлюють політичні процеси у місті, зокрема матеріали окружних виборчих комісій до міської ради, а саме кількість округів, їх голів та членів комісій, виборців. Із протоколів зборів можна дізнатися, як відбувалися: висунення кандидатів у депутати, їх реєстрація виборчою комісією, підсумки виборів (ДАЛО-16, арк. 1–2). У реєстраційній картці кандидата у депутати вказано: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце проживання, інколи національність, приналежність до партії, спеціальність, виборчий округ, по якому балотується, та ким висунений. Так, кандидатка у депутати Ольга Фічко, народжена 1934 р., проживає у м. Нестеров, вул. Лесі Українки, буд. 2, є членкинею Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ), за освітою – інженер-технолог. Була висунена на кандидата у депутати за рішенням загальних зборів Нестеровської міської друкарні, балотується по Нестеровському виборчому округу № 2 до Нестеровської міської ради у 1961 р. (ДАЛО-17, арк. 3). Вивчення таких архівних джерел дає змогу реконструювати кількісний і якісний склад депутатського корпусу та партійної номенклатури, сформувати загальну картину функціонування місцевого керівництва.

Окрему групу документів становлять звіти депутатів перед виборцями свого округу (таких виборчих округів у радянському Нестерові було від 36 до 50). У представленому звіті депутат зазначав: округ, по якому його обрали, комісію міської ради, у якій він працював, проблеми, з якими зверталися громадяни, та роботу, яку він виконав для своїх виборців (Архівне відділення-3, арк. 22). Найчастіше мешканці зверталися з житлово-комунальними проблемами, за допомогою у наданні квартири тощо. Інколи у звітах депутат розповідав не про свою роботу у міській раді, а про працю на підприємстві та успіхи його бригади. Так, депутатка Нестеровської міської ради по 50-му виборчому окрузі Стефанія Віхоть хвалилась здобутками та результатами торгової овочевої бази, на якій працювала. Вказувала, що вони перевиконали план на 10 000 руб., а економія витрат становила 2 000 руб. (Архівне відділення-4, арк. 1). До речі, у тогочасних документах традиційно згадували рублі, а не карбованці.

У фондах Львівської обласної ради (Р-221) Держархіву Львівської області міститься довідка з радянського часу про історичне походження назв міст Львівської області, зокрема Жовкви. У ній зазначено, що місто постало біля села Винники, а його назва походить від місцевості Жовква на Холмщині, звідки походили Жолкевські. Також у довідці побіжно згадується, що місто належало Собеським, його архітектурні пам'ятки – замок, синагога, костел. Автор записки припускав, що в

Жовкві народився Богдан Хмельницький, згадав, що у місті перебував російський цар Петро I (Пётр I), загинув льотчик російської армії Петро Нестеров (Пётр Нестеров). Довідку кілька разів редагували, про що свідчать помітки на полях. Пізніше її переписували через призму радянського наративу – Жолкевських та Собеських називали «визискувачами українського народу», а «нового героя Жовкви» П. Нестерова – захисником українського народу, який віддав за них життя у бою. Автором записки був історик Іван Крип'якевич, а правки вносила представниця влади (ДАЛО-10, арк. 220–239).

Ще одна довідка характеризує економічний і культурний розвиток міста у період 1939–1951 рр. У документі зазначено, що у міжвоєнний період Жовква була одним із великих міст із приблизно 15 тис. населення, в економічному аспекті – типовим торговим центром із дрібною промисловістю. Автор записки зазначив, що після війни житловий фонд міста був суттєво пошкоджений (повністю знищено 127 будівель) і лише частково відновлений, адже у пріоритеті було відновлення промисловості. Після відбудови міста у ньому працювали: маслозавод, склозавод, цегляний завод, райпромкомбінат. Автор відзначає здобутки радянської влади в освітній, культурній, медичній сферах: збільшення шкіл, медичних закладів. Також у фонді є інформація про рішення районної та обласної рад Львівської області, клопотання і листи офіцерів 207-го коригувально-розвідувального полку про перейменування міста з Жовкви на Нестеров (ДАЛО-10, арк. 149–150).

У партійному фонді Нестеровського районного комітету Комуністичної партії України (КП України) (П-10) Держархіву Львівської області наявні протоколи пленумів райкому партії, із яких можна почерпнути інформацію про обрання голови району, його заступників, керівних кадрів, роботу лікарні, закладів культури, підприємств, заводів, органів міліції, виконання різноманітних партійних рішень, які безпосередньо чи опосередковано впливали на життя і діяльність міста (ДАЛО-2, арк. 1). Часто на пленумах райком обговорював роботу голови міської ради, її виконанню. Так, наприклад, голову Жовківської міської ради Петра Марченка зняли з посади за незадовільну роботу та безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, зокрема у питанні відбудови та порядку в місті (ДАЛО-2, арк. 13).

Також у протоколах райкому міститься інформація про прийом кандидатів у члени Комуністичної партії як із місцевого населення, так і з нових мешканців міста, які прибули зі Східної України та інших республік Радянського Союзу. У матеріалі містяться короткі біографічні відомості про особу, яка бажала стати кандидатом (ім'я та прізвище, рік народження, національність, освіта, місце праці), і дані людей, які її рекомендували (ДАЛО-1, арк. 5). Більшість членів у кандидати Комуністичної партії мали початкову або неповну середню освіту, а за національним складом росіян та українців до кінця 1950-х років було порівно. Відмовою у вступі в партію могло бути соціальне походження кандидата, зловживання службовим становищем чи неморальна поведінка. Так, члену в кандидати Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП (б)) Григорію Бомку було відмовлено у вступі через неправдиво вказане соціальне походження (вказав, що походив із селян-бідняків, а насправді – із селян-середняків), приховування фактів репресій у родині і виселення (ДАЛО-6, арк. 3). Окрім того, згідно з директивами, райком мав постійно посилювати керівництво первинними партійними організаціями, турбуватися про

їх організацію та політичне зміцнення, ідеологічно-культурну роботу, зростання авторитету партії серед громадян, зміцнення зв'язків із масами (ДАЛО-5, арк. 1).

Серед документів фонду також є звіти та листування з районним відділом міліції, прокуратурою, Комітетом державної безпеки (КДБ), промисловими підприємствами, торговими організаціями. У доповідних записках міліції та КДБ містяться дані про стан «соціалістичної законності», кримінальної злочинності у місті та районі, боротьбу з релігійними організаціями та її проявами, українським підпіллям (ДАЛО-3, арк. 14–25). До прикладу, працівники обласного Комітету держбезпеки у 1961 р. встановили, що співробітники Нестеровської друкарні (Ксаверій Галань, Микола Грибов, Михайло Возняк, Ольга Зінкевич) виконали приватне замовлення священників на друк 30 тис. церковних календарів, які потім нелегально продавали у Сокальському, Кам'янко-Бузькому, Рава-Руському районах Львівської області. Зароблені від продажів гроші співробітники розподіляли між собою. Пізніше було встановлено, що працівники друкарні уже декілька років друкують церковні календарі та духовну літературу і розповсюджують серед населення. У довідці, на жаль, не вказано про подальші дії щодо працівників друкарні (ДАЛО-8, арк. 6–8). Також Комітет держбезпеки й міліція подавали характеристики та перевіряли громадян за запитом райкому, обкому. До прикладу, районний відділ Міністерства державної безпеки УРСР у 1953 р. на запит району перевіряв учителів на їх благонадійність і ставлення до радянської влади. Було виявлено, що кілька вчителів причетні до національно-визвольного підпілля чи допомагали членам Організації українських націоналістів, а також, що вони вороже налаштовані до радянської влади (ДАЛО-7, арк. 1–2). У листуваннях прокуратури з райкомом міститься інформація про кількість розглянутих кримінальних справ і засуджених осіб, із деталями розгляду справи та винесеними вироками. Так, у 1966 р. на території району було відкрито 77 кримінальних справ за навмисне вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, хуліганство, хабарництво, спекуляції. До відповідальності було притягнуто 83 особи, із них 5 – неповнолітні, справи ще 17 направили у службу у справах неповнолітніх (ДАЛО-9, арк. 1–5).

Окрему групу документів Нестеровського райкому партії становлять особисті справи осіб, прийнятих до партії. Такі справи складаються із заяви людини про вступ у партію, анкети з найповнішими відомостями про неї (національність, освіта, соціальний статус, рід занять, трудова діяльність, судимість, перебування в інших партіях і за кордоном, нагороди тощо), рекомендації з роботи та інших членів Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), автобіографії (ДАЛО-4, арк. 1–6)*. За такими даними можна сконструювати кількісний і якісний

* Особисті справи прийнятого в члени КПРС.

Див. оригінал док.: «Довганик Ілля Ілліч, рекомендується в члени ВКП (б). Рік народження 1903. Місце народження с. Блищиводи, Куликівського району, Львівської області. Національність українець. Член в кандидати ВКП (б) з 1945 р. Освіта: закінчив в 1926 р. учительську семінарію у Львові. За освітою педагог. Якими іноземними мовами володіє – польська. Чи має партстягнення – не має. Чи був за кордоном – не був. Чи має урядові нагороди – медаль “За доблесну працю” в В/в війні. Чи є членом ВР, членом бюро обкому, крайкому, ЦК компартії союзної республіки – ні.

образ партапаратника, який безпосередньо чи опосередковано впливав на життя міста. Доступ до особистих справ громадян, згідно з українським законодавством, обмежений часовими періодами 75 років, тому багато справ на сьогодні не доступно.

Статистичні матеріали, які зберігаються в архіві Управління статистики у Львівській області, містять відомості про національно-демографічні, соціальні зміни у складі населення і міському просторі (Архів Управління статистики, арк. 441–445). Переписи населення дали змогу проаналізувати кількісний, національний, мовний, статевий, віковий склад, рівень освіти, сімейний стан і розподіл населення за джерелами доходу, окрім перепису 1959 р., який не включав ці критерії (Архів Управління статистики, арк. 1045–1046). Однак ці дані не повні і не дають уявлення про соціально-професійну структуру населення Жовкви у жодному з проведених Всесоюзних переписів. Вивчаючи статистику, важливо враховувати можливі похибки та неточності.

У Державному архіві Львівської області (фонд 1910-Р Інспектури державної статистики по Нестеровському району Львівської області) зберігаються дані про механічний рух населення від 1954–1971 рр. (кількість осіб, які прибули і вибули з міста). Так, у 1954 р. до Жовкви прибуло 768 осіб, вибуло – 969 осіб, сальдо міграції у місті було від’ємним – 207 осіб (ДАЛО-25, арк. 12). Тут також міститься кілька справ про народжуваність (стать, дату народження, прізвище матері та реєстрацію). У цих справах зафіксовано, що за період від 1954 до 1955 рр. у місті та найближчих населених пунктах була висока дитяча смертність дітей до 1 року – 10 дітей (ДАЛО-24, арк. 19). Інспектура статистики фіксувала смертність, вказуючи такі дані про померлого: дату смерті, вік померлого, причину смерті. Причинами смерті містянина були такі різноманітні хвороби, як: туберкульоз, рак легень, кишківника, горла, синдром старечої астениї, серцева та ниркова недостатність (ДАЛО-24, арк. 51).

Наступну групу джерел становлять періодичні видання, які розкривають багато аспектів життя району та міста і проблеми, які цікавили його мешканців. Газета «Нове життя», яка була органом Нестеровського райкому КП(б)У, виходила протягом 1939–1941 рр., 1945–1991 рр. двічі на тиждень у четвер та неділю на двох чи чотирьох шпальтах. На сторінках газети подавалась різноманітна інформація з життя міста, району та світу, написана так, щоб розпалювати ідеологічну боротьбу і контрпропаганду, соцзмагання, підносити радянський спосіб життя: справа

Робота в минулому:

1922–1927 – ученй вчительської семінарії у Львові

1927–1928 – секретар робочої молоді “Сельроб”

1928–1929 – тюрма, політично засуджений

1930 – секретар окружного комітету Львівського сільського комуністичного союзу молоді

1930–1936 – тюрма, політично засуджений

1936–1938 – кореспондент “Народної газети”

1933–1939 – тюрма, політично засуджений

1939–1941 – заступник голови Райвиконкому в Жовкві

1941–1943 – помічник коваля на кузні імені Чапаєва в селі Ясирки, Садовського району, Воронежської області

1944–1945 – заступник голови Райвиконкому в Жовкві

з 1945 – голова Райвиконкому в Жовкві».

американського льотчика Френсіса Пауерса (Francis Gary Powers), Карибська криза (Подкопаєв, 1962, с. 4). Найбільша кількість репортажів стосувалася партійно-політичного життя, яке висвітлювали партійні збори, з'їзди, пленуми, конференції, наради вчителів, колгоспників. У газеті вони були розписані дуже детально, до окремого слова делегата, кожний із яких відігравав свою роль (Плевако, 1965, с. 2). У газеті рідко подавали інформацію про роботу міської ради, її депутатів (за весь період виходу газети було лише майже 20 таких заміток і статей). У цих замітках депутати ради повідомляли про видані постанови, затверджені рішення чи обговорення проблем на сесіях із актуальних питань: житлового будівництва, роботи ринку, перейменування вулиць (Про це говорили депутати, 1961, с. 2).

Своє незадоволення владою, виконавчими органами чи іншими інституціями у місті жовківчани висловлювали у листах до редакції (Наша пошта за рік, 1961, с. 4). Зокрема, у них містяни зазначали про погану роботу працівників торгівлі, кінотеатру, комунальних служб, закладів громадського харчування. Дописувачі не рекомендували відвідувати чайну № 2 у Нестерові через несмачні, погано приготовлені страви та офіціантів, які вчасно не обслуговують відвідувачів, не реагують на прохання та критику (Грушко, 1961, с. 4). Мешканці звертали увагу ради на незадовільну інфраструктуру в місті, вигляд ринку. Так, мешканці вулиць Тараса Шевченка, Михайла Лермонтова, Богдана Хмельницького кілька тижнів скаржилися голові комунального господарства Петру Зуєву про зламану водоколонку. Голова давав обіцянки, але не виконував їх, а мешканці у листі до редакції газети задавали питання: чи довго вони житимуть без води (Олександрів, 1950, с. 2)? Також у листах жителі міста висловлювали подяку листоношам – за якісно надані послуги, вчителям – за любов і хороше навчання дітей, писали про відвідані культурні та спортивні заходи (Куліш, 1961, с. 4). Мешканці добре висловлювались про роботу лікарів та медсестер поліклініки. Сердечно дякували лікарю Василю Олійнику та медсестрам за врятовані життя і проведені складні хірургічні операції та післяопераційний догляд (Скрипчук, 1961, с. 4).

Некомпетентність кадрів, неосвіченість партійних працівників, неробство на роботі, зловживання службовим становищем і нехтування обов'язками, критику керівників, розтрату районних коштів бухгалтерами, незадовільну роботу комунальних підприємств, заводів, закладів культури висміювали у сатиричних фейлетонах і карикатурах у рубриці «Колючі рядки» та «Нестеровський перець» (Замлинський, 1951, с. 4). До прикладу, «Нестеровський перець» критикував начальника районної контори зв'язку Павліна Корольова, який незаконно звільнив трьох працівників, але пізніше опам'ятався. Щоб приховати свої незаконні дії, він вирізав два листи з книги наказів. Окрім того, згадуваний начальник не виконував своїх обов'язків, не реагував на скарги, тримав у напрузі весь колектив (Володько, 1950, с. 2). Перепадало у сатиричних рубриках і простим мешканцям за аморальну поведінку, хабарництво, спекуляції, брехню, борги перед думправами (Вітайло, 1950, с. 2). «Нестеровський перець» опублікував історію про директора комбінату побутового обслуговування товариша Іванова (ім'я не встановлено), який вимагав в мешканця міста О. Мойсєєва (ім'я не встановлено) хабар під час прийняття на роботу водієм, який той відмовився давати. Після згаданої історії директора комбінату не звільнили з роботи і не понизили в посаді (Мойсєєв, 1961, с. 4).

Газета широко висвітлювала тематику виборів до місцевих, районних, обласних рад. Із коротких заміток можна почерпнути інформацію про те, як відбувалося висунення кандидатів на передвиборних зборах, списки членів виборчих комісій, роботу агітаторів (Бугера, 1946, с. 3). У репортажах день виборів подавали як всенародне свято, із похвалами за організоване голосування громадянами від найстарших до наймолодших виборців, із критикою попередньої польської влади: «Від імені старшого покоління виборців голосує Іван Кобринець, який пережив австрійські та польські “свинські” конституції. Пережив соціальний і національний гніт, а тепер голосує за своїх односельчан. Та розкажує, як добре тепер живеться» (Каліка, 1969, с. 1).

Більшість газетних статей висвітлювала соціалістичні зобов'язання і змагання, виконання планів заводів, які брали на себе робітники міста та району напередодні радянських свят, виборів чи на початку року. До прикладу, працівники склозаводу Нестерова до дня виборів у Верховну раду УРСР зобов'язувалися виконати двомісячний план до 25 лютого, обіцяли висунути кандидатів у депутати до міськради (Холоденко, 1951, с. 1). На сторінках газет розміщували «парадні портрети» передовиків міста та району, із деталями їх досягнень, переданням досвіду, подяками за надану роботу і подальшими зобов'язаннями на «благо рідної Батьківщини» (Коломієць, 1979, с. 2). Такі замітки, з одного боку, формували неіснуючий ідеальний образ «щасливих робітників країни Рад», з іншого – з них можна дізнатися про роботу підприємств, фабрик і торгових точок, взаємозв'язки між працівниками, керівниками та владою (Соколов, 1961, с. 2).

Дуже рідко на сторінках газети розміщували статті про багатонаціональну історію міста, її пам'ятки, відомих мешканців. Лише в одній замітці періоду хрущовської відлиги згадувалося про просторову забудову, надання місту магдебурзького права, перелічено архітектурні пам'ятки і зазначено про королівський статус Жовкви під час правління Яна III Собеського (Павник, 1968, с. 4). В усіх інших матеріалах засновників міста називали «поневолювачами» та «гнобителями» українського народу, багато сторінок міста підлягали забуттю, зокрема історія єврейської громади (за весь час виходу газети «Нове життя» не було жодної згадки про існування єврейської громади у Жовкві) (Проць, 1951, с. 2).

Натомість дописувачі статей акцентували на російсько-українській дружбі, «визволителі» Петрі I, який перебував у Жовкві у 1706–1707 рр., та новому герою – патріоту П. Нестерову, на честь якого перейменували до того «зганьблене» місто (Грабовецький, 1957, с. 2). Газетні статті про П. Нестерова зводились до його біографії, опису загибелі біля Жовкви у вересні 1914 р. і спогадів очевидців про повітряний бій (Пірус, 1951, с. 2). Відкриття меморіалу П. Нестерову кореспонденти висвітлювали як демонстрацію російсько-української дружби, а льотчика називали «великим сином російського народу та Батьківщини», «справжнім громадянином», який захистив український народ від загарбників, віддавши життя за Жовкву (Славному синові, 1979, с. 1–2). Зі сторінок української історії міста у газеті висвітлювали лише «зручні» для радянської пропаганди моменти, такі як боротьбу братств, цехів чи розвиток художньої школи Івана Рутковича та Йова Кондзелевича (Павник, 1968, с. 4).

Отже, проаналізована джерельна база дає змогу розкрити деякі особливості функціонування радянської Жовкви/Нестерова. Хоч офіційні матеріали відображали

соціально-економічні, культурні, освітні, політико-ідеологічні процеси у місті з конкретними цифрами, фактами, іменами, заувагами, у них простежується певна обмеженість. Адже вони були створені під контролем партійно-радянських структур і часто містять вибірково-ідеологічний матеріал. Протоколи ради були підготовлені за шаблонним зразком, де спочатку аналізували та вихваляли досягнення всесоюдної чи республіканської влади, а потім переходили до місцевих питань. Інформація була сповнена загальних фраз, подавалась уривчасто, неоперативно, а критика нівелювала прорахунки, винних у недоліках, конкретні факти. Газета «Нове життя» була рупором партійно-політичної влади району, яка направляла і конструювала інформацію у потрібному їм напрямі, намагалася створити ідеальний образ міста та «щасливих мешканців країни Рад». З одного боку, газета виконувала інформативні, розважальні, освітні функції, а з іншого – намагалася знищити чи підмінити історичну пам'ять «новими» створеними наративами, замінити їх історіями класової боротьби, атеїзму, «російсько-української дружби».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівне відділення-1: Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській обл.-1, ф. Р-56, оп. 1, од. зб. 251, арк. 5.

Архівне відділення-2: Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській обл.-2, ф. Р-56, оп. 1, од. зб. 255, арк. 82–85.

Архівне відділення-3: Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській обл.-3, ф. Р-56, оп. 1, од. зб. 277, арк. 22.

Архівне відділення-4: Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській обл.-4, ф. Р-56, оп. 1, од. зб. 296, арк. 1.

Архівне відділення-5: Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській обл.-5, ф. Р-56, оп. 1, од. зб. 452, арк. 124.

Архів Управління статистики: Архів Управління статистики у Львівській обл. Всесоюзні переписи населення 1970, 1979, 1989 рр., арк. 441–445, 1044–1045.

Бугера, А. (1946, 7 лютого). Мої бесіди з виборцями. *Нове життя*, 11(132), 3.

Вітайло, Ф. (1950, 21 травня). Дільці з домуправи. *Нове життя*, 41(935), 2.

Володько, К. (1950, 12 листопада). Їх миє негода, їх порох вкрива. *Нове життя*, 91(985), 2.

Грабовецький, В. (1957, 14 лютого). Минуле та сучасне Нестерова. *Нове життя*, 14, 2.

Грушко, В. (1961, 7 жовтня). За що відповідає шеф-повар? *Нове життя*, 121, 4.

ДАЛО-1: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. П-10, оп. 1, од. зб. 4, арк. 5.

ДАЛО-2: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1, 13.

ДАЛО-3: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 1, од. зб. 48, арк. 1–7; ф. П-10, оп. 1, од. зб. 64, арк. 14, 25.

ДАЛО-4: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 1, од. зб. 261, арк. 1–6.

ДАЛО-5: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 2, од. зб. 59, арк. 1.

ДАЛО-6: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 4, од. зб. 13, арк. 3.

- ДАЛО-7: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 5, од. зб. 13, арк. 1.
ДАЛО-8: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 18, од. зб. 9, арк. 6–8.
ДАЛО-9: Держархів Львівської обл., ф. П-10, оп. 21, од. зб. 9, арк. 1–5, 10–12, 62–66.
ДАЛО-10: Держархів Львівської обл., ф. Р-221, оп. 2, од. зб. 409, арк. 149–150, 220–239.
ДАЛО-11: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 6, арк. 6.
ДАЛО-12: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 29, арк. 7–8.
ДАЛО-13: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 41, арк. 7.
ДАЛО-14: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 42, арк. 140.
ДАЛО-15: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 55, арк. 28–29.
ДАЛО-16: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 57, арк. 1–2.
ДАЛО-17: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 99, арк. 3.
ДАЛО-18: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 116, арк. 203.
ДАЛО-19: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 122, арк. 22.
ДАЛО-20: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 122, арк. 84.
ДАЛО-21: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 133, арк. 53.
ДАЛО-22: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 158, арк. 3.
ДАЛО-23: Держархів Львівської обл., ф. 1785-Р, оп. 1, од. зб. 166, арк. 5.
ДАЛО-24: Держархів Львівської обл., ф. 1910-Р, оп. 1, од. зб. 31, арк. 19, 51.
ДАЛО-25: Держархів Львівської обл., ф. 1910-Р, оп. 1, од. зб. 35, арк. 12.
Замлинський, А. (1951, 31 травня). Будинок культури у «зимовій сплячці». *Нове життя*, 45(1045), 2.
Каліка, Я. (1969, 18 березня). Свято. *Нове життя*, 33(2997), 1.
Каліка, Я., Яремич, Г. (1990). *Нестеров: путівник*. Львів: Каменяр.
Капраль, М. (ред.). (2015). *Атлас українських міст*, 3. Жовква; Львів.
Коломієць, В. (1979, 8 березня). Честь підприємства. *Нове життя*, 29(4478), 2.
Кравець, Л., Заславський, В. (2015). *Жовква – гм. Лащут: українська, єврейська, польська спадщини*. Лащут.
Кубай, М. (2009). Жовква. *Енциклопедія Сучасної України* (Т. 9: Е–Ж). Київ.
Кубай, М. (2012). Жовківський замок: Історична довідка. *Жовква крізь століття*, 2. Львів, 82–108.
Куліш, Я. (1961, 20 липня). Бойова ніч. *Нове життя*, 87, 4.
Литвин, М. (ред.). (1994). *Жовківщина: історико-мемуарний збірник*, 1. Жовква; Львів; Балтимор.
Маланчук, В. Ю. (ред.). (1968). *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. (Т. 14: Львівська область). Київ, 498–508.
Мойсєєв, О. (1961, 22 липня). Де ж ваша совість, тов. Іванов? *Нове життя*, 88, 4.
Накопало, В. (ред.). (1998). *Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання*. Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. Жовква; Львів, 1998.
Наша пошта за рік. (1961, 1 січня). *Нове життя*, 1(2187), 4.
Олександрів, О. (1950, 6 липня). Водоколонки без води. *Нове життя*, 54(948), 2.
Павник, З. (1968, 14 вересня). Сторінки з історії. *Нове життя*, 109(2921), 4.

Пастернак, В. (2020). Як писати історію малого міста на українсько-польському пограниччі: (не) повернення багатокультурності та пошуки ідентичностей (на прикладі Жовкви). *Україна – Польща: історична спадщина та суспільна свідомість*, 13. Львів, 325–342.

Пірус, І. (1951, 13 грудня). Із спогадів очевидця. *Нове життя*, 101(1099), 2.
Плевако, В. (1965, 21 вересня). Завжди бачити людину. *Нове життя*, 75(2459), 2.
Подкопась, Г. (1962, 20 січня). Змова проти Куби. *Нове життя*, 9(2349), 4.
Про перейменування вулиць м. Жовкви. (1946, 19 грудня). *Нове життя*, 101(232), 2.

Про це говорили депутати. (1961, 20 липня). *Нове життя*, 87, 2.
Проць, С. (1951, 13 грудня). Імені славного патріота. *Нове життя*, 101(1099), 2.
Сват, Т., Козаревський, П. (1999). *Жовква та її святині*. Жовква.
Скрипчук, П. (1961, 28 березня). Люди в білих халатах. *Нове життя*, 38(2224), 4.
Славному синові російського народу. (1979, 9 січня). *Нове життя*, 4(4453), 1–2.

Соков, В. (1961, 28 лютого). Шириться змагання. *Нове життя*, 26(2212), 2.
Холоденко, В. (1951, 1 січня). Достроково виконано п'ятирічний план. *Нове життя*, 1(1000), 1.

Холоденко, В. (1951, 7 січня). Зобов'язання робітників склозаводу. *Нове життя*, 3(1003), 1.

REFERENCES

Arkhivne viddilennia Zhovkivskoi miskoi rady u Lvivskii obl.-1, f. R-56, op. 1, od. zb. 251, ark. 5 (in Ukrainian).

Arkhivne viddilennia Zhovkivskoi miskoi rady u Lvivskii obl.-2, f. R-56, op. 1, od. zb. 255, ark. 82–85 (in Ukrainian).

Arkhivne viddilennia Zhovkivskoi miskoi rady u Lvivskii obl.-3, f. R-56, op. 1, od. zb. 277, ark. 22 (in Ukrainian).

Arkhivne viddilennia Zhovkivskoi miskoi rady u Lvivskii obl.-4, f. R-56, op. 1, od. zb. 296, ark. 1 (in Ukrainian).

Arkhivne viddilennia Zhovkivskoi miskoi rady u Lvivskii obl.-5, f. R-56, op. 1, od. zb. 452, ark. 124 (in Ukrainian).

Arkhiv Upravlinnia statystyky u Lvivskii obl. Vsesoiuzni perepysy naselennia 1970, 1979, 1989 rr., ark. 441–445, 1044–1045 (in Ukrainian).

Buhera, A. (1946, Liutui 7). Moi besidy z vybortsiamy. *Nove zhyttia*, 11(132), 3 (in Ukrainian).

Vitailo, F. (1950, Traven 21). Diltsi z domupravy. *Nove zhyttia*, 41(935), 2 (in Ukrainian).

Volodko, K. (1950, Lystopad 12). Yikh myie nehoda, yikh porokh vkryva. *Nove zhyttia*, 91(985), 2 (in Ukrainian).

Hrabovetskyi, V. (1957, Liutui 14). Mynule ta suchasne Nesterova. *Nove zhyttia*, 14, 2 (in Ukrainian).

Hrushko, V. (1961, Zhovten 7). *Za shcho vidpovidaie shef-povar? Nove zhyttia*, 121, 4 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. P-10, op. 1, od. zb. 4, ark. 5 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 1, od. zb. 19, ark. 1, 13 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 1, od. zb. 48, ark. 1–7; f. P-10, op. 1, od. zb. 64, ark. 14, 25 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 1, od. zb. 261, ark. 1–6 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 2, od. zb. 59, ark. 1 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 4, od. zb. 13, ark. 3 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 5, od. zb. 13, ark. 1 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 18, od. zb. 9, ark. 6–8 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-10, op. 21, od. zb. 9, ark. 1–5, 10–12, 62–66 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-221, op. 2, od. zb. 409, ark. 149–150, 220–239 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 6, ark. 6 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 29, ark. 7–8 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 41, ark. 7 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 42, ark. 140 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 55, ark. 28–29 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 57, ark. 1–2 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 99, ark. 3 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 116, ark. 203 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 122, ark. 22 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 122, ark. 84 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 133, ark. 53 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 158, ark. 3 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1785-R, op. 1, od. zb. 166, ark. 5 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1910-R, op. 1, od. zb. 31, ark. 19, 51 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1910-R, op. 1, od. zb. 35, ark. 12 (in Ukrainian).

Zamlynskyi, A. (1951, Traven 31). *Budynok kultury u «zymovii spliachtsi»*. *Nove zhyttia*, 45(1045), 2 (in Ukrainian).

Kalika, Ya. (1969, Berezen 18). *Sviato*. *Nove zhyttia*, 33(2997), 1.

Kalika, Ya., & Yaremych, H. (1990). *Nesterov: putivnyk*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Kapral, M. (Ed.). (2015). *Atlas ukrainskykh mist*, 3. Zhovkva; Lviv (in Ukrainian).

Kolomiets, V. (1979, Berezen 8). *Chest pidpriemstva*. *Nove zhyttia*, 29(4478), 2 (in Ukrainian).

Kravets, L., & Zaslavskyi, V. (2015). *Zhovkva – hm. Lashchut: ukrainska, yevreiska, polska spadshchyny*. Lashchut (in Ukrainian).

Kubai, M. (2009). Zhovkva. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (T. 9: E–Zh). Kyiv (in Ukrainian).

Kubai, M. (2012). Zhovkivskyi zamok: Istorychna dovidka. *Zhovkva kriz stolittia*, 2. Lviv, 82–108 (in Ukrainian).

- Kulish, Ya. (1961, Lypen 20). Boiova nichyia. *Nove zhyttia*, 87, 4 (in Ukrainian).
- Lytvyn, M. (Ed.). (1994). *Zhovkivshchyna: istoriko-memuarnyi zbirnyk, 1*. Zhovkva; Lviv; Baltimore (in Ukrainian).
- Malanchuk, V. Yu. (Ed.). (1968). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. (T. 14: Lvivska oblast)*. Kyiv, 498–508 (in Ukrainian).
- Moiseiev, O. (1961, Lypen 22). De zh vasha sovist, tov. Ivanov? *Nove zhyttia*, 88, 4 (in Ukrainian).
- Nakopalo, V. (Ed.). (1998). *Istorychna, mystetska, arkhitekturna spadshchyna Zhovkvy: problemy okhorony, restavratsii, vykorystannia. Zbirnyk materialiv ukrainsko-polskoho naukovo-praktychnoho seminaru*. Zhovkva; Lviv, 1998 (in Ukrainian).
- Nasha poshta za rik. (1961, Sichen 1). *Nove zhyttia*, 1(2187), 4 (in Ukrainian).
- Oleksandriv, O. (1950, Lypen 6). Vodokolonky bez vody. *Nove zhyttia*, 54(948), 2 (in Ukrainian).
- Pavnyk, Z. (1968, Veresen 14). Storinky z istorii. *Nove zhyttia*, 109(2921), 4 (in Ukrainian).
- Pasternak, V. (2020). Yak pysaty istoriiu maloho mista na ukrainsko-polskomu pohranychchi: (ne) povernennia bahatokulturnosti ta poshuky identychnosti (na prykladi Zhovkvy). *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna ta suspilna svidomist*, 13. Lviv, 325–342 (in Ukrainian).
- Pirus, I. (1951, Hruden 13). Iz spohadiv ochevydtsia. *Nove zhyttia*, 101(1099), 2 (in Ukrainian).
- Plevako, V. (1965, Veresen 21). Zavzhdy bachyty liudynu. *Nove zhyttia*, 75(2459), 2 (in Ukrainian).
- Podkopaiev, H. (1962, Sichenia 20). Zmova proty Kuby. *Nove zhyttia*, 9(2349), 4 (in Ukrainian).
- Pro pereimenuvannia vulyts m. Zhovkvy. (1946, Hruden 19). *Nove zhyttia*, 101(232), 2 (in Ukrainian).
- Pro tse hovoryly deputaty. (1961, Lypen 20). *Nove zhyttia*, 87, 2 (in Ukrainian).
- Prots, S. (1951, Hruden 13). Imeni slavnoho patriota. *Nove zhyttia*, 101(1099), 2 (in Ukrainian).
- Svat, T., & Kozarevskiy, P. (1999). *Zhovkva ta yii sviatyni*. Zhovkva (in Ukrainian).
- Skrypchuk, P. (1961, Berezen 28). Liudy v bilykh khalatakh. *Nove zhyttia*, 38(2224), 4 (in Ukrainian).
- Slavnomu synovi rosiiskoho narodu. (1979, Sichen 9). *Nove zhyttia*, 4(4453), 1–2 (in Ukrainian).
- Sokov, V. (1961, Liutui 28). Shyrytsia zmahannia. *Nove zhyttia*, 26(2212), 2 (in Ukrainian).
- Kholodenko, V. (1951, Sichen 1). Dostrokovo vykonano piatyrichnyi plan. *Nove zhyttia*, 1(1000), 1 (in Ukrainian).
- Kholodenko, V. (1951, Sichen 7). Zoboviazannia robitnykiv sklozavodu. *Nove zhyttia*, 3(1003), 1 (in Ukrainian).

Vasylyna PASTERNAK*Master in History**PhD Student**Mykhailo Hrushevskyy Department of Modern History of Ukraine**I. Franko National University of Lviv*ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3291-9447>*e-mail: vasylynkapasternak@gmail.com*

SOURCES FOR STUDING THE HISTORY OF ZHOVKVA IN 1945–1991

The systematic analysis of the available group of sources on the history of the development and formation of the urban space of Zhovkva in 1945–1991 is presented, their specifics and content are revealed. It is indicated that during the studied period, under the influence of political circumstances and socio-demographic changes, Zhovkva was renamed Nesterov in order to fit it into the Soviet narrative and erase the multinational history of the city.

The main groups of sources of the investigated problem are highlighted: materials of the State Archive of Lviv Region, local archives, newspapers, censuses. Protocols and decisions of the city council, which outline its activities: from the adoption of the budget to the renaming of streets, as well as the reports of the commissions of the executive committee, materials of district election commissions, meetings of city residents are analyzed. The work of the district council, the prosecutor's office, the police, and penal authorities, which directly or indirectly influenced the lives of residents, is partially illustrated.

For the first time, the personal affairs of those accepted and excluded from the party from the local and visiting population of Zhovkva are highlighted. The materials of the local information space are singled out – the columns of which show the work of district and city authorities, organizations, party, educational congresses and conferences, historical newspaper «New Life» intelligence and narratives about Nesterov's «new heroes», reports on current events, satirical stories and caricatures of «Nestorovsky pepper». It is noted that the census materials illustrate fragmentary data from the sphere of employment of the city's population. It is emphasized that the official materials are the product of a clear selection of the material by its nature, which was created under the control of the party, and newspapers under the close supervision of the censorship, in which they tried to form a non-existent ideal image of Nesterov and the «residents of the country of the Soviets».

It is claimed that it is necessary to selectively choose the information presented in the sources and critically treating it. It is asserted that the involvement of such a range of sources made it possible to construct the image of the city and its inhabitants in Soviet times.

Keywords: sources, Zhovkva, Nesterov, urban history, Russian-Ukrainian friendship, renaming, deportations, culture, education.

Роксолана ПОПЕЛЮК

аспірант відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8298-8029>

e-mail: roksolana.hultaychuk@gmail.com

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ У СРСР: РОЛЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Проаналізовано характерні ознаки дисидентського руху у країнах Центрально-Східної Європи, що розвивався під тиском радянської тоталітарної системи. Прослідковано хронологію подій та еволюцію опозиційної боротьби у країнах «соціалістичного табору». Виокремлено важливість революцій проти прокомуністичної влади Німецької Демократичної Республіки, Угорської Народної Республіки та Польської Народної Республіки у часи відлиги, значення діяльності дисидентів під страхом репресій у період застою та активізацію руху через пом'якшення системи в часи перебудови.

Виділено значення співпраці між дисидентами різних країн та особливо наголошено на взаємодії між опозиціонерами Української РСР та ПНР. Зазначено, що діяльність українських та польських опозиційних організацій змінювалася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, але опозиціонери обох країн розуміли та акцентували увагу на важливості спільної боротьби проти тоталітаризму. На основі розповідей дисидентів проаналізовано особливості та складності спільної боротьби за свободу. Зауважено, що радянська тоталітарна система активно працювала над розпаленням міжетнічної ворожнечі між двома народами, щоб уникнути їх об'єднання у боротьбі проти влади, та дисиденти все ж активно працювали разом, внаслідок чого опозиційні «Солідарність» і Народний Рух України стали рушійними демократичних змін у Польщі та Україні під спільним гаслом «За вашу і нашу свободу».

Ключові слова: дисидентство, СРСР, УРСР, репресії, політика, українсько-польські відносини, «Солідарність», Народний Рух.

«Східною Європою ходить привид котрий на Заході називають дисидентством» – такими словами розпочав свій есей «Сила безсилля» майбутній президент Чехії та один із найвідоміших дисидентів Вацлав Гавел (Václav Havel) (Мокрик, 2021). Власне, дисидентський рух, що виник у Радянському Союзі як форма виступу проти існуючого державного ладу та політичного режиму, мав низку характерних ознак і відмінностей у країнах «соціалістичного табору». Але незмінною залишалася його мета – боротьба за національні права та громадянські свободи, а згодом повноцінне звільнення з «тюрми народів». Цікавим і важливим елементом

цієї боротьби є взаємодія представників українського дисидентського руху з опозиціонерами інших країн, зокрема Польщі.

Мета статті – виокремити характерні ознаки дисидентського руху у країнах Центрально-Східної Європи, що перебував під тиском радянської тоталітарної системи; прослідкувати перебіг та еволюцію опозиційної боротьби у країнах «соціалістичного табору».

Вивченню дисидентського руху присвятили свої праці чимало дослідників, адже ця тема не втрачає своєї актуальності і зараз. Багато думок і промов дисидентів виглядають пророчими і частково передбачають сучасні події. Цікавим джерелом для вивчення діяльності опозиції у Радянському Союзі є дослідження дисидентського руху загалом (Бажан, 2000). Прояви інакомислення у Радянському Союзі – це заздалегідь відомі загрози репресій, тому на початках не можна говорити про масовість цього явища. Для розгляду причин виникнення руху Опору важливими є праці про формування опозиційних настроїв (Зеленько, 2015) та перебіг революцій 1950-х років у країнах «соціалістичного табору» (Антипова, 2018; Афоніна, 2011). Також важливі відомості містяться у спогадах (Куронь, 2012; Стус, 1987) та інтерв'ю (Івшина, Шаповал, 2007) дисидентів, адже передають їх безпосередню позицію. Важливими є й дослідження історії опозиційних організацій у Польщі та Україні, учасники яких активно співпрацювали (Гончарук, 1997; Марцинків, 2015).

Явище дисидентства у Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) у межах країн, ув'язнених «в найбільшому у світі концтаборі», за визначенням Надії Світличної (Щур, 2016, 1 листопада), Радянському Союзі, мало свої чіткі риси. По-перше, дисидентство тут значною мірою виросло з деєсталінізації, із послаблення «паралічу страху» часів сталінських репресій (Субтельний, 1991, с. 445). Послаблення репресивної політики та розвінчання культу особи Йосипа Сталіна (იოსებ ჯუღაშვილი) дало багатьом надію на повернення справедливості. Але нова влада дала вдихнути повітря свободи тільки поверхнево. Більшість минулих злочинів залишилися у секреті та й репресії нікуди не зникли. Поступове згортання процесу деєсталінізації протягом наступних років тільки сприяло поширенню протестних настроїв (Котляр, 2008, с. 22).

Важливими чинниками формування опозиції в Україні стала поразка національно-визвольної боротьби у середині 1950-х років на заході держави, утиски у суспільному та духовному житті і бездержавний статус України (Котляр, 2008, с. 22). Також для частини осіб, що згодом приєдналися до дисидентського руху в УРСР, сталінські репресії були особистою травмою, адже вони чи їх рідні постраждали від них. Тобто протистояти системі люди наважувалися завдяки історичній пам'яті про пережите раніше.

Загалом, дисидентство у країнах-сателітах й у т. зв. союзних республіках функціонувало як протидія. Протидія репресіям, цензурі, пропаганді, депортаціям, обмеженню свобод тощо. Що сильніший був наступ на громадські свободи, то більше розширювалося дисидентство як явище.

У часи, коли хрущовська відлига вичерпала усі свої позитивні наслідки, на основі невдоволення народу дисидентський рух міцнішав. Помітний вплив на формування інакодумства чинили зовнішні фактори. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах «соціалістичного табору», зокрема у Східній

Німеччині, Угорщині, Польщі, розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та розповсюдженою в Україні від 1963 р. Загальною декларацією прав людини (Павлишин, 2018).

Дисиденти вели протестну боротьбу всередині своїх держав, а також співпрацювали з опозиціонерами на міждержавному рівні. Відповідно події всередині кожної з держав впливали й на сусідні. Опір розвивався хвилями. Спроби руйнації «залізної завіси» під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів переходили з активної фази у помірну і навпаки. Одним із перших символічних моментів на шляху формування антикомуністичної опозиції було народне повстання у Німецькій Демократичній Республіці (НДР) у червні 1953 р. Воно знаменувало початок кризи соціалістичних режимів сталінського типу у Східній Європі. Хоча офіційне пояснення уряду НДР про причини заворушень базувалися на твердженнях про «саботажників та іноземних ворожих агентів», але сам факт того, що робітничий страйк переріс у справжнє народне повстання і поширився практично на всі населені пункти НДР, свідчив про сильне незадоволення суспільства та активний рух спротиву (Афонін, 2011, с. 164–165).

Падіння авторитету Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) після XX з'їзду партії та доповіді Микити Хрущова відчувалося і в Польській Народній Республіці (ПНР). Під сумнів була поставлена доцільність реалізації у Польщі радянської моделі соціалізму (Антипова, 2018, с. 231). Загальне невдоволення переросло у великий страйк і вуличні демонстрації в Познані у червні 1956 р., що були придушені армією та силами правопорядку. Незважаючи на тиск влади, повстання стало відчутним поштовхом на шляху до демократичних змін у Польщі. Свідченням тогочасного існування польської опозиції є Закон Республіки Польща «Про діячів антикомуністичної опозиції та осіб, репресованих за політичними мотивами» 2015 р. (Якименко, 2017, с. 213–214). Адже закон стосувався осіб, які у 1956–1989 рр., ризикуючи власним життям, свободою, майном та роботою, брали участь в антикомуністичних заходах, спрямованих на відновлення суверенітету і незалежності Батьківщини, або були репресовані з цієї причини.

Ще одним проявом протидії тоталітарному режимові стала Угорська революція 1956 р. Революція завершилася кривавим зіткненням демонстрантів та силовиків. Такі події призвели до втрати престижу Радянського Союзу серед інтелектуалів Заходу. Щоправда серед представників руху спротиву ці події викликали лише поодинокі, не досить організовані спалахи протесту, здебільшого серед студентства, представників творчості та інтелігенції (Бажан, 2000, с. 3).

Але, незважаючи на терор, інакомислення не зникло з Радянського Союзу, а навпаки еволюціонувало. Це стосувалося власне й України. Когорта шістдесятників, які посилили і розвинули свої патріотичні ідеї в часи відлиги, активно протистояли системі. Це підтверджують перші арешти представників українського дисидентського руху, серед яких Михайло та Богдан Горині, Іван Гель, Мирослава Зваричевська, Ярослава Менкуш, Михайло Осадчий, Іван Світличний та ін. У 1965 р. харківський правозахисник Євген Захаров зауважив, що спочатку шістдесятники не порушували питання про відділення України від СРСР, а сподівалися на лібералізацію режиму і вирішення національної проблеми у складі Союзу. Навіть мали симпатиків серед представників української партійно-державної номенклатури,

тому, можливо, до 1965 р. вони не піддавалися кримінальним переслідуванням. Та згодом посилювався ідеологічний і адміністративний тиск на радикальну частину шістдесятників. Коли такі дії не принесли бажаного результату, влада перейшла до репресій (Захаров, 2009, 28 жовтня). Це пояснюється також зміною влади та переходу до періоду застою, у якому прояви інакомислення ставали загрозливими для влади.

Дисидентський рух усе ж зростав у соціалістичних державах. Опозиційні групи, які виступали проти існуючого політичного режиму, й надалі ставили за мету добитися реального дотримання громадянських та національних прав. Подекуди з'являлися й радикальніші ідеї – зміна політичного устрою у країні (Котляр, 2008, с. 22). Це підтверджується тим, що вторгненню радянських військ до Чехословаччини у серпні 1968 р. вже протистояв організований рух Опору. 25 серпня 1968 р. о 12-й годині на Червоній площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами: «Руки геть від ЧССР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!». Спроби влади створити образ опозиціонерів як «неблагонадійного елементу» були невдалими (Бажан, 2000, с. 3).

Дисидентський рух набував усе більше рис політичного руху, зокрема і в УРСР. На першому етапі (друга половина 1950-х – середина 1960-х років) протести здебільшого були анонімними – розповсюдження листівок, національної символіки тощо. На другому ж (середина 1960-х років – 1970-ті роки) дисиденти перейшли до вироблення легальних форм боротьби, відображених у широкій петиційній кампанії («Лист 78-ми», «Лист 139-ти») та відкритих акцій протесту (демонстрації в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» 14 вересня 1965 р.). Окрім того, у цей час активно формувалися громадські організації на захист окремих політ'язнів, а у листопаді 1976 р. було створено Українську Гельсінську групу, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод 1975 р. (Бажан, 2005, с. 193).

Від середини 1970-х років прослідковується й активізація польської опозиції. Поштовхом до активних дій став проєкт нової Конституції Польщі, у якому передбачалася легалізація однопартійної системи та конституційне зобов'язання лояльності до Росії. Обидві вимоги викликали опір польського суспільства. У відповідь на це 5 грудня 1975 р. польський економіст Едвард Ліпінський (Edward Lipiński) передав голові польського Сейму меморандум, підписаний 59 видатними діячами польської культури, з протестом проти легалізації обмеження суверенності Польщі. «Маніфест 59» став початком нового етапу польського антитоталітарного руху Опору (Філімонов, 2000, с. 134).

У Польщі почала формуватися єдина демократична опозиція (В'ятрович та ін., 2018). Це було наслідком активного зближення робітників та інтелігенції, адже раніше ці суспільні верстви протистояли владі осібно: студентські виступи у 1968 р. не підтримали робітники, а інтелігенція слабо відреагувала на події грудня 1970 р., коли влада придушила виступи робітників. Але в середині 1970-х років незадоволення робітників та контакти з інтелігенцією дали свої результати (Чушак, 2011, с. 32). У 1976 р. польський опозиціонер Яцек Куронь (Jacek Jan Kuron) разом із групою інших дисидентів заснували Комітет оборони робітників (КОР,

згодом – Комітет суспільної самооборони), що став початком організованого опозиційного руху (Філімонов, 2000, с. 135). У 1977 р. утворюється Рух захисту прав людини і громадянина, організація, що працювала в правозахисному колі. Фактично зазначені вище комітет та рух стали першими опозиційними осередками, що діяли поза правовим полем ПНР, проте відкрито (Чушак, 2011, с. 33).

За період 1976–1979 рр. у Польщі діяли й інші антисоціалістичні угруповання – Студентські комітети солідарності, Комітет селянської самооборони, Рух молоді Польщі, які представляли різні ідеологічні течії і погляди. Лідерами цих організацій були історики, філологи, соціологи – прибічники демократичних традицій у суспільному житті (Тадеуш Мазовецький (Tadeusz Mazowiecki), Броніслав Геремек (Bronisław Geremek), Кароль Модзелевський (Karol Cyryl Modzelewski), Яцек Куронь, Адам Міхник (Adam Michnik) та інші) (Філімонов, 2000, с. 136).

На початку 1980-х років дещо по-різному складалися умови для діяльності опозиції. В умовах соціалістичної системи у Польщі та Угорщині почали формуватися інструменти впливу опозиції завдяки спробам їх легітимізувати, а не заборонити. Натомість у країнах, де опозиційні рухи заборонялися, політична напруга зростала та мала протилежні наслідки (Зеленко, 2015, с. 70–71). В умовах, що склалися, важливою була співпраця українських дисидентів із антикомуністичною опозицією інших країн.

Польський історик Анджей Суліма Камінський (Andrzej Sulima Kaminski) прирівнював відносини поляків та українців у межах Радянського Союзу із перебуванням у в'язниці, коли ключник уміло їх розмежовує, щоб вони не змовилися проти нього. Метою обох народів є знищення в'язниці (Sulima Kamiński, 1987, р. 18). І справді, окрім терору, радянська влада вдало використовувала пропаганду, щоб налаштувати представників різних народів один проти одного і вберегтися від потенційного об'єднання проти себе.

У цьому прагненні народів вирватися з в'язниці активні фази протидії владі українців та поляків не співпали в часі. У Польщі вона настала трохи раніше. На початку 1980-х років український дисидентський рух продовжував існувати, цього не зупинили хвилі арештів проти представників дисидентства. Але потужні репресивні акції частково загальмували виготовлення і розповсюдження самвидаву й активізацію демократичних процесів загалом. Україну на початку 1980-х років називали «заповідником застою». Складним було й налагодження зв'язків української опозиції з представниками інших країн, адже на початку 1980-х років чимало членів українського дисидентства було ув'язнено. Незважаючи на це, українська опозиція поступово переходила від національно-культурного до суспільно-політичного опору (Зайцев, 2011, с. 293).

У Польщі ж у 1980 р. було створено й легалізовано діяльність Незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» (В'ятрович та ін., 2018). На думку дослідниці Оксани Кукуруз, саме Польща була першою з країн ЦСЄ, у якій сформувалася чітка опозиція до тоталітарної влади (Кукуруз, 2008, с. 1). На той час усі прошарки польського суспільства, можливо, не усвідомлюючи цього, здавали екзамени на громадянську зрілість. «Солідарність», що постала внаслідок загальнопольського страйку, дала поштовх для створення нових політичних партій, зокрема й правлячої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) (Струтинський, 2010,

с. 699–700). Наприкінці 1981 р. «Солідарність» нараховувала вже 9 447 членів (Зеленько, 2015, с. 70).

Польський політичний діяч Ян Новак-Єзьоранський (Zdzisław Antoni «Jan Nowak» Jeziorański) зазначав, що польська опозиція приділяла багато уваги проблемам східної політики й відносинам із українцями, білорусами та литовцями для ймовірного створення спільного фронту й співпраці (Геник, 2011, с. 133). Українці теж розуміли важливість взаємодії з польською опозицією. Ліна Костенко зазначала, що Польща ще у 1960-х роках була чи не єдиним вікном у Європу в наглухо заклепаній «залізній завісі» (Івшина, Шаповал, 2007, с. 536).

Проте в умовах тотальних заборон та обмежень таке спілкування було складним. Польський дисидент А. Міхнік пригадував, що з деякими українськими дисидентами йому вдалося зустрітися тільки на з'їзді Народного Руху в Києві у 1989 р. «З деким із них я познайомився у Варшаві, зокрема з Чорноволом і Горинем. Декого я знав з їхніх декларацій, публіцистики, які читав переважно російською. Хоча дещо було перекладено і польською. Натомість безпосередньо усіх цих людей я побачив саме тоді в Києві» (Міхнік, 2010, с. 12).

У 1980-х роках частина українців все ж вплинули в опозиційні процеси в Польщі. Українські дисиденти Петро Григоренко, Валерій Марченко, Юрій Литвин, Євген Сверстюк, Мирослав Маринович були добре відомими в польських опозиційних колах (В'ятрович та ін., 2018). Окрім того, Анна Валентинович (Anna Walentynowicz) (у дівоцтві – Любчик (Lubczyk)), співзасновниця незалежної профспілки «Солідарність», походила з Рівненської області. Її звільнення з Гданської корабельні стало безпосередньою причиною страйку, який розпочався 14 серпня 1980 р. на цьому заводі, та призвело до утворення «Солідарності». Звільненню передували постійні обшуки та арешти. А. Валентович була активною діячкою правозахисного руху. У період 1980–1984 рр. вона була тричі арештована через свою діяльність, але й надалі продовжувала акції протесту та голодування, належала до ініціативних груп дисидентського руху в Польщі (Подляський, 1986).

Враховуючи, як інформація подавалася у радянській пресі, українські дисиденти знали про «Солідарність» та підтримували профспілку (Марцинків, 2015, с. 131). Зокрема, у спогадах Василя Стуса згадується про захоплення подіями у Польщі та народом, який у тоталітарному світі так вільно захищав своє «людське та національне право» (Стус, 1987, с. 121). Михайло Горинь в інтерв'ю польській пресі у Варшаві зазначав, що зі створенням «Солідарності» з'явилося *чітке переконання, що організація послабить основну ланку, яка з'єднувала країни «соціалістичного табору»* (Крик, 2005, 30 серпня).

Українські політв'язні з надією дивилися на успіхи польської «Солідарності». Як зазначав М. Маринович: «Був один момент, коли ми в таборі склали лаконічну телеграму до “Солідарності” з думкою про те, що нам вдасться той текст передати на волю і що та телеграма буде з нашими підписами. Не знаю, як там з нею склалося, але, в кожному випадку, вона писалась. Не пам'ятаю тексту телеграми, але гасло «за нашу і вашу свободу» – воно було таким надихаючим. Ми зичили їм сил, а з іншого боку розуміли, що вони борються і за нас» (Марцинків, 2015, с. 133). Микола Руденко, співзасновник і перший керівник Української Гельсінської групи, теж зазначав, що ідеї «Солідарності» були відомими та підтримувалися серед

українців. Останні захоплювалися тим, що поляки так високо піднесли гідність свого народу, але відчували також певну заздрість щодо становлення в Польщі монолітного, злагодженого народу (Darski, 1989, s. 214).

Український релігійний дисидент о. Йосип Тереля у 1984 р. написав листа Лехові Валенсі (Lech Wałęsa), у якому зазначав: «Ваша боротьба, вкупі з цілим народом польським, є тією надією, що додає нам сил до супротиву» (Гевко, 2010, с. 152).

Запровадження воєнного стану у грудні 1981 р. та подальший підпільний стан «Солідарності» викликали більше зацікавлення польської опозиції геополітикою. Причину придушення «Солідарності» поляки часто вбачали у «слабкості свого геополітичного розташування». Серед дисидентів набувала популярності ідея необхідності вдосконалення польської східної політики. Українському питанню почала приділятися значна увага, вважалося, що від польсько-українського порозуміння залежить доля народів Східної Європи (Марцинків, 2015, с. 132).

У період «Солідарності» частина української інтелігенції створила український незалежний часопис «Апатрид», однак після запровадження військового стану залишилося тільки підцензурне «Наше Слово». Багато українців стали діячами «Солідарності» – Владислав Фрасинюк, Євген Місило, Володимир Мокрий, Мирон Кертичак та ін. (Геник, 2010, с. 211).

Тему України й українців порушували і в польському самвидаві у позитивній конотації. У 1983 р. з'явилася книжка польського самвидаву «Білоруси, литовці, українці. Наші вороги чи брати?». Її написав Богдан Скарадзінський під псевдонімом Казімеж Підляський. У книжці розглянуто та роз'яснено конфліктні теми польсько-української історії, які радянська влада роками використовувала для підтримання напруги у суспільстві (Підляський, 1986).

Левко Лук'яненко пригадував, що з допомогою польської опозиції покращувався і український самвидав. Зокрема, наприкінці 1989 р. члени Української Гельсінської спілки (УГС) отримали від колег польської солідарності «Порадник незалежного друкаря» – брошуру на 39 сторінок видавництва руху Опору «Solidarni» (Лук'яненко, 2010, с. 130).

Активний ривок до демократії як українські, так і польські дисиденти зробили з другої половини 1980-х років. Після американських санкцій, запроваджених у 1981–1982 рр. у відповідь на агресію СРСР в Афганістані, репресій щодо польського народу і введення військового стану в Польщі, криза тоталітарної держави стала дуже відчутною (Даниленко, 2018, с. 13). В Україні теж склалися внутрішні каталізатори, що пришвидшили демократичні зміни. Зокрема, після Чорнобильської катастрофи на тлі загострення невдоволення владою в Україні відбулися перші мітинги. А внаслідок т. зв. «горбачовської» амністії з таборів звільнилося чимало українських дисидентів. За відносно сприятливих умов періоду перебудови вони стали провідниками громадсько-політичного життя в УРСР (Крупник, 2018, 1 листопада).

Початок перебудови в СРСР і чергова економічна криза у Польщі 1987–1988 рр. зумовили й поживавлення «Солідарності». На 1989 р. політична криза загострилася настільки, що назріла потреба загальної дискусії, яка і ввійшла в історію як круглий стіл із представниками різних громадських та робітничих рухів. У результаті цього було легалізовано «Солідарність» (Зеленько, 2015, с. 73–74).

У 1989–1991 рр. фактично влада і в країнах Центрально-Східної Європи перейшла до сил націонал-демократичного спрямування, які декларували прихильність до демократії і наміри розбудовувати саме демократичну державу. Проте наслідки цих подій були різними в Україні та країнах ЦСЄ. Все через ступінь вкорінення елементів тоталітаризму у радянських республіках та соціалістичних країнах ЦСЄ, а також через рушійні сили, які продукували зміни (Зеленько, 2005, с. 54).

Але «передсмертне дихання» імперії відчувалося. Першими на шлях визвольної боротьби стали Естонія, Латвія та Литва. Наслідки русифікації тут були менш значними, ніж в Україні. Також, услід за «Солідарністю», у Польщі формуються народні фронти спочатку за перебудову, а незабаром за незалежність. Вони стали основною формою об'єднання громадян на шляху до суверенітету. В Україні виникло аналогічне, хоч і не ідентичне об'єднання – Народний Рух України за перебудову (Гончарук, 1997, с. 13). Вже згодом «Солідарність» і Народний Рух України стали генераторами демократичних змін у Польщі та Україні й альтернативою комуністичним елітам (В'ятрович та ін., 2018).

Для пошуку контактів із «Солідарністю» у 1988 р. до Польщі поїхали українські дисиденти Михайло та Богдан Горині. У налагодженні взаємин важливу роль відіграли представники української громади Польщі, а також Церква (В'ятрович та ін., 2018). Надалі такі обміни досвідом стали частішими. Зокрема, у червні 1989 р. Б. Горинь протягом місяця перебував у Польщі та ознайомлювався з польським досвідом опозиційної боротьби. За час, проведений у Польщі, йому вдалося взяти участь у низці важливих зустрічей із провідними діячами польського політичного й інтелектуального бомонду – Стефаном Козаком (Stefan Kozak), Володимиром Мокрим, Яцеком Куронею, Мирославом Чехом (Mirosław Czech), Адамом Міхніком та ін. (Вербицький, 2020, с. 145). Для прикладу, розмова з Я. Куронем тривала 4 години. Зі спогадів Б. Гориня, польський політик зазначав, що про вільну Європу не можна говорити доти, поки у ній існують підневільні народи. Погляд на майбутнє Польщі Я. Куронь відобразив у словах тосту: «Без вільної України не може бути вільної Польщі». Ці слова стали одним із провідних гасел польської політичної опозиції. На зустрічі Б. Гориня і Я. Куроня був присутній В. Мокрий – перший українець, обраний у 1989 р. до польського Сейму Х скликання від «Солідарності», керівник кафедри українознавства Ягелонського університету (Крупник, 2018, 1 листопада). Сучасники зазначали, що В. Мокрий чітко наголошував на своєму українському походженні. Та запропонував трансформацію ідентифікації для українців у Польщі: від мислення категоріями «я – представник меншини» до «я – громадянин» (Клімакін, 2020, 28 серпня).

Також перед зустріччю з Яцеком Куронем, Богдана Гориня познайомили з аспіранткою Люблінського католицького університету Богумілою Бердиховською (Bogumiła Berdychowska-Szostakowska), яка активно працювала задля налагодження польсько-українських взаємин (Крупник, 2018, 1 листопада). У 1980–1981 рр., на самому початку «Солідарності», Б. Бердиховська брала участь у створенні і прийнятті двох важливих для українців ухвал. Перша – послання з'їзду делегатів «Солідарності» до людей праці Східної Європи. У ньому профспілка закликала робітників країн т. зв. Східного блоку, зокрема українців, боротися за свої права, свободу зібрань. Другою була ухвала щодо національних меншин. У ній йшлося про

те, що громадяни Польщі, представники інших народів і етнічних груп (українці, білоруси, татари, німці та ін.) повинні мати такі ж можливості розвитку власних культур, як поляки. Сама Б. Бердиховська говорила про Україну так: «навіть силоміць приєднана Україна залишалася тривожним, непередбачуваним елементом совєтського пазлу. Українська національна свідомість була занадто сильна, імперія сприймала це як загрозу. Саме тому використовувала різні інструменти усунення “проблеми”: голодомори, вбивства, депортації» (Клімакін, 2020, 28 серпня). Також, на думку Б. Бердиховської, поїздка Б. Гориня до Польщі ознаменувала початок нового етапу співпраці з Україною.

Порівняно з попереднім часом, 1989 р. став часом мабуть найактивнішої взаємодії української і польської опозиції. Зокрема, 10 липня 1989 р. головний редактор видання «Gazeta Wyborcza» А. Міхнік опублікував інтерв'ю з Б. Горинем під назвою «Ми хочемо бути незалежною державою» («Chcemy być niezawisłym państwem»). Згодом до Варшави приїздив і В'ячеслав Чорновіл (Крупник, 2019, 22 січня). Сам А. Міхнік зазначав, що у 1989 р. він вперше відчув різницю між становищем опозиції. Якщо у Польщі А. Міхнік вважався одним із найвагоміших політичних в'язнів, адже відсидів 6 років в ув'язненні, то мало хто з українців отримував менше ніж 12 років концтаборів. У цьому сенсі Україна піддавалася жорстокішим репресіям (Гетьманчук, 2011, 14 червня). 13 серпня того ж року на засідання Всеукраїнської координаційної ради (ВКР) УГС до Києва прибув представник «Солідарності» Єжи Ляхович (Jerzy Lachowicz), що підтверджувало консолідацію двох опозицій у боротьбі з тоталітаризмом. На цьому засіданні також заслухали і звіт Б. Гориня про поїздку до Польщі (Лук'яненко, 2010, с. 172).

На І з'їзд Народного Руху 8–10 вересня 1989 р. приїхала делегація еліти «Солідарності». У залі прозвучало привітання А. Міхніка: «Хай живе вільна, демократична і незалежна Україна!» (В'ятрович та ін., 2018). Присутня серед делегації Богуміла Бердиховська пригадувала, що того дня інший член делегації Богдан Борусевич (Bogdan Michał Borusewicz) перевіз через кордон значки, транспаранти, прапори «Солідарності», і дисиденти почали ними обмінюватися. «Ми їм – значок “Солідарності”, вони нам – “Руху”. Польські транспаранти відразу розвісили на стінах актового залу. Коли Адам Міхнік вийшов виступати від імені “Солідарності”, зал вибухнув оплесками», – пригадувала вона (Клімакін, 2020, 28 серпня).

Ще один польський політик Я. Куронь, який народився у Львові і високо цінував своє походження, зазначав, що про зближення двох народів можна говорити передусім через здобуття незалежності. «Бо свобода взагалі сприяє зближенню людей, а неволя – поділяє їх. Хоча, звичайно ж, я знаю, бодай завдяки Солженіцину, що в таборах траплялися спільні виступи представників різних національностей. Отож, і неволя, виявляється, може зблизити – тож це аж ніяк не закономірність. Скажу, відтак, лагідніше: зближення важче досягти в умовах неволі та гноблення, а легше – в умовах волі та свободи» (Куронь, 2012, с. 172).

Підтвердженням цьому стали майбутні події. У Яблонній біля Варшави 4–5 травня 1990 р. зустрілись демократи обох країн – представники «Солідарності» та «Руху», започаткувавши новий етап українсько-польського діалогу. Відтак Польща стала першою країною, яка після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. визнала Україну як незалежну державу (В'ятрович та ін., 2018).

Наступний розвиток подій вже у складі незалежних держав розвивався порізному і призвів до сучасних подій, які дисиденти частково передбачали. Під час виступу 7 листопада 1997 р. у Києві на мітингу пам'яті жертв комуністичного терору В. Чорновіл із тугою сказав: «На превеликий жаль, ми не зробили того, що зробили наші однодумці в Балтії, в Польщі, в Угорщині, в усьому посткомуністичному світі, коли в 1989–1991 роках там до влади прийшли нові – правочентристські – сили, які ідеологічно близькі до Народного Руху України. Це – Вітаутас Ландсбергіс і “Саюдіс” у Литві, це – Народні фронти в Латвії та Естонії, це – Лех Валенса й “Солідарність” у Польщі, це – Демократичний форум в Угорщині. Це, врешті-решт, Вацлав Гавел у Чехії. Держава, в якій президентом став колишній політв'язень, сьогодні є першою в посткомуністичному світі за економічним розвитком. Саме в Чехії був ухвалений закон про люстрацію, згідно з яким комуністична номенклатура не має права обіймати державні посади. І вони впоралися без тієї номенклатури! А хіба ми не можемо без учорашніх членів ЦК, секретарів обкомів, райкомів, яких попризначали на всі посади? Хіба ми така вбога нація, що не можемо без них обійтися?» (Вегеш, 2003, с. 180).

Незважаючи на невдачі і труднощі, які довелося пережити, дисиденти зробили величезний внесок у розвиток демократичних процесів як у Польщі, так і в Україні та зрештою привели суспільство до звільнення від радянського поневолення. У довгому процесі здобуття свободи та державності взаємодія дисидентів, обмін ідеями та думками мали неабиякий вплив на формування демократичного суспільства і становлення вільних демократичних націй.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антипова, О. (2018). Міжнародне відлуння суспільно-політичної кризи 1956 року в Польщі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 27, 228–246.

Афоніна, І. (2011). Антисталінське повстання 1953 р. у Східній Німеччині: внутрішньонімецький та міжнародний аспекти. *Український історичний збірник*, 14, 164–172.

Бажан, О. (2000). Зовнішньополітичні акції СРСР у 50–80-ті рр. та їх вплив на розвиток опозиційного руху в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*, 2–4, 515–524.

Бажан, О. (2005). Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 189–199.

Вегеш, М. (2003). В'ячеслав Чорновіл у дисидентському русі 60–80-х років. *Carpathica-Carpatika* (Вип. 21: Політологічні студії: історія, теорія, практика), 173–180.

Вербицький, В. Д. (2020). *Громадсько-політична та державотворча діяльність Михайла і Богдана Горинів (1962–1998 рр.)* [дис... канд. іст. наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка]. <http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/4ae/nvspofxs>

rxwxu1b211vjfpcsnb3sx0ze/dis_%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%91_%D0%94..pdf

В'ятрович, В., Файзулін, Я., Яременко, В., Рябенко, С., Майоров, М., Крупник, Л., Бака, В. (2018). «100 років сусідства. Україна і Польща». *Український інститут національної пам'яті*. https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/100_rokiv_ua_pltext.pdf

Гевко, В. Україна і Польща: до двадцятиліття співпраці. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 6–7, 151–160.

Гетьманчук, А. (2011, 14 червня). Адам Міхнік: «Часом демократія в Україні і Польщі нагадує канібалізм». *Главком*. <https://glavcom.ua/publications/114524-adam-mihnik-%C2%ABchasom-demokratija-v-ukrajini-i-polshchi-nagaduje-kanibalizm%C2%BB.html>

Гончарук, Г. І. (1997). *Народний Рух України. Історія*. Одеса: Астропринт.

Геник, М. (2011). Польсько-українське примирення в політичній діяльності Анджея Іздебського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 20, 132–137.

Геник, М. (2010). Проблема української меншини в Польщі у процесі міжнаціонального примирення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2, 207–222.

Даниленко, В. М. (2018). *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ.

Зайцев, Ю. (2011). «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух*, 15, 263–293.

Захаров, Є. (2009, 28 жовтня). Дисидентський рух на Україні (1954–1987). *Віртуальний музей: Дисидентський рух в Україні*. <https://museum.khpg.org/1256737855>

Зеленько, Г. (2005). «Оксамитові революції», як спосіб ротації влади. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 7, 53–62.

Зеленько, Г. І. (2015). Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2, 64–84.

Івшина, Л., Шаповал, Ю. (2007). Усе було в польській історії. Не було руїни духу. Інтерв'ю з Ліною Костенко. В І. Івшина (ред.), *Війна і мир, або українці-поляки: брати/вороги, сусіди*. Київ: Українська прес-група, 535–543.

Клімакін, Є. (2020, 28 серпня). Легендарна «Солідарність» змінила історію Польщі й надихнула опозиціонерів інших країн. Що діячі профспілки говорили про Україну, чи згадували Волинь і з ким із українців співпрацювали – розповідає польська публіцистка, керівниця стипендійної програми для молодих митців Gaude Polonia Богуміла Бердиховська. *Нова Польща*. <https://novapolshcha.pl/article/solidarnist-i-ukrayinske-pitannya/>

Котляр, Ю. (2008). До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50–80-х рр. ХХ століття. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 13, 19–26.

Крик, Р. (2005, 30 серпня). Україна і 25-річчя заснування польської профспілки «Солідарність». *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/934089.html>

Крупник, Л. (2018, 1 листопада). «За вашу і нашу свободу»: взаємодія Української Гельсінської Спілки з польською «Солідарністю». *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/vzayemodiya-ugs-z-polskoju-solidarnistu>

Крупник, Л. (2019, 22 січня). За вашу і нашу свободу. *Тиждень*. <https://tyzhden.ua/za-vashu-i-nashu-svobodu/>

Кукуруз, О. В. (2008). *Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз* [автореф. дис. ... канд. політ. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України].

Куронь, Я. (2012). *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера.

Лук'яненко, Л. (2010). *До історії Української Гельсінської спілки*. Київ: Фенікс.

Марцинків, Н. (2015). Польська «Солідарність» та Україна в 1980–1981 рр. *Acta studiosa historica*, 6, 125–145.

Міхнік, А. (2010). «Українські дисиденти змінили історію України, але час має свої права». *Український журнал*, 12–15.

Мокрик, Р. (2021). Східною Європою ходить привид, котрий на Заході називається «дисидентством». *Локальна історія*. <https://dysydeny.localhistory.org.ua/stories/>

Павлишин, Х. (2018). *Провідні ідеї представників українського дисидентства*. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/30919/1/751.PDF>

Подляський, К. (1986). *Литовці-білоруси-українці – наші вороги чи брати?* Мюнхен: Віднова.

Сайт присвячений Анні Валентинович. (б. р.). <https://www.annawalentynowicz.pl/zyciorys/>

Струтинський, В. Є. (2010). Незалежна самоврядна профспілка «Солідарність»: політико-історичні передумови створення. *Держава і право*, 49, 695–700.

Стус, В. (1987). Таборові записки. В О. Зінкевич, М. Французенко (упоряд.), *Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників*. Балтимор; Торонто: Українське вид. «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 107–131.

Субтельний, О. (1991). *Україна: історія*. Київ: Либідь.

Філімонов, С. М. (2000). Польські опозиційні організації і їх боротьба проти тоталітарного режиму в країні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 408: *Держава та армія*), 133–138.

Чушак, Х. (2011). *Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989)*. Львів: ПАІС.

Щур, М. (2016, 1 листопада). «Луганський світлячок» – Надія Світлична у спогадах колег по Радіо Свобода. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/28089219.html>

Якименко, Ю. (2017). Еволюція опозиції в Республіці Польща. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 15, 213–220.

Darski, J. (1989). Najważniejszym zadaniem jest uratowanie samego istnienia narodu ukraińskiego: Z Mykołą Rudenko rozmawia Józef Darski. *Suczasnist'*, 3–4, 214–216.

Sulima Kamiński, A. (1987). W kręgu politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków. *Opinia Krakowska*, 32, 18–25.

REFERENCES

Antypova, O. (2018). Mizhnarodne vidlunnia suspilno-politychnoi kryzy 1956 roku v Polshchi. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 27, 228–246 (in Ukrainian).

Afonina, I. (2011). Antystalinske povstannia 1953 r. u Skhidnii Nimechchyni: vnutrishnonimetskyi ta mizhnarodnyi aspekty. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 14, 164–172 (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2000). Zovnishnopolitychni aktsii SRSR u 50–80-ti rr. ta yikh vplyv na rozvytok opozytsiinoho rukhu v Ukraini. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVS–KHB*, 2–4, 515–524 (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2005). Opozytsiinyi rukh v Ukraini v umovakh systemnoi kryzy SRSR. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 189–199 (in Ukrainian).

Vehesh, M. (2003). Viacheslav Chornovil u dysydentskomu rusi 60–80-kh rokov. *Carpatica-Karpatyka* (Vyp. 21: Politolohichni studii: istoriia, teoriia, praktyka), 173–180 (in Ukrainian).

Verbytskyi, V. D. (2020). Hromadsko-politychna ta derzhavotvorcha diialnist Mykhaila i Bohdana Horyniv (1962–1998 rr.) [PhD thesis, Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova, Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka]. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/4ae/nvspofxsrxwulb211vjfpcsnb3sx0ze/dis_%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%91_%D0%94.pdf (in Ukrainian).

Viatrovych, V., Faizulin, Ya., Yaremenko, V., Riabenko, S., Maiorov, M., Krupnyk, L., & Baka, V. (2018). «100 rokiv susidstva. Ukraina i Polshcha». *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/100_rokiv_ua_pltext.pdf (in Ukrainian).

Hevko, V. Ukraina i Polshcha: do dvadtsiatylittia spivpratsi. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 6–7, 151–160 (in Ukrainian).

Hetmanchuk, A. (2011, Cherven 14). Adam Mikhnik: «Chasom demokraciia v Ukraini i Polshchi nahaduie kanibalizm». *Hlavkom*. <https://glavkom.ua/publications/114524-adam-mihnik-%C2%ABchasom-demokratija-v-ukrajini-i-polshchi-nagaduie-kanibalizm%C2%BB.html> (in Ukrainian).

Honcharuk, H. I. (1997). *Narodnyi Rukh Ukrainy. Istoriia*. Odesa: Astroprynt, 380 s. (in Ukrainian).

Genyk, M. (2011). Polsko-ukrainske prymyrennia v politychnii diialnosti Andzheia Izdebskoho. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia*, 20, 132–137 (in Ukrainian).

Genyk, M. (2010). Problema ukrainskoi menshyny v Polshchi u protsesi mizhnatsionalnogo prymyrennia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2, 207–222 (in Ukrainian).

Danylenko, V. M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii*. Kyiv (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2011). «Chorna nich brezhnievskoi reaktsii» (1965–1973). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 15, 263–293 (in Ukrainian).

Zakharov, Ye. (2009, Zhovten 28). Dysydentskyi rukh na Ukraini (1954–1987). *Virtualnyi muzei: Dysydentskyi rukh v Ukraini*. <https://museum.khpg.org/1256737855> (in Ukrainian).

Zelenko, H. (2005). «Oksamytovi revoliutsii», yak sposib rotatsii vladly. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*, 7, 53–62 (in Ukrainian).

Zelenko, H. I. (2015). Peredumovy formuvannia konstruktivnoi opozytsii v krainakh Vyshehradskoi hrupy. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2, 64–84 (in Ukrainian).

Ivshyna, L., Shapoval, Yu. (2007). Use bulo v polskii istorii. Ne bulo ruiny dukhu. Interviu z Linoiu Kostenko. In I. Ivshyna (Ed.), *Viina i myr, abo ukraintsi-poliaky: braty/vorohy, susidy*. Kyiv: Ukrainska pres-hrupa, 535–543 (in Ukrainian).

Klimakin, Ye. (2020, Serpen 28). Lehendarna «Solidarnist» zminyly istoriiu Polshchi y nadykhnula opozytsioneriv inshykh krain. Shcho diiachy profspilky hovoryly pro Ukrainu, chy zghaduvaly Volyn i z kym iz ukraintsiv spivpratsiuvaly – rozpovidaie polska publitsystka, kerivnytsia stypendiinoi prohramy dlia molodykh myttsiv Gaudy Polonia Bogumila Berdykhovska. *Nova Polshcha*. <https://novapolshcha.pl/article/solidarnist-i-ukrayinske-pitannya/> (in Ukrainian).

Kotliar, Yu. (2008). Do pytannia pro terminolohiiu ta khronolohiiu inakomyslennia v Ukraini v 50–80-kh rr. XX stolittia. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*, 13, 19–26 (in Ukrainian).

Kryk, R. (2005, Serpen 30). Ukraina i 25-richnytsia zasnuvannia polskoi profspilky «Solidarnist». *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/934089.html> (in Ukrainian).

Krupnyk, L. (2018, Lystopad 1). «Za vashu i nashu svobodu»: vzaiemodiia Ukrainskoi Helsinskoi Spilky z polskoiu «Solidarnistiu». *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/vzayemodiya-ugs-z-polskoyu-solidarnistyu> (in Ukrainian).

Krupnyk, L. (2019, Sichen 22). Za vashu i nashu svobodu. *Tyzhden*. <https://tyzhden.ua/za-vashu-i-nashu-svobodu/> (in Ukrainian).

Kukuruz, O. V. (2008). *Politychna opozytsiia v Ukraini ta Respublitsi Polshcha v umovakh demokratychnoi transformatsii: porivnialnyi analiz* [Abstract of PhD thesis, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy] (in Ukrainian).

Kuron, Ya. (2012). *Poliaky ta ukraintsi: vazhkyi dialoh*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Lukianenko, L. (2010). *Do istorii Ukrainskoi Helsynskoi spilky*. Kyiv: Feniks (in Ukrainian).

Martsynkiv, N. (2015). Polska «Solidarnist» ta Ukraina v 1980–1981 rr. *Acta studiosa historica*, 6, 125–145 (in Ukrainian).

Mikhnik, A. (2010). «Ukrainski dysydynty zminyly istoriiu Ukrainy, ale chas maie svoi prava». *Ukrainskyi zhurnal*, 12–15 (in Ukrainian).

Mokryk, R. (2021). Skhidnoiu Yevropoiu khodyt pryvyd, kotryi na Zakhodi nazyvaetsia «dysydentstvom». *Lokalna istoriia*. <https://dysydeny.localhistory.org.ua/stories/> (in Ukrainian).

Pavlyshyn, Kh. (2018). *Providni idei predstavnykiv ukrainskoho dysydentstva*. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/30919/1/751.PDF> (in Ukrainian).

Podliaskyi, K. (1986). *Lytovtsi-bilorusy-ukraintsi – nashi vorohy chy braty?* München: Vidnova (in Ukrainian).

Sait prysviachenyi Anni Valentynovych. (n. d.). <https://www.annawalentynowicz.pl/zyciorys/> (in Ukrainian).

Strutynskiy, V. Ye. (2010). Nezalezhna samovriadna profspilka «Solidarnist»: polityko-istorychni peredumovy stvorennia. *Derzhava i pravo*, 49, 695–700 (in Ukrainian).

Ctus, V. (1987). Taborovi zapysky. In O. Zinkevych, & M. Frantsuzhenko (Comps.), *Vasyl Stus: v zhytti, tvorchosti, spohadakh ta otsinkakh suchasnykiv*. Baltimore; Toronto: Ukrainske vyd. «Smoloskyp» im. V. Symonenka, 107–131 (in Ukrainian).

Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina: istoriia*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Filimonov, S. M. (2000). Polski opozytsiini orhanizatsii i yikh borotba proty totalitarnoho rezhymu v kraini. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»* (№ 408: Derzhava ta armii), 133–138 (in Ukrainian).

Chushak, Kh. (2011). *Nemaie vilnoi Polshchi bez vilnoi Ukrainy: Ukraina ta ukraintsi u politychnii dumtsi polskoi opozytsii (1976–1989)*. Lviv: PAIS (in Ukrainian).

Shchur, M. (2016, Lystopad 1). «Luhanskyi svitliachok» – Nadiia Svitlychna u spohadakh koleh po Radio Svoboda. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/28089219.html> (in Ukrainian).

Yakymenko, Yu. (2017). Evoliutsiia opozytsii v Respublitsi Polshcha. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politologichni studii*, 15, 213–220 (in Ukrainian).

Darski, J. (1989). Najważniejszym zadaniem jest uratowanie samego istnienia narodu ukraińskiego: Z Mykołą Rudenko rozmawia Józef Darski. *Szczasnist*, 3–4, 214–216 (in Polish).

Sulima Kamiński, A. (1987). W kręgu politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków. *Opinia Krakowska*, 32, 18–25 (in Polish).

Roksolana POPELYUK

*PhD student of the Department of Contemporary History
of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8298-8029>
e-mail: roksolana.hultaychuk@gmail.com*

DISSIDENT MOVEMENT IN THE USSR:

THE ROLE OF UKRAINIAN-POLISH COOPERATION

The characteristic features of the dissident movement in the countries of Central and Eastern Europe, which developed under the pressure of the Soviet totalitarian system, are analyzed. The chronology of events and the evolution of the opposition struggle in the countries of the socialist camp are followed. The importance of revolutions against Soviet power in Germany, Hungary, and Poland during the «thaw» period, the significance of the

activities of dissidents under the threat of repression during the «stagnation» period, and the activation of the movement due to the softening of the system during the «perestroika» period are highlighted.

The importance of cooperation between dissidents of different countries is highlighted, and the interaction between oppositionists of the Ukrainian SSR and the Polish People's Republic is especially emphasized. The activities of Ukrainian and Polish opposition organizations changed under the influence of internal and external factors, but the oppositionists of both countries understood and emphasized the importance of a joint struggle against totalitarianism. Based on the stories of the dissidents, the peculiarities and complexities of the common struggle for freedom were analyzed. It is noted that the Soviet totalitarian system actively worked to incite inter-ethnic enmity between the two peoples in order to avoid their unification in the struggle against the authorities. Dissidents nevertheless actively worked together, as a result of which the opposition «Solidarity» and the People's Movement of Ukraine became drivers of democratic changes in Poland and Ukraine under the common slogan – «For your and our freedom».

Keywords: dissident, SRSR, USSR, repression, Ukrainian-Polish relations, «Solidarity», People's Movement.

Василь ЛАГОЦЬКИЙ

магістр історії

головний спеціаліст сектору позашкільної освіти

Управління освіти Стрийської міської ради

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6477-1064>

e-mail: vasyllahotskyi@yahoo.com

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АТАНАСІЯ ВЕЛИКОГО

Висвітлено археографічну діяльність архимандрита Генеральної управи Чину св. Василя Великого, історика та богослова Атанасія Великого (1918–1982) крізь призму життя і творчості української наукової інтелігенції поза УРСР/СРСР. Використано стратегії просопографії і компаративістики, методики археографії для конструювання інтелектуальної біографії відомого археографа. Актуалізовано маловідомі у науковому обігу різновидові джерела з історії та культури України, її Церкви, які упорядковував і видавав у Римі А. Великий.

Представлено нарації (документи римських понтифіків та архиєреїв XVII–XX ст., акти і листи Конгрегації пропаганди віри, листи апостольських нунцій, епістолярій Київських католицьких митрополитів, документи Берестейської унії та її творців XVI–XVII ст., документи беатифікаційного та канонізаційного процесів Йосафата Кунцевича 1623–1867 рр. та ін.) і висновки, які доповнюють інтелектуальний літопис Української Церкви, української еміграції другої половини XX ст., зокрема життєдіяльність української наукової інтелігенції в Італії та Ватикані.

Ключові слова: Атанасій Великий, Греко-Католицька Церква, Чин св. Василя Великого, історія, культура, археографія, еміграція.

Приєднання Західної України до УРСР/СРСР започаткувало політику радянізації інкорпорованих земель – ліквідацію всіх довоєнних національних громадських організацій і партій, націоналізацію майна підприємств і церковно-релігійних структур (монастирів, друкарень, редакцій, часописів та ін.), арешти підозрілих політиків, священнослужителів, кооператорів, урядовців. Організований компартійною владою 1946 р. т. зв. Собор Греко-Католицької Церкви спричинив перехід церковних структур у підпілля й перенесення науково-освітньої та видавничої діяльності Василянського Чину за кордон, насамперед до Риму, де 1949 р. реорганізоване Видавництво Отців Василян при Генеральній управі Чину св. Василя Великого (ЧСВВ) відновило видання «Записок Чину св. Василянського Чину» (редактори Атанасій Великий, Іриней Назарко); активізувало упорядкування і друк нових документальних матеріалів, зокрема із Римських і Василянських архівів, головнo XVI–XIX ст.

Метою пропонованої статті є аналіз археографічної спадщини о. А. Великого, ЧСВВ, зокрема його методологічних підходів до видавництва джерел із історії

України та Української Церкви, а також тематичний огляд головних результатів джерелознавчої діяльності. Постаті Атанасія Великого як історика Церкви, археографа, адміністратора діяльності Василян у Римі присвятили свої наукові студії українські церковні та світські історики, а саме: Іван Патрило, Михайло Ваврик, Василь Ленчик, Омелян Пріцак, Сергій Плохій (Патрило, 1985; Ваврик, 1985; Ленчик, 1985; Пріцак, 1985; Плохій, 1993). Водночас малодослідженою залишається археографічна праця вченого над проектом публікації ватиканських архівів та тематична спрямованість серій виданих джерел.

Особисте і наукове становлення о. Атанасія (в миру – Григорія) Великого нерозривно пов'язане з українськими національними ідеєю та державністю. Народжений у перші дні листопада 1918 р. у с. Туринка біля Жовкви (сьогодні – Львівський р-н Львівської обл.), о. Атанасій Великий гордився появою на світ як «громадянин Української держави», а саме незалежної Західноукраїнської Народної Республіки. Початкову освіту здобував майбутній вчений у польській гімназії у Жовкві, а серед його вчителів був видатний український історик Іван Крип'якевич. Після закінчення гімназійних 4 класів у 1933 р., Атанасій Великий вступив до Чину св. Василя Великого й проходив новіціат у Крехівському монастирі. Під час складання чернечих обітів обрав собі монаше ім'я Гавриїл, яке змінив у 1941 р. на Атанасій, складаючи довічні обіти (Патрило, 1985, с. 9). У наступні роки він продовжував навчання у василянських обителях у Лаврові та Добромилі.

Початки наукової діяльності о. Атанасія Великого можна віднести ще до 1937 р., коли він, 18-річний юнак, підготував доповідь для василянської наукової Академії у Добромилі, приуроченої до 300-ї річниці смерті Київського митрополита Йосифа Велямина Рутського. У 1938–1940 рр. Атанасій Великий розпочав філософські та богословські студії у Кристинопільському василянському монастирі. Там молодий монах став свідком агресії гітлерівської Німеччини на Польщу і важких вересневих боїв 1939 р. Через рік після початку Другої світової війни він переїхав до Протекторату Чехії та Моравії, де розпочав студії у Карловому університеті. Останній рік війни Атанасій Великий навчався у німецькому університеті у Вюрцбурга. Після переїзду до Риму він завершував студії у Григоріанському університеті, де 1948 р. й захистив докторат із богослов'я, присвячений вченню отців III ст. про любов і страх Божий. У 1946 р. монах прийняв дияконські та ієрейські свячення від владики Івана Бучка. Зацікавлення о. Атанасія Великого історією Церкви, археографією, джерелознавством були закріплені також вивченням архівістики й історії Римської Курії у Палеографічній ватиканській школі в 1947–1948 рр. та ліценціатом з історії Східної Церкви в Папському Інституті для східних наук у Римі у 1946–1949 рр. (Патрило, 1985, с. 11–12). Вболіваючи за необхідність інституційного відновлення василянського наукового процесу, заохочений старшими співбратами Глібом Кінахом, Теодосієм Титом Галушинським, Йосафатом Скрутенем, о. Атанасій Великий активно займався відновленням видавництва довоєнних «Записок Чина св. Василя Великого» («Записки ЧСВВ») та їх розширенням на три секції – «Праці й дослідження», «Студії з галузей церковного і чернечого життя», «Документи римських архівів» (Лагоцький, 2023). У 1949–1953 рр. учений-василянин редагував II секцію «Записок ЧСВВ».

Поряд із науковою, о. Атанасій Великий розпочав й церковно-адміністративну кар'єру, яка полягала в керівництві Українською папською колегією св. Йосафата

у Римі (віце-ректор у 1948–1953 та 1955–1960 рр.; проректор у 1961–1963 рр.) та управлінні Василянським Чином у статусі Протоархимандрита у 1963–1976 рр. Окрім того, від 1960 до 1965 рр. він виконував функції секретаря у передсоборовій та соборовій Ватиканській Комісії для Східних Церков. Із початком 1950-х років о. Атанасій Великий розпочав співпрацю із світськими вченими та науковими осередками. Після утворення Європейського відділу Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у французькому Сарселі він долучився до наукової конференції НТШ 15–16 вересня 1952 р. із рефератом «Анонімний проект Петра Могили відносно Унії Української Церкви». На подібній конференції НТШ у Римі 18–19 грудня 1953 р. Атанасій Великий із співбратами підготували доповіді, присвячені 700-літтю коронації короля Данила Романовича (Великий, 1954; Великий, 1955). Наприкінці того ж року, на пропозицію професора Олександра Оглоблина, Атанасія Великого прийняли у дійсні члени Історично-філософської секції НТШ. Тодішній Генеральний секретар НТШ Володимир Кубійович привітав нового члена Товариства такими словами: «Радіємо, що наше Товариство буде мати у Вашій Особі свого постійного співробітника і покладаємо багато надій на Вашу співпрацю. Бажаємо зокрема повних успіхів у Вашій праці на полі української науки» (Патрило, 1985, с. 18). Співпраця о. Атанасія Великого із професором Володимиром Кубійовичем поширилася на Енциклопедію українознавства (ЕУ-ІІ), для трьох томів якої василяннин готував гасла на церковну тематику.

У 1953–1955 рр. у перерві між адмініструванням Українською папською колегією св. Йосафата у Римі о. Атанасій Великий «віддався виключно редагуванню “Записок ЧСВВ”, які так гарно розвинулися завдяки його праці і приносять честь Чинові» (Патрило, 1985, с. 15). Повернувшись до управлінських функцій у папській колегії, він не полишав наукової й редакторської роботи, хоча брак часу не завжди давав змогу виконувати усі замисли. В одному з тогочасних листів василяннин зазначав: «Тому два тижні скінчив друкувати переклад письм св. Григорія з Назіянзу про св. Василя Тепер готовлю новий випуск “Записок”, а в друку стоїть перший том “Документів”. Ех, якби так двох-трьох люда, то можна б щось зробити: у мене в кімнаті стоїть майже готових 15 томів до друку, тільки переглянути, написати одну другу замітку, а так сам не роздерешся, головно коли все якісь бічні справи виринають, не вчисляючи віцереєкторства. Недавно (червень) переписував кілька разів по-латині нові Конституції для Сестер Василянок, опісля ці самі Конституції перекладав на українську мову, переписував у кількох примірниках на чисто, а недавно ще й допилював друку латинського тексту з тим, що на мене впала вся відповідальність. Як бачите, такі речі не помагають чоловікові сконцентруватися на одній справі» (Патрило, 1985, с. 16–17).

Завдяки своїм цілеспрямованості й працьовитості о. Атанасій Великий і зумів розвинути українську археографічну традицію. Як зазначив український історик Омелян Пріцак, «одним з основних принципів археографії є точне передавання тексту видаваних документів. А воно можливе тільки тоді, коли у видавців-археографів є добре знання палеографії, дипломатики та мови документу, а крім того вони мусять виявити відповідну дозу своєї наукової чесности: передавати текст вірно й повністю, без огляду на те, чи зміст приємний чи неприємний, чи приносить “славу” чи “неславу” даному народові» (Пріцак, 1985, с. 68).

Якщо першим археографом, який розпочав вивчати ватиканські архіви, був холмський греко-католицький єпископ Яків Суша (1610–1687) (Назарко, 1971; Lipinski, 1973), то Атанасій Великий без сумніву був «найвизначнішим українським археографом ХХ століття» (Плохій, 1993, с. 11). Атанасій Великий у своїх археографічних пошуках ґрунтувався на досвіді попередників – греко-католицьких євристих архівів римської курії. Ще 1732 р. генеральний прокуратор ордена Василіян у Римі Ігнатій Кульчицький (1694–1741) видав книжку «Приклад русинської церкви...», у якій опублікував римські документи про смерть Йосафата Кунцевича (Kulczynski, 1732). У першій половині ХХ ст. значну увагу роботі з архівами Ватикану присвятив митрополит Андрей Шептицький, який, працюючи зі згаданими збірками від 1919 р., створив «Руську історичну місію до Риму» та залучив французького вченого Жана Шарона (Jean Charon) (відомий як о. Кирило Королевський (1878–1959)). Вивчаючи системно за кошти митрополита Андрея Шептицького ватиканські архіви, о. Кирило Королевський у 1909–1930 рр. зібрав і хронологічно впорядкував 2 000 документів із історії Греко-Католицької Церкви. Підготувавши збірку у двох примірниках, він надіслав одну до Львова, а другу до Папського Східного Інституту (Плохій, 1993, с. 9). Згодом, після прибуття до Риму кардинала Йосифа Сліпого та утворення у 1963 р. Українського католицького університету (УКУ), збірка о. Кирила Королевського стала основою видавничої серії УКУ «Monumenta Ucrainae Historica» (Metropolita Septyckyj, 1964–1977).

Ознайомившись із змістом виданих документів, методикою о. Кирила Королевського їх пошуку та інтерпретації, о. Атанасій Великий резюмував: «Заки ми розпочали, майже з нічого нашу Збірку, знаючи про виконану з доручення великого Митрополита працю в користь нашої Церкви, ми багато разів переговорювали про неї з її сл. п. вбірачем (т. є. о. Королевським, О. П.), щоб об'єднати в одне сили і засоби, щоб уже зібране доповнити і видати під спільною назвою “Шептицько-Василіянська Збірка”; та ми однак не досягнули нічого ... Причиною цього неуспіху треба уважати основні розходження щодо методи видання; о. Кирило Королевський построй свою збірку за хронологією поодиноких справ різних Римських Конгрегацій, які відали українськими справами протягом століть, збираючи під кожную справу різні дотичні документи. Ми ж, не знаючи, як довго матимемо змогу працювати в непевних повоєнних літах і скільки зможемо видати, поділили справи на речеві відділи, ідучи в них і притримуючися стисло хронології (Документи Римських Архiereїв, Листи Митрополитів, Архиепископів, Єпископів; Акти і Листи Конгрегацій; Документи Агіо-біографічні; Листи Апостольських Нунціїв; Дипломи імператорів, королів, князів; Анонімне, Різне, тощо). Поступаючи так, ми сподівалися дати принаймні якусь одну-другу закінчену частину – відділ, незалежно від часу і фінансових спроможностей. Добрий показник імен і речей, поданий по кількох десятках томів, міг об'єднати в одне розбиті на різні відділи справи. І в цьому ми розійшлися з о. Королевським. Сьогодні Василіянська Збірка Римських Документів до історії Церкви на землях України і Білорусі знайшлася уже на 45-му томі, опублікувавши коло 20,000 документів (17,084 сторінок друку), досягнувши так може яку половину запланованого Видання. Збірка о. Королевського ... (передана згодом Верховному Архиепископові – Митрополитові Львівському Кир Йосифові Сліпому), і сьогодні видана в 8-ох томах, даючи коло 3 000 сторінок друку і

2 000 опублікованих документів до історії української Церкви, за хронологічною чергою» (Великий, 1971, с. 502–503).

Вивчивши найновіші західні джерелознавчі засади, о. Атанасій Великий запровадив відмінні принципи археографічної роботи. Коли о. Кирило Королевський притримувався хронологічного підходу в пошуку та едиції джерел, Атанасій Великий розпочав серійні публікації, виходячи із засад фондоутворення – «видання джерел за тим принципом, за яким вони відкладалися в архівах» (Плохій, 1993, с. 12). Такі методологічні розходження, серед іншого, завадили налагодженню співпраці з о. Кирилом Королевським із метою продовження справи останнього та призвели до дублювання публікованих джерел. Проте принципи, «опрацьовані о. д-р Великим – хоч він скромно назвав їх даниною непевних обставин – відповідали станові археографічної науки – і були великим кроком уперед у порівнянні з методою о. Королевського. Вони й дали українській науці добрі плоди» (Прицак, 1985, с. 65).

Отже, у 1949 р. архимандрит ЧСВВ о. Теодосій Тит Галушинський доручив о. Атанасію Великому редагування відновленої 3-ї археографічної серії «Записок ЧСВВ», яка від 1953 р. отримала назву «Римські документи Католицької церкви на землях України і Білорусі, зібрані і видані старанням оо. Василіан» («*Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae cura pp. Basilianorum collecta et edita*»).

У 1952–1981 рр. о. Атанасій Великий із молодшими колегами Порифірієм Підручним, Юрієм Гарастеем та ін. сформували і опублікували 48 археографічних томів у 11 видавничих серіях. Перша із них (розпочата в 1952 р.) документувала беатифікаційний та канонізаційний процес св. Йосафата Кунцевича (*S. Josaphat Hieromartyr*, 3 томи у 1952–1967 рр.). Приймаючи серійно-фондоутворювальний спосіб публікації документів, Атанасій Великий не відкинув цілком хронологічного принципу відбору джерел, а застосував його натомість «всередині» кожної із серій. Відтак зібрані беатифікаційно-канонізаційні документи Йосафата Кунцевича поділено на три періоди. У 1-му томі (1623–1628) вміщено 93 документи – листування уніатських ієрархів із папою Урбаном VIII (*Urbanus PP. VIII*), Священною Конгрегацією пропаганди віри і власне матеріали Першого полоцького беатифікаційного процесу 1628 р. (*Processus Beatificationis Polocensis an. 1628*) (Welykuj, 1952). Значний компендіум джерел Атанасій Великий опублікував у 2-му томі (44 документи з 1628–1637 рр.), доведеному хронологічно до Другого полоцького беатифікаційного процесу (*Secundus Processus Polocensis an. 1637*) у серпні 1637 р. й смерті митрополита Йосифа Веляміна Рутського у цьому ж році (Welykuj, 1955). У 1967 р., у соту річницю канонізації Йосафата Кунцевича, за фінансової підтримки Льва і Марії Пришляків, вийшов друком завершальний 3-й том «Документів беатифікації й канонізації св. Йосафата» (432 документи з 1637–1867 рр.), розділений на період до завершення беактифікації у 1642 р. та період канонізаційного процесу Йосафата Кунцевича, ініційованого холмським єпископом Яковом Сушею у 1662 р. і завершеного папою Пієм IX (*Pius PP. IX*) 29 червня 1867 р. (Welykuj, 1967). Підготовлені із надзвичайно високим професіоналізмом та скрупульозністю «кунцевичівські джерела» стали поштовхом до актуалізації життя св. Йосафата, історії уніатської церкви у перші століття її існування. Зокрема, о. Атанасій Великий разом і співбратом о. Мелетієм Соловієм видали у Торонто полемічний

життєпис Йосафата Кунцевича, у якому розкрили особливості історичної епохи, на яку припало постання Греко-Католицької Церкви, чернечий і душпастирський шлях Йосафата, його лідерство у Віленському монастирі та Полоцькій архієпархії. Користаючись інформацією, почерпнутою із архівів Ватикану, дослідники значну увагу приділили визнанню мучеництва Йосафата і довгій дорозі до канонізації. Історіографічного стилю життєпису надав розділ, у якому охарактеризовано біографічний, гагіографічний і бібліографічний доробок європейської науки про св. Йосафата (Соловій & Великий, 1967). Автори поставили перед собою мету: «не боронити Йосафата Кунцевича перед полемічними атаками минувшини чи сучасности, але тільки докласти свою цеголку до побудови історичної істини» (Соловій & Великий, 1967, с. 445).

Хронологічно найдавнішою стала серія під назвою «Документи римських понтифіків, що висвітлюють історію України» (*Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*). Документи Римського престолу, зібрані у двох томах, охопили такі періоди: 1075–1700 pp. та 1700–1953 pp. Їх тематичним знаменником стали суспільно-політичні й культурно-релігійні особливості історії України, а також контакти українських військово-політичних, духовних еліт із Заходом у період від останньої чверті XI ст. до середини XX ст. У першому томі редактор Атанасій Великий вмістив документи, що походили від 38 Пап Римських, починаючи від Григорія VII (*Gregorius VII*) і до Іннокентія XII (*Pope Innocent XII*). Інтенсивність та зміст українсько-ватиканських зв'язків ілюструє, наприклад, листування папи Іннокентія IV (*Innocentius PP. IV*) із руськими володарями Данилом та Васильком Романовичами. Його листи до князів містять заклики щодо організації антитатарської коаліції, запевнення в опіці римського престолу над «Данилом, Королем Русі (*Danieli Regi Ruscie Illustri*)» та «Васильком, правителем Ладомирії (*Vasilconi Lodomerie Regi Illustri*)», а також визнання прав на землі, володіння та інші блага, що належали їм за спадковим правом (Welyukj, 1953, р. 27–45). У другому томі, власне присвяченому 700-літтю коронації Данила Романовича та приуроченому до 25-ліття римської єпископської номінації о. Івана Бучка, опубліковано 1 140 документів, що вийшли з папської канцелярії 18 понтифіків між 1700 і 1953 pp., тобто після прийняття унії Львівською митрополією й до сучасних Атанасію Великому часів. Це також листи до світських і духовних лідерів, енцикліки та інші документи, що прямо чи опосередковано висвітлювали історію України протягом двох із половиною століть. Зокрема, у XX ст. Папи Римські Леон XIII (*Leo PP. XIII*), Пій X (*Pius PP. X*), Бенедикт XV (*Benedictus PP. XV*), Пій XI (*Pius PP. XI*), Пій XII (*Pius PP. XII*) написали майже 110 листів та послань до греко-католицьких ієрархів – митрополита Андрея Шептицького, єпископів Йосафата Коциловського, Григорія Лакоти, Івана Бучка, Йосифа Сліпого та ін. У 1939 р. папа Пій XII номінував Митрополити Андрея Шептицького помічником папського престолу, а Йосифа Сліпого призначив помічником митрополита Львівського з майбутнім наступництвом (Welyukj, 1954a, р. 563–566). Значна частина документів стосувалася діяльності оо. Василян, зокрема Мукачівської греко-католицької єпархії.

Декілька серій III секції «Записок ЧСВВ» висвітлювали процес прийняття і впровадження Берестейської унії 1596 р. Це були документи, що передували ухваленню Унії та характеризували перші роки після її впровадження, також листи

київських митрополитів, листи Василян і єпископів. Збірник «Документи Брестської унії та її авторів» охопив останнє десятиліття XVI ст. і був структурно поділений Атанасієм Великим на сім частин, які хронологічно відповідали основним заходам із підготовки, прийняття, оприлюднення та підтвердження Унії. Написані старослов'янською, старопольською чи латинською мовами, документи авторства як духовних, так і світських прихильників/противників Берестейської унії давали широку перспективу тогочасних релігійних та міжнаціональних взаємин (Welykyj, 1954b). У серії «Листи київських митрополитів, архієпископів і єпископів» Атанасій Великий уклав епістолярну спадщину митрополитів Йосифа Рутського, Атанасія та Лева Шептицьких, Рафаїла Корсака, Пилипа Володковича та ін. Вагоме джерельне значення мала двотомна збірка листів оо. Василян, написаних у 1601–1760 рр. із різних місцевостей України та Білорусі, а також п'ятитомне видання «Листи Єпископів для ілюстрації історії України».

Найчисельнішою серією III секції «Записок ЧСБВ» стали видані у 14 томах «Листи апостольських нунціїв, що висвітлюють історію України» (*Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850)). Отримавши ласку і благословення папи Івана XXIII (Ioannes PP. XXIII) (до обрання Понтифіком нунція у Болгарії, Туреччині, Греції, Франції), оо. Василяни присвятили I том листів Анджелло Ронкаллі (Angelo Giuseppe Roncalli) (світське ім'я папи Івана XXIII). Значний внесок у виявлення документів у ватиканських архівах зробив 29-річний дослідник церковної історії лемківського походження Юрій Гарастей (1930–2014), який протягом тривалого часу збирав матеріали з церковної історії Східної Європи, зокрема України та Білорусі, та «своїм юнацьким запалом і наполегливістю зробив великий внесок у завершення праці над документами» (Welykyj & Harastej, 1959, р. VII). Отець Атанасій Великий тісно співпрацював із Юрієм Гарастеєм і під час підготовки наступних 13 томів серії. Варто додати, що Ю. Гарастей також був популяризатором культурного життя українців за кордоном. Із його благодійної допомоги у 1959–1960 рр. постав документальний фільм «Український Рим», у якому показано пам'ятні місця, пов'язані з українською історією і культурою апостольської столиці (Федака, 2010, с. 12; В Кошицях помер почесний член закарпатської «Просвіти», 2014). Отже, у першому томі серії «Листи апостольських нунціїв» вміщено листи варшавського та віденського нунціїв до 11 римських Понтифіків за період 44 років – від Юлія III (Iulius PP. III) до Клеменса VIII (Clemens PP. VIII). Вони головно висвітлювали політичні та соціальні відносини на підвладній Речі Посполитій Україні, а також постанови нової соціальної групи – козаків (Welykyj & Harastej, 1959).

Вузька хронологічна охопленість наступних томів (напр., 1594–1608 рр., 1649–1651 рр., 1659–1663 рр., 1675–1683 рр. і т. д.) свідчила про високу інформативність листування нунціїв із Ватиканом, присутність у згаданих документах церковної та воєнно-політичної проблематики, високої інтенсивності подій українського XVII ст., їх тісного взаємозв'язку із європейськими політичними, культурними, релігійними процесами. Всі томи «Листів апостольських нунціїв» містили науковий апарат, іменні та речові покажчики, перелік правлячих еліт (папи, королі, гетьмани, султани, воєводи, каштеляни).

В останньому із опублікованих, 14-му томі, о. Атанасій Великий зібрав листи варшавського, віденського, венеційського нунціїв до пап Іннокентія XI (Роре

Innocent XI), Александра VIII (Alexander PP. VIII) й Іннокентія XII, написані у досить драматичний період європейської історії – останню чверть XVII ст. Саме тоді «Священна ліга», обороняючись від османської експансії, захистила у 1683 р. Відень та підписала з Туреччиною Карловицький мир 1699 р. Зміст листів відображав політичні відносини у Східній Європі, а також церковні процеси у контексті поділу України між Річчю Посполитою і Росією та приєднання до Унії Перемиської (1691) і Львівської (1700) єпархій (Welykuj, 1977). На жаль, заявлені у назві серії трьохсотлітні хронологічні межі листування (1550–1850) були розкриті лише наполовину. Після 1977 р. публікація «Листів апостольських нунцій» не продовжувалася.

Слід наголосити, що незважаючи на декларовані наміри максимального тематичного та хронологічного охоплення, усі серії відрізнялися – одні були доведені до XX ст. («Документи римських понтифіків»), інші до XIX ст. («Матеріали конгрегації пропаганди віри та листи митрополитів»), а деякі лише до кінця XVII ст. («Листи нунцій»). Більшість серій не була доведена до завершення, згідно із першозадумом. Наприклад, серія «Листи Єпископів для ілюстрації історії України» мала охопити період 1600–1900 рр., проте була доведена лише до 1740 р. Найінтенсивніше над III секцією о. Атанасій Великий працював у 1950–1960 рр. До обрання у 1960 р. секретарем Підготовчої Соборової Комісії для Східних Церков о. Атанасій Великий зумів видати 27 томів документів та «перевершити» збірку о. Кирила Королевського. Хоча о. Атанасій Великий не віднайшов/зібрав особисто усіх опублікованих документів (що було фізично неможливим, а чимало матеріалів віднайшли о. Теодосій Галушинський і докторанти), «всі документи він сам перечитував і приготував до друку, даючи до кожного коротший чи довший заголовок-зміст, джерело, з якого він був взятий, та де й коли вже був опублікований, і примітки. До кожного тому сам також виготовляв вступ та деколи й довші передмови, як також списки всіх визначних церковних і світських особистостей з даної доби» (Патрило, 1985, с. 46). У роботі над покажчиками значно допомагав о. Гліб Кінах. Таким чином, у 1952–1981 рр. вдалося опублікувати 55 археографічних томів із середньою кількістю 350 сторінок кожен. Співбрати о. Атанасія Великого вважали, що зібраних документів могло б вистарчити на щонайменше 15 томів (Патрило, 1985, с. 45).

Після понад десятилітнього змагання із недугою, 24 грудня 1982 р., о. Атанасій Великий помер. Через пів року, 4 червня 1983 р., НТШ у Нью-Йорку організувало наукову конференцію, присвячену пам'яті Атанасія Великого. Її учасники, зокрема О. Прицак, запропонували, «щоб на вічну пам'ять отого титана праці постав у Римі під покровом оо. Василян Український інститут для дослідів ватиканських архівів ім. о. Атанасія Великого з участю світських вчених» (Прицак, 1985, с. 68). На думку С. Плохія, «здійснене А. Великим серійне видання не лише врахувало і включило в себе документи з історії української церкви, що були колись надруковані, чи тільки використовувалися в історичній літературі, а й відкрило для дослідників ще незнаний комплекс документів, інформативні можливості якого навряд чи зможуть бути колись використані повністю. Наявність і доступність надрукованого о. А. Великим джерельного комплексу, що скоріше відповідає назві “Monumenta Ukrainae Vaticana”, на цей час ще не повністю усвідомлюється дослідниками. Попереду важлива й надзвичайно копітка робота щодо обліку та систематизації усього комплексу джерел, створення великої кількості покажчиків, що дозволило

б дослідникам найефективніше використовувати вже надрукований джерельний матеріал. Чекають на видання і маловикористані А. Великим ватиканські джерельні комплекси з XVIII–XX ст.» (Плохій, 1993, с. 12).

Як бачимо, Видавництво Отців Василіян при Генеральній управі ЧСВВ, зокрема редакція «Записок ЧСВВ», після Другої світової війни продовжували розвивати церковно-історичні дослідження, які були започатковані у першій третині XX ст. Зокрема, за сприяння Атанасія Великого видавали праці з історії Вселенської Церкви, особисті документи діячів Греко-Католицької Церкви та науковців, археографічні матеріали василіянських осередків із різних країн тощо. Археографічна діяльність Атанасія Великого ще раз довела, що різновидові церковно-релігійні джерела є не лише культурно-писемними пам'ятками певної доби, а й об'єктами ширшого історичного пізнання, літописання історії України та інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

В Кошицях помер почесний член закарпатської «Просвіти» (2014, 3 червня). *Трибуна*. <https://trubyna.org.ua/novyny/v-koshytsyah-pomer-pochesnyj-chlen-zakarpatskoji-prosvity/>

Ваврик, М. (1985). Провідні ідеї праць о. А. Великого в його студіях української церковної історії. *Записки ЧСВВ. Секція II, 12(18)/1–4*, 77–84.

Великий, А. Г. (ред.). (1955). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*, 164, 1–80.

Великий, А., ЧСВВ. (1954). Проблема коронації Данила Романовича. *Записки ЧСВВ. Секція II, 2(8)/1–2*, 95–125.

Великий, А., ЧСВВ. (1971). *Monumenta Ucrainae Historica: Centro di Studi Superiori Ucraini a Roma – Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum* – Видання Українського Католицького Університету. – Зібрав Митрополит Андрей Шептицький. Рим 1964–1970. *Записки ЧСВВ. Секція II, 7(13)/1–4*, 497–512.

Лагоцький, В. (2023). «Записки Чина св. Василя Великого» (II секція, 1949–1996) – інтелектуальний літопис української історичної науки. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 16, 175–188.

Ленчик, В. (1985). Отець Атанасій Г. Великий, ЧСВВ – як історик Укр. Церкви. *Записки ЧСВВ. Секція II, 12(18)/1–4*, 69–76.

Назарко, І. (1971). Яків Суша – єпископ Холмський (1610–1687). *Записки ЧСВВ. Секція II, 7(12)/1–4*, 22–83.

Патрило, І., ЧСВВ. (1985). Життя і творчість о. Атанасія Г. Великого, ЧСВВ. *Записки ЧСВВ. Секція II, 12(18)/1–4*, 3–57.

Плохій, С. (1993). Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви). *Український археографічний щорічник*, 2, 6–14.

Пріцак, О. (1985). О. Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф. *Записки ЧСВВ. Секція II, 12(18)/1–4*, 58–68.

Соловій, М., Великий, А. (1967). *Святий Йосафат Кунцевич: його життя і доба*. Торонто: Видавництво оо. Василіян.

Федака, П. (2010, 25 вересня). Учений, видавець, благодійник: до 80-річчя від дня народження Юрія Гарастея. *Трибуна*, 12.

Kulczynski, J. (1732). *Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu Primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae*. Romae.

Lipinski, E. (1973). Jan Jakub Susza, biskup chełmski obrządku greckiego (1610–1687). *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 20/4, 129–132.

Metropolita Septyckyj, A. (Collegit). (1964–1977). *Monumenta Ucrainae Historica*, 1–13. Romae.

Welykyj, A. G., OSBM, Harastej, G. (Colleg.). (1959). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)* (Vol. 1: 1550–1593). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1952). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizations* (Vol. 1: 1623–1628). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1953). *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)* (Vol. 1: 1075–1700). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1954a). *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)* (Vol. 2: 1700–1953). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1954b). *Documenta Unionis Berestensis Eiusque Auctorum (1590–1600b)*. Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1955). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizations* (Vol. 2: 1628–1637). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1967). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizations* (Vol. 3: 1637–1867). Romae.

Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1977). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)* (Vol. 14: 1684–1693). Romae.

REFERENCES

V Koshytsiakh pomer pochesnyi chlen zakarpatskoi «Prosvity» (2014, Cherven 3). *Trybuna*. <https://tribyna.org.ua/novyny/v-koshytsyah-pomer-pochesnyj-chlen-zakarpatskoji-prosvity/> (in Ukrainain).

Vavryk, M. (1985). Providni idei prats o. A. Velykoho v yoho studiiakh ukrainskoi tserkovnoi istorii. *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 12(18)/1–4, 77–84 (in Ukrainain).

Velykyi, A. H. (Ed.). (1955). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofichnoi sekti, 164*, 1–80 (in Ukrainain).

Velykyi, A., ChSVV. (1954). Problema koronatsii Danyla Romanovycha. *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 2(8)/1–2, 95–125 (in Ukrainain).

Velykyi, A., ChSVV. (1971). *Monumenta Ucrainae Historica: Centro di Studi Superiori Ucraini a Roma – Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum – Vydannia Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu. – Zibrav Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Rym 1964–1970. Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 7(13)/1–4, 497–512 (in Ukrainain).

Lahotskyi, V. (2023). «Zapysky Chyna sv. Vasyliia Velykoho» (II sektiia, 1949–1996) – intelektualnyi litopys ukrainskoi istorychnoi nauky. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 16, 175–188 (in Ukrainain).

- Lentsyk, V. (1985). Otets Atanasii H. Velykyi, ChSVV – yak istoryk Ukr. Tserkvy. *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 12(18)/1–4, 69–76 (in Ukrainain).
- Nazarko, I. (1971). Yakiv Susha – yepyskop Kholmnyi (1610–1687). *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 7(12)/1–4, 22–83 (in Ukrainain).
- Patrylo, I., ChSVV. (1985). Zhyttia i tvorchist o. Atanasii H. Velykoho, ChSVV. *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 12(18)/1–4, 3–57 (in Ukrainain).
- Plokhii, S. (1993). Vid Yakova Sushi do Atanasii Velykoho (ohliad vydan rym-skykh dzherel z istorii ukrainskoi tserkvy). *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk*, 2, 6–14 (in Ukrainain).
- Pritsak, O. (1985). O. Atanasii Velykyi, ChSVV – arkhieohraf. *Zapysky ChSVV. Sektsiia II*, 12(18)/1–4, 58–68 (in Ukrainain).
- Solovii, M., & Velykyi, A. (1967). *Sviaty Yosafat Kuntsevych: yoho zhyttia i doba*. Toronto: Vydavnytstvo oo. Vasyliian (in Ukrainain).
- Fedaka, P. (2010, Veresen 25). Uchenyi, vydavets, blahodiinyk: do 80-richchia vid dnia narodzhennia Yurii Harasteia. *Trybuna*, 12 (in Ukrainain).
- Kulczynski, J. (1732). *Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu Primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae*. Romae (in Latin).
- Lipinski, E. (1973). Jan Jakub Susza, biskup chełmski obrządku greckiego (1610–1687). *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 20/4, 129–132 (in Polish).
- Metropolita Septyckyj, A. (Collegit.). (1964–1977). *Monumenta Ucrainae Historica*, 1–13. Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM, Harastej, G. (Colleg.). (1959). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)* (Vol. 1: 1550–1593). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1952). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizationis* (Vol. 1: 1623–1628). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1953). *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)* (Vol. 1: 1075–1700). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1954a). *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)* (Vol. 2: 1700–1953). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1954b). *Documenta Unionis Berestensis Eiusque Auctorum (1590–1600b)*. Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1955). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizationis* (Vol. 2: 1628–1637). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1967). *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Beatificationis et Canonizationis* (Vol. 3: 1637–1867). Romae (in Italian).
- Welykyj, A. G., OSBM. (Collegit.). (1977). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)* (Vol. 14: 1684–1693). Romae (in Italian).

Vasyl LAHOTSKYI*Master in History**Chief specialist of the non-school education sector**Department of Education of the Stryi City Council**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6477-1064>**e-mail: vasyllahotskyi@yahoo.com***ARCHAEOGRAPHIC ACTIVITIES OF ATHANASIUS WELYKYJ**

The article highlights the archival activity of Archimandrite of the General Administration of the The Order of Saint Basil the Great, historian and theologian Athanasius G. Welykyj (1918–1982) through the prism of the life and work of the Ukrainian intellectual elite outside the USSR/SSSR. The research methodology employs prosopography and comparative strategies, as well as archaeography techniques to construct the intellectual biography of the renowned archaeographer. The scientific novelty of the work lies in the actualization of lesser-known varieties of sources in the scientific orbit related to the history and culture of Ukraine and its Church, which Athanasius Welykyj organized and published in Rome.

The presented narratives (documents of Roman Popes and Bishops from the 17th to the 20th century, acts and letters of the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith, letters of Apostolic Nuncios, epistolary of the Kiev Catholic metropolitans, documents of the Union of Brest and its creators from the 16th to 17th centuries, documents of the beatification and canonization processes of Josaphat Kuntsevych from 1623 to 1867, etc.) and conclusions complement the intellectual chronicle of the Ukrainian Church, Ukrainian emigration in the second half of the 20th century, especially the life of the Ukrainian intellectual elite in Italy and the Vatican.

Keywords: Athanasius G. Welykyj, Greek Catholic Church, The Order of Saint Basil the Great, history, culture, archaeography, emigration.

Ірина ДЕРЕВЧУК

магістр історії

аспірант кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

СЕМАНТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ МЕШКАНЦЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ 60–80-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПАМ'ЯТІ ДИТИНИ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

На базі усноісторичних глибинних інтерв'ю досліджено особливості виховання дітей та формування їх національної ідентичності у польських сім'ях на українсько-польському пограниччі у 60–80-х роках ХХ ст. З'ясовано, що ці особливості могли змінюватися залежно від місця проживання, компактної чи розсіяної присутності польської спільноти, а також типу виховання та атмосфери в самій сім'ї. Зазначено, що станом на початок 1980-х років сім'ї з польських усе більше ставали змішаними, а отже, легше піддавалися асиміляції в українські та радянські простори.

Обґрунтовано, що вибір власної ідентичності, який документально затверджувався у 16 років під час отримання паспорта та заповнення граfi «національність», був очевидним для дітей, які вирости у повністю польській сім'ї, та утрудненим для дітей зі змішаних родин, у яких спосіб повсякдення і батьківський вплив схиляли їх то в один, то в інший бік. Проаналізовано особливості функціонування історичної пам'яті та причини її затирання у польських родинах на етапі передавання між поколіннями. Визначено, що основними чинниками ідентичності для дитини була мова і Костел. Зауважено, що вивчення польської мови для більшості респондентів починалося з раннього дитинства, а її засвоєнню сприяло родинне середовище, польські книжки і телебачення.

Доведено, що Костел відігравав подвійну роль – як місця молитви та покаяння, так і площини зустрічі та спілкування у межах польської національної спільноти, хоча в більшості міст і сіл пограниччя костели закрито, а добиратися у сусідні було довго і важко, батьки ходили на Меси з дітьми. Стверджено, що інтеграції дітей в українське середовище сприяло товариське спілкування українською мовою, натомість радянська ідентичність накладалася ззовні через школу, шляхом обов'язкового вивчення російської мови і пропагандистських повчань. Наголошено, що у підсумку більшість вихідців із польських сімей прийняли подвійну польсько-українську ідентичність у формі лояльного поєднання польської національності та українського громадянства.

Ключові слова: дитинство, українсько-польське пограниччя, історія повсякденності, радянське повсякдення, усна історія, національна ідентичність.

Радянське дитинство на українсько-польському пограниччі мало деякі унікальні характеристики, що формувалися через близькість кордону, взаємодію різних культур і впливів західного світу. Дитинство на межі 60–80-х років ХХ ст. можна розглядати під кутом зору формування одразу трьох національних ідентичностей: української, польської та радянської, які поєднувалися і взаємодіяли між собою в єдиному часопросторі. Особливістю цієї взаємодії було те, що діалоги і конфронтації, які виникали між українцями, поляками та представниками радянської влади, з одного боку, не створювали особливих перешкод для дитинства цих років, а з іншого – наповнювали його відповідно до власних смислів і принципів. Перебуваючи під тиском радянської ідеології та зумовлених нею норм поведінки, поляки й українці, навіть намагаючись виховувати своїх дітей у любові і повазі до Польщі та України, відповідно, не могли показати їм на практиці, що означає бути патріотом своєї Батьківщини.

Каменем спотикання на їх шляху завжди були межі та правила радянської буденності, дуже конкретні і подекуди жорстокі. Централізована система слідувала за тим, щоб виконання законів та правил відбувалося повсюдно, незалежно від регіону. У реальності ж радянські правила наштовхувалися на людей та їх ментальність, яка на пограниччі західного регіону була досить стійкою і погано піддавалася радянзації. Почасти поляки вчилися бути радянськими людьми на вулиці, а вдома, потайки, за зачиненими дверима не соромилися власної мови та національності. Страх перед зросійщенням і внутрішня непокора новим правилам призвели до того, що в дітей, які зростали у родинях поляків на українсько-польському пограниччі, сформувалася власна ідентичність, яка не мала нічого спільного з українською та суттєво відрізнялася від ідентичності однолітків-співвітчизників, які проживали за кордоном, тобто у Польщі.

Мета статті – на основі усноісторичних матеріалів простежити особливості формування ідентичності в дітей, що виховувалися у польських родин на українсько-польському пограниччі, дослідити впливи соціуму й сім'ї на процеси їх дорослішання, виявити чинники, які сприяли захисту власної ідентифікації від повної асиміляції в український і радянський простори, порівняти самоідентифікацію дитини з колективними уявленнями, а також, проаналізувавши причини й тематику «замовчування», встановити особливості затирання історичної пам'яті в сім'ях.

Основним джерелом для дослідження були усноісторичні матеріали, зібрані за допомогою інтерв'ювання осіб, які вважають себе поляками або виросли у польських сім'ях на українсько-польському пограниччі в 60–80-х роках ХХ ст. Проаналізовані інтерв'ю, записані у рідних для респондентів містах та селах, що на прикордонні, – в Яворові, Мостиськах, Крисовичах, Стрілецькому, де збереглася зона компактного проживання польського населення. Інтерв'юєрка у процесі глибинного інтерв'ю працювала за попередньо укладеним питальником, який містив питання про радянську буденність, особливості пропаганди та її впливи, а також мовну, релігійну та національну ідентифікації у розрізі проблем становлення та набору особистісних переконань і суспільних стереотипів. Матеріали інтерв'ю стали вичерпним джерелом для аналізу особливостей повсякдення, індивідуальних

і колективних практик удома та в соціумі. Мікроісторії респондентів дали змогу доповнити канву соціально-історичних процесів, дослідити її впливи на щоденність дітей і проаналізувати роздуми дорослих про вибір самоідентифікації, який наштовхувався на впливи родичів і суспільства, стереотипи та упередження. До уваги взято також матеріали інтерв'ю з українцями, які жили поруч. Вони відповідали на аналогічні питання, а також роздумували над проблемами сусідства, інакшості польського середовища та його впливи на локальну культуру. Отримані матеріали допомогли краще зрозуміти поляків, їх поведінку і способи комунікації зі зовнішнім світом, розглянути процеси радянзації польського простору пограниччя очима спостерігача, який мимоволі ставав учасником цих процесів.

Матеріали усноісторичних досліджень доповнені теоретичною базою, сформованою на основі української та польської історіографії. Умовно її можна поділити на дослідження, які дають змогу зрозуміти феномен пограниччя, заглибитися у тематику формування ідентичностей та краще пізнати ментальність поляків і радянську дійсність. Показовими працями в питаннях пограниччя є напрацювання Наталії Нікон, яка досліджує виміри пограниччя та аналізує їх як культурний, соціальний і політичний феномен у контексті формування ідентичностей на українському заході (Нікон, 2019). У статті «Пограниччя як соціокультурний феномен» історикinja Ярослава Верменич проаналізувала пограниччя крізь призму формування національної та культурної ідентичностей (Верменич, 2012). Польський історик Володимир Меджецький (Włodzimierz Mędrzecki) у статті «Польсько-українське пограниччя. Польська перспектива» акцентував на поняттях «креси», «українські етнічні землі» та, власне, «пограниччя», а також на протиріччі у варіантах історичної пам'яті між ними (Mędrzecki, 2010).

Серед праць за темою формування ідентичності варто зупинитися на напрацюваннях Стефанії Макаренко, яка досліджує національну ідентичність крізь призму взаємодії та формування індивідуального «Я» особистості (Макаренко, 2012), та Віталія Кривошеїна, який через протистояння «ми–вони» досліджує психологічні аспекти взаємодії та конфронтації відносин влади й опозиції, що можна транслювати і на взаємовідносини на пограниччі (Кривошеїн, 2017). Мавгожата Гловацька-Грайпер (Małgorzata Głowacka Grajper) проаналізувала польські середовища на теренах колишнього СРСР, зосередивши увагу на демографічному зрізі, мовній і релігійній ситуаціях, статистичних даних (Głowacka Grajper, 2013). Узагальнений ментально-етнографічний портрет поляків ХХ ст. сконструював Олег Калакура, який проаналізував проблеми і виклики, з якими зіткнулася польська спільнота у процесі збереження культурної та мовної ідентичності (Калакура, 2006). Широка історіографічна база дає змогу у комплексі проаналізувати пограниччя й умови формування польської ідентичності, а також синтезувати складнощі та випробування крізь призму світогляду тогочасної дитини.

Ідентичність та стереотипи у просторі пограниччя: теоретичний аспект.

Важливим чинником для формування ідентичності та становлення стереотипів (як позитивних, так і негативних) є простір. Саме в різноманітті просторових конструктів – фізичних і символічних, які взаємодіють, накладаються, протиставляються і взаємно доповнюють одні одних, особа знаходить себе і власне місце серед чисельних індивідуальних і колективних уявлень про світ. Особливим конструктом

у цьому аспекті є простір пограниччя, який є стиком двох або більше культур і ментальностей, а одночасно й найкращим лакмусом, який визначає моменти ескалації конфлікту та міжнаціонального напруження, шукає теми для діалогу та сприяє формуванню ідентичності (Верменич, 2012, с. 71). Досліджуваний простір українсько-польського пограниччя увібрав у себе різноманіття двох культур, із характерними відбитками на них пануючих імперій, обмінявся мовними конструктами та поведінковими зразками. Стійкість цього простору зумовлена багатовіковою історією співжиття українців і поляків, які через війни та міжособистісну боротьбу вчилися вести діалог і шукати примирення¹ (Верменич, 2012, с. 72).

Тісний контакт сприяв формуванню та поширенню низки стереотипів про себе та «своїх», а також про них, тобто «чужих». Стереотипи є частиною колективних уявлень про себе і світ. Вони формуються під час соціалізації особи і мають ознаки стійкості та ірраціональності, виступаючи як важливий мотив спонуки дій індивіда (Зашкільняк, 2009, с. 9). У суспільстві стереотипи функціонують як інструмент історичної пам'яті, яка, з одного боку, береже зв'язок поколінь, а з іншого – окреслює межі власного культурного ареалу і допомагає навіть дитині «зрозуміти свою належність до певної соціальної групи» (Зашкільняк, 2009, с. 16). Позитивне чи негативне емоційне забарвлення стереотипів є продуктом епохи, яка через своїх сучасників виражає суспільну думку і транслює її на ширші верстви (Аркуша, 2009, с. 144). В уяві українців поляк був впертим, байдужим, гоноровим, але водночас мав вищий рівень почуття національної гідності, побожності, інтелігентності (Калакура, 2006, с. 182). У суспільних уявленнях побутовав стереотип поляка-пана та поляка-католика (Сілецький, 2009, с. 124).

Незважаючи на ескалацію конфліктів у різний історичний час, на побутовому рівні міжособистісні контакти між поляками й українцями у малих локальних спільнотах базувалися радше на добросусідстві та взаємодопомозі, ніж на історичних стереотипах, які більше функціонують у політичній площині. Водночас на стереотипи, ментальність та етнічну культуру поляків пограниччя у другій половині ХХ ст. впливали глобалізація, урбанізація, соціалістичні експерименти та наслідки війни, депортацій, переселень, репресій, атеїзації, зросійщення і формування « нової спільності – радянського народу » (Калакура, 2006, с. 183). Пограничний простір тут виступав не тільки контактною зоною між мешканцями пограниччя, сусідніми народами та державами, а й залишався простором множинності ідентичностей та стереотипів, у якому вони формувалися та взаємодіяли (Нікон, 2019, с. 111).

Ідентичності за своєю сутністю є багатоаспектними, що пояснюється значною кількістю соціальних зв'язків та відносин, які набуває людина протягом життя (Трошинський, 2018, с. 9). Людина крізь призму власного розвитку та впливів ззовні проходить шлях самоідентифікації, основою якого є взаємодія за схемою «свій–чужий»/«ми–вони» (Кривошеїн, 2017, с. 266–268). Якщо людина не може самоідентифікуватися своєчасно, то це негативно впливає на механізми спадковості

¹ Розглядаючи пограниччя як «стиковий культурний простір», польські науковці розробили власний алгоритм взаємодії двох культур за схемою: зіткнення–конфлікт–сусідство–контакт. Ця схема наочно демонструє тип відносин українців та поляків на пограниччі (Верменич, 2012, с. 72)

культури. Історики, окрім родової (статевої), територіальної (місцевої та регіональної), соціоекономічної, релігійної, етнічної та національної ідентичностей (Сміт, 1994), виділяють додатково органічну ідентичність (що означилася з народженням) та ідентичність інституційну (згідно з соціально-політичними інститутами). Тож людина може себе ідентифікувати одночасно з двома націями. До прикладу, ідентифікувати себе поляком за походженням, покладаючись на родове коріння, поведінкові стереотипи, внутрішні переконання та відчуття, а одночасно вважати себе українцем за громадянством, мовою спілкування і культурою (Явір Іскра, 2014). Така ситуація типова для пограниччя, де змішані шлюби (зокрема, між поляками та українцями) залишаються звичним явищем. Діти у таких сім'ях часто мають подвійну ідентичність.

Окрім т. зв. «подвійної» самоідентифікації, трапляються випадки, коли особа може усвідомлювати своє етнічне походження, але не визнавати його. Такий феномен був поширений у Радянському Союзі, коли представники різних етносів та національностей могли ототожнювати себе з росіянами. Причини таких дій були різними: страх дискримінації, надії на кар'єрні перспективи, вплив ідеології, пропаганди та цілеспрямованої політики зросійщення, обмеження звичних культурних практик, що притаманні власному етносу. Потребує уваги той факт, що після розпаду СРСР значна частина громадян, які за паспортом стали росіянами, прагнули відшукати свою первісну національність, тобто повернути етнічне походження, яке отримали з народженням (Трошинський, 2018, с. 23).

У контексті осмислення ідентичностей та стереотипів особливий сенс у питанні їх формування надаємо саме пограниччю як простору реальному та значною мірою уявному. Подвійний вплив культур на свідомість індивіда діяв двояко: або вмикав захисні установки щодо національної свідомості, або призводив до неясного самовизначення, або до відсутності будь-якого самовизначення у принципі (Kłoskowska, 1992). Тому життя на пограниччі для дитини, з одного боку, ускладнювало самоідентифікацію, а з іншого – давало ширшу візію та вибір для запозичення саме тих інструментів і практик, які здавалися найбільш затребуваними.

Дитинство у польських сім'ях: формування ідентичностей. Радянський часопростір 60–80-х років XX ст. на пограниччі культур створював складні умови та правила для зростання дітей і формування їх національних ідентичностей. Метою радянської пропаганди було виховати «гідних радянських громадян», які б власної національності не мали та були позбавлені реальних знань про історію. Левова частка ідентичності дитини в баченні радянських ідеологів зводилася до «червоного»: календаря, прапора, краватки. Дитині мали прищеплювати любов та повагу, а головне – вдячність до держави, яка «все найкраще віддає дітям». Така реальність змушувала поляків щодня робити вибір: чи розмовляти польською у колі родини, чи привчати дітей до мови оточення, чи наголошувати на польських традиціях і культурі, чи, навпаки, нівелювати історичні корені та етнічну приналежність. Загалом, полякам вдавалося зберігати національну ідентичність та за закритими дверима власних домівок відповідно виховувати дітей. Цьому сприяли і близькість кордону та зв'язок із Польщею, через який впливи Заходу були відчутнішими, порівняно з іншими регіонами Української РСР, а також вагоме значення віри та Костелу.

Формування польської ідентичності через виховання, мову, Костел і традиції було виразнішим у сім'ях, де обоє батьків були поляками. З часом таких сімей на пограниччі ставало менше. Все більш поширеною ставала практика змішаних шлюбів (Калакура, 2006, с. 183), у яких українці та поляки родичалися і створювали вже власну, не завжди абсолютно польську чи українську реальність. У статті спробую виокремити загальні тенденції, які простежувалися у більшості сімей, як чисто польських, так і мішаних, де польська складова мала вагомий вплив.

Кордоном ідентичності поляків була мова і Католицька церква, повагу до яких закладали і виховували змалку. Практикували польську мову переважно вдома, за зачиненими дверима власних помешкань або у вузькому колі однодумців. Для дітей у таких сім'ях польська мова була рідною (Інтерв'ю з Ядвігою, 2023 р.). Часто зразком мовних практик, а також оплотом «польськості у себе вдома», що проявлялася в інтелігентності, виваженості та релігійності, ставали бабуся і дідусь: «Але я всю ту інтелігентність, таку інтелігентність власне запам'ятала від своєї бабусі і діда, бабуся Гелена і дідусь Томаш, дядек Томаш. Власне що таке ставлення один до одного було дуже гарне, ніколи там поганого слова не чула, щоб дід бабусі сказав, ця така якась культура мені власне що заклалося з дитинства, ці такі гарні стосунки і ця релігійність, ця побожність власне передалася з цієї сім'ї» (Інтерв'ю з Лілею, 2016 р.).

Роль бабусі й дідуса була великою ще й тому, що батьки багато працювали і не мали достатньо часу на виховання дітей, а кілька поколінь у сім'ї здебільшого проживали разом. Саме дідусь і бабуся були тією «живою пам'яттю і традицією», які застали польську незалежність, пережили війну та шукали власні способи інтеграції у радянський простір (Інтерв'ю з Яною, 2021 р.). Спілкування з ними для дітей було унікальним досвідом, який, з одного боку, був дуже символічним, бо створював відчуття тягlosti історії та культури Польщі у сімейній і громадській традиціях, а з іншого – звертав увагу на болісну правду, яка ховалася десь між упевненістю в завтрашньому дні і втратою всього в полум'ї війни та в агонії «соціалістичного добробуту».

Зв'язок поколінь тримався на усних переказах, спогадах і нечисленних фотографіях. Допитливих дітей цікавили історії, веселі та сумні, з практик повсякдення та досвіду війни. Про останню не всі бабусі й дідусі розповідали охоче, боячись своєю правдою нашкодити сім'ї. Особливо фільтрували сказане при дітях, щоб ті не бовкнули зайвого в школі чи на вулиці. Так, історії з трагічним кінцем у розмовах із дітьми могли закінчуватися вигаданим позитивним розв'язанням. Багато цінних спогадів так і залишилися непочутими та втраченими, а уроки досвіду найближчих – не до кінця засвоєними. Так затирався і зникав цілий пласт історії емоцій того часу, важливі віхи повсякдення та традиції, які з плином часу все більше спрощувалися і примітивізувалися. Повсякденні практики та досвід війни поступово затиралися, їх витісняли інші конструкти пам'яті.

Тривкішими виявилися духовні обряди. Старше покоління у більшості сімей були ревними католиками (Інтерв'ю з Елеонорою, 2023 р.). Діти як основні свідки релігійних практик дізнавалися про Бога, Костел та Святі меси в розмовах і спільних молитвах, які звучали за замкненими дверима оселі польською мовою. Респонденти згадують, що саме молитви «Отче наш» і «Богородице Діво» були їхнім першим вивченим напам'ять текстом, ще до того, як вони пізнали перші дитячі

віршики, пісеньки чи алфавіт: «Мама була на роботі, тата в той час вже не було, і фактично перші молитви я не знала по українськи, нас навчила бабця польською мовою «Ojczyzna nasza» (з пол. – «Отче наш») і «Zdrowaś Maryjo» (з пол. – «Богородице діво»)» (Інтерв'ю з Яною, 2021 р.). Більшість костелів були замкненими та перетвореними на склади. Тому часто спільні молитви організовували у когось удома. Дорога до кількох діючих костелів для більшості була довгою, часом пішки потрібно було йти до 50 км. Це важке випробування як для батьків, так і для дітей усе ж вважалося важливим не тільки для релігійних практик, а й для відчуття себе католиком, а значить поляком. Особливо цінно було приступити до сповіді та таїнств у часі Різдва й Великодня (Інтерв'ю з Яною, 2021 р.).

Важливу роль у житті польських сімей відігравали великі релігійні свята. Діти любили свято, бо вдома панувала особлива атмосфера: за столом збиралася вся родина, а хатою розносилися аромати випічки та інших смаколиків. Святкування були традиційними: на Різдво – це 12 страв, коляда, та Пастерка (Різдвяна Меса): «Але я пам'ятаю, ще ту дерев'яну хату, як бабця на Різдво місила ті медівники, плячки, завжди був плячок з яблуками і маківник, кожній родині давала. І запах тої рожі, варення рожі, так дуже пам'ятаю. Ті пампухи з тою рожею» (Інтерв'ю з Яною, 2021 р.). Відвідувати Меси, як і Служби Божі, вдавалося не завжди, та все ж релігія, навіть зведена лише до приватної молитви, залишалася важливою складовою буття: «Не було одягу, як мої сестри йшли до костелу, то мінялися, та тоді, то брали татові куртки і вдягалися і йшли до костелу до Мостиськ. І так по черзі. Служба була 2 рази, так мінялися, і чоботами, і всім. Тепер не хочеться в то вірити» (Інтерв'ю з Юзефією, 2023 р.). На Великдень традиційно пекли паску, готували м'ясні страви, освячували їх, а опісля робили спроби перших виходів на природу після довгої зими (Інтерв'ю з Станіславою, 2023 р.).

Через різницю в календарях могли святкувати по черзі «польські» та «українські» свята. У дитинстві Україна в ідентичності поляків з'являлася саме крізь призму свята, знайомства з традиціями, які дуже часто перепліталися та накладалися, та в спілкуваннях українською мовою за святковим столом (Інтерв'ю з Андрієм, 2023 р.). Із дорослішанням українська мова та культура ставали все ближчими, а дехто виношував у собі симбіоз польського й українського одразу з пелюшок, завоюючи обидві мови як рідні: «Я тожє коліжанки мала українські, як діти ми між собою не робили різниці ... як поляки були, мої коліжанки, то ми говорили з ними по польськи, а як українці то по українськи. Приниження, такого не було, я такого не відчувала» (Інтерв'ю з Станіславою, 2023 р.). Життя в українському соціумі схияло володіти українською мовою, а життя в радянській державі – до опанування російської. Таке розмаїття мовних ідентичностей інколи ставало додатковим аргументом у твердості власного вибору. Тоді польськість сприймалася як форма інакшості та винятковості у штучно створеному одноманітні радянського простору.

Утвердженню польської ідентичності сприяло телебачення та література. На прикордонні телевізори чудово ловили сигнали польських телевізійних веж, тому діти з задоволенням дивилися польські мультфільми та фільми. Окрім того, діти багато читали. Серед книжок користувалися популярністю «Чотири танкісти і пес» Януша Пшимановського (Janusz Przymanowski), «Злий» Леопольда Тирманда (Leopold Tyrmand) та інші (Culture. pl., 2016). Особливо цінувалися твори польських

письменників, перекладені українською мовою. Добрі книжки були в дефіциті, тому поширеною практикою був обмін ними між собою. Перегляд телебачення та читання літератури формували контакт із Польщею на ціннісному рівні, закладаючи через візуальні й уявні образи ідеї добра і зла, мужності і слабкодухості, підтримки і зради за посередництвом польських мови та культури.

Реалізувати вибір ідентичності юридично можна було в 16 років, коли дитина отримувала перший паспорт. У радянському паспорті була графа національності, про яку запитували у дитини або могли вписати самостійно на підставі свідоцтва про народження. Для дітей, які зростали в мультикультурному середовищі, часто такий вибір був складним, бо важко було відокремити внутрішнє відчуття від громадянської приналежності. У деяких сім'ях, переважно мішаних, на ґрунті вибору національності навіть виникали конфлікти: «Коли я отримала тільки перший свій паспорт в 16 років я вирішила записати собі національність полька. Ну звичайно тоді мій тато [українець за національністю – *І. Д.*] дуже образився і так були в нас якісь конфлікти, довший час він на мене ображався, але тепер він уже це нормально сприймає» (Інтерв'ю з Лілею, 2016 р.).

Така ситуація була не винятковою, а радше типовою для мішаних сімей. У пані Лілі мама була полькою, а тато – українцем. На її виховання та формування особистості великий вплив мала власне мамина, тобто польська родина. Дідусь Лілі брав участь у Другій світовій війні у складі польської Армії Крайової, пройшов через ув'язнення у німецьких концтаборах. Історія його життя значною мірою сформувала світогляд дівчинки. Маленька Ліля багато часу проводила з бабусею, вчилася перших польських молитов та букв і захоплювалася гармонією й інтелігентністю своєї родини. Сім'я також була релігійною. У будинку бабусі облаштували невелику капличку, куди приїжджав священник, щоб таємно відправити Святі Меси. Та все ж, вступаючи у комсомол, дівчинка сказала, що Бога немає, про що й досі шкодує.

Український чинник у житті пані Лілі теж відігравав важливу роль. Його уособлював батько, його родина, релігійні свята, які завжди були «подвійні», бо однаково готувалися як до «польського», так і до «українського» Різдва і Великодня. Як згадує респондентка, «з татової сторони так теж вчителі вони були, друга бабуся була вчителька початкових класів, і дід був вчителем історії, але щось мені так власне закладалося і тому я вибрала цю національність польську, напевно для мене важливе було і це “Отче наш” польське, і всі молитви і та комунія, яку ми готувалися, і ті всі свята, в мене все було зв'язано з польськими традиціями, тому я напевно себе так ідентифікувала більше за національністю» (Інтерв'ю з Лілею, 2016 р.). Тато дівчинки не вловив причин її національної самоідентифікації, був здивований, що вона не почувала себе українкою. Дилеми вибору ідентичності у цій ситуації були нескладними для дівчинки, але незрозумілими для її оточення.

Більшість респондентів, які виховувалися на пограниччі у польських чи змішаних сім'ях, згадують про своє дитинство як «звичайне та цілком нормальне» (Інтерв'ю з Наталією, 2016 р.). Для багатьох із них стало нормою відчувати себе поляком, будучи громадянином Радянського Союзу і однаково комфортно почувати себе в різнобарв'ї польської та української мов і культур, вважаючи обидві своїми (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.). Інтегровані в радянське суспільство, діти не відчували себе іншими чи особливими, але розуміли, що їх побут і сімейні традиції

дещо відрізняються від однолітків і тієї картини світу, яку транслювали ЗМІ. Батьківщину своїх предків вони уявляли за кордоном. Водночас вони залишалися дітьми свого часу і своєї реальності. Були такими ж хлопчиками та дівчатками, як їх однолітки, під впливом пропаганди вірили у «високі ідеали» соціалізму, знали вірші про Володимира Леніна (Владимир Ленин), вивчали історію партії і уявляли себе героями радянської літератури, сприймали радянське повсякдення як норму. Симбіоз польського, українського та радянського був реальністю пограниччя та творив особливу ідентичність, яка була продуктом конкретного часопростору.

«Національність польська, громадянство українське»: дитячі практики жителів с. Стрілецьке Яворівського р-ну Львівської обл. Окремий досвід збереження польської ідентичності у повоєнній УРСР накопичили мешканці с. Стрілецьке на Львівщині, яке уникло переселенських процесів та збереглося як місце компактного проживання польської спільноти. Жителів села оминув особиста травма від втрати малої Батьківщини, і вони зберегли свою національну та релігійну ідентичність на рідній землі до сьогодні.

Село Стрілецьке, що розкинулося на р. Січна, розташоване за 6 км від колишнього районного центру, м. Мостиська. У радянські часи тут була початкова школа, бібліотека і клуб (Маланчук, 1968, с. 497). Однак до села не було нормальної дороги, туди не ходив автобус, а саме село вважали «неперспективним» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.). На території села не дозволяли набувати земельні ділянки для приватних будинків нікому, крім колгоспників. За матеріалами «Історії міст і сіл Української РСР», у Стілецькому проживало 520 людей (Маланчук, 1968, с. 497). Усі вони були етнічними поляками. Хоча в селі не було жодного «місця пам'яті», пов'язаного з польською історією, жителі завжди відчували себе поляками, не покидали рідну землю, тут створювали сім'ї та народжували дітей.

У такому середовищі формувати польську ідентичність було простіше, ніж у межах однієї сім'ї. Це відбувалося не лише вдома, а й у середовищі односельців. Діти змалку почували себе поляками (Інтерв'ю з Ренатою, 2023 р.). Польська мова була для них рідною, яку вони активно практикували, поки їхнє життя обералося навколо села. З дорослішанням вони розуміли, що польська мова окреслює кордони їх ідентичності. Саме польською вони зберігали таємниці віри, культури та приватності у листах: «Мій брат, його любили як поляка, бо він служив в Росії далеко, усурійський край, я пам'ятаю, він все писав до мене по польськи, і казав пиши по польськи до мене, бо моїх листів ніхто не прочитає» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.).

Навчання у школі, поїздки у Мостиська, знайомство з новими друзями відкривали для дітей із польських сімей нову реальність, ключем до пізнання якої була українська мова. Дитина в шестирічному віці сприймала її досить швидко, легко переключалася у розмові з польської на українську, і навпаки (Інтерв'ю з Андрієм, 2023 р.). Українська мова та традиції, які були в дечому схожі на польські, органічно впліталися у життя і з дорослішанням ставали його вагомим частиною. Сприяли контакту і дружні міжособистісні відносини між поляками та українцями. У 70–80-х роках ХХ ст., на противагу попереднім десятиліттям, коли за польську мову могли засудити словом, а в школі й занижити оцінку, різницю між дітьми через національність не робив ніхто (Інтерв'ю з Юзефією, 2023 р.). У родинях

однаково ставилися як до поляків, так і до українців, акцентуючи на тому, що між ними трапляються добрі та погані люди. Роки співжиття, взаємоповага до звичаїв і традицій утвердили на рівні локальної спільноти переконання, що конфлікти між поляками та українцями творяться політиками, тоді як особисті взаємини ґрунтуються на добросусідстві (Руденко, 2018).

У той час, коли реальне мовне та культурне сусідство сприяло взаємодії й перехресному засвоєнню культурних практик між українцями та поляками, радянський сегмент, який швидко заповнив чи не увесь простір, був для них однаково чужим. Для дитини, яка навчалася у школі з українською мовою викладання, а вдома спілкувалася польською, російська була складною та незрозумілою, та все ж обов'язковою для вивчення: «Українську мову вивчив в школі. Перехід складним не був, я ще вчив російську, може з російською більше [проблем] було. Я ще вчив англійську потім, ну з англійською мені трудно і до сьогодні» (Інтерв'ю з Андрієм, 2023 р.). Для дитини пограниччя російська не була інструментом інтеграції у радянський простір. У нього дитина інтегрувалася через школу, виховні бесіди, дитячі та молодіжні організації, газети, телебачення, плакати. Дітям здавалося, «що все так і має бути і є абсолютно нормальним» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.).

Дитина з польської сім'ї важко сприймала радянську антирелігійну пропаганду, заперечення існування Бога. Атеїзм активно насаджували в школі, забороняли ходити до церкви чи костелу (Інтерв'ю з Лілією, 2023 р.). Деякі респонденти згадують, що написати фразу «Бога нема» на листку змушували вчителі, але до середини 70-х років ХХ ст. це явище зникло: «А дитиною казали, не можна, не можна водити, і ще в Липниках вчилися, мали писати, що Бога немає, писали, заставляли, на релігійні свята мусіли йти до школи» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.). Діти-поляки виховувалися в традиціях католицької віри та любові до Бога, вміли молитися та, попри заборони, справно відвідували діючий костел Івана Хрестителя у Мостиськах (Інтерв'ю з Андрієм, 2023 р.). Яскравим спогадом для всіх стрільчан була Перша сповідь. До сповіді готувала старша жінка, пізніше – катехетка (Інтерв'ю з Юзефією, 2023 р.). Респонденти пригадують грубі зошити для підготовки, екзамен на 100 питань та саме таїнство, яке відбувалося у костелі. До костелу діти приходили у звичайному одязі, щоб не показувати цілі приходу, а вже в ризниці переодягалися у святкові плаття з віночками чи костюми: «І потім коли було причастя, то вже всі разом, гарно одягнені, сім'я, йшли до Мостиськ на ту службу до першої сповіді, до першого причастя і потім вже була гостина вдома» (Інтерв'ю з Андрієм, 2023 р.).

Для поляків костел був не тільки місцем молитви, а й місцем зустрічі та формування польської спільноти у замкненому, антирелігійному середовищі. У костелі зустрічалися не тільки стрільчани, а й жителі Мостиськ, Крисович, Липників та інших сіл (Інтерв'ю з Марією, 2023 р.). Особливо цікавою була дорога до костелу; респонденти згадують, що вони ніколи не ходили самі, завжди всім селом. Дорогою, в часі Різдва, колядували або розповідали цікаві історії: «Як нам далеко до костелу було, і люди дружні були, нам до Мостиськ, 5 кілометрів, то ми йшли так напівперек, так йшли і так ходили. Ми йшли дружно, люди разом, по дорозі колядували, дружні були, дружніші, ніж тепер. Колядували польські коляди, не гонили, я тільки пам'ятаю як пішла на роботу то вже гонили» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.). Респонденти стверджують, що їм не забороняли такі походи,

а міліція ніколи не зупиняла дорогою. Перебування у такій спільноті з дитинства прищеплювало дітям відчуття єдності та відмінності від довколишнього світу, власної унікальності, маркерами якої були мова та релігія.

Повагу та любов до Польщі примножували родичі-поляки, які часто приїздили в гості й допомагали родичам. Чи не кожна сім'я у Стрілецькому мала таку допомогу з-за кордону. Привозили переважно одяг, який тут був у дефіциті, та побутову хімію (Інтерв'ю з Юзефією, 2023 р.). Для дітей – солодощі, яких у місцевому магазині було неможливо купити, а також книжки польською мовою: «Ну ті шоколадки, це було, ці книжки, ці Байки Грімм, потім були молитви, була та фігурка, образи 2 таких висіли, до сих пір вони ще є, такий Ісус Христос і Матінка Божа, такі гарні образи, великі, ну вони на картоні, але такі гарні дуже, там писало по-польськи, ще ну напевно було багато речей ще таких, пам'ятаю лижі такі стрієк передав вуйкові гірські лижі, такі спортсмени, що мій дід, що його брат» (Інтерв'ю з Лілією, 2023 р.).

Іноді батькам із дітьми вдавалося погостювати у родичів у Польщі кілька днів. До таких мандрівок готувалися особливо ретельно, бо найскладніше було отримати документи на перетин кордону. У подорожах Польщею дітей найбільше вражала архітектура та магазини. Через активні зв'язки з Польщею у багатьох жителів Стрілецького хоча б раз за життя виникало питання про виїзд за кордон. У таких ситуаціях діти ставали заручниками батьківської волі. Та все ж лєвова частка сімей вирішували залишитися на землі, яку вони здавна вважали своєю (Інтерв'ю з Андрієм, 2023).

Важливу роль в утвердженні польської самобутності мешканців Стрілецького відіграла саме монолітність локального простору. В умовах радянського режиму власне село та його простір стали активними діями, які оберігали, об'єднували та примножували польський спадок через відчуття зв'язку з попередніми поколіннями на цій землі. Ідентичність стрільчан можна визначити як «національність польська, громадянство українське» (Інтерв'ю зі Станіславою, 2023 р.). Любов до Польщі, її мови та культури формувала «внутрішню» ідентифікацію себе як польки/поляка. Роки співжиття з українцями в українському середовищі за межами села сприяли вихованню поваги та формуванню додатково української ідентичності, яка, на противагу «польській внутрішній», набувала форм «зовнішньої». Парадигма двох Батьківщин (великої – Польщі та малої – України) була відповіддю на виклики, спровоковані тогочасними обставинами.

* * *

Формування польської ідентичності на пограниччі було неоднорідним і відбувалося не завдяки, а радше всупереч зовнішнім обставинам. Радянський режим та асиміляційні процеси спонукали до того, що багато поляків втрачали контакт із батьківською ідентичністю. Та все ж близькість до кордону, вплив родини й оточення, ревне оберігання мови, культури та католицької віри сприяли тому, щоб поляки на пограниччі почували себе впевнено і комфортно. В умовах дорослішання у польських чи змішаних польсько-українських сім'ях польська вісь постійно існувала у житті дітей. Під тиском радянської пропаганди, ворожої

до народних звичаїв і традицій, відчуття самотності та інакшості поляками не притуплювалося, а, навпаки, загострювалося.

У вихованні дітей багато уваги приділяли вивченню польської мови, знайомству зі зразками культури і традицій, молитві вдома та в костелі. Плеканню польської ідентичності сприяло читання книжок, перегляд телепередач, спілкування польською вдома, релігійні свята, які були не лише даниною традиціям, а й збереженням спільності та єдності з усім польським народом. Саме Костел у радянський час був місцем гарту віри та традицій, які примножувалися та охоронялися сім'ями. Богослужіння ставали місцем зустрічі всієї польської спільноти, давали змогу побути серед «своїх». Особливо це цінувалося тоді, коли в населених пунктах костелів не було, а до діючих доводилося долати немалий шлях.

Обставини пограниччя, симбіоз культур спонукали дітей бути гнучкими у вподобаннях, переконаннях і знаннях. Світ довкола схиляв до доброго володіння українською мовою, а політичний режим змушував вивчати російську. Співжиття з українцями, участь у їх громадському та політичному житті, знайомство з їхньою культурою та традиціями ще з дитячих років утверджували відчуття, що Україна є близькою і навіть рідною. Це сприяло формуванню у поляків подвійної ідентичності, зміст якої полягав у прийнятті власної польської національності, одночасно з визнанням українського громадянства та лояльності.

Українська ідентичність була не лише формальним визнанням реальності, а й формувалась із розумінням того, що добробут і комфорт на спільній землі можуть бути створені лише разом та у взаємодії. Підвалини такого світовідчуття були закладені у дитинстві: у розмовах, у школі, спільному проведенні часу, святкуванні почергово «польських» та «українських» свят. Українська ідентичність була для дітей із польських родин ближчою, ніж радянська, яка крізь призму російської мови та зросійщення сприймалася радше як ворожа, але одночасно обов'язкова для безпроблемного функціонування.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

Аркуша, О. (2009). Польський і російський чинники у формуванні сучасної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід і сучасні паралелі. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*, 144–209.

Бакула, Б. (2010). Креси без узаємних викреслювань. *Критика*, 1–2 (147–148), 16–22.

Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*, 6. <http://surl.li/ogvpc>

Верменич, Я. (2019). *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи*. Київ.

Гальчак, Б. (2013). Польський міф про «Східні Креси» в польсько-українських відносинах. *Історичний архів*. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ians_2013_11_16.pdf

Зашкільняк, Л. (2009). Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*, 7–35.

Інтерв'ю з Андрієм, 1979 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Вікторією, 1966 р. н., записане у м. Яворові 15 серпня 2017 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Елеонорою, 1976 р. н., записане у м. Мостиська 15 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Лілею Графінською, 1969 р. н., записане у м. Яворові 10 квітня 2016 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Лілією, 1976 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Марією, 1973 р. н., записане у с. Крисовичі 21 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Наталією Костишин, 1958 р. н., записане у м. Яворів 28 березня 2016 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Ренатою, 1973 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Софією Міхневич, 1945 р. н., записане у м. Яворові 12 квітня 2016 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю зі Станіславою, 1961 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Юзефією, 1944 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Ядвігою, 1970 р. н., записане у м. Мостиська 15 жовтня 2023 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Інтерв'ю з Яною Марковською, 1974 р. н., записане у м. Яворові 20 листопада 2021 року. Інтерв'юер Ірина Деревчук. *Архів автора*.

Калакура, О. (2006). Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 30(1), 173–186. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_30%281%29_19

Книжки мого дитинства. (2016). *Culture.pl*. <https://culture.pl/ua/stattia/knyzhky-moho-dytynstva>

Кривошеїн, В. (2017). Ментальні ризики в ракурсі «Ми» – «Вони». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2(88), 264–278.

Макаренко, С. (2012). Національна ідентичність як складова формування я-концепції особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*, 2(2), 345–354.

Маланчук, В. (гол. редкол.). (1968). *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Львівська область*. Київ.

Нікон, Н. (2019). Українське пограниччя як простір практик та ідентичностей. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний*

інститут». *Політологія. Соціологія. Право*, 3(43). <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/195693>

Радь, Т. (2014). Українсько-польське пограниччя: Закерзоння та Східні Креси. Частина 3. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань*, 4(16). <https://lemky.lviv.ua/?p=2712>

Руденко, Є., Сарахман, Е. (2018). *Папа замість Бандери. Як поляки України виживають між двома вітчизнами*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/02/19/7172067/>

Сілецький, Ю. (2009). Стереотипи «ляха» та «москаля» у традиційному світогляді українців: спільні та відмінні риси. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*, 96–143.

Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність* (П. Тарашук, пер. з англ.). Київ: Основи.

Трошинський, В. (заг. ред). (2018). *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти*. Київ.

Явір Іскра, Б. (2014). Ідентичності. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/29060>

Głowacka Grajper, M. (2013). Zbiorowości polskie w zachodnich republikach byłego ZSRR. *Studia BAS*, 2(34), 51–84.

Kłoskowska, A. (1992). Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo*, 1, 136–142.

Mędrzecki, W. (2010) Pogranicze polsko-ukraińskie. Perspektywa polska. *Materiały z XIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii*. <http://surl.li/ogvtj>

Stadnicki, G. (2008). Miasto jako «pogranicze kulturowe». *Polskie pogranicza w procesie przemian*, 1. Wałbrzych: WWSZiP, 101–115.

REFERENCES

Arkusha, O. (2009). Polskyi i rosiiskyy chynnyky u formuvanni suchasnoi natsionalnoi svidomosti halytskykh ukraintsiiv: istorychnyi dosvid i suchasni paraleli. *Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini*, 144–209 (in Ukrainian).

Bakula, B. (2010). Kresy bez uzaiemnykh vykresliuvan. *Krytyka*, 1–2(147–148), 16–22 (in Ukrainian).

Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchia yak sotsiokulturnyi fenomen: prostorovy vymir. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 6. <http://surl.li/ogvpc> (in Ukrainian).

Vermenych, Ya. (2019). *Terytorialna identychnist ukrainskoho pohranychchia: istorychni vytoky ta heopolitychni vplyvy*. Kyiv (in Ukrainian).

Halchak, B. (2013). Polskyi mif pro «Skhidni Kresy» v polsko-ukrainskykh vidnosynakh. *Istorychnyi arkhiv*. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ians_2013_11_16.pdf (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. (2009). Istorychni mify i stereotypy yak skladova suspilnoi svido-mosti ta sotsialnoi praktyky. *Istorychni mify i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasnii Ukraini*, 7–35 (in Ukrainian).

Interviu z Andriiem, 1979 r. n., zapysane u s. Striletske 20 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Viktoriieiu, 1966 r. n., zapysane u m. Yavorovi 15 serpnia 2017 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Eleonoroiu, 1976 r. n., zapysane u m. Mostyska 15 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Lileiu Hrafinskoiu, 1969 r. n., zapysane u m. Yavorovi 10 kvitnia 2016 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Lillieiu, 1976 r. n., zapysane u s. Striletske 20 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Mariieiu, 1973 r. n., zapysane u s. Krysovychi 21 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Nataliieiu Kostyshyn, 1958 r. n., zapysane u m. Yavoriv 28 bereznia 2016 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Renatoi, 1973 r. n., zapysane u s. Striletske 20 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interv'yu z Sofiieiu Mikhnevych, 1945 r. n., zapysane u m. Yavorovi 12 kvitnia 2016 roku. Interv'yuier Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu zi Stanislavoiiu, 1961 r. n., zapysane u s. Striletske 20 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Yuzefiieiu, 1944 r. n., zapysane u s. Striletske 20 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Yadvihoiiu, 1970 r. n., zapysane u m. Mostyska 15 zhovtnia 2023 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Yanoi Markovskoiu, 1974 r. n., zapysane u m. Yavorovi 20 lystopada 2021 roku. Interviuer Iryna Derevchuk. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Kalakura, O. (2006). Poliaky na zemliakh Ukrainy: mentalno-etnografichniy portret XX st. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 30(1), 173–186. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzipend_2006_30%281%29_19 (in Ukrainian).

Knyzhky moho dytynstva. (2016). *Culture.pl*. <https://culture.pl/ua/stattia/knyzhky-moho-dytynstva> (in Polish).

Kryvoshein, V. (2017). Mentalni ryzyky v rakursi «My» – «Vony». *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2(88), 264–278 (in Ukrainian).

Makarenko, S. (2012). Natsionalna identychnist yak skladova formuvannia yakontseptsii osobystosti. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia psykholohichna*, 2(2), 345–354 (in Ukrainian).

Malanchuk, V. (Ed.). (1968). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR*: v 26 t. Lvivska oblast. Kyiv (in Ukrainian).

Nikon, N. (2019). Ukrainske pohranychchia yak prostir praktyk ta identychnosti. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi*

instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo, 3(43). <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/195693> (in Ukrainian).

Rad, T. (2014). Ukrainsko-polske pohranychchia: Zakerzonnia ta Skhidni Kresy. Chastyna 3. *Visnyk Svitovoi Federatsii Ukrainskykh Lemkivskykh Obiednan, 4(16) <https://lemky.lviv.ua/?p=2712> (in Ukrainian).*

Rudenko, Ye., & Sarakhman, E. (2018). *Papa zamist Bandery. Yak poliaky Ukrainy vyzhyvaiut mizh dvoma vitchyznami*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/02/19/7172067/> (in Ukrainian).

Siletskyi, Yu. (2009). Stereotypy «liakha» ta «moskalia» u tradytsiinomu svitohliadi ukraintyv: spilni ta vidminni rysy. *Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini*, 96–143 (in Ukrainian).

Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist*. (P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Troshchynskyi, V. (Ed.). (2018). *Formuvannia ukrainskoi identychnosti v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoretychni i politychni aspekty*. Kyiv (in Ukrainian).

Yavir Iskra, B. (2014). Identychnosti. *Zbruch*. <https://zbruc.eu/node/29060> (in Ukrainian).

Głowacka Grajper, M. (2013). Zbiorowości polskie w zachodnich republikach byłego ZSRR. *Studia BAS, 2(34)*, 51–84 (in Polish).

Kłoskowska, A. (1992). Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo, 1*, 136–142 (in Polish).

Mędrzecki, W. (2010) Pogranicze polsko-ukraińskie. Perspektywa polska. *Materiały z XIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii*. <http://surl.li/ogvtj> (in Polish).

Stadnicki, G. (2008). Miasto jako «pogranicze kulturowe». *Polskie pogranicza w procesie przemian, 1*. Wałbrzych: WWSZiP, 101–115 (in Polish).

Iryna DEREVCHUK

Master of History

PhD student of the M. Hrushevsky Department of Modern History of Ukraine

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

**THE SEMANTICS OF THE IDENTITY OF A RESIDENT
OF THE UKRAINIAN-POLISH BORDER AREA
IN THE 1960^s–1980^s OF THE 20th CENTURY THROUGH THE PRISM
OF THE MEMORY OF A CHILD OF POLISH ORIGIN**

The article examines the particularities of child-rearing and national identity formation in Polish families on the Ukrainian-Polish border in the 1960^s–80^s based on in-depth oral history interviews. It was found that these characteristics could vary depending on the place of residence, the compactness or dispersion of the Polish community, as well as the type of upbringing and the atmosphere within the family itself. It is noted that in the early 1980^s,

Polish families became increasingly mixed and thus more easily assimilated into Ukrainian and Soviet spaces.

It has been shown that the choice of their own identity, which was documented at the age of 16 when the person received a passport and filled in the «nationality» column, was obvious for children who grew up in a fully Polish family, and difficult for children from mixed families, whose daily routine and parental influence tipped them one way or the other. The peculiarities of the functioning of historical memory and the reasons for its erasure in Polish families at the stage of intergenerational transmission are analyzed. It was found that language and church were the main factors of a child's identity. For most of the interviewees, learning Polish began in early childhood and was facilitated by the family environment, Polish books and television.

The church played a dual role as a place of prayer and repentance, and as a place of meeting and communication within the Polish national community. Although churches were closed in most towns and villages along the border, and the journey to neighbouring churches was long and difficult, parents took their children to the Worship. It is stated that the children's integration into the Ukrainian environment was facilitated by friendly communication in the Ukrainian language, while Soviet identity was imposed from outside through school, compulsory study of the Russian language and propaganda lessons. As a result, it has been emphasized that most people from Polish families adopted a dual Polish-Ukrainian identity in the form of a loyal combination of Polish nationality and Ukrainian citizenship. A significant part of the source base of the study consists of interviews recorded in the Striletske village (Yavoriv district, Lviv region), where the area of compact settlement of the Polish population has been preserved.

Keywords: childhood, ukrainian-polish borderland, history of everyday life, soviet everyday life, oral history, national identity.

Тетяна ГОЛДАК-ГОРБАЧЕВСЬКА

кандидат історичних наук

доцент кафедри міжнародної інформації

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8482-2033>

e-mail: taniagoldak@gmail.com

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИЙ ДІАЛОГ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ВИКЛИКИ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ

Показано особливості розвитку польсько-литовського міждержавного діалогу в останнє десятиріччя ХХ – перше двадцятиріччя ХХІ ст., зокрема роль польської нацменшини у Литві у становленні та розвитку відносин між обома державами. Виокремлено різне сприйняття двома народами спільної історичної та культурної спадщини, досвіду Речі Посполитої. Розглянуто спробу створення польської автономії у складі Литовської держави наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Стверджено процес литвинізації як відповідь на дії польської нацменшини. Актуалізовано питання прагматичного розвитку відносин між Литвою і Польщею на основі права власного трактування історії, розвитку законодавства щодо нацменшин відповідно до європейських норм. Виокремлено внутрішні законодавчі ініціативи урядів Польщі та Литви (карта поляка, здобування освіти в дошкільних і шкільних навчальних закладах литовською мовою) та наслідки їх упровадження. Прослідковано ознаки лібералізації політики Литви щодо польської меншини, що були помітні після 2014 р. і їх можна пов'язати з початком російської збройної агресії проти України та пошуком надійного союзника у протистоянні з путінським режимом. Стверджено, що польська меншина у Литві належить до найкраще організованих польських громад за кордоном. Основним рупором її потреб і вимог є Спілка поляків у Литві. Актуалізовано питання ідеї міжмор'я та налагодження польсько-литовсько-української співпраці, досвіду польсько-литовського діалогу заради партнерства і добросусідства.

Ключові слова: Польща, Литва, нацменшина, Союз поляків Литви, Польський національно-територіальний край.

Глобальні геополітичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років у Центральній-Східній Європі призвели до перерозподілу сил у регіоні, відновлення незалежності країн Балтії, зокрема Литви, та їх швидкої інтеграції у європейську сім'ю народів. Водночас налагодження добросусідських відносин та встановлення дипломатичних зв'язків стало одним із перших етапів знаходження своєї геополітичної ніші у регіоні. І Литва, і Польща перебували у подібній ситуації

постсоціалістичних країн, які прагнули швидких реформ. Відносини між обома країнами, незважаючи на багатовікову спільну історію, будувати на партнерських засадах взаємоповаги виявилось складно. Історична пам'ять про Річ Посполиту як об'єднувала, так і розділяла суспільства обох країн у баченні спільних інтересів. З одного боку, це була платформа для порозуміння, а з іншого – викликала суперечки, які мали не лише історичне значення, а й впливали на сучасні відносини між державами та розвиток регіону загалом. Вивченню відносин Польщі та Литви періоду їх активної євроінтеграції присвячено праці насамперед зарубіжних дослідників (Казенас, 2020; Косьціньські, 2022; Савицький, 2011).

Підхід поляків до оцінки литовського національного руху впродовж століть нагадував імперське бачення. До Першої світової війни у різних варіантах відновлення незалежності держав на постімперському просторі польські політики не розглядали можливість існування Польщі без Литви у її складі, оскільки Річ Посполита як держава двох народів увійшла до історичної пам'яті поляків як ідеальна держава (Fikus, 1992, с. 5). І навпаки, у культурній пам'яті литовців це державне утворення закарбувалося як період союзу Великого князівства Литовського з Польським королівством, який зашкодив литовській державній традиції у відмові від частини свого суверенітету, через що Литва зазнавала колонізації. Роки союзу із Польщею розглядалися як час, коли Литва не змогла розвинути так, як це зробили інші тогочасні країни. З цієї причини Річ Посполита у культурній пам'яті литовців не асоціювалася з національною традицією. Тому литовці сприймали Річ Посполиту інакше, ніж поляки: як державу з неефективним державним апаратом, неорганізовану, позбавлену стабільної влади (Татаренко, 2020, с. 27–45). Критикували литовці й спадщину Другої Речі Посполитої.

Неабияким подразником у становленні партнерських відносин на сучасному етапі литовського державотворення стала діяльність польської національної меншини у Литві. Поляки упродовж сотень років становили другу за величиною національну групу (приблизно 200 тис.) і були досить компактно розселені в історичному центрі Литви навколо Вільнюса та вважалися корінним населенням. Активізація «польського сепаратизму» припала на останні роки існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). На хвилі демократизації, гласності, горбачовської перебудови крім литовських національних сил у регіоні активізувалися і польські, що об'єдналися навколо Союзу поляків Литви (Związek Polaków Litwy) та стояли на позиції активної співпраці з литовцями у їх прагненні до незалежності, сподіваючись отримати згодом національну автономію у правовому порядку. Іншою силою стала група «колишніх комуністів» на чолі з Яном Цехановичем (Jan Cechanowicz) та Чеславом Висоцьким (Chesław Wysocki), які сповідували ідею поставити владу перед доконаним фактом створення польської автономії у складі Литви, ще до отримання нею незалежності. Цим сподіванням підіграв парламент радянської Литви, який у 1988 р. своєю постановою обіцяв створення спеціального польськомовного автономного округу. Згодом ця постанова була підтверджена резолюцією парламенту у Вільнюсі у січні 1990 р., у якій уряд зобов'язався підготувати проєкт створення польської територіальної одиниці до 31 травня 1990 р. (Koprowski, 2009). Ейфорія проголошення незалежності та нові виклики налагодження державного життя навесні 1990 р. зробили польське питання другорядним, і коли литовський уряд не

виконав свої обіцянки, поляки створили Координаційну раду, яка організувала зустрічі делегатів польської меншини щодо створення польської територіальної одиниці у складі Литви. Основний з'їзд, у якому взяли участь приблизно 240 делегатів, відбувся в Ейшишках (Eiškėškės), де представники Союзу поляків Литви підтримали ідею польського виборчого округу в межах Литви (Przeciw hipokryzji, 1999). Зрештою, місцеві польські радянські депутати Вільнюського краю підтримали ідею створення Польського національно-територіального краю на своєму з'їзді в Ейшишках у вересні 1990 р. Їхня резолюція передбачала автономію частини Вільнюської області, де переважало польське населення, окрім Вільнюса. За оцінками соціологів частка тих, хто ідентифікував себе поляками, тут була на рівні 66 % і могла зрости, залежно від правового визнання автономії (Koprowski, 2009). У той час у Вільно чисельність поляків не перевищувала 20 % (Дані перепису). Ради Вільнюського й Солечницького районів 2 травня 1991 р. проголосили Польський національно-територіальний край. Відповідні постанови та проект закону про створення автономії направлено до Верховної Ради Литви. Однак доки формально існував СРСР, литовська незалежність залишалася під знаком питання. Політикум Польщі підтримував усі кроки литовців на шляху утвердження самостійності, а тому урядова Варшава сприймала автономні потуги поляків сусідньої держави як намагання послабити самостійницькі прагнення Литви та як задум Москви розколоти литовське суспільство. Тому Польща ставила за пріоритет утвердження незалежності Литви, тим паче, що місцеві польські комуністи-автономісти на чолі з Ч. Висоцьким дискредитували себе, підтримавши серпневий путч у Москві. Литовський парламент використав цей промах сповна, розпустивши у вересні 1991 р. органи місцевого самоврядування у польськомовних регіонах і запровадив судове управління у Шальчинінкайській та Вільнюській областях. Польських лідерів було притягнуто до відповідальності та звільнено, низку польськомовних часописів та польську редакцію на литовському телебаченні – закрито (Koprowski, 2009). Розпочався неофіційний процес литвинізації із посиленням ролі литовської мови і запровадженням литовських форм написання прізвищ та імен, заміни польських дорожніх знаків та ін., що негативно позначилося на розвитку польсько-литовських відносин.

У подальшому польська нацменшина, згуртована партією «Виборча Акція поляків Литви – Спілка християнських родин» (Akcja Wyborcza Polaków na Litwie – Związek Chrześcijańskich Rodzin, AWPL), вдалася до політичної боротьби та отримала своїх представників у литовському сеймі. В останні роки журналістські розслідування довели причетність партії до співпраці з російськими політичними силами (Gielewska, 2018).

Не сприяли нормалізації двосторонніх відносин Польщі та Литви антипольські настрої початку 1990-х років серед частини литовців. Особливу роль у цьому відіграла організація «Вільнія» (Vilnija), створена 1988 р. і частково фінансована з держбюджету як структура, яка повинна пропагувати литовську мову та культуру. Де-факто ця організація підтримувала литвинізацію польської меншини як відповідь колишній колонізації литовців віленського краю; проводила історичні просвітницькі кампанії із засудженнями польських впливів у Литві (Kompleks litewski, 1999). Місцеві поляки здебільшого сприймалися як невід'ємна частина литовського суспільства (навіть як литовці, що піддалися колонізації у минулому).

Своїми діями організація кілька разів сприяла погіршенню польсько-литовських відносин; її також критикувала польська преса, польські політики та Міністерство закордонних справ Польщі. Натомість у польській громаді в Литві розвинулося очікування, що приєднання до Європейського Союзу (ЄС) мало би позитивний вплив на покращення ситуації, завдяки впровадженню європейських стандартів у сфері захисту меншин (Кучинська-Зонік, 2020, с. 45–65).

Трагічний досвід Литви як країни соціалістичного блоку та пошуки себе у майбутньому неминуче вели до змін. Для Польщі орієнтиром у відносинах зі східними сусідами була концепція польського інтелектуала Єжи Гедройця (Jerzy Giedroyc), згідно з якою вільна і демократична Польська держава могла існувати лише поруч із демократичними Україною, Литвою та Білоруссю, а значення Польщі у Європі та світі залежало від її лідерства у Східній Європі – що сильнішою буде тут позиція, то вагомніше значення матиме Польща на Заході (Казенас, 2020, с. 65–80). Водночас прагматизм у національних та економічних інтересах сприяв на найвищому політичному рівні пошуку відбудови розірваних політичних, економічних зв'язків на нових, партнерських, засадах. Дипломатичні відносини між Литвою і Польщею були встановлені 5 вересня 1991 р., а 13 січня 1992 р. було підписано Декларацію про дружні стосунки та добросусідську співпрацю між Республікою Польща та Литовською Республікою. Наступний рівень – це Договір про добросусідську співпрацю 1994 р., підписаний президентами Лехом Валенсою (Lech Wałęsa) та Альгірдасом Бразаускасом (Algirdas Mykolas Brazauskas). Ратифікація цього договору супроводжувалася переконанням влади, що потрібно «відпустити минуле та дивитись у майбутнє» (Przemówienie Prezydenta, 1994). Отож, початок двосторонніх відносин між Литвою і Польщею як незалежними державами у 1990–1994 рр. був непростим. Здебільшого це було пов'язано з подіями міжвоєнної доби, а також неоднозначною позицією частини польської національної меншини щодо відновленої Литовської держави. Вважалося, що хоча взаємні відносини й ускладнює історичний тягар, за нових геополітичних реалій країни мають шанс побудувати кращі взаємини. Договір 1994 р., по-перше, був вираженням історичних компромісів (визнано, що кожен народ має право самостійно трактувати історичні події); по-друге завдяки далекоглядності політиків став проривом у дипломатичних, соціальних, економічних, самоврядних і транскордонних відносинах. Він сприяв налагодженню співпраці між Польщею та Литвою, а особливо важливе значення мав у перші роки після його підписання, коли обидві країни ще не були членами ні ЄС, ні Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та впевнено вибрали свій вектор на шляху до цих організацій. Підтримка двосторонніх контактів, активізація спільної діяльності у межах обох організацій у сфері енергетичної політики, а також відносини з Росією чи східними сусідами були основою стратегічного партнерства між Польщею та Литвою, що базувалося на спільних цілях та інтересах (Кучинська-Зонік, 2020, с. 45–65). Друга половина 1990-х років була періодом надзвичайно інтенсивних політичних контактів на найвищих щаблях із пошуком взаємної вигоди. Першою закордонною поїздкою президента Польщі Александра Кваснєвського (Aleksander Kwaśniewski) став візит до Литви у 1996 р. Президент Литви Валдас Адамкус (Valdas Adamkus) у 1998 р. цілтю свого першого закордонного візиту обрав Польщу, що ще раз довело пріоритети зовнішньої політики. Перше

засідання спільної Парламентської асамблеї, метою якого була підтримка вступу Польщі та Литви до ЄС і НАТО, а також розв'язання важливих для обох країн політичних проблем, відбулося 2 липня 1997 р. У той час двосторонні відносини між державами були надзвичайно тісними та інтенсивними: Польща й Литва були переконані у спільності своїх інтересів і налаштовані на довготривалу співпрацю для їхньої реалізації. Стратегічні цілі стосувалися глобальної політики (заходи у сфері міжнародної безпеки, розвитку демократії та захисту прав людини), членства в НАТО та ЄС, регіональної та східної політики, включаючи підтримку інтенсивних взаємних контактів і політичного діалогу, а також підтримку держав Східної Європи в інтеграції з ЄС і НАТО. Проте у наступні роки відносини погіршилися, головню через посилення польсько-американської співпраці, «перезавантаження» у польсько-російських відносинах, інтеграцію Литви до сфери впливу Північних країн, запуск т. зв. Картки поляка Польщею 2007 р., відхилення у Литві законопроектів, що легалізував запис польських прізвищ 2010 р., литовський освітній закон 2011 р. і перебільшене, на думку литовців, висвітлення Польщею проблем польської меншини у Литві чи розчарування Польщі відсутністю рішень у цьому питанні (Кучинська-Зонік, 2020, с. 65–80).

Знаковою подією у відносинах обох країн, що започаткувала серйозну кризу, було відхилення Сеймом Литовської Республіки законопроектів, згідно з яким мало бути легалізоване оригінальне написання польських прізвищ, насамперед для задоволення вимог польської нацменшини, що відбулося у день офіційного візиту Леха Качинського (Lech Aleksander Kaczyński) до Вільнюса 8 квітня 2010 р. та неабияк вдарило по «гонору» поляків.

Новий литовський закон про освіту ускладнив і без того непрості польсько-литовські відносини. До за давнених конфліктів щодо правил написання литовською польських прізвищ, двомовних назв населених пунктів і вулиць та суперечок про відібране комуністичною владою польське майно додалися дискусії про долю польських шкіл у Литві. Адже з 2011 р. учні шкіл національних меншин, що складали іспити з литовської мови за спрощеною програмою, мали би складати випускні іспити з литовської мови на тому ж рівні, що й учні-литовці. Окрім того, у школах нацменшин литовською мовою почали викладати історію та географію Литви, основи патріотичного виховання. У відповідь на ухвалення такого закону навчальний рік у 100 польських школах Литви розпочався зі страйку. Литовські поляки вважали, що закон про освіту спрямований на те, щоб прискорити їхню асиміляцію з литовською більшістю, та апелювали до Варшави з метою захистити їхні інтереси у тиску на литовський уряд. Польський прем'єр-міністр Дональд Туск (Donald Franciszek Tusk) під час візиту до Вільнюса заявив, що польсько-литовські відносини будуть такими, як ставлення Литовської держави до польської меншини. Натомість польський міністр закордонних справ Радослав Сікорський (Radosław Sikorski) наголосив: «Литва – це суверенна, вільна країна, вона сама вибирає собі друзів. У мене склалося враження, що ми впродовж 20 років дещо нав'язували свою дружбу литовцям. Тепер ми чекаємо на жест взаємності, на те, щоб нашу простягнуту назустріч литовцям руку не відкидали шляхом ухвалення рішень, що завдають удару польській меншині. Це не так складно вирішити, йдеться про кілька таблиць, повернення майна і про те, щоб не ускладнювати ситуацію польських шкіл

у Литві. Це те, що в Європейському Союзі не повинно бути чимось надзвичайним» (Савицький, 2011). У різний спосіб поляки виражали занепокоєння литовської політикою. Лех Валенса, якого Литва у той момент мала відзначити найвищою державною нагородою, а саме «Хрестом Великого ордену Вітольда Великого», символічно відмовився від неї.

Литовські урядовці вважали таку політику Польщі втручанням у їхні внутрішні справи та посилялися на свій досвід найліберальнішого ставлення до нацменшин у ЄС, де мовою нацменшини можна навчатися на всіх рівнях, починаючи від дитсадка й аж до вищої школи. На думку литовських політиків, які ухвалювали закон про освіту, мета нововведення – поглибити інтеграцію польської меншини у литовське суспільство. Прем'єр-міністр Литви Андрюс Кубілюс (Andrius Kubilius) закликав сторони до діалогу. В інтерв'ю литовському польськомовному радіо «3-над Вілії» він, зокрема, сказав: «Ми завжди готові до діалогу з Польщею. Ми бачили, що останніми роками його бракувало, причому не завжди з нашої вини. Тож я гаряче закликаю до щирого й об'єктивного діалогу» (Czechowska, 2015, s. 33–56), що втілювалося у роботі польсько-литовської групи з питань освіти. Утім, незважаючи на численні декларації і палкі заклики до порозуміння, польсько-литовській групі з питань освіти не вдалося досягти консенсусу. Польська меншина у Литві заявляла про подальші шкільні страйки (Савицький, 2011).

Через напруженість навколо закону про освіту польська сторона покладала великі сподівання на утворений у 2012 р. новий лівоцентристський литовський уряд, сформований колишньою опозицією, тим більше, що до коаліції також приєдналася Виборча акція поляків у Литві. Попри заяви про співпрацю та відкритість до польських вимог, лівоцентристський уряд не приніс радикальних змін. Президентка Литви Даля Грибаускайте (Dalia Grybauskaitė) (2009–2019) демонструвала жести симпатії до Польщі, переважно у межах ділової ввічливості у формі візитів до Варшави з нагоди державних свят, але на початках ніяких принципових поступок у сфері прав нацменшин не підтримала, твердо дотримуючись захисту прав литовців у Литві на першому місці (Кучинська-Зонік, 2020, с. 45–65).

Агресія Росії проти України 2014 р. актуалізувала необхідність лібералізації законодавства задля нейтралізації можливих сепаратистських рухів національних меншин. Офіційний Вільнюс також розумів серйозність загрози з боку російської пропаганди, яка опосередковано впливала на польську громаду, а відтак необхідність ужиття заходів у цьому питанні. На практиці це дало змогу актуалізувати питання згуртованості литовського суспільства у протидії небезпечному ворогу – Російській Федерації, та піти на певні поступки полякам Литви щодо дозволу на трансляцію польських телеканалів у Литві з 2018 р. Польська меншина у Литві належить до найкраще організованих польських громад за кордоном. Основним рупором її потреб і вимог залишилася Спілка поляків у Литві – також найчисленніша громадська організація у Литовській Республіці. Окрім неї, існували й інші організації, як-от: Асоціація вчителів польських шкіл у Литві «Мацеж Школьна» (Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Polskich na Litwie «Maciej Szkolna»), Форум батьків учнів польських шкіл у Литві (Forum rodziców uczniów szkół polskich na Litwie), Асоціація польських науковців Литви (Stowarzyszenie Naukowców Polskich Litwy), Польський дискусійний клуб (Polski Klub Debata), організації ветеранів,

репресованих, колишніх політв'язнів, а також численні мистецькі колективи (Кучинська-Зонік, 2020, с. 45–65).

Принципово важливим для польської меншини було прийняття Сеймом Литви закону, що дозволив використовувати літери «w», «x», «q» в офіційних написаннях прізвищ. Вирішення цього питання відбувалося з серйозними суперечками та бязню частини литовського суспільства про поступове обмеження конституційного статусу литовської мови як державної, що сприятиме антидержавним процесам у Литві. Важливий консенсус-поступка був знайдений – акт був підписаний президентом Гітанас Науседою (Gitanas Nausėda) і набув чинності у травні 2022 р. (Косцінські, 2022).

Приклади литовсько-польських відносин, правове становище нацменшини у державі ЄС та ризики тиску сусідньої держави задля захисту статусу нацменшини стали важливим прикладом у побудові відносин України із Польщею та Литвою. Адже зовнішні відносини України з цими країнами розвивалися на доброзичливих партнерських засадах, а нерідко – зразках для наслідування. Ідея міждержавного альянсу Міжмор'я активно акумулювалася впродовж багатьох років та не згасала у думках сучасних політиків, які не оглядалися на минуле, але бачили майбутнє, де ключова роль відводилася Польщі, Литві, Україні (Антонюк), частково реалізована у форматі Міжпарламентської Асамблеї Верховної Ради України, Сейму та Сенату Республіки Польща та Сейму Литовської Республіки. Співпрацю у цьому форматі започатковано 16 червня 2008 р. у Києві за участі парламентських делегацій на чолі з Головою Верховної Ради України Арсенієм Яценюком, Маршалком Сенату Республіки Польща Богданом Борусевичем (Bogdan Michał Borusewicz) та Головою Сейму Литовської Республіки Чесловасом Юршенасом (Česlovas Juršėnas) для налагодження співпраці на різних рівнях (VII засідання Міжпарламентської Асамблеї «Україна–Польща–Литва»).

Реалізація всіх вимог литовських поляків залишалася викликом для литовської політики та Литовської держави. Деякі з них, такі як повернення втраченого майна у комуністичну добу, мають радше ознаки адміністративних процедур. В інших випадках існують розбіжності у тлумаченні литовською владою можливості йти на поступки, які можуть бути небезпечні для стабільності всередині держави та розколювати литовське суспільство. Польська нацменшина у Литві є невід'ємною часткою цього суспільства. Поруч із можливими поступками влада впроваджує законодавчі ініціативи, покликані інтегрувати цю групу, не порушуючи її національних прав, наслідком чого нерідко є непорозуміння з позицією Польщі. Однак питання двомовних адресних таблиць, використання яких дозволено у приватній власності, показує, що рішення політичних органів у Литві стають дедалі гнучкішими. Серйозним викликом, особливо для влади Польщі, залишається підтримка культурних зв'язків між поляками у Литві та Польщею і впливає на міждержавні відносини, у яких проявляється чергова хвиля порозуміння перед лицем спільного ворога світової цивілізації – Росією. Загалом, прагматичність у відносинах цих посткомуністичних держав завжди домінувала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

VII засідання Міжпарламентської Асамблеї «Україна – Польща – Литва». (2016). <https://web.archive.org/web/20170331033854/http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/48254-vii-zasidannya-mizhparlamentsykoji-asambleji-ukrajina--polyshha--litva>

Антонюк, Н. (наук. ред.). (2005). *Регіон Балтійського моря: культура, політика, суспільство*. Львів.

Дані перепису. (б. р.). https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Lietuvos_gyventojai_2011.pdf/8321a3c1-c8b9-4468-825c-52a7b753f281

Казенас, Г., Станкевич, Б. (2020). Місце Польщі у зовнішній політиці Литви. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії* (О. Семенюк, пер. з пол.). Київ: Ніка-Центр.

Косьцінські, П. (2022, 29 червня). Литовці полюбили Польщу. *Тижневик*. <https://tyzhnevyyk.tvp.pl/60924944/%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%86-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%83>

Кучинська-Зонік, А., Вільчевський, Д. (2020). «Сьогодні Польща та Литва простягають одна одній руку». Польська перспектива двостороннього співробітництва. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії* (О. Семенюк, пер. з пол.). Київ: Ніка-Центр.

Савицький, Ю. (2011, 13 вересня). Похолодання між Варшавою і Вільнюсом: конфлікт через польські школи в Литві. *Радіо свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/24327523.html>

Стемпневський, Т., Сурмач, Б. (відп. ред.). (2020). *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії* (О. Семенюк, пер. з пол.). Київ: Ніка-Центр.

Татаренко, А. (2020). Люблінська унія в культурній пам'яті: суперечка та діалог. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії* (О. Семенюк, пер. з пол.). Київ: Ніка-Центр.

Czechowska, L. (2015). Zbieżność celów polityki zagranicznej Polski i Litwy w latach 2004–2010 a stan partnerstwa strategicznego pomiędzy nimi. W K. Marzęda-Młynarska, J. Olchowski (red.), *20 lat polsko-litewskiego sąsiedztwa 1991–2011. Wybrane problemy*. Lublin.

Gielewska, A., Dzierżanowski, M. (2018, 25 czerwca). Do Polonii Litewskiej przenikają ludzie Kremla? Polskie władze zbadają sprawę. *Wprost*. <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/10134992/do-polonii-litewskiej-przenikaja-ludzie-kremla-polskie-wladze-zbadaja-sprawe.html>

Fikus, D. (1992, 17–18 października). Spór o wspólną historię. *Rzeczpospolita*.

Kompleks litewski. (1999, 12 października). *Dziennik Polski*. <https://dziennikpolski24.pl/kompleks-litewski/ar/2240048>

Koprowski, A. (2009). *Awtonomia Wileńska. Wyraz dążeń ludności polskiej czy moskiewska intryga?* <https://kresy.pl/publicystyka/autonomia-wilenska/>

Przeciw hipokryzji. (1999, 20 Styczeń). *Zakorzenie*, 6(8). <http://www.zakorzenie.most.org.pl/za8/01.htm>

Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy w Sejmie Litewskim 26 kwietnia 1994 r. (1994). *Lithuania*, 2–3, 131–133.

REFERENCES

VII zasidannia Mizhparlamentskoi Asamblei «Ukraina – Polshcha – Lytva». (2016). <https://web.archive.org/web/20170331033854/http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/48254-vii-zasidannya-mizhparlamentskykoji-asambleji-ukrajina--polyshha-litva> (in Ukrainian).

Antoniuk, N. (Ed.). (2005). *Rehion Baltiiskoho moria: kultura, polityka, suspilstvo*. Lviv (in Ukrainian).

Dani perepysu. (n. d.). https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Lietuvos_gyventojai_2011.pdf/8321a3c1-c8b9-4468-825c-52a7b753f281 (in Ukrainian).

Kazenas, H., & Stankevich, B. (2020). Mistse Polshchi u zovnishnii politytsi Lytvy. *Vidnosyny Polshchi z Lytvoiu, Bilorussiu ta Ukrainoiu. 450 rokov pislia Liublinskoi unii* (O. Semeniuk, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).

Kostsinski, P. (2022, Chervnia 29). Lytovtsi poliubyly Polshchu. *Tyzhnevyyk*. <https://tyzhnevyyk.tvp.pl/60924944/%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%86-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%83> (in Ukrainian).

Kuchynska-Zonik, A., & Vilchevskyi, D. (2020). «Sohodni Polshcha ta Lytva prostiahaiut odna odnii ruku». Polska perspektyva dvostoronnogo spivrobitnytstva. *Vidnosyny Polshchi z Lytvoiu, Bilorussiu ta Ukrainoiu. 450 rokov pislia Liublinskoi unii* (O. Semeniuk, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).

Savytskyi, Yu. (2011, Veresnia 13). Pokholodannia mizh Varshavoiu i Vilniusom: konflikt cherez polski shkoly v Lytvi. Radio svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/24327523.html> (in Ukrainian).

Stempnievskyi, T., & Surmach, B. (Ed.). (2020). *Vidnosyny Polshchi z Lytvoiu, Bilorussiu ta Ukrainoiu. 450 rokov pislia Liublinskoi unii* (O. Semeniuk, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).

Tatarenko, A. (2020). Liublinska uniiia v kulturnii pamiaty: superechka ta dialoh. *Vidnosyny Polshchi z Lytvoiu, Bilorussiu ta Ukrainoiu. 450 rokov pislia Liublinskoi unii* (O. Semeniuk, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).

Czechowska, L. (2015). Zbieżność celów polityki zagranicznej Polski i Litwy w latach 2004–2010 a stan partnerstwa strategicznego pomiędzy nimi. W K. Marzęda-Młynarska, J. Olchowski (red.), *20 lat polsko-litewskiego sąsiedztwa 1991–2011. Wybrane problemy*. Lublin (in Polish).

Gielewska, A., Dzierżanowski, M. (2018, 25 czerwca). Do Polonii Litewskiej przenikają ludzie Kremla? Polskie władze zbadają sprawę. *Wprost*. <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/10134992/do-polonii-litewskiej-przenikaja-ludzie-kremla-polskie-wladze-zbadaja-sprawe.html> (in Polish).

Fikus, D. (1992, 17–18 października). Spór o wspólną historię. *Rzeczpospolita* (in Polish).

Kompleks litewski. (1999, 12 października). *Dziennik Polski*. <https://dziennikpolski24.pl/kompleks-litewski/ar/2240048> (in Polish).

Koprowski, A. (2009). *Awtonomia Wileńska. Wyraz dążeń ludności polskiej czy moskiewska intryga?* <https://kresy.pl/publicystyka/autonomia-wilenska/> (in Polish).

Przeciw hipokryzji. (1999, 20 Styczeń). *Zakorzenie*, 6(8). <http://www.zakorzenie.most.org.pl/za8/01.htm> (in Polish).

Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy w Sejmie Litewskim 26 kwietnia 1994 r. (1994). *Lithuania*, 2–3, 131–133 (in Polish).

Tatyana Holdak-Horbachevska

PhD (History)

Associate Professor

of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8482-2033>

e-mail: taniagoldak@gmail.com

POLISH-LITHUANIAN DIALOGUE

AT THE END OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY: CHALLENGES OF THE POLISH NATIONAL MINORITY

It is shown that the peculiarities of the development of the Polish-Lithuanian interstate dialogue in the last decade of the 20th century – the first twenty years of the 21st century, in particular, the role of the Polish national minority in Lithuania in the formation and development of relations between the two states. Different perceptions of the common historical and cultural heritage and experience of the Commonwealth of Nations are highlighted. The attempt to create Polish autonomy as part of the Lithuanian state in the late 1980^s and early 1990^s is considered. The process of Litvinization is confirmed as a response to the actions of the Polish national minority. The issue of the pragmatic development of relations between Lithuania and Poland on the basis of the right to one's own interpretation of history, the development of legislation regarding national minorities in accordance with European norms was updated.

Internal legislative initiatives of the governments of Poland and Lithuania (Polish card, education in preschool and school educational institutions in Lithuanian) and the consequences of their implementation are highlighted. The signs of liberalization in Lithuania's policy towards the Polish minority, which were visible after 2014 and can be connected with the events that began in Ukraine and the search for a reliable ally in the confrontation with Russia, are analyzed. It is claimed that the Polish minority in Lithuania is one of the best organized Polish communities abroad. The main mouthpiece of Polish national minority needs and demands is the Union of Poles in Lithuania. The issue of the actualization of idea of the intersea and the establishment of Polish-Lithuanian-Ukrainian cooperation, the experience of the Polish-Lithuanian dialogue for the sake of partnership and good neighborliness are considered.

Keywords: Poland, Lithuania, national minority, Union of Poles of Lithuania, Polish national-territorial region.

Наталія Лешкович

кандидат історичних наук

доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8038-320X>

e-mail: Leshkovych.1001@gmail.com

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ У ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВО- АНАЛІТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ (2022–2024)

Проаналізовано висвітлення у польських науково-аналітичних публікаціях повномасштабної російської агресії проти України 24 лютого 2022 р. та їхню позицію. З'ясовано, що тематика публікацій польських дослідників визначає основні вектори сучасної польської політики щодо України, зокрема російсько-української війни. Виявлено, що головними проблемами, які вирішували польські дослідники, стали питання причин та наслідків воєнної російської агресії проти України, локальна, регіональна та глобальна безпека, інформаційна війна, воєнні злочини, допомога. Встановлено, що головний акцент польські аналітики зробили на необхідності формування політики безпеки, зокрема національної, що актуалізує необхідність всебічної допомоги і підтримки України.

Зауважено, що редакції науково-аналітичних видань подавали аналітичні публікації українських вчених з метою вплинути на думку польського суспільства щодо найактуальніших проблем, які виникли у контексті повномасштабної російської агресії проти України. Доведено, що проблема російсько-української війни стала однією із найважливіших, яку досліджували польські науковці. Особливу увагу звернуто на нові політичні та суспільні явища, пов'язані із воєнною агресією Росії, а саме: проблему біженців, воєнні злочини, руйнування, безпеку, перспективи цієї війни. Акцентовано на ролі Польщі як одного з найближчих сусідів України та головного політичного гравця у Центрально-Східній Європі.

Ключові слова: Польща, Україна, Російська Федерація, повномасштабна воєнна російська агресія, російсько-українська війна, науково-аналітичні публікації, інформаційна війна, біженці, воєнні злочини.

Новітня російсько-українська війна становить загрозу національній безпеці не лише України, а й Польщі. Це підтверджують як виступи російських воєнкорів, так і провідних політиків, навіть очільників Кремля. В інтерв'ю колишньому ведучому американського телеканалу Fox News Takeпу Карлсону (Tucker Carlson) (Vladimir Putin – Tucker Carlson's Most Scandalous interview, 10 February 2024) Володимир Путін (Владимир Путин) знову звинуватив поляків у розв'язанні Другої світової

війни. Тому не дивно, що влада Польщі, відчуваючи потенційну загрозу з боку Росії та усвідомлюючи необхідність захищати свою територію, пильно відслідковує події російської воєнної повномасштабної агресії проти України 24 лютого 2022 р. Більшість населення сусідньої країни активно долучилася до всебічної допомоги Україні. На ці події відгукнулися польські дослідники, які на шпальтах наукових видань у своїх публікаціях окреслили найважливіші питання подій, пов'язаних із російською агресією проти України, а також їх вплив на безпеку Польської держави. Висновки польських аналітиків визначають основні вектори сучасної політики Польщі у цьому питанні.

Мета статті – проаналізувати зміст польських науково-аналітичних публікацій у період широкомасштабної російської агресії проти України щодо причин, змісту, інформаційного забезпечення, проблем і перспектив цього воєнного конфлікту. Оскільки в одній статті неможливо охопити весь спектр польських видань та опублікованих досліджень, то повне висвітлення проблеми не є можливим. Проте аналіз представлених науково-аналітичних публікацій дає підстави розкрити проблематику, пов'язану з вищезазначеними подіями. Основою дослідження є такі науково-аналітичні видання: «Геополітичний огляд» («Przegląd Geopolityczny») – незалежне видання, «Вроцлавські політологічні студії» («Wrocławskie Studia Politologiczne») – видає Вроцлавський університет, «Центральноєвропейські політичні студії» («Środkonoeuropejskie Studia Polityczne») та «Політичний огляд» («Przegląd Politologiczny») – видає Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, «Міжнародні справи» («Sprawy Międzynarodowe») та «Політичні студії» («Studia Polityczne») – Польська Академія наук, «Схід Європи» («Wschód Europy») – Університет ім. Марії Склодовської-Кюрі у Любліні, а також публікації, вміщені у збірнику «Війна має тривати. Динаміка війни в Україні та її наслідки щодо безпеки Польщі» («The war must go on: dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski») – видав Ягеллонський університет та інших виданнях. Ці джерела є достатніми, на підставі них можна визначити позицію науковців щодо російської воєнної агресії проти України у лютому 2022 р. та окреслити відношення до цих подій польського суспільства.

Грунтовний аналіз науково-аналітичних публікацій польських дослідників від 2014 р. до 2018 р. здійснив Микола Рябчук, який намагався дослідити джерела російсько-українського конфлікту (війна вже тривала від 2014 р.), міжнародної реакції, гібридної війни, Мінських угод (Рябчук, 2020). Із початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України почався новий етап ескалації російсько-української війни. Ця подія спричинила активізацію польських дослідників і спонукала до аналізу стратегічного виміру війни та її наслідків. Зважаючи на той факт, що Росія, будучи постійним членом Ради Безпеки, здійснила військове вторгнення в Україну, більшість авторів звернулися насамперед до витоків та причин війни. Марек Чайковський (Marek Czapkowski) у своєму дослідженні у розділі «Російсько-кремлівське бачення світу» зазначив: більшість російського суспільства та еліти вбачають місце Росії у світі, з огляду на її культуру і самобутність, як самостійний цивілізаційний центр. Звідси виникає бачення великої цивілізації, ототожненої з Російською державою, яка повинна бути наддержавою. Однак існує постійна загроза державі з боку західної цивілізації. Україна, як вважають російські

політики, безумовно посідає особливу позицію у наступі Заходу на Росію. Втрата контролю над цією територією (унаслідок її європеїзації) сприймається Кремлем як загроза екзистенційного послаблення Російської держави, а отже, як «вічний ворог». Ці постулати перетворюються на політичну доктрину, яка закріплює право Росії на підпорядкування територій за її межами. У розділі «Війна в Україні» автор зауважив, що Кремль вважає Україну частиною одного цивілізаційного простору. Звідси переконання, що української нації як такої не існує, а Україна як окрема держава не має підстав існувати. Марек Чайковський наголосив, що анексія Криму та спроби відокремити східні території від України, за сподіваннями Кремля, мали спричинити хаос та політичний розбрат, що унеможливило б співпрацю Києва із Заходом. Оскільки ці надії виявилися марними, то у Кремля залишився тільки військовий інструмент (Czajkowski, 2023, s. 55–57).

Пйотр Байор (Piotr Bajor), аналізуючи передумови російської агресії, акцентував, що Володимир Путін вважав розпад Радянського Союзу найбільшою геополітичною трагедією XX ст. і анонсував здійснення певних проєктів, спрямованих на його реконструкцію та реінтеграцію країн пострадянського простору. Їх мета полягала у відбудові сфери впливу на пострадянському просторі. Україна, залежність і контроль над якою зміцнювали міжнародні позиції Росії, мала відігравати у цьому важливу роль (Bajor, 2023, s. 66–67). Автор зауважив, що конфлікт, який тривав в останні роки, призвів до подальшого зменшення впливу Росії в Україні та послаблення проросійського лобі. Росія вирішила здійснити військовий напад і встановити контроль над Українською державою (Bajor, s. 67).

Артур Грушак (Artur Gruszczak) звернув увагу на те, що російський збройний напад на Україну мав реалізувати імперський проєкт об'єднання земель, які є «колискою» Росії, а також зруйнувати націю, державу та економіку України, принизити «гнилий і безбожний» Захід. Росія напала на Україну з наміром врятувати імперську ідею, яка була не лише ідеологічною основою путінізму, а й чинником, що об'єднував Кремль, Російську державу та росіян (Gruszczak, 2023, s. 14). Подібну думку висловив Пйотр Міцкевич (Piotr Mickiewicz), ствердивши, що Росія втілює у життя концепцію відновлення імперської держави. Реалізація цієї політики полягає у необхідності посилення впливу на «близьке зарубіжжя», що забезпечить Росії безпеку її кордонів та отримання статусу наддержави. Україна має бути зв'язана політичними та економічними інструментами з Росією, стати зоною російського впливу. В ідеологічній сфері здійснюється ставка на відновлення почуття спільності у суспільствах колишніх радянських республік. Створюються міфи: Велика Росія, Мати Народів і сильної влади, яка керується інтересами держави та дбає про безпеку громадян (Mickiewicz-1, 2022a, s. 13, 15, 17).

Адам Замойський (Adam Zamojski) підсумував, що війна в Україні – це передусім цивілізаційний конфлікт. Автор наголосив, що Україна веде боротьбу за суверенітет і незалежність, а Росія прагне залишити Україну залежною і підконтрольною: «Перегруповання на геополітичній шахівниці до якої прагне Україна і якій хоче запобігти Росія, означає також зміну цивілізаційної приналежності України, яка намагається розірвати зв'язки, що зв'язують її з Росією в межах російського світу ... і увійти до сім'ї європейських народів» (Zamojski, 2023, s. 32). Адам Замойський акцентував на тому, що з часу приходу до влади в Росії В. Путіна здійснюється

план відновлення російської імперії. Цю політику підтримує більшість російських громадян. У 2022 р. довіра громадян до В. Путіна перевищувала 81 %, а «спеціальну воєнну операцію» проти України підтримали 75 % (Zamojski, s. 38).

Особливий інтерес у цьому контексті викликає дослідження Романа Шули (Roman Szul), який на підставі аналізу матеріалів провідного російського геополітичного журналу «Росія в глобальній політиці» («Россия в глобальной политике») показав, як війну Росії з Україною та конфлікт із Заходом оцінює найближча інтелектуальна еліта російської політичної влади. Представники цього середовища, як зазначив автор, не можуть вважатися опозиціонерами, але й не всі є «пропагандистським рупором» російської влади. Тому думки авторів коливаються: від несхвалення дій Росії в Україні і входження Росії в ізоляцію до трактування їх як боротьби «світової більшості» на чолі з Росією проти гегемонії Заходу. Про причини війни, як їх визначають російські політологи, йдеться у розділі «Війна в Україні, її причини та прямі наслідки». Серед них найпоширеніші тези: Росія змушена захищатися від Заходу, який разом із керівництвом України загрожував «безпеці» Росії; колективна уява росіян про те, що Київ є колискою Росії, тому його відокремлення виглядає як загроза російській ідентичності; бажання зберегти ілюзію єдності народів Росії та України, існування «триєдиної» російсько-українсько-білоруської нації; відродження великодержавних амбіцій Росії; дії Росії в Україні є проєктом нового світового порядку, який звільнить світ від панування Заходу; припинення «експерименту української державності», а також звільнення росіян, які проживають в Україні, з тезою про право Росії повернути території, які вона «подарувала» Україні (Szul, 2023, s. 11–15). Проте бачення вирішення головної проблеми – війни Росії в Україні – немає. Згодом ця тема зникає зі сторінок журналу (Szul, s. 28–29).

Ескалація російсько-української війни у лютому 2022 р., як показують публікації польських аналітиків, актуалізувала проблему формування локальної, регіональної та глобальної безпеки. Ці питання посіли одне з головних місць в аналітичних публікаціях польських дослідників. Катаржина Мацеєвська-Мешковська (Katarzyna Maciejewska-Mieszkowska) у своєму дослідженні показала еволюцію думок поляків щодо безпеки Польщі у контексті російсько-української війни. У 2014 р. 36 % опитаних поляків російсько-український конфлікт вважали найважливішою подією для світу. Більшість поляків висловили побоювання, що ситуація в Україні вплине на польську економіку (92 %) і стан безпеки (83 %). А 62 % поляків вважали, що Росія найближчим часом намагатиметься відновити свій вплив у Центральній-Східній Європі. Переважала думка, що міжнародні організації – Організація Об'єднаних Націй (ООН) (67 %), Європейський Союз (ЄС) (64 %), Організація Північноатлантичного договору (НАТО) (55 %) і США (52 %) недостатньо активно долучилися до вирішення російсько-українського конфлікту, 64 % поляків висловилися за збільшення присутності НАТО у Польщі (Maciejewska-Mieszkowska-1, s. 218, 224). Ескалація, наголосила дослідниця, російської агресії в Україні у лютому 2022 р. загострила суспільну оцінку щодо заходів активізації допомоги Україні, збільшення її ефективності та масштабів. У лютому 2022 р. 85 % поляків вважали, що війна в Україні загрожує безпеці Польщі. У березні 2022 р. 90 % опитаних поляків висловилися за те, щоб Україна стала членом ЄС, 88 % – членом НАТО (Maciejewska-Mieszkowska-2, s. 225, 229). Щодо військової підтримки

Україні, то майже половина респондентів (47 %) вважала допомогу НАТО досить обережною. Дві третини усіх опитаних (68 %) підтримали передачу НАТО Україні зброї, бойових літаків, танків. Поляки висловилися за посилення міжнародної допомоги Україні, а саме: дипломатичний тиск на Росію (91 %), надання фінансової допомоги (93 %), поставки військового обладнання та зброї (90 %), відправка в Україну військових загонів, які брали участь у бойових діях (30 %) (Maciejewska-Mieszkowska-2, s. 228–229). Отже, ескалація російсько-української війни, наголосила автор, посилює домінуючу думку поляків про збільшення допомоги Україні.

Артур Грущак (Artur Gruszczak) наголосив, що, здійснюючи збройний напад на Україну, Росія поставила себе вище за міжнародний порядок, закон і мораль. Вона кинула виклик не лише Заходу, а й системі міжнародної безпеки. Автор зауважив, що цьому сприяла цинічна співпраця з Росією деяких країн (Китай, Індія, Іран) та значна група країн, що розвиваються. Ще більший контраст спостерігався у сфері матеріальної допомоги Україні: 90 % коштів допомоги надходять лише від шести суб'єктів (США, Великої Британії, Німеччини, Канади, Польщі та ЄС). Більшість країн світу не хочуть «дратувати російського ведмеда» у ситуації нестабільності та напруженості (Gruszczak, s. 15, 16). Продовжуючи свої міркування, автор вказав на обмеження та ризики стратегії Заходу щодо російсько-української війни. На думку Заходу, Росія заслуговує на осуд. Проте президент Франції Еммануель Макрон (Emmanuel Macron) закликав «не принижувати Путіна», а досвідчений американський дипломат Генрі Кіссінджер (Henry Kissinger) висловив бажання домовитися з Росією навіть ціною відмови України від Криму та окупованих районів Донбасу і погодитися з постулатом Еммануеля Макрона «звільнити місце для Росії в новому європейському порядку» (Gruszczak, s. 17). Західні суспільства, наголошує автор, відчують втому від війни. Деякі політики вважають, що військова допомога Україні призведе до ескалації конфлікту і може спровокувати Росію застосувати ядерну зброю. Якщо у вересні 2022 р. 48 % німців підтримували постачання зброї в Україну, то в січні 2023 р. – лише 38 % респондентів підтримали б таке рішення, а 50 % були проти (Gruszczak, s. 18). Окреслюючи перспективу наслідків російської агресії проти України, автор висловив думку, що війна буде затяжною.

Адріан Тишкевич (Adrian Tyszkiewicz) розглянув російсько-українську війну в контексті змагання двох ворогуючих блоків держав. Науковець довів, що зміцнення недемократичних політичних режимів у Росії, Китаї, Ірані та Північній Кореї сприяло підризу існуючого міжнародного порядку. Цей авторитарний альянс держав підтримував Росію у тривалій військовій агресії проти України. Автор зауважив, що підтримка України демократичним альянсом держав (країни НАТО та ЄС) є вірою у перевагу ідей свободи над реаліями недемократичних режимів (Tyszkiewicz, 2023, s. 25–30); наголосив на перспективах Польщі, яка з початку російської агресії проти України зайняла проукраїнську позицію. На думку дослідника, це може значно посилити роль Центрально-Східної Європи та власної ролі Польщі у Європейському Союзі, особливо в контексті економічної співпраці, колективної безпеки та розширення регіональних інтеграційних ініціатив. Протидія Польщі російському агресору дає надію на подолання історичних образ, що були перешкодою у двосторонніх українсько-польських відносинах (Tyszkiewicz, 2023, s. 23–31). Перспективи широкомасштабної війни автор бачає у можливості

довготривалого воєнного протистояння. Наступний етап російської агресії, на думку аналітика, може призвести до ескалації, принаймні регіонального масштабу.

Важливі питання формування політики міжнародної безпеки, зокрема України, дослідив Лешек Шерепка (Leszek Szerepka), наголосивши, що російська воєнна агресія проти України у лютому 2022 р. кардинально змінила політичну і військову ситуацію в Європі, оскільки агресором стала ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН і один із підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. Виявилося, наголосив Л. Шерепка, що не лише гарантії, які отримала Україна у Будапешті, нічого не варті, але й уся система міжнародної безпеки є застарілою і неефективною. Це спровокувало дискусію щодо основ політики безпеки, яку здійснив Київ у перші роки незалежності. Дослідник представив конкретні факти: наприкінці 1991 р. на території України було розміщено 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 1 240 сумісних ядерних боеголовок. До складу стратегічних сил також увійшли крилаті ракети з ядерними боеголовками, які несуть важкі бомбардувальники ТУ-95МС і ТУ-160 (всього 41 літак). Окрім того, дислоковані в Україні збройні сили мали 2 625 тактичних ядерних засобів. Якби незалежна Україна заволоділа цим арсеналом, то за ядерним потенціалом стала б третьою у світі (після США і Росії) (Szerepka, 2022, s. 185–186). Далі автор реконструював процес роззброєння Збройних сил України у 1990-х роках і зробив висновок, що українські політичні еліти обрали проміжний варіант – роззброєння в обмін на конкретні політичні та фінансові вигоди. Проте ця концепція реалізовувалася непослідовно: українська влада навіть не спромоглася поставити свій ядерний арсенал у залежність від вирішення таких конкретних проблем, як делімітація і демаркація спільного кордону з Росією, майбутнє Чорноморського флоту тощо. Російська дипломатія і пропаганда вміло використала помилки Києва (Szerepka, s. 182, 198, 199).

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 р. значно зросла роль Польщі у політиці безпеки США. Цю проблему проаналізував Лукаш Юренчик (Łukasz Jurczyk), пояснюючи вказані зміни трьома обставинами, а саме: Польща стала головним центром постачання американської зброї в Україні; вона відіграла ключову роль у гуманітарній підтримці українських біженців; динамічний розвиток польської армії збільшував її значення в обороні східного флангу НАТО. Витрати Польщі на оборону значно перевищували вимоги НАТО у 2 % ВВП. Вона хоче досягти у 2023 р. 3 %, а кінцева мета – 5 %. Ініціатива т. зв. Міжмор'я, співавтором якої є Польща, також може мати важливе значення для США у контексті новітньої війни (Jureńczyk, 2023, s. 58–60).

Проблеми міжнародної безпеки у зв'язку з російською агресією у 2022 р. проти України дослідив П. Міцкевич. В одній із своїх публікацій він проаналізував еволюцію політичної концепції НАТО Джо Байдена (Joe Biden) в умовах ескалації російсько-української війни. До повномасштабного вторгнення російських військ в Україну НАТО забезпечувало концентрацію американської діяльності на територіях, де знаходилися її власні інтереси, особливо у західній і центральній частинах Індо-Тихоокеанського регіону. Європейські країни-члени НАТО за підтримки США мали вибудувати та реалізувати політику обмеження імперських амбіцій Росії (Mickiewicz-2, 2022b, s. 13, 15). Однак серед держав-членів НАТО проявилися розбіжності щодо російської влади та її політики. Були допущені помилки

в оцінці Альянсом російських оперативних концепцій. Російська агресія проти України показала, що лише США були готові відповісти на політичні та воєнні дії Росії. Ці події змусили американську адміністрацію переглянути концепцію та повернутися до лідера Альянсу для реалізації політики стримування Росії у Східній Європі (Mickiewicz-2, 2022b, s. 15, 17–19). Заслуговує уваги ще одне дослідження П. Міцкевича, у якому аналізується питання російських спецоперацій, які застосовувалися у різних країнах, зокрема і під час військової агресії проти України. Автор наголосив, що спецоперації є невід'ємною частиною впливу Росії на інші країни. Їм надається особливе значення в зоні східного флангу НАТО. Домінуючою формою залишаються т. зв. нетрадиційні операції та непрямі дії, адаптовані до внутрішньої ситуації східного флангу НАТО. Тому діяльність, спрямована на пом'якшення російських спецоперацій на східному фланзі НАТО, має ґрунтуватися на контррозвідувальних операціях (Mickiewicz-3, 2023, s. 24, 25).

Збігнєв Цекановський (Zbigniew Ciekanski), Даріуш Бронжкєвіч (Dariusz Brażkiewicz), Юлія Новіцька (Julia Nowicka) актуалізували питання політичної та воєнної безпеки Східної Європи в умовах російської агресії проти України. Автори наголосили, що напад Росії на Україну у лютому 2022 р. спричинив різке посилення відчуття загрози у країнах Балтії. Рішуча позиція лідерів НАТО, особливо США, та їхні рішення посилити військами та зброєю східний фланг НАТО дали змогу суттєво зменшити відчуття загрози з боку Росії. Автори навели конкретні дані, що свідчать про заходи Альянсу щодо посилення східного флангу НАТО, з огляду на початок російської агресії в Україні. Велика Британія та Німеччина збільшили багатонаціональні батальйонні бойові групи до 6 000 бійців, дислокованих у країнах Балтії. Франція зголосилася командувати групою чисельністю 1 000 солдат у Румунії. Майже 100 літаків у Європі перебували у стані підвищеної готовності. США перекинули війська, зокрема приблизно 1 000 солдат до Румунії та 800 – до країн Балтії (Ciekanski, Brażkiewicz, Nowicka, 2022, s. 25). У публікації вміщено цікаві факти про військову та фінансову допомогу Естонії Україні на початку російської агресії. Загальна вартість військової допомоги цієї країни Україні вже у квітні 2022 р. перевищила 230 млн євро. Виділивши на підтримку Україні майже 0,8 % власного валового внутрішнього продукту (ВВП), Естонія стала лідером серед країн Балтії (Ciekanski, Brażkiewicz, Nowicka, 2022, s. 16, 17). Країни Східної Європи зміцнили свої позиції щодо питань оборони, збільшивши бюджет на закупівлю озброєння та військової техніки.

Грунтовний аналіз політичних і воєнних наслідків російсько-української війни 2022 р. із боку Польщі та її союзників здійснила Ольга Васюта, випускниця Львівського університету, яка тривалий час працює у Польщі. Політологиня зауважила: довший час, ще до російського вторгнення в Україну, Європа була розділена. Країни, що мають кордони з Росією (країни Балтії та Польща), серйозно сприйняли загрозу з боку Росії. Німеччина, Франція (розташовані далі на захід) були більше готові отримати мирні дивіденти від закінчення «холодної війни». Ці ілюзії збереглися навіть після анексії Криму у 2014 р. Сьогодні, констатує авторка, Європа здебільшого єдина у своїй рішучості дати відсіч Росії і не дати їй виграти війну з Україною. Рішення Фінляндії і Швеції відмовитися від нейтралітету і подання заяви на членство у НАТО є свідченням глибоких змін у Європі. Ольга Васюта

наголосила на ключових уроках російсько-української війни, які мають зробити європейські уряди: не ігнорувати загрози та виклики, які створює Росія, і змінити реакцію на конфлікт, оскільки це національна безпека країн світу. Глобальними наслідками російсько-української війни дослідниця вважає: створення Європейського фонду миру для оснащення України зброєю, збільшення витрат на оборону майже всіх країн НАТО, розширення НАТО до Фінляндії і Швеції. Дослідниця зауважує, що вказана війна матиме проблемні наслідки, пов'язані з гуманітарною кризою, продовольчою та енергетичною нестабільністю і глобальною безпекою (Wasiuta, 2022, s. 40–43, 61–62). Детальніше про вплив російсько-українського конфлікту на рішення Фінляндії і Швеції вступити в НАТО розглянув Пйотр Дамський (Piotr Damski), (Damski, 2022, s. 125–144).

Важливою складовою російської воєнної агресії в Україні є інформаційна війна, метою якої є популяризація відповідних наративів із метою впливу на свідомість людей. Російський пропагандистський простір відображає численні наративи, сформовані у минулому столітті, які переживають своєрідне «відродження», що цілеспрямовано відтворюються у масовій свідомості росіян і відіграють ідеологічну, мобілізуючу роль (Balatska, 2022, s. 123–124). Не дивно, що значну кількість аналітичних публікацій автори присвятили інформаційній та пропагандистській війні, яку здійснює Росія проти України, а також НАТО, ЄС. Авторами цих публікацій є багато українських дослідників (які перебувають як у Польщі, так і в Україні та представляють здебільшого польські й українські заклади вищої освіти), метою яких є донести інформацію польському суспільству і зробити його більш обізнаним, оскільки це становить певну загрозу для польського інформаційного простору. Науковці прослідковували еволюцію російських наративів та їхній зміст відповідно до політичних змін та ситуації, пов'язаних із російсько-українським конфліктом. Після Помаранчевої революції 2004 р. російська влада використовувала такі наративи: «руський мір» об'єднує східних слов'ян; росіяни і українці – одна нація; природня зверхність Росії; українці – псевдонація, неспроможна керувати власною країною та підтримувати свою державність; Євромайдан – відродження нацистів і фашистів, що становить загрозу для етнічно російської частини населення України; правові та історичні обґрунтування для легітимації дій Росії в Україні (Kravchenko, 2022, s. 99). Ці наративи орієнтувалися не тільки і не стільки на російську аудиторію, скільки на мешканців Сходу і Півдня України, щоб змусити їх задуматися про майбутню спільну долю з Росією.

У період підготовки до військової операції проти України, як стверджують автори публікацій, Росія активізувала дезінформаційну діяльність, спрямовану не лише проти України, а й країн Заходу. Активізувалася діяльність із поширення неправдивої інформації, яка ставила під сумнів суверенітет України або трактувала її незалежність як історичну помилку. Звинувачення Збройних сил України в ескалації конфлікту на Донбасі та геноциді дали підстави В. Путіну виправдати рішення про визнання державності самопроголошених республік (Góraleczko, 2022, s. 48).

У своїх публікаціях дослідники наголосили, що, готуючи населення Росії до війни, російська пропаганда наприкінці 2021 р. суттєво посилила антиукраїнські настрої, зокрема заперечувалася українська державність, формувалася думка про те, що українці та росіяни є одним народом. Дослідники звернули увагу, що

пропагувалися наративи про нелегітимність української влади після Революції Гідності та неонацистський характер її дій за підтримки західних спецслужб. Був запропонований наратив про наявність зовнішньої загрози проти Росії з боку НАТО і США, які планують використати проти неї Україну як агресора, тому «демонізувати мирну Росію» звинуваченнями у підготовці до війни. Поширеною була думка про необхідність вирішення українського питання на Донбасі військовим шляхом (Shevchenko, Yalovets, 2022, s. 158).

Як наголошують аналітики, російська влада всі свої зусилля спрямувала на створення хибного образу України як «штучної держави» без традиції справжньої державності, без історичного підґрунтя для функціонування, як утворення, що є результатом помилкових рішень радянського керівництва. Пропонується наратив щодо підтримки Заходом української нації з метою звести країну до рівня маріонетки без права на суверенітет і незалежність (Góraleczko, 2022, s. 54, 62; Shevchenko, Yalovets, s. 160). Мета таких тверджень, як наголошують аналітики, – підірвати право українського народу на суверенну та незалежну державу, виправдати російські претензії на території України.

Із розвитком політичних подій, як зазначають автори публікацій, які призвели до військової агресії Росії проти України, змінювалися наративи, які створювали «образ ворога»: Євромайдан як незаконний державний переворот; анексія Криму; підтриманий Росією сепаратистський переворот у Донецьку і Луганську; посилення інтересу українців до вступу до НАТО та ЄС. Незабаром у центр інформаційно-пропагандистського поля ставлять «неонацистський» наратив, який готує перехід від гібридної війни до «спеціальної воєнної операції». Цей наратив фокусується вже не на «братові-українцю», а на російському глядачеві, оскільки легітимізує вбивство і насильство. Зразок нового антиукраїнського наративу представлений у зверненні В. Путіна у контексті початку спецоперації 24 лютого 2022 р., коли він назвав події на Донбасі геноцидом. Звинувачення іншої сторони у геноциді не лише створює «привід для вторгнення», а й вимагає розв'язки: тих, хто здійснює геноцид, необхідно зупинити та знищити. Від наративів, які об'єднують Росію і Україну у «внутрішню групу», залишається лише ідеологія «захисту свого». У новому наративі, заснованому на ідеологічній концепції «неонацистів», російська офіційна пропаганда відкрито закликає до знищення українського фашизму (Kravchenko, s. 100, 101).

У публікаціях багатьох авторів стверджується, що початок повномасштабної агресії Росії проти України супроводжувався посиленням інформаційної війни. На першому етапі війни найбільшою проблемою пропаганда Росії вважала боротьбу з «неонацистською» українською владою, та згодом наративи про дегуманізацію українців поширилися. Дискредитація української армії відбувалася через термінологію: «класичне бандерівське підпілля»; «українські націоналісти залякали людей»; «ЗСУ – це люди з наркотичною та алкогольною залежністю» тощо (Shevchenko, Yalovets, s. 160). Науковці зазначили, що після початку агресії поширювався міф про те, що росіяни не повинні нести колективну відповідальність за війну, оскільки вони самі є жертвами. Навесні 2022 р. 78 % росіян підтримували В. Путіна. Російське вторгнення було обґрунтовано імперським наративом про історичні права на українські землі (Shevchenko, Yalovets, s. 163).

Науковці акцентували увагу в своїх публікаціях на той факт, що Польща також піддається інформаційним атакам. Основними напрямками інформаційних атак щодо Польщі є польсько-американські відносини, членство в НАТО, євроінтеграція, історичні питання, енергетична безпека. Тим більше, що польська стратегічна комунікація у сфері захисту від дезінформації залишається недостатньо розвинутою. Існує лише обмежена кількість каналів комунікації. Польські державні органи обмежуються короткими прес-релізами, що не дає можливості сформулювати міцний соціальний імунітет (Góraleczko, s. 48, 63).

Микола Дорошко зауважив, що нова фаза російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., вимагала від української влади і науковців активного використання потенціалу історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності. Це означає, на думку автора, деконструкцію нав'язуваних українцям російських історичних інтерпретацій мовою документів і правдою фактів. Автор стверджував, що історія у руках російської влади є інструментом війни за національну пам'ять. Микола Дорошко наголосив, що українська влада має вдосконалити державну історичну політику, пріоритетним завданням якої є деконструкція міфу «спільноруської» єдності, подолання радянсько-російської історичної міфології. Автор наголосив, що суперечки з питань т. зв. «спільної історії» засвідчили, що «війни пам'яті» є невід'ємною складовою українсько-російських відносин. Метою розпочатої у 2022 р. т. зв. «спеціальної воєнної операції» проти України стали «демільтаризація» і «денацифікація» України, що означало не лише війну Росії за українську територію та історичну пам'ять, але й тотальне нищення українців (Doroshko, 2022, s. 141, 151–152).

Ескалація російсько-української війни активізувала проблему воєнних злочинів. Цю важливу тему війни не оминули і польські аналітики. На шпальтах багатьох видань з'явилися публікації, присвячені вказаній проблемі, а також матеріали наукових конференцій, на яких розглядалися питання воєнних злочинів. У 2023 р. в Університеті Марії Склодовської-Кюрі у Любліні відбулася міжнародна конференція «Російські військові злочини в Україні у 2022–2023 роках». Обговорюючи це питання, вчені-аналітики констатували, що РФ вчинила злочин агресії проти незалежної держави Україна. Було окреслено злочини, які пов'язані з російською агресією: геноцид; денационалізація української нації; екоцид; депортація українських дітей; злочини, пов'язані з харчовою інфраструктурною та культурною спадщиною. Науковці акцентували на проблемах, пов'язаних із розслідуванням та покаранням злочинів: безпорадність міжнародних організацій перед лицем військових злочинів, проблеми, пов'язані з дієвістю та ефективністю міжнародного права і правових інституцій; агресія, що здійснила держава, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН, що впливає на правову та політичну ситуацію (Gergało-Dąbek, 2023, s. 217–224).

Александра Гаштольд (Aleksandra Gasztold) та Корнела Облінська (Kornela Oblińska) актуалізували проблему злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством. Вони навели слова спецпредставника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства під час збройних конфліктів Праміли Паттен (Pramila Patten), яка зазначила, що згвалтування та сексуальні напади російських військових в Україні добре продумані та є частиною «військової стратегії» і «продуманої тактики дегуманізації жертв». Розвиваючи цю думку, дослідниці зауважили, що

головна мета цих злочинів – позбавити противника його гідності та послабити його моральний дух, завдати конкретної фізичної і психологічної шкоди. Підсумовуючи, наголосили: сексуальне насильство використовується як зброя під час війни, тому важливо організувати систему підтримки та допомоги жертвам військових згвалтувань (Gasztold, Oblińska, 2022, s. 49, 50, 51, 55, 65–67, 69).

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України спричинило хвилю біженців, які у перші дні агресії опинилися у Польщі. У період від 24 лютого 2022 р. до 29 червня 2022 р. на польсько-українському кордоні було оформлено 4,4 млн осіб, із них 2 млн – лише за перший місяць війни (Maciejewska-Mieszkowska-2, s. 220). Окрім того, з'явилося чимало досліджень, присвячених цій проблемі. Головна ідея цих публікацій – створення соціального образу Польської держави та поляків, які щедро відгукнулися на заходи допомоги біженцям. Цікаве дослідження про допомогу поляків українським біженцями опублікували Катаржина Каліновська (Katarzyna Kalinowska), Катаржина Краковська (Katarzyna Krakowska) та Марта Сальковська (Marta Sałkowska) й навели порівняльні дані про готовність поляків надавати допомогу українцям: якщо у 2014 р. про бажання надати допомогу українцям заявили 50 % респондентів, то у березні 2022 р. – 94 %. Ці дані демонструють ставлення поляків до росіян і відчуття загрози, зумовлене діями Росії. Якщо внаслідок стереотипів і напруги між поляками і українцями на початку 1990-х років тільки 12 % респондентів заявляли про симпатії до українців і 65 % про неприязнь, то на початку 2022 р. – відповідно, 41 % і 25 %. На таку зміну у сприйнятті українців вплинули як політичні події, так і Помаранчева революція, Євромайдан та російська агресія проти України (Kalinowska, Krakowska, Sałkowska, s. 43). Дослідниці проаналізували відповіді польських респондентів про причини їх рішення надати допомогу українським біженцям, що дало можливість з'ясувати ставлення польського суспільства до війни і біженців. Найчастіші відповіді: моральні цінності й внутрішні переконання (що це «правильно»); проти жорстокості війни; людяність; патріотизм; обов'язок; усвідомлення; що «українці воюють за нас; захищають наші кордони»; боротьба між добром і злом; подібність. Але й бажання збагатитися також було серед причин допомоги (сприйняття біженців як робочої сили, отримання вигоди в обмін на участь у кампаніях допомоги тощо). Авторки підсумували, що досвід участі у боротьбі проти російської агресії (українці – на фронті, поляки – допомога) може слугувати переоцінці погляду на нашу спільну історію, сучасність і майбутнє (Kalinowska, Krakowska, Sałkowska, s. 48, 49, 52, 55, 61).

В інших публікаціях, присвячених проблемі біженців, науковці намагалися показати образ війни як трагедію, з якою зіткнулося українське населення з початком російської агресії. Зокрема, Пйотр Длугош (Piotr Długosz) актулізував малодосліджену проблему психологічної травми українських біженців. Автор навів дані, які свідчать, що на початку війни Україну покинуло понад 11 536 470 жителів (станом на 23 серпня 2022 р.), а 6 000 000 українців прибуло до Польщі (станом на 1 вересня 2022 р.). Результати дослідження свідчать, що біженці пережили багатовимірну воєнну травму (внаслідок розлуки з родиною, друзями, які залишилися в Україні, почуття провини перед ними, а також невизначеності щодо свого майбутнього тощо). У Польщі 70 % респондентів мали симптоми посттравматичного стресового розладу, а 66 % – високий рівень психологічного стресу (Długosz,

2022, s. 15, 16, 17). Інші опитування українців-біженців (96 %) показали, що вони відчували безнадійність – 55 %; почуття провини перед тими, хто залишився в Україні, – 50 %; емоційну нестабільність – 50 %; жах, паніку – 47 %; апатію, депресію – 45 %; гнів, роздратування – 35 %. Як засвідчили результати опитування, незважаючи на виїзд із України, у багатьох біженців психологічний стан незадовільний. Посттравматичні стресові розлади спостерігаються приблизно у трьох четвертих респондентів (Długosz, s. 18, 41). Автор наголосив, що психічні розлади є важливою соціальною проблемою і біженцям треба забезпечити більший доступ до психологічної допомоги для адаптації.

Образ Польщі як країни, яка підтримала і надала суттєву допомогу Україні в умовах російської агресії, розкрила Ольга Богородецька у публікації, присвяченій співпраці українських та польських міст-побратимів. Авторка показала, що в умовах російської агресії проти України у співпраці українських та польських міст-побратимів відбувалася трансформація у співробітництві від культурного обміну до гуманітарної допомоги. Дослідниця наголосила, що це є важливим елементом публічної дипломатії, яку Польща реалізує у межах своєї зовнішньої стратегії. Співпраця польських міст-побратимів на початку війни дала змогу створити «мережу міст-побратимів» (переважно з німецькими, французькими, британськими та норвезькими містами-побратимами) для кращої спільної підтримки та допомоги українським містам. Вона вважає, що гуманітарна допомога польських міст українським містам може стати шансом для кращого взаєморозуміння між польським та українським суспільствами у майбутньому. Щоправда, окремі польські колеги досить прагматично ставляться до «зцілення» польсько-українських відносин (негативно ставляться до мігрантів, «перенасиченості» темою України у повсякденному житті громадян) (Bogorodetska, 2022, s. 83–92).

Як бачимо, Польща як найближчий сусід України і головний гравець у Центрально-Східній Європі у період розгортання російської воєнної агресії активізувала свої зусилля для надання гуманітарної допомоги Україні та визначення пріоритетних напрямків своєї зовнішньої політики у нових умовах. Це спонукало польських дослідників активніше включитися до аналізу перебігу новітньої війни і визначити найбільші проблеми, які виникли перед владою і суспільством Польщі. Більшість польських дослідників висловили майже однакову позицію щодо причин та наслідків російської агресії, розглядаючи Росію як головного винуватця з її імперськими устремліннями. Автори розуміють, що російська агресія становить загрозу і для безпеки Польщі. Водночас серед польських авторів є й такі, які стверджують, що війна проти України – це опосередкована війна із Заходом і США, а тому вони вважають, що міжнародна спільнота повинна приділити більше уваги для зміцнення глобальної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Рябчук, М. (2020). Єдність у різноманітності: польські дослідники про українсько-російський конфлікт та війну на Донбасі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ, 230–290.

- Bajor, P. (red.). (2023). Ukraina w obliczu rosyjskiej agresji-polityka i strategia. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 65–74.
- Balatska, O. (2022). Eurasianism, Neo-Eurasianism and Anti-Ukrainianism in the Narratives of Modern Russian Propaganda. *Studia Polityczne*, 50(4), 123–148.
- Bogorodetska, O. (2022). Ukrainian-Polish Partner Cities Cooperation during the 2022 War. *Studia Polityczne*, 50(4), 75–95.
- Chekalenko, L. (2022). Ukraine in the Integration Security System. *Przegląd Politologiczny*, 3, 69–80.
- Ciekankowski, Z., Brząkiewicz, D., Nowicka, J. (2022). Bezpieczeństwo państw Europy Wschodniej w sytuacji wojny na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny*, 42, 14–29.
- Chajkowski, M. (red.). (2023). Against all odds. Po co Rosji Ukraina? *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 53–63.
- Damski, P. (2022). Arktyka w przestrzeni informacyjnej państw arktycznych w dobie wojny rosyjsko-ukraińskiej (24 lutego – 8 czerwca 2022 r.). *Sprawy Międzynarodowe*, 75(2), 125–144.
- Danylenko, M. (2023). Zmiany w niszczyielskiej propagandzie Rosji (Moskowi) po petnoskalowej inwazji w Ukrainie a «putanka instytucjonalna» dla Ukrainy. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 9(1), 185–190.
- Długosz, P. (2022). Trauma wojenna ukraińskich uchodźców przebywających w Polsce. *Studia Polityczne*, 50(4), 15–44.
- Doroshko, M. (2022). Rosja Kontra Ukraina: front historyczny. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 8(2), 141–153.
- Gasztold, A., Oblińska, K. (2022). Przemoc seksualna związana z konfliktem (CRSV) w wojnie rosyjsko-ukraińskiej. *Studia Polityczne*, 50(4), 45–74.
- Gergało-Dąbek, N. (2023). Sprawozdanie z Konferencji «Zbrodnie wojenne Rosji w Ukrainie w Latach 2022–2023». *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 9(1), 217–225.
- Góraleczko, N. (2022). Rosyjska dezinformacja zagrożeniem dla polskiej przestrzeni informacyjnej. Studium przypadku: wojna w Ukrainie w 2023 roku. *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 31, 47–65.
- Gruszczak, A. (red.). (2023). Kilka uwag o strategicznym wymiarze wojny w Ukrainie. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 13–22.
- Jureńczyk, Ł. (2023). Changing the Importance of Poland in the Security Policy of the United States in the Context of the war in Ukraine. *Przegląd Politologiczny*, 1, 53–63.
- Kalinowska, K., Krakowska, K., Sałkowska, M. (2022). Dlaczego polacy pomagali ukraińcom? Typologia powodów zaangażowania w pomoc ukraińskim uchodźcom. *Kultura i Społeczeństwo*, 41–63.
- Kravchenko, N. (2022). Anti-Ukrainian Discourse of Russian Media: Elimination Via Manipulation. *Studia Polityczne*, 50(4), 97–122.
- Maciejewska-Mieszkowska-1:** Maciejewska-Mieszkowska, K. (2022). Stosunek Polaków do uchodźców w kontekście wojny w Ukrainie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 4, 137–153.

Maciejewska-Mieszkowska-2: Maciejewska-Mieszkowska, K. (2023). Eskalacja wojny w Ukrainie jako czynnik determinujący poczucie zagrożenia bezpieczeństwa Polski w ocenie społecznej. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 217–236.

Mickiewicz-1: Mickiewicz, P. (2022a). Anatomia rosyjskiego imperializmu ery Władymira Putina. *Przegląd Geopolityczny*, 40.

Mickiewicz-2: Mickiewicz, P. (2022b). NATO w koncepcji politycznej Joe Bidena i jej ewolucja w obliczu rosyjskiej agresji na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny*, 41, 9–26.

Mickiewicz-3: Mickiewicz, P. (2023). Russian special operations and the so-called Gerasimov doctrine. *Przegląd Geopolityczny*, 43, 12–28.

Shevchenko, O., Yalovets, A. (2022). Antyukraińskie narracje Rosji w globalnej przestrzeni informacyjnej. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 8(2), 155–172.

Szerepka, L. (2022). Uwarunkowania procesu jądrowego rozbrojenia Ukrainy. *Sprawy Międzynarodowe*, 75(2), 181–202.

Szul, R. (2023). Sytuacja Rosji w opiniach geopolityków rosyjskich. *Przegląd Geopolityczny*, 45, 9–31.

Tyszkiewicz, A. (red.). (2023). Konflikt rosyjsko-ukraiński jako czynnik nowej dwublokowej rywalizacji. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 23–32.

Vladimir Putin – Tucker Carlson’s Most Scandalous interview. (2024, 10 February). *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=yRNYBMit?Bw>

Wasiuta, O. (2022). Wybrane konsekwencje polityczno-militarne wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Wiedza obronna*, 279(2), 39–66.

Zamojski, A. (2023). Cywilizacyjny wymiar inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. *Przegląd Geopolityczny*, 45, 32–46.

REFERENCES

Riabchuk, M. (2020). Yednist u riznoriidnosti: polski doslidnyky pro ukraińsko-rośiiski konflikt ta viinu na Donbasi. *Interpretatsii rośiisko-ukraińskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh*. Kyiv, 230–290 (in Ukrainian).

Bajor, P. (red.). (2023). Ukraina w obliczu rosyjskiej agresji-polityka i strategia. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 65–74 (in Polish).

Balatska, O. (2022). Eurasianism, Neo-Eurasianism and Anti-Ukrainianism in the Narratives of Modern Russian Propaganda. *Studia Polityczne*, 50(4), 123–148 (in Polish).

Bogorodetska, O. (2022). Ukrainian-Polish Partner Cities Cooperation during the 2022 War. *Studia Polityczne*, 50(4), 75–95 (in Polish).

Chekalenko, L. (2022). Ukraine in the Integration Security System. *Przegląd Politologiczny*, 3, 69–80 (in Polish).

Ciekanski, Z., Brząkiewicz, D., Nowicka, J. (2022). Bezpieczeństwo państw Europy Wschodniej w sytuacji wojny na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny*, 42, 14–29 (in Polish).

Chajkowski, M. (red.). (2023). Against all odds. Po co Rosji Ukraina? *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 53–63 (in Polish).

Damski, P. (2022). Arktyka w przestrzeni informacyjnej państw arktycznych w dobie wojny rosyjsko-ukraińskiej (24 lutego – 8 czerwca 2022 r.). *Sprawy Międzynarodowe*, 75(2), 125–144 (in Polish).

Danylenko, M. (2023). Zmiany w niszczyielskiej propagandzie Rosji (Moskowi) po petnoskalowej inwazji w Ukraini a «putanka instytucjonalna» dla Ukrainy. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 9(1), 185–190 (in Polish).

Długosz, P. (2022). Trauma wojenna ukraińskich uchodźców przebywających w Polsce. *Studia Polityczne*, 50(4), 15–44 (in Polish).

Doroshko, M. (2022). Rosja Kontra Ukraina: front historyczny. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 8(2), 141–153 (in Polish).

Gasztold, A., Oblińska, K. (2022). Przemoc seksualna związana z konfliktem (CRSV) w wojnie rosyjsko-ukraińskiej. *Studia Polityczne*, 50(4), 45–74 (in Polish).

Gergało-Dąbek, N. (2023). Sprawozdanie z Konferencji «Zbrodnie wojenne Rosji w Ukrainie w Latach 2022–2023». *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 9(1), 217–225 (in Polish).

Góraleczko, N. (2022). Rosyjska dezinformacja zagrożeniem dla polskiej przestrzeni informacyjnej. Studium przypadku: wojna w Ukrainie w 2023 roku. *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 31, 47–65 (in Polish).

Gruszczak, A. (red.). (2023). Kilka uwag o strategicznym wymiarze wojny w Ukrainie. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 13–22 (in Polish).

Jureńczyk, Ł. (2023). Changing the Importance of Poland in the Security Policy of the United States in the Context of the war in Ukraine. *Przegląd Politologiczny*, 1, 53–63 (in Polish).

Kalinowska, K., Krakowska, K., Sałkowska, M. (2022). Dlaczego polacy pomagali ukraińcom? Typologia powodów zaangażowania w pomoc ukraińskim uchodźcom. *Kultura i Społeczeństwo*, 41–63 (in Polish).

Kravchenko, N. (2022). Anti-Ukrainian Discourse of Russian Media: Elimination Via Manipulation. *Studia Polityczne*, 50(4), 97–122 (in Polish).

Maciejewska-Mieszkowska, K. (2022). Stosunek Polaków do uchodźców w kontekście wojny w Ukrainie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 4, 137–153 (in Polish).

Maciejewska-Mieszkowska, K. (2023). Eskalacja wojny w Ukrainie jako czynnik determinujący poczucie zagrożenia bezpieczeństwa Polski w ocenie społecznej. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 217–236 (in Polish).

Mickiewicz, P. (2022a). Anatomia rosyjskiego imperializmu ery Władymira Putina. *Przegląd Geopolityczny*, 40 (in Polish).

Mickiewicz, P. (2022b). NATO w koncepcji politycznej Joe Bidena i jej ewolucja w obliczu rosyjskiej agresji na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny*, 41, 9–26 (in Polish).

Mickiewicz, P. (2023). Russian special operations and the so-called Gerasimov doctrine. *Przegląd Geopolityczny*, 43, 12–28 (in Polish).

Shevchenko, O., Yalovets, A. (2022). Antyukraińskie narracje Rosji w globalnej przestrzeni informacyjnej. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 8(2), 155–172 (in Polish).

Szerepka, L. (2022). Uwarunkowania procesu jądrowego rozbrojenia Ukrainy. *Sprawy Międzynarodowe*, 75(2), 181–202 (in Polish).

Szul, R. (2023). Sytuacja Rosji w opiniach geopolityków rosyjskich. *Przegląd Geopolityczny*, 45, 9–31 (in Polish).

Tyszkiewicz, A. (red.). (2023). Konflikt rosyjsko-ukraiński jako czynnik nowej dwublokowej rywalizacji. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 23–32 (in Polish).

Vladimir Putin–Tucker Carlson’s Most Scandalous interview. (2024, 10 February). YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=yRNYBMit?Bw> (in English).

Wasiuta, O. (2022). Wybrane konsekwencje polityczno-militarne wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Wiedza obronna*, 279(2), 39–66 (in Polish)

Zamojski, A. (2023). Cywilizacyjny wymiar inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. *Przegląd Geopolityczny*, 45, 32–46 (in Polish).

Nataliia LESHKOVYCH

PhD (History)

Associate Professor of the Department of History of Central and Eastern Europe

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8038-320X>

e-mail: Leshkovych.1001@gmail.com

RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

IN POLISH SCIENTIFIC

ANALYTICAL PUBLICATIONS (2022–2024)

The coverage in Polish scientific and analytical publications of the full-scale Russian aggression against Ukraine on February 24, 2022 and their position are analyzed. It was found that the topics of publications of Polish researchers determine the main vectors of modern Polish policy towards Ukraine, including the Russian-Ukrainian war in particular. It is revealed that the main problems solved by Polish researchers were the causes and consequences of Russian military aggression against Ukraine, local, regional and global security, information warfare, war crimes, aid. It is established that the main emphasis by Polish analysts is on the need to form a security policy, including a national one, which actualizes the need for comprehensive assistance and support to Ukraine.

It is noted that the editors of scientific and analytical publications submitted analytical publications of Ukrainian scientists in order to influence the opinion of Polish society regarding the most pressing problems that arose in connection with the full-scale Russian aggression against Ukraine. It is proven that the problem of the Russian-Ukrainian war has become one of the most important ones studied by Polish scientists. Special attention is paid to new political and social phenomena related to Russia’s military aggression, namely, the problem of refugees, war crimes, destruction, security, prospects of this war. The role of Poland as one of Ukraine’s closest neighbors and the main political player in Central-Eastern Europe is emphasized.

Keywords: Poland, Ukraine, Russian Federation, full-scale military Russian aggression, Russian-Ukrainian war, scientific and analytical publications, information war, refugees, war crimes.

Василь ГУЛАЙ

*доктор політичних наук, професор
завідувач кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7609-7967>
e-mail: vasyl.v.hulai@lpnu.ua*

Віра МАКСИМЕЦЬ

*кандидат політичних наук, доцент
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9003-7055>
e-mail: Vira.Y.Maksymets@lpnu.ua*

ВИБОРИ СЕЙМУ ТА СЕНАТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБОРІВ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА 15 ЖОВТНЯ 2023 РОКУ: У ПОШУКУ «ТРЕТЬОЇ СИЛИ» НА ТЛІ КРИЗИ ВІДНОСИН ІЗ УКРАЇНОЮ

Зазначено, що парламентські вибори 2023 р. у Польщі втретє (після виборів 2015 р. і 2019 р.) продемонстрували суспільний запит на умовно кажучи нову «третю силу» у системному протистоянні партій «Право і Справедливість» та «Громадянська коаліція».

Зауважено, що те, що на польську політичну сцену виходить лідер нової формації, здатний скласти альтернативу як антагонізму ПіС–ГК, так і Польській селянській партії й перманентним трансформаціям польських лівих, стало очевидно за підсумками президентських виборів наступного 2020 р., коли третє місце несподівано здобув популярний телеведучий і волонтер Шимон Головня.

Вказано, що за 2021–2022 рр. пік популярності Ш. Головні пройшов на старті минулорічної парламентської кампанії, коли політична ситуація у Польщі видавалася вже не такою результативною для політичної сили Ш. Головні «Польща 2020». Доведено, що саме тому 27 квітня 2023 р. ПСП Владислава Косіняк-Камиша та «Польща 2050» Шимона Головні досягнули порозуміння щодо спільної участі у наступних парламентських виборах у форматі коаліції «Третій шлях».

Вперше у вітчизняній політичній та історичній науці комплексно проаналізовано результати одного з нових сильних акторів польської політичної сцени на виборах до Сейму та Сенату 15 жовтня 2023 р.

Основну увагу звернуто на виділення воєводств та окремих виборчих округів, де висуванці «Третього шляху» здобули значні результати, забезпечивши новий політичний

силі впевнене третє місце на минулорічних виборах до Національних зборів Республіки Польща.

Одночасно вказано відносно малоуспішну результативність виборчої кампанії до Сенату, де, попри узгоджені у межах т. зв. Сенаторського пакту кандидатури в усіх 100 виборчих округах, «Третій шлях» здобув тільки 11 мандатів (із 27 кандидатів).

Стверджено, що входження партії «Польща 2050» та Польської селянської партії до парламентсько-урядової коаліції, яку очолив лідер партії «Громадянська платформа», разом із партіями «Нової Лівиці» започаткувало нову ситуацію у сучасній польській політичній практиці, яка, з огляду на неповних пів року існування, потребує подальшого вивчення.

Наголошено, що відносно українського контексту вже цілком очевидним є те, що в умовах системної кризи у відносинах офіційних Варшави та Києва поява нової «третьої сили», зважаючи на двоїсту сутність її формування та функціонування, на жаль, не стала чинником, який би працював на їхню нормалізацію в умовах широкомасштабної російської агресії проти України та гібридних операцій Кремля проти самої Польщі.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, вибори 15 жовтня 2023 р., Сейм, Сенат, «Третій шлях», Шимон Головня, Владислав Косіняк-Камиш.

Парламентські вибори 2023 р. у Польщі, мабуть, втретє (після виборів 2015 р. і 2019 р.) продемонстрували суспільний запит на т. зв. нову «третю силу» у системному протистоянні партій «Право і Справедливість» (PiS) та «Громадянська платформа» (GP). Якщо 2015 р. таку роль із показником 8,81 % на виборах до нижньої палати польського парламенту здобув новий популістський проєкт «Ку-кіз'15», то за 4 роки, втративши частину колишньої підтримки, його лідер, колись популярний польський рок-співак Павел Кукіз (Paweł Kukiz), змушений був шукати нове політичне «щастя» у союзі з довгожителем польської політичної історії і сьогодення – Польською селянською партією (PSP) у складі «Польської коаліції», яка, однак, спромоглася тільки на 8,55 % голосів до Сейму, поступившись третім місцем Союзу демократичної лівиці (Гулай, Максимець, 2019, с. 88–97).

Проте те, що на польську політичну сцену виходить лідер нової формації, здатний скласти альтернативу як антагонізму PiS–GP (у ширшому контексті – «Громадянської коаліції» (GK)), так і PSP та перманентним трансформаціям польських лівих, стало очевидно за підсумками президентських виборів 2020 р., і йдеться тут, звичайно ж, про популярного телеведучого й волонтера Шимона Головню (Szymon Hołownia).

Про його однозначне ставлення як кандидата на посаду президента Польщі на виборах 2020 р. до України свідчать передвиборчі дебати, коли на початку дебатів претендентам потрібно відповісти на питання, до столиці якої держави вони здійснять свій закордонний візит. Показовою, але майже не поміченою у вітчизняному медіа-дискурсі (який перебував у фарватері позиції «Громадянської позиції» та її кандидатки Малгожати Кідави-Блонської (Małgożata Kidawa-Błońska) із рейтингом останнього тижня до планованого голосування від 11 до 2 % (залежно від соціологічної організації)) стала відповідь Шимона Головні: «Київ» (Гулай, 2020а).

Мета статті – проаналізувати передумови, перебіг та підсумки виборів Сейму та Сенату Національних зборів Республіки Польща 15 жовтня 2023 р. крізь призму

нової «третьої сили» та тлі кризи відносин із Україною загалом та динаміки політичного рейтингу Ш. Головні та його політичної сили «Польща 2050» зокрема.

Перебіг та підсумки попередньої президентської виборчої кампанії відображено у науковому (Гулай, Дмитришин, 2022, с. 260–272) та експертному (Гулай, 2020b) дискурсах.

Зараз же акцентуємо увагу на таких прогнозах (за рік після другого туру президентської кампанії 12 липня 2020 р.): якщо б вибори відбулися наприкінці травня 2021 р., то «Право і Справедливість» могло б розраховувати на 30,80 % голосів виборців, «Польща 2050» Ш. Головні – 27,68 %, «Громадянська коаліція» – 15,05 %, «Конфедерація» – 11,54 %, «Лівиця» – 9,98 %. Відповідно, до телефонного опитування 4 червня 2021 р. для порталу dla wp.pl, ПіС готові були підтримати 34,4 %, «Польщу 2050» – 23 %, ГК – 14 %, «Лівицю» – 8,1 %, «Конфедерацію» – 7,6 %, ПСП–«Польську коаліцію» – 4,7 % потенційних виборців (Гулай, Дмитришин, 2022, с. 272).

Отже, 27 квітня 2023 р. Польська селянська партія Владислава Косіняк-Камиша (Władysław Kosyniak-Kamysz) та «Польща 2050» Шимона Головні досягли порозуміння щодо спільної участі в наступних парламентських виборах (PSL i Polska 2).

Як впливало із результатів оприлюдненого напередодні цієї заяви соціологічного опитування агенції IBRiS для «Rzeczpospolitej», електоральні вподобання поляків на наступних сеймових виборах розподілилися так: «Право і Справедливість» – 33 %; «Громадянська коаліція» – 24,8 %; «Лівиця» – 9,4 %; «Конфедерація» – 10,4 %; «Польща 2050» – 8 %; ПСП – 6,4 % (Szymanek, PSL i Polska 2050, 2023).

Офіційний старт парламентських виборів 2023 р. започаткував відповідний указ Президента Польщі Анджея Дуди (Andrzej Duda) від 8 серпня 2023 р. Зокрема, згідно з цим указом, кандидатів до Сейму та Сенату обиратимуть шляхом голосування у неділю 15 жовтня від 7:00 до 21:00 за польським часом. До указу Президента А. Дуди також додається виборчий календар, який регламентує ключові передвиборчі терміни (У Польщі офіційно, 2023).

Польський парламент (Національні збори Польщі) складається з двох палат – Сенату (верхня палата, 100 місць) та Сейму (нижня палата, 460 місць). Сенаторів обирають загальним голосуванням в одномандатних виборчих округах. До Сейму всі 460 депутатів обираються пропорційно за партійними списками з прохідним бар'єром у 5 % голосів виборців для політичних партій та у 8 % голосів – для коаліцій (Парламентські вибори, 2023). Напередодні, 5 серпня 2023 р., Польська селянська партія та «Польща 2050» прийняли йти разом на наступні парламентські вибори.

За цього Ш. Головня оголосив, що партії ухвалили рішення йти на вибори блоком, яким спробують продемонструвати, «якою може бути нова політика у Польщі». «Потрібно спинити “ПіС” і “Конфедерацію”, і “Третій шлях” – єдиний спосіб, як ми можемо прийти до цього», – додав Ш. Головня.

Але така домовленість політсил була під питанням, тому що між ними донедавна були серйозні розбіжності, зокрема щодо розширення блоку іншими силами, як між «АгроУнія» та політиками з колишнього «Порозуміння» Ярослава Говіна (Jarosław Gowin). Також стало відомо, що ПСП все ж відмовилася від ідеї включати до лав блоку «АгроУнію» (Польська селянська партія, 2023).

Повертаючись до українського підтексту у виборчій кампанії «Третього шляху» (ТШ), не варто забувати про чільного представника ПСП у Сенаті Польщі, який згодом перейшов до «Руху Польща 2050» (ставши їх єдиним сенатором), а тепер знову опинився в коаліції «Третього шляху» – сенатора від Люблінського воєводства Яцека Бурі (Jacek Bury). Так, в інтерв'ю виданню *Dziennik Wschodni* він наголосив, що санкції ЄС проти Росії не поширюються на імпорту овочів і фруктів, а його компанія вже 15 років співпрацює із білоруським підрядником. Він також зазначив, що зараз співпраця з білоруською компанією полягає у бартерному обміні – вона постачає до Білорусі польські яблука та помідори. Поставка російських огірків підрядником мала бути лише випадковою, а кількість овочів – «слідовою» (Гулай, 2023).

Скандал виник після того, як Міхал Колодзейчак (Michał Kołodziejczyk), лідер партії Агроунія, звинуватив Яцека Бурі, сенатора Республіки Польща та активіста Руху «Польща 2050», у «відкритій підтримці режиму Путіна». На доказ він надав збільшене фото етикетки упаковки огірка, що продається в одному з супермаркетів Катовіце (Гулай, 2023).

Саме «Агроунія», яку створив та очолив у 2018 р. М. Колодзейчак, організувала блокади прикордонних переходів з Україною із гаслами: «зупинити наплив українського зерна»; «припинити руйнацію» польського сільського господарства тощо.

У цьому контексті не можна забувати також про попередні приклади публічних антиукраїнських виступів лідера ПСП В. Косіняк-Камиша, які активно використовувала й використовує російська пропаганда (Гулай, 2023).

Проте вихідні електоральні соціологічні очікування нової «третьої сили» польської політики на початок реєстрації виборчих комітетів виявилися далекою від очікуваних, набагато поступаючись опитуванням квітня 2023 р. після заяв Ш. Головні та В. Косіняк-Камиша. Так, за результатами опитування для «*Wirtualnej Polski*» у другій декаді серпня 2023 р., польські виборці віддавали перевагу таким політичним силам: ПіС – 34,5 %; ГК – 31,2 %; «Третій шлях» – 9 %; «Конфедерація» – 7,8 %; «Лівія» – 7,1 %.

Перебіг виборчої кампанії до Національних зборів Польщі 15 жовтня 2023 р. потребує окремого політологічного аналізу. Зараз можемо вказати на активне використання командою ТШ технологій політичної мобілізації, коли в медіа (електронних та особливо у соціальних ресурсах) чим ближче до дня голосування наголошувалося на тих опитуваннях, які давали новій політичній силі заздалека необхідні 8 % (чи навіть менше) для проходження списку виборчого комітету коаліції до Сейму, то частина виборців переживала, щоб її голоси не були втрачені, та активно пропагувала свій вибір серед свого оточення й дисципліновано прийшла на виборчі дільниці 15 жовтня 2023 р.

Сейм за своїми функціями домінує над Сенатом. Сенат має право законодавчої ініціативи, але не може в односторонньому порядку накладати вето на законодавчі акти і не має контролю над виконавчою владою (на відміну від нижньої палати). Наприклад, Сейм може: висловити вотум недовіри уряду або конкретному міністру; призначити слідчу комісію для розслідування конкретної справи; робити запити до голови і членів уряду тощо. Також Сейм впливає безпосередньо на процедуру затвердження прем'єр-міністра (очільника Ради міністрів Польщі). Голову уряду формально призначає президент Польщі, але затверджує його Сейм. Зазвичай кандидатуру прем'єр-міністра представляє лідер партії, яка має більшість місць у палаті (за погодженням коаліції) (Парламентські вибори, 2023).

Наприклад, за опублікованими 1 вересня 2023 р. результатами соціологічного опитування лабораторії «Mands» для програми «Wiadomości» польського громадського телемовника TVP (повторимося, як писали раніше – перебуває під суттєвим впливом правлячої партії ПіС), на виборах до Сейму голоси розподілилися б таким чином: «Об'єднана Правиця» (на чолі з партією «Право і Справедливість») – 38,1 %; «Громадянська коаліція» (на чолі з партією «Громадянська позиція») – 32,1 %; «Лівиця» – 11,8 %; «Конфедерація» – 10,7 %; «Третя Дорога» (коаліція Польської селянської партії та Руху «Польща 2050» Ш. Головні) – 7,3 % (Sondaż).

Цю тему також використовували конкуренти дуету Ш. Головні та В. Косіняк-Камиша з «Громадянської коаліції» на шпальтах близького до себе видання «Газета Виборча», яке так полюбують некритично репостити багато українських «експертів» із польських справ. У дописі від кінця 25 серпня 2023 р. вказано, що рівень підтримки ТШ – усього 6 % (Wielowieyska).

Для балансу поглядів доцільно звернутися до результатів опитування, проведеного агенцією «United Surveys» для «Wirtualnej Polski». Отже, опитані 11 вересня 2023 р. польські респонденти висловилися за: ПіС – 33,5 %, «Громадянська коаліція» – 28 %; «Конфедерація» – 11,2 %; «Третя дорога» – 9,2 %; «Лівиця» – 8,9 % (Гулай, 2023).

Як вихідне положення подальшого аналізу, можна взяти результат ТШ до Сейму 2023 р., коли список виборчого комітету здобув 3 110 670 голосів, що становило 14,40 %, забезпечивши, з урахуванням особливостей польського виборчого законодавства, 65 посольських мандатів, або 14,13 % складу нижньої палати польського парламенту на поточній каденції (табл. 1) (Wybory do Sejmu i Senatu, 2023).

Таблиця 1

**Підсумки голосування на виборчий комітет «Третій шлях»
«Польщі 2050» Шимона Головні – Польської селянської партії
до Сейму Республіки Польща 15 жовтня 2023 року**

Воєводство	К-сть голосів, осіб	Відносна частка, %
Нижньосілезьке	199 797	12,48
Куявсько-Поморське	164 734	15,37
Люблінське	162 471	14,7
Любуське	77 933	15,07
Лодзинське	186 075	13,42
Малопольське	306 994	15,72
Мазовецьке	481 728	14,83
Опольське	61 155	12,74
Підкарпатське	144 614	12,96
Підляське	114 898	18,86
Поморське	183 392	14,12
Сілезьке	318 728	13,05
Свентокшицьке	90 975	13,8
Вармінсько-Мазурське	109 108	15,8
Великопольське	328 953	16,69
Західнопоморське	109 733	12,52
Всього	3 110 670	14,4

Джерело: Wyniki-1.

Як бачимо, підтримка ТШ коливається від 12,48 % у Нижньосілезькому до 18,86 % у Підляському воєводствах. Зокрема, на Підляшші в окремих повітах за спільний список Ш. Головні та В. Косіяка-Камиша голосувала чи не чверть виборців: Сейненський повіт – 21,64 %; м. Білосток – 22,35 %; Хайновський повіт – 24,12 % (Wyniki-1). Не набагато менша підтримка спостерігалася на заході країни в окремих повітах Великопольського воєводства: Венгровецькому – 21,19 %, Слупецькому – 22,40 %; Оборніцькому – 23,99 % (Wyniki-6).

Одночасно, у регіональному розмірі варто зауважити, що основну масу голосів на підтримку ТШ забезпечили разом відносно густонаселені Мазовецьке (15,48 %) (Wyniki-4), Великопольське (10,57 %) (Wyniki-6), Сілезьке (10,25 %) (Wyniki-2) та Малопольське (9,87 %) (Wyniki-3) воєводства.

Якщо порівняти переваги виборців Ш. Головні та В. Косіяка-Камиша з огляду на місце розташування центру виборчої дільниці (місто чи село), то більшість (1 837 463 голосів виборців) припадала на міські центри виборчих комісій, забезпечивши відносний показник виборчого списку в 14,11 %, тоді як на сільські центри виборчих комісій припадало 1 203 825, але це забезпечило вже 15,04 % голосів серед цих виборців (табл. 2) (Wyniki-1).

Таблиця 2

**Підсумки голосування на виборчий комітет «Третій шлях»
«Польщі 2050» Шимона Головні – Польської селянської партії
до Сейму Республіки Польща 15 жовтня 2023 року в гмінах
із різною чисельністю виборців**

К-сть мешканців	К-сть голосів	Відносна частка, %
до 5000	203 275	15,00
від 5 001 до 10 000	505 811	14,75
від 10 001 до 20 000	637 715	15,03
від 20 001 до 50 000	600 096	14,53
від 50 001 до 100 000	254 600	13,09
від 100 001 до 200 000	232 211	13,19
від 200 001 до 500 000	262 729	15,27
Понад 500 001	345 391	14,12

Джерело: (Wyniki-1).

Як бачимо, основний електоральний врожай ТШ забезпечили малі та середні гміни: від 10 001 до 20 000 мешканців – 637 200 голосів; від 20 001 до 50 000 мешканців – 600 100; від 5 001 до 10 000 мешканців – 505 800 голосів.

Щодо показників ТШ на виборах до Сейму у закордонних виборчих дільницях, то тут відносна частка порівняно менша від голосування на території РП, дорівнює 12,18 %, або 69 326 голосів (Wyniki-7). Зокрема, найбільше на користь цієї політичної сили проголосувало: в Бельгії – 2 682 виборці (13,70 % голосів у цій країні); Ірландії – 2 833 (12,45 %); Норвегії – 2 974 (12,46 %); США – 3 633 (8,33 %); Іспанії – 3 766 (15,02 %); Нідерландах – 4 071 (12,45 %); Німеччині – 11 537 (11,36 %); Великій Британії – 17 758 (12,30 %).

Щодо показників новообраних послів, то у більшості виборчих округів до Семи, за підсумками голосування, пройшло не більше 2 кандидатів, які здебільшого займали перші 3 місця виборчого списку, у якому переважно було 20–24 кандидати, а отже, за такої конкуренції частка голосів, які отримали новообрані послы, рідко перевищувала 4–5 % загальної підтримки виборчого списку у відповідному окрузі.

Проте не можна не назвати винятки з цього загального правила, де до Сейму пройшло по 3 кандидати. Так, у виборчому окрузі № 19 (включає Варшаву, закордонні виборчі дільниці та дільниці на морських кораблях, де розподілялося 20 мандатів) пройшли як перші 2 кандидати за порядковими номерами (зокрема, популярний журналіст, перший заступник голови «Польща 2050» Міхал Кобоско (Michał Kobosko) здобув «бронзу» серед усіх послів ТШ – 61 452, або 3,58 % загальної підтримки списку у цьому виборчому окрузі), так і № 40 – відомий економіст Ришард Петру (Ryszard Petru) (24 192 голоси, або 1,41 %). Цілком прогнозовано, що найвищими виявилися результати лідерів партії «Польща 2050» Ш. Головні (перший номер виборчого округу № 24 (центр – м. Білосток)) та Польської селянської партії В. Косіняк-Камиша (перший номер виборчого округу № 15 (центр – м. Тарнов)) – відповідно, 79 951, або 13,12 %, та 50 139 голосів, або 12,42 % (Wyniki-1).

Результати голосування 15 жовтня 2023 р. прогнозовано забезпечили формування двох самостійних сеймових клубів («Польщі 2050» – «Третій шлях» (Klub Parlamentarny Polska 2050 – Trzecia Droga) та «Польська селянської партія» – «Третій Шлях» (Klub Parlamentarny Polskie Stronnictwo Ludowe – Trzecia Droga) по 32 депутати у кожному та неочікувано при одному послові (перший номер у виборчому окрузі № 21 (м. Ополе), член партії Шимона Головні – Адам Гомола (Adam Gomoła), який оголосив себе незалежним) (Gomoła, 2023).

Поза увагою не можна залишити підсумки виборчої коаліції «Третій шлях» на виборах до Сенату 15 жовтня 2023 р. На нашу думку, визначальним чинником, який забезпечив результат ТШ, стала участь цієї політичної сили спільно із «Громадянською коаліцією» та «Лівицею» у т. зв. Сенаторському пакті, що передбачав погодження між цими 3 суб'єктами кандидатів до Сенату в усіх 100 виборчих округах на користь єдиних кандидатів, чи то партійних висуванців, чи незалежних кандидатів із власними виборчими комітетами. Зокрема, за висуваннями ТШ було закріплено 27 одномандатних мажоритарних сенаторських округів.

Отже, як вихідний, можемо вважати результат у 2 462 360 голосів (на понад 20,84 % менше, ніж здобуто на виборах Сенату), або 11,50 %, що забезпечило перемогу в 11 мажоритарних округах (11 % складу Сенату) (Wyniki-9).

Якщо порівняти цей показник із загальним результатом Сенаторського пакту, коли зі 100 кандидатів сенаторами стало 66 осіб (66 %), то результат ТШ можна вважати більш ніж скромним (11 із 27, або менше 41 %) (табл. 3) (Lesiecki & Czekala, 66 mandatów, 2023).

Таблиця 3

**Підсумки голосування на виборчий комітет «Третій шлях»
«Польщі 2050» Шимона Головні – Польської селянської партії
до Сенату Республіки Польща 15 жовтня 2023 року**

Воєводство	<i>Кількість голосів</i>	<i>Відносна частка, %</i>
Нижньосілезьке	232 751	14,65
Куявсько-Поморське	82 726	7,75
Люблінське	154 566	14,08
Любуське	104 047	20,53
Лодзинське	179 384	13,01
Малопольське	263 972	13,67
Мазовецьке	515 013	16,1
Підкарпатське	56 812	5,11
Підляське	226 230	37,27
Сілезьке	129 018	5,34
Свентокшицьке	136 696	20,75
Вармінсько-Мазурське	73 391	10,56
Великопольське	307 754	15,67

Джерело: (Wyniki-8).

Як бачимо, у досить густонаселених західних Опольському, Поморському та Західнопоморському воєводствах, відповідно до умов т. зв. Сенатського пакту, не висували своїх кандидатів, а отже, це теж вплинуло на загальну кількість голосів, що менше від результату голосування за послів Сейму.

З-поміж 11 новообраних сенаторів від виборчого комітету «Третього Шляху» варто відзначити лідерів за абсолютною кількістю та відносною кількістю голосів виборців: чинний сенатор Ян Філіп Лібіцький (Jan Filip Libicki) (11 990 голосів, або 58,34 %) (Libicki, 2023); сенатор Мацей Живно (Maciej Żywno) (139 531 голосів, або 49,58 %) (Żywno, 2023); екс-міністр та колишній євродепутат Казімеж Уяздовський (Kazimierz Ujazdowski) (177 158 голосів, або 48,64 %) (Ujazdowski, 2023).

Якщо порівняти преференції виборців ТШ з огляду на місце розташування центру виборчої дільниці (місто чи село), то на сенатських виборах спостерігається відносний паритет між міськими центрами виборчих комісій, де проголосувало 1 423 504 виборці, забезпечивши відносний показник виборчого списку в 11,06 %, тоді як на сільські центри виборчих комісії припадало 1 038 856 голосів, але це забезпечило вже 13,02 % голосів серед цих виборців (табл. 4) (Wyniki-8).

Таблиця 4

**Підсумки голосування на виборчий комітет «Третій шлях»
«Польщі 2050» Шимона Головні – Польської селянської партії
до Сенату Республіки Польща 15 жовтня 2023 року у гмінах
із різною чисельністю виборців**

Чисельність мешканців	К-сть голосів, осіб	Відносна частка, %
до 5 000	180 724	13,34
від 5 001 до 10 000	425 724	12,45
від 10 001 до 20 000	577 997	13,72
від 20 001 до 50 000	657 009	16,03
від 50 001 до 100 000	274 572	14,23
від 100 001 до 200 000	162 638	9,36
від 200 001 до 500 000	183 696	10,93
Понад 500 001	0	0
Закордон у кораблі	0	0

Джерело: (Wyniki głosowania, 2023).

Як бачимо, основний електоральний показник політичної сили Ш. Головні та В. Косіняк-Камиша також забезпечили малі та середні гміни: від 10 001 до 20 000 мешканців – 578 тис. голосів; від 20 001 до 50 000 мешканців – 657 тис.; від 5 001 до 10 000 мешканців – 425,7 тис. голосів.

Результатом голосування 15 жовтня 2023 р. стало формування єдиного сенатського клубу «Третього шляху», але в складі 12 осіб, де до 11 обраних висуванців виборчої коаліції Шимона Головні та Владислава Косіняк-Камиша долучився один із найстарших сенаторів кількох попередніх каденцій Юзеф Зайонц (Józef Zając), який мав підтримку в межах Сенатського пакту (Kluby i koła, 2024).

Як підсумовують аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, коаліція «Третій шлях» була започаткована як альтернативна опозиційна політична сила центристського ліберально-демократичного спрямування. Коаліція обстоює внутрішні соціальні реформи та демонструє проєвропейські погляди. У результаті виборів 2023 р. «Третій шлях» зібрав від 12 % до майже 19 % голосів виборців фактично в усіх виборчих округах Польщі (найменше – на заході держави) (Парламентські вибори, 2023).

Відповідно до коаліційної угоди, яку 13 листопада 2023 р. підписали чотири опозиційні сили Польщі («Громадянська коаліція», «Польща 2050», Польська селянська партія, «Нова лівиця»), від 13 листопада 2023 р. до 13 листопада 2025 р. Сейм РП очолюватиме Шимон Головні, а від 13 листопада 2025 р. до кінця каденції – Влодзімеж Чажасті (Włodzimierz Czarzasty) («Нова Лівиця»). За призначення Ш. Головні маршалком Сейму проголосували 265 депутатів Сейму РП за необхідного мінімуму в 231 голос. «Об'єднана правиця» на чолі з ПіС висувала на посаду маршалка Сейму колишню главу нижньої палати польського парламенту Елжбету Вітек (Elżbieta Witek), однак за неї проголосували лише 193 депутати (Szymon Hołownia, 2023).

Один із лідерів «Третього шляху», міністр національної оборони Польщі В. Косіняк-Камиш, 15 травня 2024 р. зробив кілька важливих публічних заяв, які стосуються бачення новою «третьою силою» відносин з Україною. За досить претензійними сподіваннями від польського віцепрем'єра, що Польща заслуговує на Нобелівську премію миру за допомогу українцям (про це згадують вітчизняні медіа (Костіна, 2024), поза увагою залишилися досить різкі заяви щодо подальшого захисту польського ринку (ширше – ринку ЄС) від конкуренції з боку українського бізнесу та очікування на допуск польських фірм до відновлення України, бо «я за протекціонізм», – наголосив В. Косіняк-Камиш.

Аналізуючи військову підтримку українців, В. Косіняк-Камиш акцентував на тому, що вона також буде продовжуватися. «Це наш прагматичний підхід – це захист Польщі, це зміцнення східного флангу НАТО», – сказав міністр. «Чим більше перемог матиме Україна ..., тим безпечнішою буде Польща, і це є частиною нашої стратегії безпеки», – підсумував він (Kosiniak-Kamysz, 2024).

Щодо перспективи «Третього шляху» на найближчі електоральні змагання, то, за результатами опублікованого 20 травня 2024 р. опитування агенції IBRiS dla «Wydarzeń» Polsatu, виборчі преференції поляків перед виборами 9 червня 2024 р. до Європейського Парламенту розподілилися так: «Громадянська коаліція» – 30,8 % опитаних; «Право і Справедливість» – 30 %; коаліція «Польщі 2050» Ш. Головні та Польської селянської партії – 10,1 %; «Конфедерація» – 8,8 %; «Лівіція» – 8,1 %; комітет «Безпартійні самоврядники – нормальна Польща в нормальній Європі» – 2,1 % (Orłowski, 2024).

І на завершення, як видно із соціологічного опитування, проведеного 10–12 травня 2024 р. агенцією United Survey, на президентських виборах (повинні відбутися у 2025 р.) за Рафала Тшасковського (Rafał Trzaskowski) (ГК) готові проголосувати 29,6 % опитаних, за Матеуша Моравецького (Mateusz Morawiecki) (ПіС) – 25,5 %, за Шимона Головню – 13,8 % (Sondaż prezydencki, 2024).

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що входження партії «Польща 2050» та Польської селянської партії до парламентсько-урядової коаліції на чолі з лідером партії «Громадянська платформа» та разом із партіями «Нової Лівіції» започаткувало нову ситуацію у сучасній польській політичній практиці, яка, з огляду на неповних пів року існування, потребує подальшого вивчення.

Щодо українського контексту, то вже цілком очевидним є те, що в умовах системної кризи у відносинах офіційних Варшави та Києва поява нової «третьої сили», з огляду на двоїсту сутність її формування та функціонування, на жаль, не стала чинником, який би працював на їхню нормалізацію в умовах широкомасштабної російської агресії проти України та гібридних операцій Кремля проти самої Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гулай, В. В., Максимець, В. Є. (2019). Український контекст виборчих кампаній у Польщі 2019 року до Європейського парламенту та Сейму й Сенату. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 12, 88–100.

Гулай, В. (2020a). *Польща після президентських теледебатів та без голосування 10 травня*. <https://dyvys.info/2020/05/10/polshha-pislya-prezydentskyh-teledebativ-ta-bez-golosuvannya-10-travnya/>

Гулай, В. (2020b). *Польща у виборі, або декілька суб'єктивних оцінок та сподівань*. <https://dyvys.info/2020/07/03/polshha-u-vybori-abo-dekilka-sub-yektyvnyh-otsinok-ta-spodivan/>

Гулай, В. В., Дмитришин, Н. М. (2022). Президентська кампанія 2020 року в Республіці Польща. *Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 14, 260–275.

Гулай, В. (2023). *Парламентські вибори в Польщі 2023: підготовка, перебіг та підсумки* (Ч. 4: «аграрний фронт» латентних «агентів впливу» Кремля на виборах до Сейму та Сенату Республіки Польща 15 жовтня 2023 року). <https://svitua.org/2023/09/15/parlamentski-vybory-v-polshhi-2023-pidgotovka-perebig-ta-pidsumky-ch-iv-agrarnyj-front-latentnyh-agentiv-vplyvu-kremlya-na-vyborah-do-sejmu-ta-senatu-respubli/>

Костіна, І. (2024). *Міністр оборони Польщі вважає, що поляки заслуговують на Нобеля за допомогу українцям*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/15/7186042/>

Парламентські вибори в Польщі 2023: підсумки і перспективи польської зовнішньої політики. (2023). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/parlamentski-vybory-v-polshchi-2023-pidsumky-i-perspektyvy>

Польська селянська партія і «Польща 2050» вирішили разом йти на вибори. (2023). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/5/7167073/>

У Польщі офіційно стартувала виборча кампанія. (2023). <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3222268,->

Adam Gomola. (2023). <https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/posel.xsp?id=106&type=A>

Klub Parlamentarny Polska 2050 – Trzecia Droga. (2023). <https://www.sejm.gov.pl/Sejm10.nsf/klubposlowie.xsp?klub=Polska2050-TD>

Klub Parlamentarny Polskie Stronnictwo Ludowe – Trzecia Droga. (2023). <https://www.sejm.gov.pl/Sejm10.nsf/klubposlowie.xsp?klub=PSL-TD>

Kluby i kółka. (2024). <https://www.senat.gov.pl/sklad/kluby-i-kola/>

Kosiniak-Kamysz: Nie ma zgody na nieuczciwą konkurencję ze strony Ukrainy. (2024). https://www.rmfm24.pl/fakty/polska/news-kosiniak-kamysz-nie-ma-zgody-na-nieuczciwa-konkurencje-ze-st,nId,7512449#crp_state=1

Lesiecki, R., Czekala, F., Kozanecki, P. (2023). *66 mandatów dla opozycji. Wielki sukces paktu senackiego*. <https://tvn24.pl/polska/wybory-2023-senat-wyniki-pakt-senacki-z-wielka-przewaga-nad-pis-66-mandatow-dla-opozycji-st7394390>

Libicki Jan Filip. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/89/2742339>

Orłowski, M. (2024). *Najnowszy sondaż dla «Wydarzeń» Polsatu. Zacięta walka o PE*. <https://wydarzenia.interia.pl/raport-wybory-do-parlamentu-europejskiego-2024/news-najnowszy-sondaz-dla-wydarzen-polsatu-zacieta-walka-o-pe,nId,7522274>

PSL i Polska 2050 pójdą razem do wyborów. «Trzecia droga. Mówimy ,nie' starej polityce». (2023). <https://www.rp.pl/polityka/art38404691-psl-i-polska-2050-pojda-razem-do-wyborow-trzecia-droga-mowimy-nie-starej-polityce>

Sondaż: Lewica wyprzedza Konfederację, Trzecia Droga poza Sejmem. (2023). <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/sondaz-lewica-wyprzedza-konfederacje-trzecia-droga-pozaj-sejmem,1298.html>

Sondaż prezydencki: II tura bez Szymona Hołowni. (2024). <https://www.rp.pl/polityka/art40368101-sondaz-prezydencki-ii-tura-bez-szymona-holowni>

Szymon Hołownia marszałkiem Sejmu. (2023). https://www.rmf24.pl/polityka/news-szymon-holownia-marszalkiem-sejmu,nId,7146265#crp_state=1

Szymanek, C. (2023). *PSL i Polska 2050. «Związek z rozsądku, pieniędzmi podzieli się równo»*. <https://www.rp.pl/kraj/art38405671-psl-i-polska-2050-zwiazek-z-rozsadku-pieniedzmi-podziela-sie-rowno>

Ujazdowski Kazimierz Michał. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/6/2748136>

U Polshchi ofitsiyno startuvala wyborcha kampaniya. (2023). <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3222268,->

Wielowieyska, D. (2023). *Wielki problem Trzeciej Drogi i Konfederacji. Co wynika z sondażu Kantar Public.* <https://wyborcza.pl/7,75398,30119453,sondaz-kantar-public-wielki-problem-trzeciej-drogi-i-konfederacji.html>

Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej 2023 r. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl>

Wyniki-1: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIADROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm>

Wyniki-2: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo dolnośląskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=20000>

Wyniki-3: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo małopolskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=120000>

Wyniki-4: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo mazowieckie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=140000>

Wyniki-5: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo podlaskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=200000>

Wyniki-6: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo wielkopolskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=300000>

Wyniki-7: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Zagranica. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/>

komitet/29624?elections=sejm&obszar=149900

Wyniki-8: Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIADROGAPSL-PL2050SZYMONAHOŁOWNI w wyborach do Senatu. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=senat>

Wyniki-9: Wyniki głosowania w wyborach do Senatu w 2023 r. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/wynik/pl>

Żywno Maciej Zenon. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/60/2746799>

REFERENCES

Hulai, V. V., & Maksymets, V. Ye. (2019). Ukrainyskyi kontekst vyborchkykh kampanii u Polshchi 2019 roku do Yevropeiskoho parlamentu ta Seimu y Senatu. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 12, 88–100 (in Ukrainian).

Hulai, V. (2020a). *Polshcha pislia prezydentskykh teledebativ ta bez holosuvannia 10 travnia*. <https://dyvys.info/2020/05/10/polshha-pislya-prezydentskykh-teledebativ-ta-bez-golosuvannia-10-travnia/> (in Ukrainian).

Hulai, V. (2020b). *Polshcha u vybori, abo dekilka subiektyvnykh otsinok ta spodivan*. <https://dyvys.info/2020/07/03/polshha-u-vybori-abo-dekilka-subiektyvnykh-otsinok-ta-spodivan/> (in Ukrainian).

Hulai, V. V., & Dmytryshyn, N. M. (2022). Prezydentska kampaniia 2020 roku v Respublitsi Polshcha. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 14, 260–275 (in Ukrainian).

Hulai, V. (2023). *Parlamentski vybory v Polshchi 2023: pidhotovka, perebih ta pidsumky* (Ch. 4: «ahraryni front» latentnykh «ahentiv vplyvu» Kremlia na vyborakh do Seimu ta Senatu Respubliki Polshcha 15 zhovtnia 2023 roku). <https://svitua.org/2023/09/15/parlamentski-vybory-v-polshhi-2023-pidgotovka-perebig-ta-pidsumky-ch-iv-agrarnyj-front-latentnykh-agentiv-vplyvu-kremlya-na-vyborakh-do-sejmu-ta-senatu-respubli/> (in Ukrainian).

Kostina, I. (2024). *Ministr oborony Polshchi vvazhaie, shcho poliaky zasluhovuiut na Nobelia za dopomohu ukraintsiam*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/15/7186042/> (in Ukrainian).

Parlamentski vybory v Polshchi 2023: pidsumky i perspektyvy polskoi zovnishnoi polityky. (2023). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/parlamentski-vybory-v-polshchi-2023-pidsumky-i-perspektyvy> (in Ukrainian).

Polska selianska partiia i «Polshcha 2050» vyrishyly razom yty na vybory. (2023). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/5/7167073/> (in Ukrainian).

U Polshchi ofitsiino startovala vyborcha kampaniia. (2023). <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3222268,-> (in Ukrainian).

Adam Gomola. (2023) <https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/posel.xsp?id=106&type=A> (in Polish).

Klub Parlamentarny Polska 2050 – Trzecia Droga. (2023). <https://www.sejm.gov.pl/Sejm10.nsf/klubposlowie.xsp?klub=Polska2050-TD> (in Polish).

Klub Parlamentarny Polskie Stronnictwo Ludowe – Trzecia Droga. (2023). <https://www.sejm.gov.pl/Sejm10.nsf/klubposlowie.xsp?klub=PSL-TD> (in Polish).

Kluby i koła. (2024). <https://www.senat.gov.pl/sklad/kluby-i-kola/> (in Polish).

Kosiniak-Kamysz: Nie ma zgody na nieuczciwą konkurencję ze strony Ukrainy. (2024). https://www.rmfm24.pl/fakty/polska/news-kosiniak-kamysz-nie-ma-zgody-na-nieuczciwa-konkurencje-ze-st,nId,7512449#crp_state=1 (in Polish).

Lesiecki, R., Czekala, F., Kozanecki, P. (2023). *66 mandatów dla opozycji. Wielki sukces paktu senackiego.* <https://tvn24.pl/polska/wybory-2023-senat-wyniki-pakt-senacki-z-wielka-przewaga-nad-pis-66-mandatow-dla-opozycji-st7394390> (in Polish).

Libicki Jan Filip. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/89/2742339> (in Polish).

Orłowski, M. (2024). *Najnowszy sondaż dla «Wydarzeń» Polsatu. Zacięta walka o PE.* <https://wydarzenia.interia.pl/raport-wybory-do-parlamentu-europejskiego-2024/news-najnowszy-sondaz-dla-wydarzen-polsatu-zacieta-walka-o-pe,nId,7522274> (in Polish).

PSL i Polska 2050 pójdą razem do wyborów. «Trzecia droga. Mówimy, nie starej polityce». (2023). <https://www.rp.pl/polityka/art38404691-psl-i-polska-2050-pojda-razem-do-wyborow-trzecia-droga-mowimy-nie-starej-polityce> (in Polish).

Sondaż: Lewica wyprzedza Konfederację, Trzecia Droga poza Sejmem. (2023). <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/sondaz-lewica-wyprzedza-konfederacje-trzecia-droga-pozaj-sejmem,1298.html> (in Polish).

Sondaż prezydencki: II tura bez Szymona Hołowni. (2024). <https://www.rp.pl/polityka/art40368101-sondaz-prezydencki-ii-tura-bez-szymona-holowni> (in Polish).

Szymon Hołownia marszałkiem Sejmu. (2023). https://www.rmfm24.pl/polityka/news-szymon-holownia-marszalkiem-sejmu,nId,7146265#crp_state=1 (in Polish).

Szymanek, C. (2023). *PSL i Polska 2050. «Związek z rozsądku, pieniędzmi podzieli się równo».* <https://www.rp.pl/kraj/art38405671-psl-i-polska-2050-zwiazek-z-rozsadku-pieniedzmi-podziela-sie-rowno> (in Polish).

Ujazdowski Kazimierz Michał. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/6/2748136> (in Polish).

U Polshchi ofitsiyno startuvala vyborcha kampaniya. (2023). <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3222268,-> (in Polish).

Wielowieyska, D. (2023). *Wielki problem Trzeciej Drogi i Konfederacji. Co wynika z sondażu Kantar Public.* <https://wyborcza.pl/7,75398,30119453,sondaz-kantar-public-wielki-problem-trzeciej-drogi-i-konfederacji.html> (in Polish).

Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej 2023 r. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo dolnośląskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=20000> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo małopolskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=120000> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo mazowieckie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=140000> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo podlaskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=200000> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Województwo wielkopolskie. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=300000> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Sejmu w Zagranica. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=sejm&obszar=149900> (in Polish).

Wyniki głosowania na kandydatów zarejestrowanych przez KKW TRZECIA DROGA PSL-PL2050 SZYMONA HOŁOWNI w wyborach do Senatu. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/komitet/29624?elections=senat>

Wyniki głosowania w wyborach do Senatu w 2023 r. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/wynik/pl> (in Polish).

Żywno Maciej Zenon. (2023). <https://sejmsenat2023.pkw.gov.pl/sejmsenat2023/pl/senat/kandydat/29624/60/2746799> (in Polish).

Vasyl HULAI

Doctor of Political Science, Professor

Head of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7609-7967>

e-mail: vasyl.v.hulai@lpnu.ua

Vira MAKSYMETS

Ph.D. in Politology, Associate Professor

Associate Professor of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9003-705>

e-mail: Vira.Y.Maksymets@lpnu.ua

**ELECTIONS OF THE SEIMAS AND THE SENATE
OF THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE REPUBLIC OF POLAND
ON OCTOBER 15, 2023: IN SEARCH OF A «THIRD FORCE»
AND THE BACKGROUND OF THE CRISIS IN RELATIONS WITH UKRAINE**

It is noted that last year's parliamentary elections in Poland, probably for the third time (after the 2015 and 2019 elections), demonstrated public demand for a relatively speaking new «third force» in the systemic confrontation between the «Law and Justice» (PiS) parties and «Civil Coalition» (KO).

It was noted that the fact that the leader of a new formation is entering the Polish political scene, capable of creating an alternative to both the antagonism of the «Law and justice» (PiS–GK) and the «Polish Peasant Party» (PSP) and the permanent transformations of the Polish left, became obvious as a result of the presidential elections of 2020, when the third place was unexpectedly won by the popular television presenter and volunteer Shimon Holovnia.

It is established that in 2021–2022, the peak of Holovny's popularity passed, and at the start of last year's parliamentary campaign, the political situation in Poland seemed no longer so effective for the political force of S. Holovny «Poland–2020». That is why, on April 27, 2023, PSP V. Kosiniak-Kamisha and «Poland 2050» Sh. Golovny reached an understanding on joint participation in the next parliamentary elections in the format of the «Third Way» coalition.

For the first time in domestic political and historical science, the results of one of the new strong actors of the Polish political scene in the elections to the Diet and the Senate on October 15, 2023 was comprehensively analyzed.

The main focus is on the selection of voivodships and individual electoral districts, where the candidates of the «Third Way» achieved significant results, securing the new political force a confident third place in last year's elections to the National Assembly of the Republic of Poland.

At the same time, the relatively unsuccessful results of the election campaign to the Senate are indicated, where, despite the candidacies agreed within the so-called Senatorial Pact for all one hundred electoral districts, «Third Way» won only 11 mandates (with 27 candidates).

It is asserted that the entry of the parties «Poland 2050» and the Polish Peasant Party into the parliamentary-government coalition led by the leader of the «Civic Platform» party and together with the «New Left» parties initiated a new situation in modern Polish political practice, which, given the incomplete six months of its existence, needs further study.

It is emphasized that in relation to the Ukrainian context, it is quite obvious that in the conditions of a systemic crisis in official relations between Warsaw and Kyiv, the appearance of a new «third» force, given the dual nature of its formation and functioning, unfortunately did not become a factor that would work for their normalization in the conditions of large-scale Russian aggression against Ukraine and the Kremlin's hybrid operations against Poland itself.

Keywords: Republic of Poland, Ukraine, elections of October 15, 2023, Seimas, Senate, «Third Way», Szymon Golovnia, Vladyslav Kosiniak-Kamysh.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.33402/up.2024-17-301-302

Ольга КРОВИЦЬКА

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
відділу української мови*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6707-5539>

e-mail: sadovyi7@gmail.com

[Рец.]: У ФОКУСІ – ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА СЯНІЧЧИНИ

[на кн.]: Стежками предків: Сяніцький повіт. Львів:

Видавництво «Укрпол», 2021. 296 с.

Українці люблять подорожувати, а особливо, якщо мандрівки пов'язані з родинними переказами, з бувальщинами – тоді відкривається забутий світ, який відображається у старих фотографіях (що збереглися у внуків, правнуків), у піснях (передовсім у колядках і щедрівках), у прислів'ях і приказках. І власне завдяки цьому існують традиції, а також формується етнокультурна свідомість, яка у багатьох випадках (чи ситуаціях) сприяє накопиченню історичної пам'яті у сучасних і майбутніх поколіннях.

Нещодавно побачив світ красназавчий путівник «Стежками предків: Сяніцький повіт», який у дуже привабливій формі показує минуле і сучасне української культурної спадщини Сяніччини, яка зараз знаходиться на території Польщі. Видання підготували члени громадської організації «Вирій», яка виникла у 2014 р. у Львові. Фондаторами та справжніми активістами вивчення і збереження історії та культури українських етнічних земель стали учасники Міжнародного табору-експедиції «Вирій», що організовується на теренах Закерзоння від 2009 р. Завдяки їхньому ентузіазмові і невпинному «руху уперед» вдалося опублікувати перший путівник, присвячений культурній спадщині Любачівщини (2019).

Доречно, що молоді українці, які з різних причин пов'язані з нашим сусідом – Польщею, зуміли у сучасному форматі відобразити історію та культуру, мистецький світ українців Сяніцького повіту. Це видання вийшло друком завдяки фінансовій підтримці Українського культурного фонду, що зрештою приємно, оскільки не призначене для продажу і поширюється безкоштовно.

Коротко про саме видання: оформлено по-сучасному; тексти – в одному стилі (відомості про розташування населених пунктів, про особливості статусу адміністративного устрою, про населення, короткі відомості про історію села, про церкву, освіту, громадські інституції, про сучасний стан цвинтарів). У виданні подано нариси сіл, які перестали існувати після депортації 1940-х років: Завадка Морохівська, Хотінь, Суковате, Кам'янки, Лупків, Щербанівка, Бальниця, Манів, Прелуки, Душатин, Явірник. Зацікавлять читача також біографії відомих постатей Сяніччини: єпископа Йосафата Коциловського, популяризатора вишивки Дмитра Блажейовського, сотника Української повстанської армії (УПА) Мартин Мизерного, художника Лева Геца, мовознавця і дипломата Теодозія Старака, музейника Александра Рибіцького, вченого-нафтохіміка Казимира Патриляка, письменника Франца Коковського, громадського діяча Пантелеймона Шпильки та ін. Змістовною є також бібліографія проблеми.

Для істориків гуманітарних наук, українознавців, очевидно буде корисна мало-відома інформація про унікальні факти, які вкотре акцентують на спільній етнічній історії регіонів України. Бо ж де були українці, вони залишають свої сліди. У мистецтві, у пісні, у скульптурі. Зокрема, польські краєзнавці стверджують, що саме будівництво Лупківського тунелю так вразило Івана Франка, що він написав вірш «Каменярі». Сам І. Франко писав про це так: «В основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі, і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах біля Дуклі». На стелі захристії зображено хрест із рослинним орнаментом, у який органічно вплетено 4 тризуби. У 2016 р. у Заршині виявлено скарб доби бронзи – набір коштовного мідного посуду з ручками. Вироби були оздоблені гравіруванням. Цю рідкісну для території Польщі знахідку (для того часу було відомо 5 подібних відкриттів) передано в Історичний музей у Сяноці.

У мене є деякі зауваження щодо фотографій: с. 38 – могла бути крашою; с. 86 – так само. Однак ці мої суб'єктивні думки аж ніяк не применшують втілення Вашого задуму.

Хочу подякувати всім, хто приклав своє серце і душу для підготовки й публікації цього видання: авторам ідеї – Христині Дубницькій, Роману Стрехалюку, Станіславові Клосовському; координаторові проєкту «Стежками предків» – Роману Стрехалюку; авторам текстів – Ользі Свідзинській, Тарасові Радю, Іванові Патриляку, Альоні Тронь, Ользі Соляр, Михайлові Скопу; редакторам – Тарасові Радю та Романові Стрехалюку; літературним редакторам – Олександрі Кущенко та Маргариті Жуйковій; коректорам – Лідії Чир; авторові обкладинки – Станіславові Клосовському; авторам фотоматеріалів – Тарасові Гакавчину та Юрію Преподобному. Вважаю, що такі науково-інформаційні проєкти щодо інших теренів пограниччя необхідно продовжити.

Сергій ТЕНИЦЬКИЙ

начальник лабораторії (військово-історичних досліджень)

Наукового центру Сухопутних військ України

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4887-3859>

e-mail: tenitskiy53@gmail.com

[Рец.]: ПОЛЬСЬКІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ [на кн.]: Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizy – refleksje – kalendarium / pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl, 2023. 434 s.

Війни, як правило, є продовженням політики, насамперед агресивної політики. Це ще раз підтверджує сучасна російська агресія проти України, у ході якої путінський режим прагне не лише експропріювати українську історію, територію, а й винищити український народ, сусідню державу, яка прагне до інтеграції у Європейський Союз та НАТО (Організація Північноатлантичного договору). Нова книжка польських і українських науковців реконструює витоки спершу гібридної, а згодом збройної агресії імперської Росії на українські землі, актуалізує можливі загрози, які спричинить війна для країн Європи, світового співтовариства, демократичного поступу народів.

Розпочинає книжку передмова директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Станіслава Степня (Stanisław Stępień), яка актуалізує проблему російської імперської політики проти України й закликає до захисту української державності політиків не лише Польщі, але й інших країн.

Перший розділ розпочинається статтею київського історика Владислава Верстюка про декомунізацію публічного простору України після українських Майданів, ленінопад в українських містах і селах, творення/відродження нових маркерів української історії та культури (йдеться, зокрема, про вшанування пам'яті Михайла Грушевського, Симона Петлюри, жертв Великого Голоду 1932–1933 рр. та ін.). Політолог Олег Калакура аналізує особливості етнонаціональної політики України у контексті сучасної російсько-української війни, показує складність впровадження євроінтеграційного курсу України, розкриває політику української влади щодо національних меншин (білорусів, болгар, гагаузів, греків, євреїв, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румун, словаків,

угорців). Польський політолог Пйотр Косцінський (Piotr Kościński) розглядає особливість сучасної російської пропаганди щодо політики Польщі, яка нібито прагне окупувати Східну Галичину. Історик війська із Торунського університету Міхал Клімецький (Michał Klimecki) розкриває перебіг десятирічної війни в Україні й наводить аргументи про те, що вона переходить від регіонального конфлікту до глобального.

Юрій Бураков і Павло Проховник, що представляють Національну академію сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, реконструюють участь Збройних сил України у міжнародних військових навчаннях до вибуху повномасштабної війни. Науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Микола Литвин і Любомир Хахула виокремлюють досвід військово-політичної співпраці України та Польщі у ході розгортання повномасштабної російської агресії; показують резерви майбутньої співпраці обох країн (створення спільних виробничих підприємств, навчання українських офіцерів у польських військових закладах вищої освіти та ін.). Вказану співпрацю також аналізує військовий експерт Григорій Перепелиця і політолог Іван Матковський. Українська дослідниця Ольга Морозова, яка нині працює у Польщі, виокремлює проблеми українських біженців, яких наприкінці 2022 р. у країнах Європи було 7,6 млн, із них 3,4 млн – у Польщі; показує особливості надання їм гуманітарної підтримки від державних структур та громадських організацій. Вказану проблему на прикладі прикордонного Перемишля розкриває С. Стемпень, який сам брав участь у волонтерському русі.

Другий розділ праці містить історико-мемуарні студії професійних істориків Євгена Сінкевича (розповідає про проблеми окупованої Херсонщини), Тетяни Бакоцької (актуалізує власну візію та спогади колег і сусідів щодо біженства на Вармії і Мазурах). Анджей Клімчак (Andrzej Klimczak) і Костянтин Чавага описують тематичні новації у час війни «(Нового) Кур'єру Галицького», який видавався у Львові.

У третьому розділі книжки опубліковано чергову хроніку російсько-української війни (22 листопада 2022 р. – 31 грудня 2023 р.), яку упорядкували Петро Антоненко і Станіслав Стемпень.

Завершує колективну працю нарис української дослідниці, яка сьогодні викладає у Варшавському університеті, Ольги Морозової про документально-мистецьку виставку у Лодзі (Музеї польських дітей, жертв тоталітаризму), що розкриває трагедію польських дітей під час Другої світової війни та українських дітей у роки сучасної російської агресії.

Наприкінці видання вміщено розлогі біографічні дані про авторів, вказано їхні знакові публікації.

Шкода, що у книжці відсутні роздуми політиків і військовиків, які мають власне бачення вказаної трагедії, героїзму Збройних сил України. Вважаю, що вказаний історико-документальний видавничий проєкт необхідно продовжити цього року, залучивши до нього провідних істориків і військових експертів Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного й Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Василина ПАСТЕРНАК

магістр історії

аспірант кафедри новітньої історії

України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3291-9447>

e-mail: vasylynkapasternak@gmail.com

НОВАТОРСЬКИЙ ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ: ОЛЕНА АРКУША – ЛАУРЕАТ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ЛЕОНА ВАСИЛЕВСЬКОГО (РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА)

Фундація «Свобода і демократія» (Варшава, Республіка Польща) визнала лауреатами історичної премії ім. Л. Василевського за 2023 р. українських істориків Валентину Шандру (Інститут історії України НАН України) й Олену Аркушу (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), авторів двотомника «Україна в ХІХ столітті: людність та імперії» і «Україна в ХІХ столітті: доба модернізації» / В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.; 706 с. (Україна. Нариси історії). Ухвала прийнята за результатами експертизи відомих істориків: Станіслава Стемпня (Stanisław Stępień) (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі), Міхала Клімецького (Michał Klimecki) (Університет Миколая Коперніка в Торуні), Маріуша Коженювського (Mariusz Korzeniowski) (Університет Марії Кюрі-Склядовської в Любліні), Мірослава Шуміло (Mirosław Szumiło) (Інститут національної пам'яті у Варшаві), Анни Крохмал (Anna Krohmal) (Головна дирекція Державних архівів у Варшаві), Мацея Кротофіла (Maciej Krotofil) (Університет Миколая Коперніка в Торуні), Яна Пісулінського (Jan Pisuliński) (Жешівський університет).

Принагідно зауважу, що в «Українському історичному журналі» (Прищепа, с. 332–341) опубліковано рецензію доктора історичних наук Олени Прищепи (Національний університет водного господарства та природокористування) на вказані видання, де відзначено: «В архітектоніці праці виразно простежується новаторський пошук зчленування тексту у спосіб, найбільш придатний для вибудовування головної лінії авторського історієписання – як шляху до всеукраїнської єдності, а саме відмова розглядати подієву історію українських земель за чітким поділом їх входження до складу Російської й Австрійської імперій, що більш усталене у сучасній вітчизняній історіографії. Натомість запропоновано аналізувати історичні процеси по обидва боки російсько-австрійського кордону в межах спільної тематики, підкреслюючи те, що об'єднувало західних і східних українців. При

поділі значного за обсягом наративу на дві книжки (сумарно він складає більше 1 тис. стор.) авторки керувалися виразним “розпадом” політичної історії XIX ст. на два періоди, обумовленим революційними подіями “Весни народів” 1848 р. в Австрійській та ліберальними реформами 1860–1870-х рр. у Російській імперії. Опертя на проблемно-хронологічний принцип послужило методологічним підґрунтям і для внутрішнього поділу тексту на двадцять розділів, скомпонованих у вісім тематичних блоків» (Прищеп, с. 333–334). Задум першої книжки нарисів «Україна в XIX столітті: людність та імперії», на думку рецензентки, реалізується в осмисленні взаємодії влади на українських етнічних територіях із її населенням у політичній та регіональній площині, у культурно-інтелектуальному й конфесійному просторах, а також в умовах воєнних конфліктів. Дослідниці також відзначають вагомий внесок українців у розбудову Російської імперії, порівняно з аналогічними процесами в Австрійській, оскільки влада Романових гарантувала їм вигідне кар’єрне зростання за умови політичної благонадійності.

Окрім того, О. Прищеп вважає, що у другій книжці нарисів «Україна в XIX столітті: доба модернізації» головну увагу читачів зосереджено на аналізі модернізації як комплексу структурних змін, прищвидшеному ліберальним реформуванням, у клубку яких – індустріалізація й урбанізація, формування національної ідентичності та взаємопов’язані з ними перетворення у культурних і повсякденних практиках місцевої людності. Небезпідставно дослідниці визначають належність модернізації на українських корінних землях до категорії імперських, оскільки зміни в багатьох сферах життя були спричинені переважно цілеспрямованою перетворювальною діяльністю влади, яку реалізував її адміністративний апарат. Вони детально аналізують утвердження конституційних свобод у Габсбурзькій монархії (1840–1860-ті роки) та переконливо констатують їх важливу роль у формуванні широкого простору для громадських активностей, насамперед у політичній площині (Прищеп, с. 336).

Наприкінці 2023 р. з’явилася також позитивна рецензія на вказані книжки доктора історичних наук Миколи Литвина (Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України) у зарубіжному збірнику «*Studia Polsko-Ukraińskie*» (Литвин, s. 399–405), у якій відзначено важливість книжок для комплексного аналізу українського літопису «довгого» XIX ст., зокрема для реконструкції процесів націєтворення, українського національного відродження, а також розкриття тогочасного світу людини. з його різними контекстами – переплетінням традиційного і модерного, уявного і реального, релігійного і наукового; об’єктивно висвітлено взаємозв’язки суспільства та влади (Литвин, s. 399–405).

Вважаю, що вказані книжки стануть у нагоді не лише науковцям, а й викладачам закладів вищої та середньої освіти, аспірантам і студентам, політикам і управлінцям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Литвин, М. (2023). Від романтизму до модернізму: українське «довге» XIX століття [Od romantyzmu do modernizmu. Ukraińskie «dluge» XIX stulecie]. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 2. Przemyśl, 399–405.

Прищепа, О. (2023). Нова синтеза українського «довгого XIX століття» в доробку вітчизняної історіографії. [Рец. на книги: Шандра, В., Аркуша, О. «Україна в XIX столітті: людність та імперії» та «Україна в XIX столітті: доба модернізації». Київ: Академперіодика, 436 с.; 706 с.]. *Український історичний журнал*, 6, 332–341.

REFERENCES

Lytvyn, M. (2023). Vid romantyzmu do modernizmu: ukrainske «dovhe» KhIKh stolittia [Od romantyzmu do modernizmu. Ukrainskie «dluge» XIX stulecie]. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 2. Przemyśl, 399–405 (in Polish).

Pryshchepa, O. (2023). Nova synteza ukrainskoho «dovhoho KhIKh stolittia» v dorobku vitchyznianoï istoriohrafii. [Rets. na knyhy: Shandra, V., & Arkusha, O. «Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii» ta «Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii». Kyiv: Akademperiodyka, 436 s.; 706 s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 332–341 (in Ukrainian).

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ЛІТОПИСЕЦЬ ГУЦУЛЬЩИНИ – ПАТРІОТ УКРАЇНИ: ПРОФЕСОРУ ВОЛОДИМИРУ КЛАПЧУКУ – 60

Історія і культура Карпатського краю – важлива складова етнодержавотворення України. Незважаючи на війни і політичні катаклізми, Західний регіон України завжди залишався міцним осердям державно-соборних процесів XIX–XXI ст. Власне наукові праці доктора історичних наук, професора Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Володимира Клапчука системно і комплексно реконструюють взаємодію політики, економіки, природного середовища на життя людини, загалом суспільства.

Цьогоріч відзначено 60-річчя від дня народження вченого-енциклопедиста, який майже три десятиліття досліджує історію, культуру, туризм, проблеми екології Українських Карпат. Народився він у Казахстані, куди радянські спецслужби вивезли батька Михайла Клапчука, українського патріота, красенця, який цікавився етнографією Гуцульщини, пам'ятками її археології (про це досі згадують львівські археологи Володимир Петегирич і Віталій Конопля, науковці відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Після закінчення Делятинської середньої школи (1971–1981) юнак навчався на географічному факультеті Чернівецького державного університету (1981–1986), захистив дипломну роботу з геоморфології гірського Прута, згодом – кандидатську дисертацію з геоморфології та палеографії річкових долин Карпат в Інституті географії НАН України (1994). Новий фаховий і життєвий вишкіл дістав у Карпатському національному природному парку в Яремчі, де його обирали заступником директора з наукової роботи; відбув наукові стажування у Польщі та США. Науковий талант вченого-енциклопедиста розкрився насамперед у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника, де він працював доцентом кафедри екології і рекреації, професором, від 2011 р. – завідувачем кафедри готельно-ресторанної та курортної справи. В Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2010 р. захистив докторську дисертацію з історичних дисциплін «Соціально-демографічні процеси та господарство Гуцульщини у другій половині XIX – першій третині XX ст.» (науковий консультант – Микола Литвин). У його доробку – понад 500 наукових і науково-популярних публікацій, серед яких і

новаторські міждисциплінарні монографії: «Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.)» (2009), «Лісове та мисливське господарство Галичини» (2011), «Туризм і курортне господарство Галичини» (2012), «Корисні копалини Галичини: видобування та переробка» (2013), «Сільське господарство Галичини» (2015), «Транспорт і зв'язок Галичини» (2016) та ін. Вчений редагує наукові збірники «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму» і «Рекреаційний потенціал Прикарпаття», виховує наукову молодь, допомагає колегам із Природного заповідника «Горгани», є членом-експертом науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України. Із великим ентузіазмом учений допомагав у зніманні фільму про рекреаційний потенціал гори Піп Іван, майбутнє життя відновленої обсерваторії. За науково-освітню працю нагороджений численними відзнаками, серед яких – Подяка, Грамота і Почесна грамота Міністерства освіти і науки України. Досягли певних наукових здобутків і його сини. Міцніють численні карпатські тиси, які шановний ювіляр подарував багатьом своїм колегам на Прикарпатті, Волині, Західному Поділлі.

На честь ювіляра колеги видали колективну працю «Pro publico bono / Для загального добра. Колективна монографія на пошану доктора історичних наук, професора Володимира Клапчука з нагоди його 60-річчя» (упоряд.: Л. Польова, І. Мендела, О. Поздняков. Івано-Франківськ, 2023. 320 с.), у якій актуалізовано проблеми географії, курортництва, екології Карпат (Віталій Брусак, Ярослав Кравчук, Іван Брусак, Федір Гамор, Іван Данилик, Олександр Кузарін, Світлана Сосновська, Руслана Данилик, Ярослава Коробейникова, Марта Корчемлюк, Олександр Киселюк, Руслан Кравчинський, Руслан Котенко, Надія Мельник, Ірина Мендела, Віра Орлова, Галина Гуменюк, Марія Філь, Любомир Безручко та ін.), актуальні проблеми економічної історії Галичини (Володимир Великочій, Володимир Клапчук, Микола Литвин, Олександр Новосьолов та ін.), розвиток етнології Гуцульщини (Світлана Галемчук, Олена Дутчак, Володимир Федорак, Андрій Королько, Тарас Маланюк, Олександр Качмар, Володимир Сабадуха, Михайло Косило та ін.). Завершує працю цікавий нарис Лілії Лояк, Раїси Загнибіди, Світлани Бурчак про секрети популярних страв гуцульської кухні та їхнє приготування (банюш, кулеша, грибна юшка, гуцульський борщ, деруни, голубці, буришник, книш, цвіклі, киселиця, росівниця), а також стаття Лесі Польової про особливості крафтового виробництва гуцульських сирів.

Шанувальники творчості В. Клапчука з нетерпінням чекають його нових праць із історії, культури та господарства України, зокрема рідного краю.

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

Олег Павлишин

*кандидат історичних наук
доцент кафедри новітньої історії України
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: [https://orcid.org/ 0000-0003-0388-3278](https://orcid.org/0000-0003-0388-3278)
e-mail: pavlyshynoleh@yahoo.com*

ПРОВІДНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ: СТАНІСЛАВУ СТЕМПНЮ – 70

Знаний у Польщі та Україні історик Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień) не тільки не губиться у «сивій» давнині, а й фахово досліджує сучасні українсько-польсько-російські відносини, толерантно реконструює шлях формування модерної української нації, що тривалий час був тісно пов'язаний із західним сусідом. Вчений проживає у прикордонному Перемишлі, де понад три десятиліття очолює недержавний Південно-Східний науковий інститут, викладає у місцевому закладі вищої освіти, бере активну участь у суспільно-культурному і науковому житті української громади Польщі, підтримує різні наукові ініціативи в Україні. Народився він 6 червня 1953 р. Його прадід по матері походив із Катеринославщини (нині – Дніпропетровська обл.), згодом родина емігрувала за океан. Мати народилася у Торонто, звідки у міжвоєнний період батьки повернулися до Польщі. Майбутній історик закінчив гуманістичне відділення (Інститут історії) Ягеллонського університету.

На базі наукового осередку Польського наукового товариства 1990 р. він створив громадський Інститут, який неодноразово фінансово підтримували польські міністерства освіти, закордонних справ, громадські фонди, окремі меценати. Зокрема, ідею творення нового українознавчого осередку підтримала Фондація Стефана Баторого (очолював авторитетний діяч «Солідарності» Збігнєв Буяк (Zbigniew Bujał)), а також відомий американський советолог Збігнєв Бжезінський (Zbigniew Kazimierz Brzezinski), родина якого походила із Перемишля. За 33 роки роботи інститут видав понад 80 наукових монографій і збірників, серед них – серійне документальне видання «Україна – Польща. Тисячу років сусідства», а також археографічні збірники, присвячені Перемишлю, советизації Волині 1939–1941 рр., національному життю

поляків в Україні у першій половині ХХ ст. Тривалий час вчений готував до друку україномовний переклад книжки з історії польської літератури Чеслава Мілоша (Czesław Miłosz). В останні роки історик збирав документальні матеріали до виставок в Україні та Польщі, які присвячено польським повстанцям 1863 р. в Україні (зокрема, їхнім похованням у Галичині), злочинам нацистів проти польської інтелігенції Львова 1941 р. У доробку Станіслава Стемпня також біографічні нариси про Симона Петлюру та його брата Олександра, зокрема в українських виданнях (Енциклопедії історії України, «Українському історичному журналі» та ін.). Сподіваємося, що цьогогоріч побачить світ його монографія, присвячена національно-культурному життю українців міжвоєнної Галичини, а також нові розвідки про Греко-Католицьку Церкву.

Очолований С. Стемпнем Інститут завжди радо відкривав двері для стажування українських дослідників: Володимира Александровича, Людмили Васильєвої, Олександра Зайцева, Миколи Литвина, Ольги Морозової, Івана Матковського, Олександра Рубльова, Олега Павлишина, Ростислава Радишевського, Євгена Сінкевича та ін. Станіслав Стемпень активно підтримував творчість та науково-організаційні заходи політолога Анджея Шептицького (Andrzej Szeptycki), якого нещодавно призначено заступником міністра освіти і науки Польщі. Він також має творчі контакти зі знайомими польськими колегами – Міхалом Клімецьким (Michał Klimecki), Яном Пісулінським (Jan Pisuliński), Романом Дроздом (Roman Drozd) та ін.

Станіславу Стемпню дієво допомагав заступник директора Інституту, доктор історії Олександр Колянчук, у доробку якого було понад десять книжок з історії української військово-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі (частину з них видано за сприяння Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). За ініціативою обох науковців проведено низку наукових конференцій і круглих столів, присвячених державотворчому чину С. Петлюри, українсько-польському військово-політичному союзу 1920 р. Наукову діяльність Інституту схвалював відомий польський науковець і громадський діяч, засновник славнозвісного журналу «Культура» Єжи Гедройць (Jerzy Władysław Giedroyc), із яким Станіслав Стемпень зустрічався 1997 р. у Парижі. За його сприяння в Інституті засновано премію для магістерських і докторських українознавчих робіт. В Інституті також гостив відомий французький історик Даніель Бовуа (Daniel Beauvois), із яким обговорено перспективи дослідження українсько-польських відносин.

Допитливий науковець відвідав чимало науково-освітніх закладів, архівів і бібліотек не лише Львова та Києва, а й Луцька, Вінниці, Хмельницького, Одеси, Херсону, Миколаєва, Харкова. Залюбки приїжджав із родиною у Карпати, зокрема у Славське, а також у Яремче, де неодноразово разом із Прикарпатським і Варшавським університетами, фондом «Свобода і демократія» (Варшава) організовував «Українсько-польські зустрічі» за участю провідних науковців, політиків, урядовців, громадських діячів, журналістів обох країн. Дві останні зустрічі, зрозуміло, присвячено аналізу передумов, перебігу та наслідкам новітньої російської агресії проти України. Трагедія сусіднього народу змусила історика організовувати волонтерський рух у Перемишлі, збирати гуманітарну допомогу для дитячих закладів Львова, біженців із прифронтових областей.

Науковці Інституту, насамперед відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин», зичать колезі міцного здоров'я і нових творчих проєктів.

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ДЕПОРТАЦІЇ/«ЕВАКУАЦІЇ» ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ: ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ ЧИ ЕТНІЧНА ЧИСТКА КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ?

У 2024 р. відбулися наукові та громадські заходи, приурочені 80-літтю початку масових депортацій українців із Надсяння, Лемківщини і Холмщини в УРСР, які були організовані тоталітарними владами Польщі та СРСР. Услід за першою акцією (1944–1946) проведено депортаційну операцію «Вісла» (1947). У час коригування нового польсько-радянського кордону 1951 р. завершено насильницьке виселення українців, поляків та євреїв із прикордоння. Вказані події досі є об'єктом дискусій як політиків, так і науковців.

Комісія з переслідування злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті Польщі (ІНП) 28 листопада 2023 р. несподівано опублікувала заяву про закриття слідства у справі операції «Вісла». Слідство польських правників підсумувало, що масова евакуація близько 140 тис. польських громадян української, лемківської та польської національностей, здійснена у 1947 р. комуністичною владою Польщі, «мала превентивно-захисний, а не репресивний характер». Окрім того, ІНП призупинив слідство у цій справі через «виникнення тривалої перешкоди, що перешкоджає провадженню, у вигляді неможливості отримати докази з документів, що зберігаються на території Російської Федерації та України, необхідні для доповнення доказів і завершення провадження» (Верховецька). Рішення Інституту викликало обурення та критику серед фахових польських і українських істориків та представників української громадськості у Польщі. Об'єднання українців у Польщі, з ініціативи якого було розпочато розслідування злочинної операції «Вісла», 30 листопада 2023 р. направило до ІНП заяву про оскарження результатів слідства 2012–2022 рр., у якій не врахувало величезного наукового доробку польських та українських істориків, напрацьованого за останні 30 років і опублікованого, зокрема, в ІНП Польщі.

Вказане рішення Інституту оскаржили провідні польські науковці та шановані громадські діячі, які надіслали відкритий лист маршалку Сейму Республіки Польща (РП) Шимону Головні (Szymon Franciszek Hołownia) і маршалці Сенату РП Малгожаті Кідава-Блоньській (Małgorzata Maria Kidawa-Błońska), заявивши: «Рішення,

прийняте прокурором ІНП, та аргументація, яка його обґрунтовує, підважують як права українців як громадян Польщі, так і досягнення в процесі польсько-українського примирення та порозуміння. Польсько-українське примирення, яке є основою спільності інтересів польської й української націй, особливо важливе у контексті боротьби з російською агресією в Україні. Дії ІНП й антиукраїнських середовищ суперечать також – стосовно політики переслідування в комуністичний період громадян, що походять з української меншини, лемків – висновкам багатьох польських та українських істориків, які присвятили цим питанням важливі публікації.

Ми висловлюємо свій рішучий протест також і тому, що рішення та його обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам'яті, суперечать історичній правді, базуються на фальшивих передумовах, а як єдине достовірне історичне джерело Слідчий відділ ІНП визнає і рясно цитує вибірково підібрані документи, опубліковані комуністичною владою ПНР (sic!), повністю заперечуючи здобутки польських істориків.

Інститут національної пам'яті є органом Польської Держави, статутним завданням якого є “провадити розслідування нацистських та комуністичних злочинів, зокрема злочинів, скоєних проти осіб польської національності або польських громадян інших національностей, вчинених у період з 8 листопада 1917 року по 31 липня 1990 року”. Натомість ІНП визнав, що примусова депортація українців, здійснена силовими структурами комуністичної Польщі, позбавлення їх домівок, нажитого майна, терор, знищення інституцій та розпорошення з метою національної асиміляції, здійснена для “остаточного вирішення українського питання”, була прикладом гуманізму і навіть відповідала потребам та очікуванням депортованих. До цього аргументу не дійшла навіть комуністична влада ПНР.

У процесі слідства прокурор ІНП визнав за доцільне повністю знехтувати глибокими дослідженнями польських істориків. Всупереч очевидним історичним фактам, він не знайшов підстав для висновку, що переселення в рамках акції “Вісла” було злочином проти людяності та комуністичним злочином.

Припинення розслідування акції депортації 1947 року, яка була сталінським злочином, скоєним проти польських громадян, що походять з української меншини, лемків, а також проти групи етнічних поляків зі змішаних сімей, є виправданням комуністичного злочину в розумінні закону про ІНП, і тим самим якнайправдоподібніше свідчить про порушення цього закону. Інститут національної пам'яті тим самим не тільки не здатний побачити й оцінити реально вчинені злочини, які були і є очевидними, але, о жаж! він ці злочини хвалить та виправдовує!

Більше того, обґрунтовуючи рішення ІНП, прокурор проігнорував ухвалу Сенату РП 1990 року, декларації польських президентів, зроблені в контексті річниць акції “Вісла”, заяви уповноваженого з прав людини про злочинний характер цієї акції, і, зрештою, цілу вже бібліотеку праць польських та українських істориків (зокрема опублікованих до 2016 року Інститутом національної пам'яті), які аналізують генезу, перебіг і наслідки, й однозначно свідчать, що акція “Вісла” була злочином, зокрема злочином проти людяності.

З огляду на вищевикладене, ми звертаємося до влади Республіки Польща з проханням вжити заходів, які однозначно оцінюють як злочинний характер акції “Вісла”, так і скандальні, на нашу думку, дії з цього питання ІНП як органу польської

держави. Публікуючи це рішення разом з його обґрунтуванням, керівництво ІНП вирішило, що може дозволити собі і поглумитися з поваги до польського парламенту, підважуючи, наприклад, положення вищезгаданої ухвали Сенату від 1990 року.

В демократичній державі неприпустимо нехтувати громадянськими правами, порушувати законодавство заради меркантильних політичних потреб. Засуджуючи рішення й обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам'яті стосовно акції "Вісла", ми стаємо на бік усіх тих, для кого важлива повага до правди й елементарне почуття справедливості» (Хруслінська).

Вказаний лист підписали: Адам Бальцер (Adam Balcer), Едвін Бендик (Edwin Bendyk), Богуміла Бердыховська (Bogumiła Berdychowska), Юстина Бяловонс (Justyna Białowas), Мартина Богачик (Martyna Bogaczyk), Влодзімеж Богачик (Włodzimierz Bogaczyk), Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski), Іза Хруслінська (Iza Chruślińska), Пшемислав Чаплінський (Przemysław Czapliński), Анна Домбровська (Anna Dąbrowska), Томаш Достатний (Tomasz Dostatni), Роман Дрозд (Roman Drozd), Аґата Фіют-Дудек (Agata Fijuth-Dudek), Рафал Дзенсьоловський (Rafał Dzięciołowski), Анна Енгелькінґ (Anna Engelking), Марія Фредро-Смоленська (Maria Fredro-Smoleńska), Анджей Фрішке (Andrzej Friszke), Гжеґож Гауден (Grzegorz Gauden), Костянтин Геберт (Konstanty Gebert), Ганка Групінська (Hanka Grupińska), Ігор Галаґіда (Igor Hałagida), Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk), Аґнешка Голланд (Agnieszka Holland), Гжеґож Грицюк (Grzegorz Hryciuk), Єжи Ілль (Jerzy Illg), Божена Івашкевич-Вроніковська (Bożena Iwaszkiewicz-Wronikowska), Аґнешка Ячинська (Agnieszka Jaczyńska), Вітольд Клаус (Witold Klaus), Марта Коваль (Marta Kowal), Марцін Куля (Marcin Kula), Григорій Купріянович (Grzegorz Kuprianowicz), Данута Куронь (Danuta Kuroń), Пьотр Лещинський (Piotr Leszczyński), Даріуш Лібьонка (Dariusz Libionka), Аґнешка Ліпська-Онишкевич (Agnieszka Lipska-Onyszkiewicz), Маґдалена Лазаркевич (Magdalena Łazarkiewicz), Гелена Лучиво (Helena Łuczywo), Войцех Маньковський (Wojciech Mańkowski), Анджей Менцвель (Andrzej Mencwel), Гжеґож Мотика (Grzegorz Motyka), Ядвіґа Новаковська (Jadwiga Nowakowska), Войцех Онишкевич (Wojciech Onyszkiewicz), Гжеґож Пац (Grzegorz Pac), Ельжбета Петрайтіс-О'Нейл (Elżbieta Petraitis-O'Neill), Яцек Пехота (Jacek Piechota), Бартош Пехович (Bartosz Piechowicz), Мацей Пьотровський (Maciej Piotrowski), Ян Пісулінський (Jan Pisuliński), Моніка Платек (Monika Płatek), Славомір Полешак (Sławomir Poleszak), Кшиштоф Подемський (Krzysztof Podemski), Катажина Пшиборська (Katarzyna Przyborska), Данута Пшивара (Danuta Przywara), Адам Пулавський (Adam Puławski), Єжи Рейт (Jerzy Rejt), Павел Решка (Paweł Reszka), Анна Роснер (Anna Rosner), Анджей Роснер (Andrzej Rosner), Малґожата Рухневич (Małgorzata Ruchniewicz), Кшиштоф Рухневич (Krzysztof Ruchniewicz), Адам Зауер (Adam Sauer), Маріуш Сава (Mariusz Sawa), Славомір Сераковський (Sławomir Sierakowski), Мирослав Скірка (Mirosław Skórka), Маґдалена Семчишин (Magdalena Senczyszyn), Анджей Северин (Andrzej Seweryn), Євгеніуш Смоляр (Eugeniusz Smolar), Гражина Станішевська (Grażyna Staniszevska), Кшиштоф Становський (Krzysztof Stanowski), Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień), Томаш Стрик (Tomasz Stryjek), Даріуш Шимчиха (Dariusz Szymczycha), Патріція Тшещинська (Patrycja Trzeszczyńska), Маґдалена Туллі (Magdalena Tulli), Петро Тима (Piotr Tyma), Марек Вільчинський (Marek Wilczyński), Мирослав Влеклий (Mirosław

Wlekły), Рафал Внук (Rafał Wnuk), Пьотр Вуйчик (Piotr Wójcik), Даміан Вуттке (Damian Wuttke), Роман Висоцький (Roman Wysocki), Кристина Захватович-Вайда (Krystyna Zachwatowicz-Wajda), Маріуш Зайончковський (Mariusz Zajączkowski), Адам Зьолковський (Adam Ziółkowski), Гелена Датнер (Helena Datner), Кристина Янда (Krystyna Janda), Міхал Клінгер (Michał Klinger), Мая Коморовська (Maja Komorowska), Агнешка Коритковська (Agnieszka Korytkowska), Іренеуш Кшемінський (Ireneusz Krzemiński), Роман Куркевич (Roman Kurkiewicz), Ханна Махінська (Hanna Machińska), Ксаверій Півоцький (Ksawery Piwocki), Анда Роттенберг (Anda Rottenberg), Ельжбета Смулкова (Elżbieta Smułkowa), Малгожата Шейнерт (Małgorzata Szejnert), Анна Вольф-Повенська (Anna Wolff-Powęska), Адам Буяк (Adam Bujak), Єва Кулік-Белінська (Ewa Kulik-Bielińska), Пьотр Стшалковський (Piotr Strzałkowski), Анджей Яцек Блікле (Andrzej Jacek Blikle), Ян Яблковський (Jan Jabłkowski), Ярослав Холодецький (Jarosław Chołodecki), Леслав Ющишин (Lesław Juszczyszyn). Вказану позицію документально обґрунтовано у новітніх публікаціях наших польських колег із Інституту політичних студій Польської академії наук (Motyka, Stryjek, Zajączkowski, 2020; Motyka, G., 2023).

Матеріали розслідування юристів ПІН заперечили представники Українського історичного товариства у Польщі, які відзначили: «У ході розслідування не було виявлено підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином. Обґрунтування прокурором ІНП цієї тези суперечить елементарним історичним знанням про акцію “Вісла”, що містяться в численних наукових історичних дослідженнях, а також нормам правової держави. Вона суперечить ухвалі Сенату Республіки Польща від 1990 року, яка засуджує акцію “Вісла”, “в якій був застосований принцип колективної відповідальності, характерний для тоталітарних систем”. Так само засвідчив у 2002 році президент Польщі Александр Квасневський: “Вона [акція «Вісла»] стала просто символом усього зла, яке завдала тодішня комуністична влада українському населенню в Польщі”, та визнав, що її виправдання пролиттям польської крові “є не тільки помилковим, але й просто етично неприйнятним”. У свою чергу, президент Лех Качинський у 2007 році вважав акцію “Вісла” такою, що “суперечить фундаментальним правам людини”.

Акція “Вісла” є актом репресій, здійсненим без жодних правових підстав. Формально Республіка Польща у 1947 році була конституційною державою. Тому влада і підпорядковані їй державні органи були зобов’язані діяти в рамках закону. Однак рішення про депортацію українського населення було прийнято з його порушенням. Аргументація, що депортація українського населення була викликана необхідністю боротьби з українським підпіллям, не відповідає історичній правді. Адже не випадково комуністична влада в жодному іншому випадку боротьби з антикомуністичним підпіллям не використовувала масові виселення чи переселення цивільного населення як засіб боротьби.

Акція виселення, яку здійснювали підрозділи Війська Польського, частини Корпусу внутрішньої безпеки, що входили до складу оперативної групи “Вісла”, фактично мала характер депортації українського населення з метою його асиміляції. Офіцери Війська Польського незаконно виконували стосовно громадян Республіки Польща української національності функції органу державної адміністрації. Передача військовій владі функцій цивільних органів адміністративної влади формально

могла настати в Польщі у 1947 році лише в період воєнного стану, з дотриманням суворо визначеної законом процедури. Тим часом з 17 грудня 1945 року в Польщі не діяв ні воєнний, ні надзвичайний стан, який би наділяв надзвичайними повноваженнями армію, органи державної безпеки та державну адміністрацію.

У польському кримінальному праві не існувало покарання колективною депортацією. Суди в Республіці Польща – як цивільні, так і військові, – не могли винести вирок про примусове виселення, вивезення в іншу віддалену місцевість та постійне проживання у визначеному місці під наглядом органів державної безпеки. Незважаючи на це, українське населення, яке залишилося в Польщі після масових депортацій з Польщі до СРСР у 1944–1946 роках, у 1947 році змусили покинути рідну місцевість, незаконно позбавили особистої свободи, що поєднувалося з психічними та фізичними тортурами. Під час операції “Вісла” було також привласнення рухомого і нерухомого майна, що належало вселеним родинам. Руйнування їхньої спадщини, особливо церков і цвинтарів, було для них черговою – після виселення – формою репресій і приниження.

На західних і північних теренах українські родини не мали можливості вибору місця проживання. Вони мусили замешкати там, куди були скеровані адміністрацією, зокрема в непридатних для проживання об’єктах. Водночас були непоодинокі випадки релокацій, якщо адміністрація вважала, що кількість українських родин у місці поселення є надто великою. Виселені українці перебували під постійним наглядом органів безпеки та цивільної міліції. Будь-яке їхнє пересування за межі повіту відтоді вимагало дозволу органів громадської безпеки. Обмеження особистої свободи репресованих у рамках акції “Вісла” ніколи не були скасовані державною владою. Після 1956 року влада просто перестала їх виконувати.

У ході кампанії виселення та примусового поселення українського населення на західних і північних теренах підрозділи Війська Польського, органи державної безпеки та державної адміністрації вчиняли численні злочини, відповідальність за які була передбачена чинним у 1947 році Кримінальним кодексом. Якщо покарання комуністичною владою без жодних правових підстав майже 150 тисяч громадян держави депортацією з їхньої Малої Батьківщини не було комуністичним злочином, то чим власне воно було?

На нашу думку, прокурор ІНП, обґрунтовуючи припинення слідства у справі акції “Вісла”, виправдав всупереч Закону про ІНП та чинному законодавству Республіки Польща комуністичний злочин. Водночас звертаємо увагу на те, що визнання злочинної акції “Вісла” справедливою і законною створило би небезпечний правовий прецедент у польській державі. Це б дало у майбутньому державним органам можливість застосовувати подібні репресивні дії проти будь-якої групи громадян Республіки Польща, вважаючи їх “діями, що не містить ознак протиправного діяння”» (Якщо акція «Вісла»).

Заяву підписали: Аліна Баціц, Вітольд Бобрик, Рафал Дидич, Богдан Гальчак, Ігор Галагіда, Маріуш Гумецький, Ольга Кіх-Маслей, Тетяна Колодинська, Марек Козубель, Ростислав Крамар, Ігор Ксенич, Григорій Купріянович, Олександр Маслей, Марко Мельник, Юрій Рейт, Мирослав Скірка, Ярослав Сирник, Аркадій Трохановський, Петро Тима, Роман Висоцький, Ростислав Жерелик.

Заяви зарубіжних колег підтримують науковці відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які теж вважають, що депортаційну акцію «Вісла» 1947 р. необхідно трактувати як етнічну чистку, яку організували комуністичні режими СРСР, Польщі та Чехо-Словаччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Верховецька, А. (2023). *«Це рішення суперечить історичній правді та праву»: в Україні та Польщі гостро критикують рішення польського Інституту національної пам'яті про припинення розслідування операції «Вісла»*. <https://naszwybir.pl/akcja-wisla>

Хруслінська І. (2023). *Акція «Вісла» була злочином проти людяності*. <https://zbruc.eu/node/117125>

Якщо акція «Вісла» не злочин – що ж тоді закон? (2023). https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTIN17akagj2l9kUx38E

Motyka, G., Stryjek, T., Zajączkowski, M. (2020). *Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła»*. Warszawa.

Motyka, G. (2023). *Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna*. Warszawa.

REFERENCES

Verkhovetska, A. (2023). *«Tse rishennia superechyt istorychnii pravdi ta pravu»: v Ukraini ta Polshchi hostro krytykuiut rishennia polskoho Instytutu natsionalnoi pam'iaty pro prypynennia rozsliduvannia operatsii «Visla»*. <https://naszwybir.pl/akcja-wisla> (in Ukrainian).

Khruslinska, I. (2023). *Aktsiia «Visla» bula zlochynom proty liudianosti*. <https://zbruc.eu/node/117125> (in Ukrainian).

Yakshcho aktsiia «Visla» ne zlochyn – shcho zh todi zakon? (2023). https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTIN17akagj2l9kUx38E (in Ukrainian).

Motyka, G., Stryjek, T., Zajączkowski, M. (2020). *Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła»*. Warszawa (in Polish).

Motyka, G. (2023). *Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna*. Warszawa (in Polish).

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 17. 318 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Редактор анотацій англійською мовою
Юлія Артимішин

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин, Христина Меренюк

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03118 від 14.03.2024 р.

Підписано до друку 15.08.2024 р. Надруковано ? Обл. друк. арк. 21,06
Друк офсетний. Формат 70×100/16
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4, тел.: +38(032)270-70-22